

ІМПЕРАТИВ ЯКОСТІ: ВЧИМОСЯ ЦІНУВАТИ І ОЦІНЮВАТИ ВИЩУ ОСВІТУ

**“Что такое хорошо”:
учимся ценить
и оценивать
высшее
образование**

**Quality matters:
how to value
and evaluate**

Темпус-проект 516935-TEMPUS-1-2011-1-FITEMPUS-SMGR
"Towards Trust in Quality Assurance Systems"

ІМПЕРАТИВ ЯКОСТІ: ВЧИМОСЯ ЦІНУВАТИ І ОЦІНЮВАТИ ВИЩУ ОСВІТУ

**«Что такое хорошо»:
учимся ценить и оценивать
высшее образование**

**Quality matters:
how to value and evaluate
higher education**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**Видавництво
«Компанія "Манускрипт"»**

Львів 2014

УДК [378:005.6]-027.542(477)(082)(075.8)

ББК 74.04(4Укр)я73я43

I 541

Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту: навч. посіб. / За ред. Т. Добка, М. Головянко, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тиixonена. – Львів: Видавництво «Компанія "Манускрипт"», 2014. – 572 с.

ISBN 978-966-2400-37-3

Видання підготували представники учасників консорціуму Темпус-проекту 516935-TEMPUS-1-2011-1-FITEMPUS-SMGR “Towards Trust in Quality Assurance Systems”.

Учасники проекту:

Університет м. Ювяскюля, Фінляндія – координатор проекту
Університет м. Коїмбра, Португалія
Технічний університет м. Кошице, Словаччина
Європейська асоціація з питань забезпечення якості вищої освіти, Бельгія
Харківський національний університет радіоелектроніки, Україна
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Україна
Український католицький університет, м. Львів, Україна
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ, Україна
Міністерство освіти і науки України
Українська асоціація студентського самоврядування, м. Київ, Україна
Державна інспекція навчальних закладів, м. Київ, Україна
Державна акредитаційна комісія, м. Київ, Україна
Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації МОН України
Національна академія педагогічних наук України, м. Київ, Україна
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, м. Київ, Україна
Парламентський комітет з питань освіти та науки, м. Київ, Україна
(консультативний партнер)

Ми вдячні експертам з Університету м. Ювяскюля (Фінляндія), Університету м. Коїмбра (Португалія), Технічного університету м. Кошице (Словаччина), Європейської асоціації із забезпечення якості вищої освіти (Бельгія) за надані матеріали, лекції, консультації та інший внесок у написання цієї книги. З повним списком експертів та наданих матеріалів можна ознайомитись за адресою: <http://dovira.eu/experts.html>

We are grateful to the experts from University of Jyväskylä (Finland), University of Coimbra (Portugal), Technical University of Kosice (Slovakia), The European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA, Belgium) for the provided materials, lectures, consultations and other support, which made essential contribution to this book. The complete list of the contributors and the provided materials is available in: <http://dovira.eu/experts.html>

This project has been funded with support from the European Commission.

This publication reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Проект фінансується за підтримки Європейської Комісії. Ця публікація відображає винятково погляди автора, і Європейська Комісія не відповідає за будь-яке використання матеріалів, що містяться в цьому виданні.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Від патерналізму до партнерства: якість вищої освіти як спільна відповідальність і результат взаємодії університетів, суспільства і держави	7
Установка на якість як імператив академічної культури в новій Україні	11
Від якісної освіти до успішної економіки: Чому університети і бізнес потребують один одного?	15
Роль студентської молоді у забезпеченні якості освіти	18

ВСТУП

Як сформуванати запит суспільства на якість вищої освіти і повернути його довіру до системи забезпечення якості в Україні?	21
How to create in a society a demand for the quality of higher education and how to reestablish its trust in the quality assurance system in Ukraine?	34

КУЛЬТУРА ЯКОСТІ

Светлана ГРИШКО <i>Харьковский национальный университет радиоэлектроники</i> Мисли о необходимости развивать культуру обеспечения качества образования на постсоветском пространстве	46
Тарас ДОБКО <i>ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів</i> Університет, академічна культура і забезпечення якості	58

ОСВІТА

Тамара РАДІВІЛОВА

Харківський національний університет радіоелектроніки

Українська система вищої освіти

в європейському освітньому та науковому просторі 69

Екатерина МАЛЫШКИНА

Харьковский национальный университет радиоэлектроники

Сравнительный анализ подходов к аккредитации

специальности в Украине и в Португалии 93

Тамара РАДІВІЛОВА

Харківський національний університет радіоелектроніки

Аналіз та рекомендації

щодо системи моніторингу якості освіти 116

Олена ДЖЕДЖОРА

ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів

Зовнішні процедури забезпечення якості

у «трикутнику знань» 143

Катерина МАЛИШКІНА

Харківський національний університет радіоелектроніки

Концептуальна модель забезпечення якості

навчального процесу вищого навчального закладу 157

Марія ІВАНЧУК

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Система моніторингу якості освіти

у вищих навчальних закладах 172

Ганна ВОСКОБОЙНИКОВА, Ганна КОЗОПОЛЯНСЬКА

Харківський національний університет радіоелектроніки

Як перетворити контроль діяльності викладача ВНЗ

на систему забезпечення якості освітньої діяльності 183

Тетяна ФЕДІРЧИК

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Організаційно-педагогічні умови

формування науково-педагогічних кадрів 229

Марія ІВАНЧУК, Тетяна ФЕДІРЧИК

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Модель системи розвитку педагогічного професіоналізму

викладача в системі забезпечення якості вищої освіти 242

Галина ШЕПЕЛЬ

ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів

Інтернаціоналізація

як інструмент забезпечення якості освіти 254

Віктор ЖУКОВСЬКИЙ

ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів

Роль студентів у забезпеченні якості вищої освіти:

європейський досвід та українське застосування 261

Ольга КОПІЄВСЬКА

Національна академія

керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ

Забезпечення якості освіти, науки, інновацій

у ВНЗ культурно-мистецького спрямування 287

ДОСЛІДЖЕННЯ

Марія ГОЛОВЯНКО

Харківський національний університет радіоелектроніки

Забезпечення якості науки в Україні

на умовах прозорості та довіри 305

Анастасія ЧУПРИНА

Харківський національний університет радіоелектроніки

Основні аспекти взаємодії вищих навчальних закладів

із зовнішніми зацікавленими сторонами,

зокрема з працевдавцями 342

Юрій КОРДУБА

ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів

До питання взаємодії ВНЗ із ринком праці в Україні
та моделі взаємодії європейських університетів
із працедавцями 360

ІННОВАЦІЇ

Светлана ГРИШКО

Харьковский национальный университет радиоэлектроники

Исследование инновационности университетов
как вектора взаимодействия
«университет – общественное производство» 381

КОНЦЕПЦІЯ

Концепція забезпечення якості вищої освіти України
(за результатами проекту Tempus «TRUST»
«Національна система забезпечення якості і взаємної довіри
в системі вищої освіти України») 540

ПЕРЕДМОВА

ВІД ПАТЕРНАЛІЗМУ ДО ПАРТНЕРСТВА: ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СПІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І РЕЗУЛЬТАТ ВЗАЄМОДІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ, СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Можна одного дня прокинутися в незалежній країні, але не можна водночас прокинутися в якісно іншій країні. Пострадянська спадщина в Україні дається взнаки, зокрема – в галузі освіти. Наша освітня система, у якій на міністерство покладено одночасно всі функції забезпечення її життєдіяльності: встановлення правил гри, стратегічного планування, оперативного управління, контролю й моніторингу, розподілу ресурсів – просто нехтує духом субсидіарності і, як наслідок, позбавляє університети повноважень у визначенні траєкторії власного руху. Під впливом патерналізму університети втрачають усвідомлення й мотивацію бути ініціаторами та генераторами докорінних суспільних змін, які вимагає прагнення побудувати демократичне й заможне життя. Після цього немає чого дивуватися, що чимало людей дивиться на українську освіту звужено, вважаючи, що університети є лише статтею витрат у держбюджеті, на якій потрібно економити і яку треба обмежувати. Це вкрай примітивний погляд на освіту та на роль університетів у суспільстві.

Для цивілізованих країн університети – фундамент, і уряд звертається до них, якщо є якась проблема: будь ласка, розробіть вакцину або порадьте, як нам краще організувати управління, як нам підняти ту чи іншу галузь економіки, дайте нам випускників

у тій чи іншій галузі. Університети мають обов'язок і несуть відповідальність – допомагати суспільству розвиватися.

Прийшов час і нашому суспільству подивитися на освіту не як на галузь чи бізнес, а як на основу для всебічного сталого розвитку держави й суспільства. Освіта забезпечує зростання людини і країни загалом, відтворює людський капітал, який має бути якісним. Від освіти, зрештою, залежить, хто прийде працювати в економіку, хто стане управлінцем у державі, хто буде спроможний створювати інновації і впроваджувати їх у життя. Людський мозок є зараз найбільш затребуваним капіталом. Інвестиції в освіту – це не затрати, це інвестиції в майбутнє. Це дуже принципове питання.

Тому сьогодні перед освітою, як і взагалі перед українським суспільством, постав виклик «перезавантаження», коли потрібно не замінювати людей, у чиїх руках зосереджено певну владу, а змінити саму систему.

Наша позиція збігається з головними висновками команди міжнародного проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST», відображеними в цьому посібнику. Шлях щоденного репресивного контролю від Міністерства освіти і науки над діяльністю ВНЗ не сформує культури якості в освіті. Формування дієвих механізмів підвищення якості вищої освіти передбачає запровадження процесів конкуренції на ринку праці та здорової змагальності у сфері надання освітніх послуг. Нашим університетам не треба заважати працювати. Слід створити для них такі правила гри, такі умови праці, щоб вони мали змогу зосередитися на якості навчання, викладання і наукових досліджень. Завдання МОН – їм у цьому допомогти.

Тому сьогодні у нас на порядку денному – перехід до партнерських відносин з усіма навчальними закладами, спрощення їхнього життя.

Потрібно вивільнити час нашим викладачам, щоб вони більше уваги могли зосереджувати на науці.

Слід не працювати з молоддю, а давати молоді змогу працювати. Студенти мають не відчувати над собою якогось тиску, а самі реалізовувати свої проекти.

Україні необхідно переглянути філософію процесів забезпечення якості та їх переорієнтувати із засобів контролю та покарання на інструменти моніторингу й підвищення якості.

Також необхідно долучати освітянську громадськість до процесу ухвалення важливих рішень, широко інформувати українське суспільство про перебіг освітніх реформ.

Саме в цьому ми бачимо головне завдання Міністерства освіти і науки.

І тут виникає питання: чи можна такі тектонічні зрушення в освіті створити лише прагненнями і зусиллями команди реформаторів? Безперечно, ні. Це справа всієї громади, справа, що стосується кожного учасника освітнього процесу й кожного громадянина. Тоді чому суспільство, яке вже готове до змін, не створює справжнього потужного запиту на якісну освіту?

Відповідь проста. Якщо викладач не відчуває зв'язку між численними звітними показниками та реальними академічними результатами, він не є вмотивованим працювати на результат. Він буде працювати на показники.

А якщо пересічний платник податків не може побачити, яким чином ці звіти корелюють з обсягами ресурсів, які держава надає університетам, то взагалі складається враження, що від громадянина нічого не залежить.

Так людина втрачає довіру до механізмів забезпечення якості. Звідси – той нігілізм, що панує в суспільстві стосовно освітнього реформаторства. Тож навіть найпрогресивніші освітні реформи можуть стати згубними в умовах відсутності мотивації до забезпечення якості.

Низький рівень свідомості суспільства своєю чергою ґрунтується на непрозорості процесів забезпечення якості.

Отже, необхідною умовою ефективного реформування освіти є відтворення довіри суспільства через оприлюднення і прозорість процедур забезпечення якості освіти.

На одному з семінарів з університетської автономії в Кембриджі проректор закладу висловився приблизно так: «На нашу думку, якщо хтось хоче зробити серйозні реформи, то йому для цього потрібні три речі: традиція, правильні люди і довіра».

TEMPUS-проект «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST», який вже третій рік працює над рекомендаціями щодо реформи системи забезпечення якості вищої освіти України і над створенням інструментів її підтримки, недаремно має назву «ДОВІРА». Це не проста мовна фігура. Це – важливий сигнал руху для суспільства, держави, освітян, громади.

Адже довіра, яка формується через оприлюднення, підзвітність і прозорість всієї діяльності університетів, – це саме той магістральний напрям, який веде до створення дійсно ефективної системи української вищої освіти.

Сергій КВІТ,
Міністр освіти і науки України

УСТАНОВКА НА ЯКІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ АКАДЕМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В НОВІЙ УКРАЇНІ

Хотілося б дочекатися того благословенного часу, коли в Україні словосполучення «якісна освіта» будуть сприймати не як оксюморон, а як тавтологію. З часом слова «якісна освіта» перестануть асоціюватися з рідкісними винятками із загального правила чи з розкішшю, доступною для небагатьох обраних. Прийде час – і сама згадка про освіту викликатиме в нас здебільшого почуття вдячності, тому що сприйматимемо її як капітал, завдяки якому кожен із нас зміг розпізнати своє покликання, зміг знайти свій неповторний шлях у професійному житті й досягнути успіху в суспільному служінні спільному добру.

Сьогодні під впливом Майдану відбуваються тектонічні зрушення у свідомості наших співвітчизників. Дедалі більше людей переосмислює своє уявлення про способи формування стосунків між владою та громадянами, між державою та суспільством. Дедалі більше студентів поводить як небайдужі громадяни, висловлюючи бажання формувати «порядок денний» своєї країни і готовність брати за неї відповідальність. Ми усвідомлюємо, що Україні потрібен новий суспільний договір між державою й суспільством, що наша країна матиме майбутнє, якщо воно буде формуватися за активної участі громадян, а влада стане не самоціллю, а засобом реалізації цього майбутнього, відповідальною і підзвітною народowi.

Частиною порядку денного нової України має стати потужний суспільний запит на якісну освіту, на якісні університети як осередки інновацій, динамічної інтелектуальної праці та виховання вільних людей. У новій Україні академічні спільноти, не обтяжені безглуздими бюрократичними заборонами й путами васальної лояльності, зможуть без перешкод, нарешті, виконувати свої безпосередні обов'язки – дбати про якість освіти і науки,

примножувати інтелектуальний капітал суспільства, «творити» нагоди для особистісного розвитку молоді.

Щоб освіта і якість стали в Україні нероздільними поняттями, у наших академічних середовищах потрібно будувати *культуру якості*. Серед іншого, ця культура ставить перед академічними громадами чітку вимогу – покинути «вежу зі слонової кості» і перейнятися тими викликами і потребами, якими сьогодні живе суспільство і від здійснення яких залежить його рух до демократичного й заможного життя. Щоб подолати прірву, перед якою опинилася наша країна через злочинне недбальство і корумпованість її «еліт», нам потрібно ставити перед собою амбітні цілі, модернізувати всі галузі нашого суспільного життя, словом – братися за копітку щоденну працю. Вільний та успішний сучасний світ, частиною якого ми прагнемо стати, надзвичайно складний і багатогранний. Життя в такому світі, взаємодія з його інституціями та з людьми, – уже не кажучи про управління ним та його постійне вдосконалення, – вимагає від кожного громадянина готовності багато пізнавати, учитися і змінюватися – упродовж усього свого життя. Наші університети повинні стати пліч-о-пліч із громадянами, щоб допомагати їм бути готовими до життя в такому світі і до управління змінами в ньому. Іншої альтернативи немає: наша українська освіта має ставати кращою, більш якісною, більш конкурентною, більш уважною до суспільних потреб і вимог ринку праці, більш динамічною та інноваційною. Турбота про якість повинна стати імперативом поведінки всіх тих, кому небайдужий академічний світ.

Культура якості не з'явиться нізвідки, навіть якщо вдасться подолати корупцію в академічному середовищі. Вимога якості є наслідком побудови в усій освітній системі культури забезпечення якості, що передбачає законодавчі передумови, набір різних процесів моніторингу й удосконалення якості, способи взаємодії академічних спільнот із державою і громадськістю тощо. З ухваленням нової редакції законів про освіту і вищу освіту, які не замикатимуть нас у минулому, не узаконюватимуть свавілля чиновників, а відкриватимуть простір для свободи, творчості та відповідальності, наші університети опиняться в ситуації, коли доведеться брати справу у свої руки і коли якість

їхньої праці залежатиме передусім від них, а не від чиновника в міністерстві.

Нам ще слід пройти довгий шлях побудови взаємної довіри, коли репутацію – інституційну й особисту – сприйматимуть як безцінний капітал, який у перспективі має принести значно більші дивіденди, аніж швидка вигода, здобута в обхід імперативу якості. Взаємна довіра неможлива без відкритості, прозорості, підзвітності. Саме такі висновки роблять учасники міжнародного проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST».

Україн важливо усвідомити саме динамічне, а не статичне розуміння якості. Оцінюючи діяльність університетів, потрібно вимірювати зростання в якості, «додану вартість», а не звичайний факт наявності якихось показників. Адже в різних вищих навчальних закладах різні стартові можливості, доступні для них ресурси також різні, а тому, оцінюючи їхній перформенс, слід перевіряти, чи досягли вони відносного рівня якості та результативності, на який могли розраховувати за наявності саме таких, а не інших ресурсів.

Вимірювання прогресу в якості вимагає від університетів розробити досить конкретні стратегічні плани розвитку, а також створити різні сценарії їх операційного втілення залежно від кількості матеріальних ресурсів. Розроблені плани мають бути відкритими й доступними для громадськості. Їх виконання має бути предметом розгляду й аналізу під час акредитаційної експертизи.

Така експертиза повинна брати до уваги напрям навчального закладу, а отже, використовувати диференційний підхід до оцінювання якості. Оцінюючи дослідницькі програми університету, перед яким стоїть завдання прориву у відповідних наукових галузях, треба брати до уваги одні критерії, наприклад кількість і рівень наукових публікацій в наукових часописах, що практикують незалежне експертне оцінювання матеріалів. Акредитуючи професійні програми, слід орієнтуватися на інші критерії, скажімо, на портфоліо публікацій студентів, що навчаються на програмах із журналістики. Натомість акредитація університету, який – з огляду на специфіку – зосереджує особливу увагу на громадянській освіті та на вихованні, передбачає добір особливих критеріїв.

Реалізація диференційного підходу до оцінювання якості залежить від довіри до експертної оцінки. Напруга навколо питання «А судді хто?!» може зникнути лише за умови, що акредитаційні експертизи проводять неупереджені й незалежні експерти. Їхня діяльність повинна мати професійну основу, щоб вони могли цінувати свою репутацію й усвідомлювали свою суспільну функцію забезпечення довіри між різними стейкхолдерами у вищій освіті. Навіть більше – завдання експертів полягає у прагненні не тільки досягти адекватного розуміння стану справ, а й допомогти учасникам навчального процесу зрозуміти, як вони можуть покращити свою діяльність, підвищити якість програми. Такі та інші завдання вимагають від експертів відповідної фахової підготовки та постійного вдосконалення щодо розуміння сучасних процесів розвитку вищої освіти.

Урешті-решт, будь-які процеси забезпечення якості матимуть сенс тільки за умови їх «прив'язки» до прозорих і зрозумілих правил розподілу матеріальних ресурсів. Якість має бути винагороджена!

Університети є осередками плекання свободи й гідності учасників академічного життя. Новий порядок денний у вищій освіті повинен раз і назавжди відмовитися від радянської практики зв'язування рук академічній спільноті. Потрібні зміни, які дають змогу викладачам і студентам займатися безпосередніми обов'язками – зберігати, поширювати та примножувати знання. Нова Україна неможлива без нових правил гри у вищій освіті, які будуть шанувати і винагороджувати якість!

Лілія ГРИНЕВИЧ,
голова Комітету Верховної Ради України
з питань науки і освіти

ВІД ЯКІСНОЇ ОСВІТИ ДО УСПІШНОЇ ЕКОНОМІКИ: ЧОМУ УНІВЕРСИТЕТИ І БІЗНЕС ПОТРЕБУЮТЬ ОДИН ОДНОГО?

У сучасних умовах розвитку суспільства й економіки тісна та ефективна співпраця вищої освіти і бізнесу стає вирішальним чинником побудови економіки знань та інновацій, підвищення конкурентоздатності підприємств, їх працівників та вищих навчальних закладів.

Така співпраця є ефективною лише за умови, що знання, навички та компетенції випускників навчальних закладів є якісними, тобто, на наше переконання, відповідають вимогам ринку праці та надають людині змогу швидко адаптуватися до реалій незалежно від місця роботи чи проживання.

Чи є наша освіта якісною? Питання, що не має однозначної відповіді.

З одного боку, випускники наших навчальних закладів є успішними підприємцями, науковцями, вони перемагають на міжнародних конкурсах із різних дисциплін, з іншого – тільки близько 20 % випускників вищих навчальних закладів працевлаштовується за тим фахом, який вони набували упродовж багатьох років свого навчання.

Рівень молодіжного безробіття у країні не настільки високий порівняно з багатьма європейськими країнами (18,8 % в Україні проти 27 % у Франції, 33 % у Греції, Іспанії, 38 % у Португалії у 2013 році), але він свідчить про те, що при дефіциті кваліфікованих кадрів, що дедалі більше зростає, у країні є великі трудові ресурси, які використовують неефективно.

На нашу думку, незалежно від ставлення до проблеми якості національної освіти, можна сміливо зробити висновок, що завжди є місце для її вдосконалення та поліпшення.

Безумовно, забезпечення якості знань не може бути одностороннім процесом, якою стороною б він не реалізовувався. Ми переконані, що спільні дії навчальних закладів, працедавців та студентів повинні мати синергетичний ефект у галузі забезпечення якості освіти.

Що ми вважаємо необхідно робити задля досягнення цієї мети?

Оновити зміст освіти. Досвід залучення працедавців до процесів узгодження змісту державних галузевих стандартів вищої освіти довів необхідність їхньої системної участі у вдосконаленні змістовної частини освітніх стандартів. І це повинно бути постійною сферою нашої участі в освітніх процесах, зокрема у вищій освіті. Саме працедавці мають формулювати вимоги у професійному стандарті до робочого місця відповідно до поточної ситуації на підприємствах та перспектив її розвитку.

Забезпечити навчальну практику. Ми вважаємо, що функції та організація навчальної практики мають бути докорінно переглянуті. Навчальна практика повинна бути вигідною і студентів, і працедавців, і навчальному закладу. Студент має набувати необхідного досвіду, працедавець – мати змогу обирати собі майбутніх працівників, а навчальний заклад – з огляду на результати практики – повинен оперативнo корегувати навчальні програми та навчальний процес. Але цей процес має бути взаємним!

Незалежно оцінювати знання та навички. Ми переконані, що сьогодні національній освіті бракує системи незалежного підтвердження знань та навичок студентів. Сьогодні той, хто навчає, той і оцінює; однак не завжди така оцінка є об'єктивною й неупередженою. Слід створити мережу незалежних від системи освіти центрів, які би проводили таке оцінювання, безпосередньо співпрацюючи із працедавцями та навчальними закладами. Упевнені, що така оцінка була б корисна для всіх учасників навчального процесу і в подальшому підготувала б майбутніх працівників до необхідності підтверджувати свою кваліфікацію в аналогічний спосіб з метою підвищення власної конкурентоздатності на ринку праці.

Збільшувати прозорість і підзвітність. Якість освіти неможлива без свободи навчальної і наукової творчості, а також без відповідальності самих навчальних закладів за результат їхньої

праці. Тому, на нашу думку, поряд із вкрай необхідним розширенням автономії вищих навчальних закладів має відбуватися процес поглиблення прозорості і підзвітності їх діяльності перед усіма зацікавленими сторонами: студентами, батьками, випускниками, громадськістю, бізнесом, місцевими і державними урядовими структурами. Прозорість і підзвітність є найкращим засобом запобігти і протидіяти корупції, а отже, і забезпечити якість. Бізнес найбільше зацікавлений у доступі до достовірної і релевантної інформації про рівень освіти та професійних навичок випускників, до показників діяльності навчальних закладів, до ефективності використання державних ресурсів, які формуються коштами платників податків.

Інвестувати в освіту. Діяльність навчальних закладів визначають прагнення людини до особистого і професійного розвитку, потреби розвинутого суспільного життя й добробуту, національні інтереси держави. Ці ж цінності керують соціально-відповідальним бізнесом. Підвищення якості української освіти безпосередньо залежить від збільшення фінансування діяльності навчальних закладів, що можна досягнути завдяки вдосконаленню системи державного фінансування та завдяки створенню сприятливих законодавчих умов для залучення приватних інвестицій бізнесу в освіту.

Перед нами тривалий шлях забезпечення якості освіти в Україні відповідно до європейських і світових стандартів. Сподіваємося, що цей посібник стане відправним кроком для плідної співпраці ринку праці, закладів освіти і студентів, мета якої – побудувати сучасну, продуктивну і сильну економіку знань та інновацій в Україні!

Олексій МІРОШНИЧЕНКО,
заступник Голови ради Федерації роботодавців України

РОЛЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Залучаючи студентів до ухвалення рішень, Болонський процес у суті речі визначив їхній особливий статус у процесах забезпечення якості вищої освіти. Болонська конвенція задекларувала важливість розвитку співпраці між вищими навчальними закладами, персоналом освітніх інституцій та студентами для досягнення цілей, що передбачають створення Європейського простору вищої освіти.

Оцінювання якості навчальних курсів, безпосередня участь в ухваленні рішень на рівні ВНЗ, представлення своїх інтересів у студентських радах, асоціаціях та інших представницьких органах – ось лише деякі форми впливу студентів на вдосконалення процесу освіти, які активно практикують у країнах Європи.

Сьогодні існує безліч форм студентської участі у процесах забезпечення якості, котрі дають змогу застосовувати світовий досвід та поширювати найкращі практики, допомагаючи всім зацікавленим особам у навчанні та розвитку.

Підвищення якості освіти та залучення до цього процесу студентської молоді в країнах Європи – проблема не нова: тут студенти безпосередньо впливають на діяльність кафедри, курсу, факультету, навіть мають змогу на рівні з міністрами освіти визначати майбутнє національної вищої освіти. Завдяки Tempus-проектові «TRUST» українські студенти можуть ознайомитися зі шляхами забезпечення рівня якості освіти у країнах Європи та краще зрозуміти цей процес і можливості адаптації європейського досвіду в Україні.

Порівняння української і європейської систем освіти дає підстави визначити найразючішу відмінність між ними – сприйняття студента як повноцінного партнера. Від першого курсу навчання студенти європейських вищих навчальних закладів вступають

до академічного співтовариства як повноправні члени з перспективою участі в дослідницькій діяльності університету. Залучення студентів тут передбачає їхню безпосередню участь у процесах забезпечення якості освіти. Досвід свідчить: що більше студентів бере участь у діяльності факультетів, то очевиднішими є результати підвищення якості навчання. Ця участь переростає в надійне партнерство, що сприяє більш відкритому діалогові.

Отже, у Європі студент є чи не найважливішим учасником забезпечення якості освіти, адже саме він – користувач і споживач освітніх послуг, а тому найкраще відчуває всі прогалини, які має система освіти.

У зв'язку з цим наше першочергове завдання сьогодні – сприяти змінам у свідомості студента, забезпечити сприйняття студента не як заручника освітнього процесу, а як його повноправного учасника, чого можна досягнути, лише продемонструвавши, наскільки ефективним є процес залучення студентів до забезпечення якості освіти.

Українська сторона представила своє бачення якісного впровадження інструментів забезпечення якості вищої освіти в країні із залученням студентів на університетському, національному та міжнародному рівнях.

Зокрема, *університетський рівень* передбачає:

- формування у структурі студентського управління (самоврядування) підрозділів для участі в забезпеченні якості вищої освіти України через серію інструментаріїв (тренінги, семінари, опитування, feedbacks);
- забезпечення фінансової та правової автономії студентських рад;
- проведення зустрічей з питань профорієнтації з представниками самоуправління;
- національний рівень:
- участь студентів в оцінці якості навчального процесу;
- формування незалежного агентства із забезпечення якості освіти;
- створення експертного комітету з акредитації вищих навчальних закладів;

- підготовку тренінг-програм та тренерів для участі студентів в оцінці/акредитації;
- наявність національної системи опитування та системи зворотного зв'язку;

європейський (міжнародний) рівень:

- участь українських студентів в ENQA-тренінгах:
 - тренінги для студентів щодо участі в оцінці національних агентств із забезпечення якості освіти,
 - тренінги для ВНЗ щодо участі в оцінці національних агентств із забезпечення якості освіти.

Tempus-проект «TRUST» став для українських студентів майданчиком, на якому ми змогли реалізувати власний потенціал, усвідомити, наскільки важливим є наш голос в ухваленні найважливіших рішень, зрозуміти, що ми є реальним суб'єктом (а не об'єктом!) освітніх процесів.

Олена РУСНАК,
Українська асоціація студентського самоврядування

ЯК СФОРМУВАТИ ЗАПИТ СУСПІЛЬСТВА НА ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ І ПОВЕРНУТИ ЙОГО ДОВІРУ ДО СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ В УКРАЇНІ?

У жовтні 2011 року в рамках програми Європейського Союзу на підтримку модернізації систем вищої освіти TEMPUS (Trans-European Mobility Programme for University Studies) в Україні стартував трирічний міжнародний проект «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» (далі – проект «Trust»).

Як зазначила команда проекту, його *стратегічною метою* стане підтримка реформ українських вищих навчальних закладів завдяки впровадженню загальної, інноваційної, політично нейтральної екосистеми, що гарантує взаємне порозуміння й довіру між учасниками національних та міжнародних систем забезпечення якості освіти, а також неупереджені рішення і висновки у процесах забезпечення якості освіти.

Однак чи можна вважати тривіальним завдання відродити довіру в суспільстві, у якому основна криза – це криза довіри всіх до всіх?

Отже, поштовхом до запровадження проекту стала нестандартна, більш масштабна, ніж зазвичай прийнято в темпус-проектах, постановка завдань. Ідеї та висновки проекту викристалізовувалися через особисті та колективні спроби знайти неупереджені відповіді на незвичні запитання, через відмову від стереотипів (передусім власних), через висування гіпотез, а після

їх перевірки – отримання несподіваних результатів. Загалом можна вважати, що історія проекту – це історія усвідомлення суті забезпечення якості вищої освіти.

Такий шлях не може бути однаковим для усіх і чітко визначеним. Тому членам консорціуму довелося вивчати й аналізувати проблеми одночасно за **трьома напрямками**:

1. Перший напрям дослідження згідно з логікою його побудови передбачає чітку послідовність кроків: вивчення європейського досвіду, аналіз українських реалій та розробку рекомендацій щодо змін в українській освітній системі.
2. Другий напрям – відповідно до елементів «трикутника знань» – ґрунтується на аналізі освітньої, наукової та інноваційної проблематики.
3. Третій напрям зумовлює врахування специфіки різних типів вищих навчальних закладів – державних та приватних університетів гуманітарного чи технічного профілю.

У нашому творчому пошуку дослідження не мали таких жорстких обмежень рамками тривимірного простору, тому деякі результати стосуються загальних питань, інші ж – конкретних проблем. Іноді досліджують схожі або однакові проблеми, але оскільки автори аналізують питання з різних позицій, то й бачать різні шляхи їх вирішення. Отже, цілком певно, ідеться не стільки про дублювання досліджень, скільки про їх доповнення новими ідеями та висновками.

Як наслідок – отриманий консорціумом матеріал унікальний: він побудований на використанні різних підходів до вивчення ситуації і до аргументації висновків, тому містить великий спектр автентичних авторських думок.

Така багата палітра поглядів дає змогу скласти враження про увесь процес модернізації системи вищої освіти, що охоплює як різні способи забезпечення якості навчання, так і її сприйняття різними колами українських освітян. Виявлено, що заклади, які мають державну підпорядкованість, більш схильні формально аналізувати проблеми та використовувати інструменти контролю, характерні для вже наявної освітньої системи (наприклад Чернівецький національний університет). Натомість приватні заклади усвідомлюють мотиваційні можливості, які надає вільний вибір, але мислять іншими, ніж державні заклади, катего-

ріями (прикладом слугує Український католицький університет, м. Львів). Для них складніше побачити проблеми операційного рівня, пов'язані із взаємодією держави та освіти, але вони найбільше зорієнтовані на європейський вектор руху. Специфіка закладів мистецького напрямку (як-от Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв України) узагалі не дозволяє застосовувати звичайних для науки та освіти принципів функціонування вищого навчального закладу. Технічні університети (наприклад Харківський національний університет радіоелектроніки) чи не найбільше схильні знаходити вирішення проблем у сучасних технологічних можливостях.

Саме тому основним принципом формування структури пропонуваного видання стали **толерантність** і **плюралізм** стосовно різноманітних думок та позицій, спроба зберегти неповторність та авторство отриманих висновків.

У збірникові представлено аналітичний огляд широкого кола питань щодо забезпечення якості вищої освіти. Сюди увійшли самостійні авторські статті, у яких висвітлено різноманітні аспекти досліджуваного питання, однак тільки в сукупності вони дають змогу отримати цілісне уявлення про проблеми забезпечення якості вищої освіти та про шляхи їх подолання в Україні.

Ми залишаємо читачеві право порівнювати думки, визначати пріоритети, погоджуватися або дискутувати з нашими авторами. Така позиція консорціуму цілком відповідає декларованим у нас принципам вільного вибору та природної еволюції академічної культури. Однак, попри різні погляди на той чи інший аспект проблеми, члени консорціуму є передусім командою одностайців, командою, яка складається із прихильників реформ освітньої системи в Україні, командою, для якої вектор руху перебуває у сфері європейських освітніх пріоритетів. А отже, у нас однакове бачення ключових моментів.

Нижче наведено базові висновки, які частково викладено в окремих статтях, але тут вони зібрані у єдине ціле для того, аби допомогти читачеві зрозуміти магістральну лінію досліджень проекту «Trust».

Результати дослідження європейського досвіду удосконалення освіти

Із запровадженням проекту ми розуміли, що європейський освітній досвід може стати дуже корисним для покращення української системи забезпечення якості вищої освіти. Хоча б з огляду на те, що він є вдалим прикладом успішного вирішення складних освітніх проблем.

Спочатку нам здавалося, що достатньо тільки знайти ефективні шляхи, які апробовані в Європі для вирішення аналогічних проблем, детально проаналізувати, як вони функціонують, та перенести такі надбання на нашу освітню систему, звісно, адаптувавши до українських реалій.

Проте життя виявилось складнішими і багатограннішими. Навіть просте порівняння українського та європейського історичного контексту довело, що ми не зможемо діяти так, як передбачали.

Пильна увага ЄС до якості освіти була не випадковою. Ще наприкінці XX століття у країнах Європейського Союзу виявили, що саме освіта залишається найменш інтегрованим сектором об'єднаної Європи. І не дивно. Старий світ десятиліттями проповідував принципи національної ідентичності освіти, посилено домагаючись збереження її національних складових. Але сучасний світовий розвиток ставить нові освітні виклики, якими є *інтернаціоналізація, конкуренція, глобалізація та інформаційність*.

- «Виклик інтернаціоналізації»: зростання потоків студентів до зарубіжних ВНЗ, взаємні обміни викладачів та дослідників; впровадження до навчального процесу зарубіжних програм, підручників, літератури та джерел інформації; збалансована співпраця різних навчальних закладів;
- «виклик конкуренції»: поява транснаціонального освітнього сектору, який реалізується як франчайзинг навчальних програм і як віртуальна освіта онлайн;
- «виклик глобалізації»: потреба в забезпеченні якості фахової підготовки в умовах мобільності професіоналів зумо-

вила необхідність створити міжнародну систему ліцензування, сертифікації та акредитації;

- «інформаційний виклик»: значні можливості інформаційного суспільства дають простір для застосування більш гнучких варіантів індивідуальних студентських програм завдяки накопиченню досвіду, отриманого на попередніх етапах освітнього процесу у вищих навчальних закладах різного типу і з різних навчальних програм.

У зв'язку з цим у європейської академічної громадськості сформувалося нове розуміння значення, завдань і перспектив розвитку освіти, яку почали вважати потужним ресурсом європейської інтеграції; це має забезпечувати взаємодія двох складових: по-перше, спільність цінностей та поглядів на сучасну і майбутню світобудову, що передаються через освіту молодим поколінням; по-друге, координовані заходи і методи вдосконалення самої освіти.

Використання такого ресурсу дає змогу Європейському Союзові створити нову економіку знань і підвищити ефективність вищої освіти. Для застосування європейського досвіду важливо усвідомлювати цей історичний контекст. Він пояснює, чому просте перенесення європейських практик на український ґрунт не дає очікуваних результатів: чимало історичних рушійних процесів у Європі та в Україні відбувається у протилежних напрямках.

Зокрема шлях ЄС – об'єднання та уніфікація, його напрям – від самостійності кожного університету до побудови міжнародних механізмів спільного розвитку освіти. Натомість для України важливо відмовитися від єдиного формального підходу до всіх закладів вищої освіти та створити їм умови для самостійного розвитку. У європейських університетах запит на забезпечення якості вищої освіти формується «знизу», тобто від самих «гравців» системи вищої освіти. А в українські університети він надходить «згори» – від Міністерства освіти і науки. Європа вибудовує формальні процедури на підґрунті неформальної мотивації до забезпечення якості освіти з боку всіх учасників. А в Україні – навпаки: на тлі суцільної формалізації процесів забезпечення

якості немає прояву неформальної зацікавленості учасників освітнього процесу.

Отже, механічне копіювання якихось елементів, окремих процедур, практик чи показників європейської системи забезпечення якості навчального процесу без огляду на український контекст може бути не тільки некорисним, а й шкідливим.

Але на цьому етапі українського реформування, перш ніж визначити, «що саме треба зробити», необхідно з'ясувати, «у якому напрямі». Відповідь на таке запитання перебуває у площині побудови системи цінностей. Європі вдалося створити власну ефективну систему освітніх надбань, в основі якої – так званий «трикутник знань» (освіта–наука–інновації). Ця система цінностей задає вектор розвитку європейської освіти. І в цьому сенсі європейський досвід дуже важливий. Результатом дотримання такого вектору є *високий рівень довіри* світової спільноти до якості європейської освіти.

Ми вважаємо, що на цьому етапі розвитку українське суспільство потребує передусім забезпечити довіру до оцінки якості освіти. Справді, неможливо реформувати будь-яку сферу діяльності, зокрема й освіту, якщо немає довіри між учасниками процесу. Довіра суспільства – необхідна умова ефективного проведення освітніх реформ.

Довіра до системи забезпечення якості європейської освіти ґрунтується на таких складових:

1. Прозорість, яку в термінах Болонського процесу визначають як ідентифікований ступінь кореляції різних систем та елементів професійної освіти й навчання. Вона є запорукою зрозумілості й передбачуваності процесів забезпечення якості освіти в оперативному режимі для всіх зацікавлених сторін.
2. Об'єктивність, що відображає вимогу незалежності від волі або бажання людини. Об'єктивність гарантує незаангажованість, неупередженість як використовуваної інформації, так і результатів ухвалення рішень на її основі.
3. Достовірність, що є синонімом «істини» і характеризує незаперечне, чітко обґрунтоване і доказове знання.

Ми дійшли висновку, що запозичення європейського досвіду забезпечення якості освіти слід розпочинати з вирішення таких питань:

- як зробити прозорими рішення, які ухвалюють на різних рівнях українського освітнього простору, особливо якщо вони пов'язані з розподілом тих чи інших ресурсів,
- як унеможливити вплив будь-якої зацікавленої приватної чи посадової особи або колективу на ухвалення рішень або на викривлення інформації у процедурах забезпечення якості,
- які критерії необхідно обирати для ухвал, щоб вони відображали справжні академічні результати діяльності викладачів, університетів, освітньої системи країни загалом.

Пошукові відповіді на ці запитання і присвячені наші дослідження європейського досвіду.

Результати дослідження українських освітніх реалій

Перше, з чим стикається кожний дослідник проблем якості української освіти, – різноманітні прояви недовіри суспільства до її результатів: це і вкрай низькі позиції нашої країни в рейтингах економічного та соціального розвитку, і відсутність українських університетів в освітніх рейтингах, і результати опитувань студентів, працівників, працедавців та ін. Перелік таких проявів недовіри можна продовжувати і деталізувати, але проблеми зрозумілі відразу.

У суті речі нікого з тих, хто бере участь в освітньому процесі або зацікавлений у ньому, не влаштовує якість університетської освіти в Україні. Наші дослідження довели, що процес забезпечення якості освіти в Україні «не працює». Відбувається підміна реальних процедур бюрократичними.

На початку реалізації проекту ми були переконані, що єдина причина цього – неправильно побудована система. Однак, проаналізувавши ситуацію, ми виявили цілком несподіване: навіть у тих випадках, коли процедура дає змогу головним учасникам

освітнього процесу впливати на його перебіг, вони такої можливості не використовують.

Команда проекту вважає, що справжня причина такої масової громадської бездіяльності перебуває у площині взаємодії суспільства й освіти. Якщо, вирішуючи якусь проблему, людина систематично здобуває відповідний досвід, накопичує його, вона починає розуміти, як слід діяти в тих чи інших умовах. Європа вже багато століть відшліфовує такі навички та вміння в освітній галузі. Тому в Старому світі природним чином було сформовано **культуру забезпечення якості освіти**. Отже, ми розуміємо культуру як накопичений досвід.

Зауважмо, що в Україні за об'єктивно-історичних обставин люди не знають, як потрібно діяти саме в наших українських реаліях, щоб ефективно забезпечити свої інтереси; складається враження, що будь-яка активність – це марна справа.

Команда проекту дійшла висновків, що відсутність в Україні культури реалізації потреб і прав учасників освітнього процесу та застарілі принципи адміністрування освітньої системи сприяють появу **низки негативних явищ**, таких як:

- викривлена (неправильна) система цінностей, внаслідок чого відповідь на питання «що є добрим, а що поганим» не може бути однозначною, а це призводить до підміни справжньої наукової та освітньої діяльності бюрократичними технологіями;
- непрозорість підходу до забезпечення якості навчання, що робить незрозумілим, за якими критеріями насправді відбувається ухвалення рішень; а це, своєю чергою, створює сприятливі умови для системної корупції на всіх рівнях вищої освіти;
- звужені функції забезпечення якості освіти, що полягає лише в контролюванні та покаранні замість допомоги, яка необхідна під час розробки стратегії еволюції ВНЗ;
- надмірна кількість учасників контролю, відсутність координації їхніх дій і, як наслідок, – чимала кількість суперечливих процедур оцінки якості освітніх послуг; це знецінює такі процедури та знижує мотивації вищих навчальних закладів для повноцінної участі в них;

- відсутність важливих «гравців» (працедавці, студенти, зовнішні організації, міжнародні експерти) в освітніх процесах, замкнутість системи оцінювання якості ВНЗ;
- дані про освітній процес, які декларують університети в різноманітних звітах, – перебільшені, нерелевантні та швидко втрачають актуальність, а їх статистичний характер не дає змоги відобразити реальної якості надання освітньої послуги;
- відсутність незалежного органу оцінки якості освіти і відповідно неможливість об'єктивно оцінити якість діяльності ВНЗ.

Окреслені моменти призводять до того, що отримана оцінка діяльності ВНЗ не має сенсу і не викликає довіри. Відтак немає і якісного змісту в роботі університету через втрату мотивації учасників процесу. Висновки учасників нашої команди щодо окремих напрямів досліджень надають красномовні аргументи на користь таких тверджень.

Однак наголосимо, що проведена робота спрямована на те, щоби не тільки констатувати проблеми, а й шукати такі особливості українського суспільства, які дали б змогу їх вирішити.

Насамперед наші дослідження дають підстави зробити попередні висновки щодо деяких принципів, які «не спрацюють» в українських реаліях:

- марно вирішувати проблему забезпечення якості освіти лише адміністративним шляхом: створюватимуться нові органи контролю надбудови, що переведуть управління освітою на новий рівень бюрократії,
- самостійно університетам також не впоратися: спроба створити й оприлюднити достовірні дані на рівні однієї навчальної інституції, по-перше, призведе до появи додаткових процедур (оскільки міністерські вимоги ніхто не скасовує); по-друге, не позбавить інформацію суб'єктивізму та статистичного характеру,
- реформування як таке не є виходом, адже навіть прогресивні освітні перетворення можуть бути небезпечними в умовах низького рівня академічної культури та відсутності мотивації до забезпечення якості (відзначмо, що цей

висновок дався найважче нашій команді, адже ми прихильники освітніх реформ).

Відтак національна система забезпечення якості вищої освіти повинна брати до уваги як глобальні тенденції сучасного світу, так і національні особливості, що залежать від унікальних історичних, соціальних та культурних обставин.

Тоді виникає питання: з якою спадщиною і з якою спадковістю увійшов у третє тисячоліття український університет?

Хоча Радянський Союз зник із політичної карти світу більш ніж 20 років тому, його сліди все ще залишаються в культурній пам'яті суспільства. Пострадянські елементи й сліди адаптації радянськості рясніють в економіці, соціальній і освітній галузях, вони є в культурній пам'яті, у повсякденному житті сучасної України. Це стосується не тільки видимих слідів пострадянської інертної присутності в українській вищій освіті, таких, як збереження деяких освітніх установ, систем державного фінансування вищої освіти радянського зразка тощо. Ідеться передусім про культурні, психологічні й символічні прояви радянськості в освітньому середовищі. Вища освіта залишається полем битви між двома інтерпретаціями сучасної української ідентичності – європейської та пострадянської. Радянська спадщина створила міф про самодостатність українських практик вищої освіти й викликала нехоть до міжнародного співробітництва. Вона знецінила поняття університетської автономії, академічної свободи, вільної ініціативи і стала одним із головних джерел поширеної корупції в академічній культурі.

Ці українські реалії, на перший погляд, є значною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень життя. Але усвідомлення їх дозволяє не лише уникнути відчуження народу від процесу соціальних перетворень, а й продумати способи перетворення недоліків на переваги.

Наші дослідження українського освітнього простору засвідчили, що є механізми, які поки що не задіяні в системі забезпечення якості навчального процесу, проте саме вони можуть і повинні «спрацювати».

Передусім це громадські інститути створення та активізації суспільної думки. Вони покликані перетворити особисті інтереси

в потужний колективний запит, спроможні об'єднати роз'єднані сили і знайти спільні рішення. До того ж, як і всі інструменти вільного вибору, вони ґрунтуються не на силі, примусі, а на «розумному егоїзмові» кожної людини.

Отже, ми впевнилися, що застосування інструментів справжнього волевиявлення створює сприятливі умови для ефективних адміністративних (законодавчих) перетворень у системі освіти.

Рекомендації щодо змін в українській системі забезпечення якості вищої освіти

Команда проекту дійшла висновку, що загальною довготерміною метою українського суспільства є створення повноцінної системи забезпечення якості вищої освіти шляхом не революційного реформування, а *еволюційних перетворень*.

Шлях до поліпшення якості освіти – це суттєві структурні зміни, які мають на меті *активізацію участі суспільства* в забезпеченні якості освіти. Для цього потрібно сформувати академічну культуру забезпечення якості як накопичений досвід взаємодії суспільства й системи вищої освіти. Команда проекту усвідомлює, що вирішення такого завдання потребує не однієї зміни поколінь та ментальних зрушень в суспільній свідомості. Ми також розуміємо, що Україна не має стільки часу на природний розвиток.

Відповідно, ми пропонуємо:

- по-перше, усе ж таки визнати, що проблему української освіти не можна вирішити лише адміністративними або законодавчими вольовими рішеннями «згори», вона значно глибша і потребує суспільних перетворень;
- по-друге, слід зробити ставку на сучасні інформаційні та технологічні можливості, надані розвитком людства, яких не було у розвинутих країн під час становлення їх освітніх систем, але тепер саме вони дають змогу прискорити тривалі процеси культурного розвитку.

Які ж кроки потрібно запропонувати, щоб якнайшвидше залучити українське суспільство до процесів забезпечення якості

освіти? Це питання і є вирішальним у наших пошуках, дослідженнях та рекомендаціях за окремими напрямками, і такі кроки є головним надбанням наших статей.

Загалом еволюційні перетворення вимагають не тільки волі політичної еліти та кроків «згори». Адже звільнити – це не те саме, що зробити вільним. Користуватися свободою – означає ухвалювати рішення. Для цього потрібні дві складові:

- наявність невикривленої і зрозумілої системи цінностей; це той вектор, що вказує, куди потрібно рухатися;
- наявність достовірної, прозорої та неупередженої інформації для того, щоб визначити своє поточне положення в цій системі цінностей.

Поки що ані першого, ані другого українська освіта не має. Тому забезпечення якості освіти в Україні вимагає не лише зміни механізмів управління (хоча важливість цього завдання незаперечна), а й створення відкритих умов для оцінювання діяльності ВНЗ. Наша команда вважає, що саме для цього ***слід використовувати механізми інтернет-демократії***.

Зауважмо, що використання мереж для вирішення завдань забезпечення якості вищої освіти в Україні має низку переваг:

- організація інтернет-взаємодії є дешевшою і швидшою за вибудовування фізичної взаємодії між зацікавленими особами,
- сфера ІТ – це одна з небагатьох галузей, яка перебуває в Україні на європейському рівні, тому для України ІТ-проекти є можливим завданням,
- інтернет-комунікація найменш бюрократизована і забезпечує свободу переміщення інформації, а також дає змогу максимально поінформувати громадськість про результати діяльності ВНЗ,
- Інтернет не має кордонів, а тому дозволяє суттєво простіше забезпечити інтернаціоналізацію і відкрите середовище вищої освіти.

Одним із найбільш перспективних напрямів інтернет-взаємодії в галузі освіти є, на нашу думку, створення Національного порталу для проведення незалежної оцінки діяльності ВНЗ. Такий портал зможе забезпечити єдину систему накопичення інформації про якість освіти та відповідно – управління цими даними. Використання інтернет-технологій сприятиме оцінюванню ВНЗ

на принципах прозорості і гнучкості, а також залученню всіх працівників освітньої галузі та інших зацікавлених сторін – представників студентських організацій, бізнесу, міжнародних експертів тощо – до процесу накопичення інформації про освітню діяльність вищої школи України й моніторингу її якості.

Це забезпечить перехід від зберігання статистики, яку фіксують та подають безпосередньо самі навчальні заклади, до реєстрації об'єктивних фактів, зміна яких є поза компетенцією таких інституцій. Важливою особливістю такого підходу є соціальна верифікація (громадська перевірка) зареєстрованих у порталі фактів, що уможливить вирішення ще одного важливого завдання – забезпечення достовірності використовуваної інформації.

Цікавою функцією portalу може стати персональний підхід до оцінювання якості освіти. Головний принцип тут такий: якщо джерела даних є об'єктивними і викликають довіру, то на їх підставі користувач сам зможе суб'єктивно оцінити ВНЗ залежно від того, які чинники для нього важливі. Змодельовавши різні варіанти оцінювань і зробивши висновки за їх результатами, кожний освітній заклад або кафедра зможе сформувати відповідну стратегію власного розвитку і виконувати постійний моніторинг її дотримання.

Організація такого оцінювання вже давно потрібна українській освіті. Створення інтернет-платформи на принципах прозорості, гнучкості й достовірності інформації може стати найбільш ефективним способом вирішення цього завдання і сприяти зростанню довіри суспільства до результатів оцінки діяльності навчального закладу та освітнього процесу загалом.

У роботах наших авторів – членів консорціуму – зібрано результати пошуку підходів до створення відкритих чесних «правил гри» в українському освітньому просторі, зокрема за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Це і є той фундамент, на якому вибудовується довіра суспільства й до оцінки діяльності вищого навчального закладу, і до результатів освіти загалом.

Світлана ГРИШКО

HOW TO CREATE IN A SOCIETY A DEMAND FOR THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION AND HOW TO REESTABLISH ITS TRUST IN THE QUALITY ASSURANCE SYSTEM IN UKRAINE?

In October 2011 a new three-year international project “Towards trust in quality assurance systems – TRUST” was started. It is supported by Tempus programme funded by the European Commission.

At the beginning of the project the Consortium stated that the strategic goal is to support the national reform of higher education by introducing a unified innovative politically neutral ecosystem which guarantees: (1) mutual understanding and trust between various players of national and international Quality Assurance (QA) systems, and (2) ratification of unbiased decisions and conclusions within the QA processes.

Should we consider the task – a revival of trust within a society which suffers from total distrust – as trivial?

From its very beginnings the impetus for the project has been its atypical nature, which was on a much larger scale than those usually undertaken as Tempus projects, namely, the formulation of tasks.

The project ideas and conclusions have been obtained by private and collaborative attempts to find unbiased answers for unusual questions by ignoring stereotypes (first of all, our own), formulating hypotheses that, after being scrutinized, yielded unexpected results.

In general, we can state that the project implementation consisted in our development of an understanding of the essence of guaranteeing higher education with quality assurance (HE QA).

Such a venture cannot be uniformly accomplished by each one; much less does it have strict determinants.

That is why the Consortium members had to simultaneously study and analyze three dimensions of the problems in HE QA:

1. A logical core of the first dimension is based on the Tempus programme rules and implies a certain sequence: studying the European experience, analyzing the Ukrainian reality and elaborating the recommendations on reforming the Higher Education Quality Assurance System of Ukraine.
2. The second dimension is based on the elements of the knowledge triangle: analysis of “education-research-innovation” problems.
3. The third dimension takes into account the specific types of higher education institutions (HEI): classical universities, technical universities, HEI for humanities and private universities, although the latter are rare in Ukraine.

Still, for the sake of a creative search, our study was not restricted just by this three-dimensional research space. Thus, some results are related to the whole space while others concentrated more on its separate segments. Sometimes research topics intersect, but the fact that the authors looked at the problem from various points of view, allowed them to provide different decisions, supplementing each other.

As a result the Consortium obtained unique material. It is based on different approaches towards situation examinations and argumentation of conclusions, thereby containing a wide range of the authentic thoughts of the authors.

Such an exceptional palette of views allows showing the overall picture consisting of various QA processes and the attitude of various groups of Ukrainian academics. It seems that state-owned institutions (e.g., CHNU) are more formal-minded and get used to quality assurance based on means of control, commonly practiced in the current educational system. Private institutions (e.g., UCU), on the contrary, are fond of motivating possibilities provided by free choice and are more open-minded. They can hardly see problems on the operational level inherent in “state-education” interaction; however, they try to follow the European vector of development more than the others. Art institutions (e.g., NAMPCA) require non-regular management principles for education, research and innovation development, different from other institutions. Technical universities (e.g., KHNURE) tend to find solutions of problems through the use of modern technological facilities.

All mentioned above made us develop the structure of this manual by principles of ***tolerance and pluralism of thoughts*** with respect to various points of view. We tried to preserve the singularity and authorship of the obtained conclusions.

This manual represents an analytical review of a wide range of issues related to quality assurance of higher education. It is compiled from separate independent author's papers describing numerous aspects of the QA. It is only in the total complex of papers that one can get a holistic view of the HE QA problems and ways of overcoming them in Ukraine.

We leave our reader free to compare, to define own priorities, to argue with some and to agree with others. Such decision corresponds to the principles of free choice and natural evolution of an academic culture declared by the Consortium.

But despite different points of view on some details, the Consortium members constitute a team of like-minded people who support reforms of higher education in Ukraine. The team chose movement towards European educational priorities; thus we are joined by the same vision of the key issues.

Here we present summaries of the main project conclusions to serve as a key for understanding the main research line of the TRUST project, stated in the separate papers of the manual.

Summary of the European experience study

From the beginning of the project we understood that the European educational experience could be very useful for improvement of the quality of the Ukrainian HE system. After all, Europe has successful examples of solving difficult educational problems.

Initially we thought that finding efficient decisions developed in Europe for problems analogous to the Ukrainian ones and studying in detail how they work, followed by some necessary adaptation to Ukrainian realities, would be enough to permit us to transfer and implement them in our system. However, real life turned out to be more complicated and multifaceted. Even simple comparison of the Ukrainian and the European Union historical contexts proved that we could not act as we had planned at the beginning.

Close attention of EU to the quality of education did not just accidentally appear. Prior to the beginning of the 21st century EU countries discovered that education remains the least integrated sector of the united Europe. It is not surprising. The Old World adhered to the principles of national identity of education – thereby, strongly demanding to save its national structures.

Development of the modern world presented new educational challenges:

- “Internationalization challenge”: increase of students to foreign HEI, interchanges of teachers and researches; wide use of foreign programmes, manuals, literature and information sources; various types of interuniversity partnerships;
- “Competition challenge”: appearance of the transnational educational sector which is implemented as the franchising of educational programmes and virtual online education;
- “Globalization challenge”: a need of quality assurance in professional training caused by increased mobility of experts led to the necessity of creating an international system for licensing, certification and accreditation;
- “Informational challenge”: possibilities of an information society open space for more flexible ways of individual student’s programmes based on accumulation of previous educational studies obtained in different HEI within various educational programmes.

As a result, the European academic society formed a new understanding of the roles, tasks and perspectives of education development. Education is considered to be a powerful resource of the European integration enabled by two components:

1. Common values and views at the modern and future world order which are transferred to young generations via education.
2. Coordinated activities for education improvement.

Use of such resource allows EU to create a new knowledge-based economy and to increase the efficiency of higher education.

It is essential to understand this historical context before applying the European experience. It explains why simply transferring European practices would not provide Ukraine with the expected results: many

historical motivating forces in Europe and in Ukraine move in opposite directions.

Yes, EU is moving on the path of integration and unification: from independency of each university to international mechanisms of joint development of education, while for Ukraine it is important to get away from one formal approach for all HEI and enable independent development. Request for higher education quality in EU universities is “from below upwards” – formed by all players of the higher education system. In Ukrainian universities, this request comes “from above downwards” – from the Ministry of Education and Science of Ukraine to the educational institutions. Europe builds formal procedures when all HE players have informal motivation to assure quality of higher education. Quite to the contrary, QA processes in Ukraine are strictly formalized and there is no informal interest regarding HE quality from HE players.

Therefore, simply copying some elements, separate practices or indicators of the European QA system without regard of the Ukrainian context, can turn out not only useless, but even harmful.

At this stage of Ukrainian reforms, before defining “what should be done”, we need to specify “in what direction should we move.” The answer to this question lies in forming a value system. Europe managed to construct its effective value system. It is based on the so-called “knowledge triangle” (education-research-innovation). Such a value system defines the development vector of European education. And this makes the European experience really valuable.

The quality of European education received a **high level of trust** from the world society after it had followed this vector.

We think that at this stage of development, Ukrainian society first needs to assure that the evaluation of educational quality can be trusted. Indeed, it is impossible to reform any field (in particular, education) if there is no mutual trust between participators of the process. The trust of society is an indispensable pre-requisite for an effective reform of education.

Trust to the European QA is based on the following components:

1. Transparency, which is considered to be an identified degree of correlation of various systems and elements within professional

education and study. It ensures operative clearness and predictability of the QA processes for all stakeholders.

2. Objectivity, which represents independency from personal will or bias. Objectivity guarantees unbiased information use and unbiased results of decision making based on the information.
3. Credibility, a synonym for truth, defines evident, justified and therefore indisputable knowledge.

We reached a conclusion that to adopt the European experience for QA in HE several simple questions should be answered:

- how to make decisions taken at various levels of the educational space transparent, especially if they are related to the distribution of resources;
- how to assure that there is no influence of any interested private or official party within QA decision making and information delivery;
- what criteria should be chosen for decision making to guarantee that they represent real academic achievements of teachers, universities or the state educational system as a whole?

The goal of our European experience study is to find answers for these questions.

Conclusions based on the study of the Ukrainian educational realities

Any researcher investigating issues of Ukrainian educational quality, first of all, indicates various signals of societal distrust towards educational results. They are: extremely low positions of our country in economic and social development rankings and the absence of Ukraine's HEI in educational rankings; various opinion surveys of students, employees, employers, and the general public. The list can be enlarged and detailed but the symptoms are immediately understood.

There is no internal or external educational stakeholder who is satisfied with the quality of higher education in Ukraine.

And this is not strange. Our research proved that the QA process is not working. Real quality procedures are substituted with bureaucratic ones.

At the beginning of the project we were certain that the improper structure of the system was mainly at fault. However, in studying

the situation, we were faced with an unexpected phenomenon: main participators of the educational process do not make use of the possibility to influence its flow, even in those cases wherein they are procedurally entitled to do this.

The project team considers that such large-scale overall public inactivity is caused by the distorted interaction between society and education. When experiences of a large number of separate persons resolving a problem are repeated and accumulated, people start understanding what they should do in these or those circumstances. Europe has improved such skills for centuries. That is why the Old World naturally formed a culture of quality assurance in education. Therefore, in general, we understand that culture results from accumulated experience.

In Ukraine, due to historical circumstances, people do not know how to act to assure their own interests. And people get the impression that any activity is vain.

The project team concluded that the culture of realization of the rights and needs of HE players is non-existent in Ukraine; this fact together with outdated principles of educational management causes a lot of negative consequences, e.g.:

- Distorted value systems. There is no simple answer for the question “what is good and what is bad”; therefore, real educational and scientific activity has been transformed into bureaucratic procedure.
- Non-transparent approach to quality assurance causes incomprehensibility of decision making criteria and leads to systemic corruption at all HE layers.
- QA does not enhance HE players to evolve towards higher quality, rather it consists of controlling and punishing.
- Redundancy of the controlling bodies. Their uncoordinated activities and a large number of the education quality evaluation procedures result in depreciation of the QA procedures and decrease in the motivation of HEI to participate in them.
- Absence of important stakeholders (employers, students, external organizations, international expert, etc.) makes quality evaluation system closed and biased.

- Data about educational processes declared by HEIs in different reports are redundant, irrelevant and get outdated quickly. Moreover their statistical nature cannot reflect the real quality of HE services and achievements.
- Absence of an independent body for HE quality evaluation gives inability to evaluate quality of HEI activity objectively.
- All these make current evaluation of HE quality senseless and distrusted. Therefore, there is no qualitative content in university work, due to the lost motivation of educational processes participants. Conclusions which were made by the representatives of our team provide eloquent arguments for these statements.

But our research was done not just to state problems, but also to search for special features in Ukrainian society that can create a foundation for the resolution of these issues. First of all, our research allows us to make precautionary conclusions about activities which will not work in the Ukrainian realities:

- administrative way for solving the quality assurance problems will have no effect: new controlling superstructures will be created and this will take educational management to a new level of bureaucracy;
- universities will not manage on their own: on the one hand, an attempt of a separate university to create a pool of true data and make it public will lead to additional procedures (as nobody will nullify ministry demands) and, on the other hand, will not free information from the subjectivity and statistical origin;
- reforming itself is not the way because even advanced educational reforms may be destructive in the conditions of the existing low level of academic culture and absence of the motivation to assure quality (we must admit that it was difficult for our team to make this conclusion because we all are supporters of educational reforms).

Thus the national system of HE QA should be built with respect to both global trends of the modern world and national features dependent on unique historical, social and cultural circumstances. With what heritage and heredity did Ukrainian University come into the third millennium?

Although USSR disappeared from the political map of the world more than 20 years ago, society did not manage to erase its marks from its cultural memory. Numerous post-soviet elements and evidences of soviet-style adaptation to new realities can be found in economics, social and educational areas, cultural memory and everyday life of modern Ukraine. This applies not only to such observed evidences of post-soviet inertial presence in Ukrainian higher education, such as educational institutions which appeared in USSR, soviet-style national funding systems, etc. First of all, we observe cultural, psychological and symbolic signs of the soviet style in the HE environment. HE is still a battleground for two interpretations of the modern Ukrainian identity – the European one and the post-soviet one. The soviet heritage gave birth to the myth of self-sufficiency of the Ukrainian practices used within HE; it brings unwillingness of the international cooperation which leads to the depreciation of the university autonomy, academic freedom, free initiative and entrepreneurship, and it is the main source of the wide corruption.

These features of the Ukrainian realities create an essential obstacle for reforming; they do not allow ensuring the desired dynamics of state development – making a breakthrough to a brand new level of life. But understanding them is a key to avoid alienation of the society from the process of social changes and also think of the ways to turn disadvantages into benefits.

Our study of the Ukrainian HE environment shows that there are mechanisms which have not been applied in the HE QA system yet and they may and should work.

These are public institutes aimed at elaboration and activation of social opinion. Their goal is to transfer personal interests into powerful social requests. As all instruments utilizing principles of free choice, such mechanisms are not based on power coercion but benefit from the rational egoism of each person.

Thus we are sure that using instruments of true expression of will allows creating conditions for effective administrative/legislative changes in the educational system.

Recommendations on changes in the Ukrainian HE QA system

Finally the project team reached a conclusion that the overall long-term objective of the Ukrainian society would be the development of the complete Quality Assurance System for Higher Education not by revolution but as a result of evolutionary changes.

The way towards better education quality consists in essential structural changes aimed at the enhancement of a wide societal involvement in the QA process. To achieve the objective an academic quality assurance culture should be formed as a result of the collected experience of intercommunication between society and the higher education system.

The project team realizes that the problem can be solved only after several generations and a mental upheaval of the social consciousness. But we also realize that Ukraine has no time for natural evolution.

That is why we propose the following:

- first of all, to admit that the problem of the Ukrainian HE quality cannot be solved only by an administrative or legislative volitional decision from above; it is significantly deeper and requires social changes;
- second, to choose modern IT facilities. Developed countries did not have them while developing the educational systems; right now IT allows accelerating the long-term process of quality cultural development.

Which steps should be done to connect the Ukrainian society to the QA processes as soon as possible? This question is the main one in our study, research and recommendations which make our papers valuable.

In general, evolutionary changes require not only the will of the political elite and steps “from above”. To grant freedom is not the same as to make somebody free. Using freedom means making decisions. To make decisions we need two components:

- existence of a clear and non-distorted value system indicating the movement vector;
- existence of true, transparent and unbiased information for defining a current self-position in the value system.

At this moment, Ukrainian education has neither the first one, nor the second one. That's why quality assurance of education in Ukraine requires not only remaking the management mechanisms (although this is also very important) but also ensuring open conditions for evaluation of HEI activity. Our team thinks that *mechanisms of e-democracy* (e.g., social networks) should be utilized for these purposes.

Use of networks for quality assurance of HE in Ukraine has several advantages:

- organization of Internet-communication is cheaper and faster than building physical communication between interested parties,
- IT-field in Ukraine is one of the few which is at the European level of development, so IT-projects are feasible for Ukraine,
- Internet-communication is less bureaucratized and provides freedom of information transfer, and allows disseminating HEI achievements among wide audiences,
- Internet does not have boundaries and provides simpler internationalization and an open environment for education.

We address the needs of Internet communication within education through an ICT solution that provides a digital ecosystem around a semantic portal, a platform for the delivery of socially verified data about Ukrainian HE. The portal helps to establish a higher quality of communication between various HE stakeholders by providing them a forum to which they can contribute HE quality information and to perform quality monitoring collaboratively.

Use of Internet technology ensures transparency and flexibility of HEI evaluation and allows enrolling all possible stakeholders (student organizations, business, international experts, etc.) for information collection and quality monitoring of the Ukrainian HEI educational and scientific activity.

This leads to transferring from storing statistics measured and published by an HEI itself to registering objective facts which cannot be changed by HEI. An important feature of the approach is based on social verification that involves the wider community in the creation and confirmation of information correctness for the trustworthiness of the shared HE space.

The personalized approach to quality assurance of education can become one of the interesting features of the portal. The main principle is the following: if the information sources are truthful and unbiased a user can model her/his own subjective evaluation of the HEI based on the importance of these or those factors for her/him.

Modeling evaluations by several different values systems and analyzing the collected data will help an HEI or a department to choose an appropriate evolution strategy and constantly monitor its compliance.

Ukrainian education has needed organization of such an evaluation for long time. Creation of an Internet-platform based on transparency, flexibility, and truthful information can become the most effective way to solve the problem and facilitate increase of the social trust to both results of HEI evaluation and outcomes of the educational process as a whole.

Papers written by our authors – members of the Project Consortium – contain results of the search for ways to ensure open and fair “rules of the game” for the Ukrainian educational space, in particular, with help of Information and communications technology.

This is the basis for trust of the society to HEI evaluations and educational results as a whole.

Svitlana GRYSKO

КУЛЬТУРА ЯКОСТІ

Светлана ГРИШКО

Харьковский национальный университет радиоэлектроники

МЫСЛИ О НЕОБХОДИМОСТИ РАЗВИВАТЬ КУЛЬТУРУ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Часть 1. Парадокс¹

Анализируя состояние дел в высшем образовании на пост-советском пространстве, приходишь к парадоксу.

**Факт № 1: высшее образование
необходимо обществу**

Никто не взял на себя смелость заявить, что, например, для Украины университеты – это непозволительная роскошь, толку от них мало, да и не нужны они никому, поэтому их надо закрыть. Ни одна страна не только не отказывается от своей системы высшего образования, но и всячески декларирует необходимость ее развития. Чиновники и ученые работают над совершенствованием систем высшего образования. Основные потребители университетских услуг также высказывают заинтересованность в этом продукте:

¹ Парадокс – ситуация, которая может существовать в реальности, но не имеет логического объяснения.

- работодатели с завидным постоянством требуют диплом о высшем образовании при приеме на работу, причем иногда даже независимо от уровня и квалификации рабочего места,
- абитуриенты каждый год «штурмуют» университеты и создают в среднем достаточный конкурс на поступление в вузы Украины,
- финансовые спонсоры (прежде всего – родители) готовы финансировать учебу своих подопечных, причем спрос на образовательные услуги достаточно жесткий, то есть экономить на этой части расходов население Украины будет в последнюю очередь (ведь это будущее детей).

Факт № 2: высшее образование никому не нужно

Попробуем проанализировать, кто из непосредственных участников и стейкхолдеров образовательного процесса требует обеспечить его качество (здесь надо уточнить два слова: «требует» – в смысле совершает конкретные *действия*, «качество» – имеется в виду не соответствие надуманным критериям и легко подделываемым показателям, а соответствие *мировым* стандартам, уровню, наработанному мировым сообществом):

- власть (включая МОН) действия-то осуществляет, причем конкретные, но почему-то они приводят к росту бюрократических процедур и не выводят вузы Украины на мировой уровень (тут можно вспомнить скандал с «включением» КНУ им. Тараса Шевченко в рейтинг «Таймс», о котором «Таймс» понятия не имела², или претензии властей³). Но требования к мировому качеству образования правительство выдвигает лишь в виде претензий, поскольку само же

² Заявление Табачника о включении Университета Шевченко в рейтинг лучших вузов мира оказалось ложью / Зеркало недели от 3.09.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/SOCIETY/zayavlenie_tabachnika_o_vklyuchennii_universiteta_shevchenko_v_reyting_luchshih_vuzov_mira_okazalos_l.html.

³ Правительство хочет открытий, ученые – зарплату / Сайт BBC-Украина, новости от 11.01.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2012/10/121010_ru_s_science_poverty_s.html.

принимает решения непрозрачно, и объективные критерии для принятия решений не формирует. Вузы играют роль «бедных родственников» при бюджете – вроде бы и не выгонишь, но и кормить накладно;

- работодатели довольствуются наличием «корочки» об образовании как формальным признаком (что-то вроде справки о состоянии здоровья: («если 5 лет в вузе проучился, значит принципиально годен к труду»). А по поводу качества давно не питают иллюзий: все равно всему приходится учить на рабочем месте, в вузах современных знаний и полезных практических навыков не дают. Распространено мнение о том, что высшее образование в бизнесе не нужно, гораздо более полезен опыт работы. Соответственно, у работодателей нет стимула сотрудничать с вузами и предпринимать какие-то действия для обеспечения качества образования;
- ни студенты, ни родители (как финансовые спонсоры) также не требуют, чтобы уровень образования соответствовал мировым стандартам или хотя бы потребностям местных работодателей. С одной стороны, есть страх отчисления слишком активных студентов, но гораздо более серьезной причиной является аморфность студенческого сообщества. Студенты не требуют более компетентных преподавателей, более современных дисциплин и т.п. – во-первых, не знают, чего требовать, во-вторых, «а зачем?».

Вывод № 1 (поверхностный): социальный запрос на высшее образование от общества формировать некому, никто не заинтересован в обеспечении качества высшего образования.

Так ли это?

Часть 2. Причины парадокса

Если посмотреть на звенья цепи, которая связывает факт № 1 и факт № 2, то обнаружится причина указанного парадокса.

Начнем с начала: что такое обеспечение качества образования?

Согласно ISO 9000:2005 Обеспечение качества (англ. Quality Assurance, QA) это процесс или результат формирования требуемых свойств и характеристик продукции по мере её создания, а также – поддержание этих характеристик.

Слово «процесс» означает, что должна быть совокупность действий, которые преобразовывают «вход» в «выход». Следовательно, если обеспечение качества «не работает», надо проверить, на месте ли вход, выход и действие.

На выходе процесса обеспечения качества образования находится удовлетворение потребностей общества. Есть ли у общества потребность в высшем образовании?

Опять-таки, определимся в понятиях: потребность – чувство *нехватки чего-либо*, принявшее конкретную форму в зависимости от условий существования.

Какие потребности общества может удовлетворить образование?

Что касается общества в целом, то, судя по месту Украины в мировых рейтингах конкурентоспособности, экономического развития, демократии и свобод, нам не хватает многих факторов, чтобы общество нормально развивалось.

Глобально образование создает и распространяет знания, представления о том, как устроен мир, духовные ценности. И тут принципиально не может быть другого мнения: образование является необходимым условием для экономического, технологического и духовного развития общества. В качестве аргументов можно привести исторические примеры о том, как развитие Европы началось с эпохи Просвещения, когда появился термин «образование», и современные европейские подходы к развитию через «треугольник знаний», образовательное пространство и т. п.

Вывод № 2 (по существу): потребность в высшем образовании у общества есть.

Что касается отдельных участников образовательного процесса, то необходимо отметить, что их потребности представляют собой сложную иерархию, которая описывается многими теориями, например, пирамидой потребностей Маслоу (в которой рассматривается 5 уровней потребностей – выживание, безопасность, социальность, самовыражение и самореализация). Для каждого из непосредственных участников образование реализует потребности на каких-либо отдельных (или всех пяти) уровнях.

«Студент – абитуриент – специалист»

Потребность в выживании: образование, давая определенную профессию и квалификацию, повышает шансы найти работу, которая обеспечивает заработок и, соответственно, это позволяет не умереть от голода, холода, столкновений с другими людьми и т.п. в условиях разделения труда (в условиях натурального хозяйства образование не обеспечивает выживания).

Потребность в безопасности означает обеспечение выживания на как можно более долгий период – образование дает систематизацию и методологию, это позволяет смотреть «на перспективу» и соответственно решать на практике не только сиюминутные задачи, но и «на несколько шагов вперед». Это повышает шансы человека найти постоянную работу с карьерными и профессиональными перспективами и, соответственно, постоянный заработок.

Социальные потребности состоят в том, чтобы жизнедеятельность человека проходила в желаемом для него социальном слое, чтобы люди, с которыми человек общается в течение жизни (соседи по дому, району и стране проживания, коллеги, друзья), принадлежали к определенному кругу. С реализацией этой потребности образование справляется отлично: обучение в вузе и последующее место работы формируют определенный уровень общения. Кстати, именно этой потребности украинские вузы могут быть благодарны за наличие абитуриентов – многие ценят

пять лет студенческой жизни гораздо больше, чем последующее трудоустройство⁴.

Потребность в самовыражении означает необходимость что-то представлять собой в своем социальном слое. Сюда относятся профессионализм, стремление к власти и даже эпатаж. Именно эта потребность заставляет «ученых» от власти и бизнеса «защищать» диссертации – чтобы в визитке было написано «кандидат наук». Так и появляются «проФФесора». Но данные примеры – это несколько извращенная форма реализации потребности в самовыражении. Есть и достойное стремление к профессиональному и карьерному росту. И если человека научили в вузе так, что он может решать какие-то профессиональные проблемы и все знают, что это «специалист от Бога», – это признание общества и... признание вуза.

Потребность в самореализации состоит в том, чтобы не только другие, но и сам человек уважал себя. Это наивысшая потребность Человека Разумного – оставаться человеком и прожить жизнь не зря. Несмотря на то, что это – высокие слова, потребность такая существует у каждого. Но вот осознать ее и предпринять шаги к ее реализации без образования фактически невозможно. Не вдаваясь в философскую полемику, рассмотрим приземленный пример: далеко не все могут позволить себе роскошь заниматься тем делом, которое нравится. Но, получая образование, человек может развить в себе данные Богом способности до высочайшего уровня и стать уникальным специалистом, работу которого будут достойно вознаграждать (пример: уборщик – это неквалифицированная малооплачиваемая работа, но клининговый бизнес – это высокотехнологичная, профессиональная и высокооплачиваемая уборка помещений).

Вывод № 3 (по существу): потребность в высшем образовании у абитуриентов – студентов – специалистов есть.

Рассмотрим другую заинтересованную сторону – **работодателя**. Упрощенно представим его как предпринимательские

⁴ Особенности национального высшего образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.business.ua/blogs/society/Vmakarenko_blog/1190/.

или некоммерческие структуры, которые осуществляют производство продукции, выполнение работ, оказание услуг (то есть предприятия). Соответственно иерархия Маслоу приобретает несколько иной вид.

Потребность в выживании: для предприятий эта потребность означает, что расходы не должны превышать доходы. Соответственно, производительность ресурсов должна оправдывать затраты на их покупку. Это требование справедливо и для трудовых ресурсов: работники должны знать и уметь достаточно для того, чтобы эффективно участвовать в производственном процессе (соответственно должны знать технологию, организацию и свои функции в этом процессе). Если молодого специалиста надо доучивать или обучать заново – это потери для бизнеса. Поэтому работодатель заинтересован в том, чтобы специалист был в рабочем состоянии сразу после окончания вуза.

Потребность в безопасности: для предприятий это означает обеспечение конкурентоспособности на рынке. Главный фактор мировой конкурентоспособности – человеческий капитал. Чтобы предприятие обогнало конкурентов, его работники должны знать и уметь то, чего не знают и не умеют конкуренты. Образование как раз и призвано передавать обществу новые знания и формировать компетенции специалистов. Отсюда – заинтересованность в качестве (прежде всего – в инновационности) образовательного процесса со стороны работодателей.

Что касается социальных потребностей, потребностей в самовыражении и самореализации, то они характерны для человека и почти не действуют в мире юридических лиц (хотя есть такие понятия, как марка, бренд, общественное мнение).

Однако следует отметить, что потребности нижнего уровня имеют приоритет в их реализации как базовые потребности. Поэтому для работодателя система образования играет важнейшую роль для достижения его главных целей – прибыльности и конкурентоспособности.

Вывод № 4 (по существу): потребность в высшем образовании у работодателей есть.

Итак, с «выходом» процесса обеспечения качества все в порядке. Потребности есть у общества и непосредственных потребителей образовательного продукта. Однако почему-то эти потребности не осознаны их носителями, а потому они не сформировались в общественные интересы. Почему так происходит, попробуем разобраться дальше.

На «вход» обеспечения качества процесса образования подаются ресурсы, а именно:

- знания, которые материализованы в учебно-методических материалах,
- материальная инфраструктура в виде учебных помещений, компьютерной техники, лабораторий,
- трудовой ресурс в виде профессорско-преподавательского состава и обслуживающего персонала,
- отдельно следует выделить абитуриентов как один из главных ресурсов, необходимых для образовательного процесса.

Поскольку любой вид экономической деятельности осуществляется в условиях нехватки ресурсов, то ограничения в финансировании образования сами по себе не являются чем-то из ряда вон выходящим. В таких условиях функционируют системы образования во всем мире. Вопрос лишь в мере дефицита: нехватка ресурсов не должна становиться причиной умирания образовательного процесса.

В общем в Украине все указанные на «входе» ресурсы имеются. Украинская система образования была выстроена еще в XVII-XIX веках и активно развивалась при Советах. Украинские вузы имеют в своем распоряжении здания, технику, штатное расписание и т. п. Абитуриенты в Украине есть, даже в период так называемой «демографической ямы» (низкая рождаемость 90-х) украинские вузы делали набор студентов, причем многие – конкурсный набор.

Вывод № 5: ресурсы для образовательного процесса есть.

Итак, «вход» и «выход» процесса обеспечения качества образования – в наличии. Последний элемент процесса – это совокупность действий. Вот этого как раз мы и не наблюдаем в попытках обеспечить качество образования в Украине – никто не

предпринимает эффективных результативных действий для того, чтобы образование было качественным. В этом – основное отличие европейской и украинской систем образования (впрочем, как и вообще – ментальности).

Украинская система обеспечения качества уходит корнями в советское прошлое, когда контроль над качеством образования осуществлялся административно-командными методами. Это вообще-то и логично, так как основным потребителем услуг образования в той системе было государство. Ни предприятия, ни студент не могли напрямую выдвигать свои требования.

Европейская система образования – наоборот, формировалась в условиях свободы выбора, когда требования к качеству образования выдвигались его основными участниками и непосредственными потребителями образовательных услуг.

В результате накопления социумом соответствующих навыков и умений была естественным образом сформирована *культура обеспечения качества образования*.

Культура представляет собой совокупность устойчивых форм человеческой деятельности.

Культура – это социально значимая информация, передающаяся из поколения в поколение и выражающаяся через ценности, нормы, смыслы и знаки.

В Украине по исторически объективным причинам нет накопленных знаний о том, как надо действовать, чтобы обеспечить качество образования.

Вывод № 6 (глобальный): в Украине основные проблемы обеспечения качества образования связаны с отсутствием культуры, с тем, что нет накопленного опыта реализации образовательных потребностей и прав участников образовательного процесса.

Это означает, что ни новые законы, ни новые ведомства, ни новые процедуры, исходящие «сверху», от государственных структур, ни даже дополнительное финансирование не решат кардинально проблему качества высшего образования.

Часть 3. Средство от парадокса

Итак, отсутствие культуры обеспечения качества образования как системы накопленного опыта сводит на нет весь механизм высшего образования:

- работодатель думает, что его требования бесполезны и нет смысла тратить время и деньги на бюрократию;
- студент считает, что процесс как-то налажен, и что-то изменить невозможно, да и нет смысла тратить силы и рисковать местом в студенческой группе;
- сам вуз пытается выжить между двух огней: удовлетворяя требования бюрократии и пытаясь хоть как-то обеспечить финансовую основу своего существования (например, «сделать набор» или «выбить научную тему»);
- государственные структуры тоже пытаются помочь, из года в год в режиме ручного управления латая дыры бюджетного образования и выдвигая все новые и новые требования по принципу «брони и снаряда».

Отсутствие культуры в посттоталитарном обществе вызывает гражданское бездействие, а оно приводит к расцвету коррупции. В этих условиях на каждом из уровней управления легче договориться, чем добиваться реализации своих прав. Попытки озвучить реальные требования к образовательному процессу разбиваются о действия более «хватких» коллег («ну и что, что ты известнейший ученый, зато министр – мой кум»), более обеспеченных конкурентов («отказ – это предложение повысить цену»), да и просто непонимания общей массы окружающих (проблема Дон Кихота).

Выход один – высшему образованию в первую очередь нужна культура обеспечения качества. Что это означает на практике? Это означает, что общество должно быть проинформировано и вооружено примерами того, как можно действовать. Это выгодно всем.

Итак, первый шаг в формировании культуры обеспечения качества образования – создание информационного поля:

- должны быть простые и понятные правила определения того, «что такое хорошо, а что такое плохо». Все потребители образовательного продукта должны иметь возможность на основе открытой информации *сознательно* формировать свои требования (соответственно – критерии) качества;
- должны быть понятные и *открытые обществу* процедуры обеспечения качества образовательного процесса на разных его стадиях.

Второй шаг в формировании культуры обеспечения качества образования – это действие. Должны возникать прецеденты. И требовать такого геройского подвига от единичных борцов за правду тоже безнравственно – ничего, кроме поломанных судеб, это не даст. Но если такое действие осуществляется совместно – пример может быть полезным и стать первым шагом.

Например, если какое-то отдельное предприятие выдвинет к МОНу требование – привести учебный план в соответствие с современной ситуацией в отрасли, то такое требование будет выглядеть странно и нелепо. Но если ассоциация работодателей (или предприятий отрасли) сформирует свои стандарты (требования к образовательному процессу), обнародует их на ресурсе, который постоянно доступен, и ресурс покажет объективную картину по реализации этих требований в отдельном рейтинге вузов – вот это будет интересно и действенно. Причем важно, что никто никого ничего не заставляет делать – просто надо показать объективную картину.

Отсюда – необходимое условие для формирования культуры обеспечения качества образования: обнародование.

Это – один из наиболее действенных механизмов рыночных взаимоотношений, который еще А. Смит называл «невидимой рукой». Никаких директив и обязательных для выполнения указаний. Никакой революции (упаси боже на постсоветском пространстве!), поскольку народ прибегает к свержениям власти и бунтам от безнадёжности, от незнания того, что и как нужно сделать, в то время как понимание необходимости перемен уже наступило. Это – свобода выбора. Но слово «свобода» не в понимании анархии, а как права и ответственность за свои действия.

Но тогда и общество свободно в получении объективной информации. «Невидимая рука» саморегулирования действует лишь в условиях полной и открытой информации.

Принцип простой: вузам и МОНу никто не запрещает действовать в рамках закона, а обществу никто не запрещает знать о том, что делается в системе образования. Но это принцип не так просто обеспечить. Загвоздка состоит в том, что естественное формирование культурного пласта – это века, а времени на это в условиях современного ритма жизни просто нет.

Однако сама жизнь с ее научно-техническим прогрессом дает инструмент для решения проблем – универсальную коммуникационно-информационную платформу, доступную всем и фактически везде – Интернет. Интернет-ресурсы позволяют качественно информировать общество и вовлекать его в процессы управления, принятия решений. Технические и социальные возможности электронной демократии достаточно велики, чтобы разорвать порочный круг коррупции, а потребности общества, работодателей, преподавателей, студентов привести к осознанию и превратить в социальные и экономические интересы.

Именно действие отличает активный интерес от аморфных потребностей. И именно действий не хватает процессу обеспечения качества образования. И именно действие, повторенное много раз и накопленное, составляет основу культуры.

Вывод (заключительный): наибольший ущерб качеству высшего образования наносит отсутствие культуры обеспечения такого качества, которая формируется через многократное повторение действий и накопление опыта. Наиболее эффективным выходом из этой ситуации является обнародование объективной ситуации и информирование общества, что, в свою очередь, можно обеспечить механизмами «электронной демократии».

УНІВЕРСИТЕТ, АКАДЕМІЧНА КУЛЬТУРА І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ

Академічна культура – це не розкіш, яку собі може дозволити університет, коли все решта визначено і добре працює. Академічна культура – це дуже практичний засіб покращити управління, забезпечити академічну якість і навіть фінансово оптимізувати діяльність університету. Тож не варто заощаджувати зусиль для її створення.

Академічна культура формується передусім у спілкуванні, взаємодії, співпраці між головними суб'єктами університетського середовища – студентами та викладачами. Причому ця взаємодія не є ізольована від зовнішніх чинників. На неї впливають світові тенденції розвитку інституції «університету», експансія нових технологій, зростання ваги економіки в житті суспільства та ін. Окрім цього, український університет як інституція перебуває під впливом додаткових чинників, що виникають внаслідок специфічних історико-культурних умов. Доводиться враховувати **пост**характер українського університету, де пострадянськість, постмодернізм і постколоніальність утворюють єдину вибухову суміш. Визначмо головні ознаки цих явищ, зокрема:

- *пострадянськості* властиві: брак автономії, патерналізм, менторство; відтворення, а не творення знань; інфантилізація навчання, подвійна мораль і корупція, підміна якості формальним дотриманням інструкцій та кількісних показників;
- *постмодернізм* передбачає економічну доцільність, комерціалізацію, недовіру до ціннісного й національного виміру освіти;
- *постколоніальність* характеризує зміна вивіски, а не підходів, нативізм та ізоляціонізм, перехід з одного ідеологічного полону в інший.

Сучасний університет та концепція університету

Традиційно європейські університети виконували три основних завдання: виховували наступне покоління еліти; забезпечували фахову підготовку для обіймання державних і духовних посад; були творцями та охоронцями спільної культурної спадщини. У модерний час ці три функції розділилися й утілилися у британській, французькій та німецькій моделях університету.

«Британський університет» є корпорацією професорів і студентів, що передбачає індивідуальну систему навчання й tutorство; має облаштоване університетське містечко, плекає родинну атмосферу й почуття належності до *alma mater*, наголошує не тільки на академічній успішності, а й на формуванні характеру студента та готує молоду людину не лише для ринку праці, а передусім до співжиття з іншими людьми. Історично «британський університет» був зорієнтований на виховання нового покоління еліти, неприязно ставився до масової освіти. Функціонуючи завдяки приватним коштам, мусив покладатися на високу вартість освіти, що робило його доступним здебільшого представникам заможних родин.

Перед сучасним «французьким університетом», типовими репрезентантами якого стали політехнічні та інші галузеві вищі школи (аграрні, військові, медичні та ін.), передусім ставилося прагматичне завдання – підвищувати добробут держави. Цю академічну інституцію можна вважати прикладом одержавлення вищої школи, коли питання наукового вишколу й наукових пошуків підпорядковуються державній доцільності, де індикатором якості «кінцевого продукту» є спроможність підготувати лояльних державних службовців та галузевих фахівців.

Модерний «німецький університет» також покладається на державу як на джерело засобів для існування, на представника громади та головного «споживача» послуг його випускників. Тут, однак, панує переконання, що університет є передусім «ціллю у собі», а не тільки засобом для досягнення інших цілей. Університет існує заради збереження, передачі знань та задля відкриття нового. А тому він повинен творчо поєднувати навчання з вільним і не обмеженим заборонами науковим пошуком. Ідеальними

випускниками університету є доляльні та суспільно свідомі громадяни, які є не тільки виконавцями вузьких професійних обов'язків, а й експертами, здатними інтегрувати свою вузьку ділянку в цілісне бачення людського та суспільного життя. Водночас втручання держави необхідне, щоб запобігти виродженню університету та перетворенню його в касту однодумців, для творення інституційної культури на засадах наукової змагальності, а не гомогенності.

Як бачимо, континентальний університет у його сучасній формі науково-дослідницької установи мав традиційно тісні зв'язки з державою і відносно віддалені зв'язки з ринком праці. Тепер, коли під впливом глобалізації та наступу ринку держава стає слабшою, такий зміст університетської освіти опиняється під питанням. Відбувається переоцінка його ролі й місії як суспільного інституту. За ним закріплюють роль двигуна економічного зростання, чинника підвищення економічної конкурентоспроможності й постачальника кваліфікованих працівників для «економіки знань».

Наскільки завдання університету в добу глобалізації відрізняються від тих, які він був покликаний виконувати за початковим задумом? Наскільки оновлений університет зможе поєднувати традиційні функції безстороннього служителя істині та кшталтування національно свідомих і відповідальних громадян із новітніми завданнями доби відкритої економіки, які змушують цей інститут перетворюватися в ділову установу?¹

¹ «Виковування національної ідентичності, роль нації як вмістилища історичних, наукових і літературних досягнень та насадження національної свідомості й вірності співгромадянам вже більше не достатні для виправдання існування інституту університету. Але й підготування «дисциплінованої та надійної робочої сили» не відповідає запиту нової глобальної економіки, котра невідступно потребує працівників, здатних швидко вчитися, творчо й продуктивно працювати в командах. У той же час нікого зараз не задовольнить і безстороннє шукання істини вченими, якими керує цікавість у традиційному сенсі слова, як *raison d'être* університету. Ні служіння істині, ні служіння нації нині більше не виправдовують існування університету; насправді, жоден із цих мотивів навіть не згадується в сучасних дебатах на глобальному чи європейському рівні» (Квік М. Університет і держава. Вивчення глобальних трансформацій / Пер. з англ. Тарас Цимбал. – Київ: Таксон, 2009. – С. 22).

Дедалі більше поширюється відверто економічне бачення ролі вищої освіти. Змінюються критерії оцінки результатів діяльності університетів, тепер акцентують на спроможності вищої школи підготувати фахівців, здатних оперативно реагувати на мінливий ринок праці і пристосовуватися до змінних умов економічного простору. Науково-дослідна діяльність часто підпорядковується економічній доцільності та підвищенню конкурентоспроможності європейської економіки.

Як слушно зауважує Марек Квієк², майбутній вигляд університету залежатиме від того, на користь якої моделі буде зроблено вибір із початком епохи глобалізації. У сучасних умовах глобалізаційного й ринкового тиску, коли роль держави в регулюванні суспільного сектора зменшується, університет може стати однією з перших жертв цієї відмови від патерналістської опіки держави. Безперечно, утративши деякі привілеї, університет здобуде більше свободи й самостійності. Чи знайдеться в такому емансипованому університеті місце для некомерціалізованої культури й некомерційних спеціальностей, на зразок класичних мов, філософії, богослов'я, медієвістики та інших гуманітарних дисциплін? Залишається сподіватися, що, окрім ринкових мотивів, завжди знайдуться якісь інші чинники (релігійні, культурні, національні тощо), які уможливлять некомерційні стосунки й функціонування гуманітарних, знову ж таки некомерційних дисциплін в університетському *curriculum*³.

Пропонуємо своє розуміння університету як спільноти студентів і викладачів, об'єднаних спільним прагненням до знань³,

² Квієк Марек. Місце філософії в університеті: Минуле, теперішнє, майбутнє / Пер. з пол. Зоряна Рибчинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rpl.org.ua/ukr/article;52/>. Перекладено за: Marek Kwiek. Miejsce filozofii na uniwersytecie. Przeszłość, terażniejszość, przyszłość // Dydaktyka filozofii u progu XXI wieku. Problemy ogólne i perspektywy / Pod red. E. Piotrowskiej i J. Wiśniewskiego. – Poznań: Humaniora, 2002. – С. 11-126.

³ «В самом деле, университет призван без страха, без предвзудков, без компромиссов открывать свои двери всем приходящим, если только приходят они во имя Истины; мирить самые различные, порой ни в чем не совпадающие между собой взгляды, привычки, складывающиеся ума, а также создавать атмосферу, которая бы в полной мере способствовала развитию мысли и эрудиции в их самых оригинальных и запоминающихся формах, в их самых ярких и всесторонних

тобто до розуміння світу та місця людини у світі, що виходить за межі конформізму з інтересами будь-яких партійних, суспільних чи ідеологічних груп. Справжній університет повинен об'єднувати людей, відданих ідеї пошуку істини й знання як способу інтеграції людини в буття світу, істини як цінності, яку неможливо звести до інтересів влади, грошей і пристрасті – злих геніїв людської долі. Університет покликаний вносити *розумність* у людське життя, артикулювати через своїх вихованців раціональні критерії облаштування людських справ і проєктів. Він стає простором спілкування, спорудженого на підставі свободи від впливу нераціональних чинників і відмови від будь-яких форм тоталітаризму чи авторитаризму.

На нашу думку, університет не має права бути нейтральним. Наша праця має ґрунтуватися на цінностях. Цінності надихають. Університет, навіть масовий, навіть галузевий (наприклад сільськогосподарський), не є фабрикою з виробництва дипломів і дипломованих спеціалістів. За своїм оригінальним задумом він є ціннісно зарядженою інституцією.

Таке розуміння дає підстави зробити кілька практичних висновків. Академічну спільноту не повинна очолювати людина, яка «щиро» вважає, що категорії «знання» та «істини» є не більш ніж дискурсивним прикриттям для реалізації її влади; що університет є таким самим бізнес-проєктом, як, скажімо, виробництво кондитерської продукції; що студенти є не більш ніж електоратом і донорами на користь ректорської скарбниці.

Інакше – університет може перетворитися в «інститут-оболонку», за визначенням Ентоні Гіденса, який це поняття сформулював так: «Куди тільки ми оглядаємося, *скрізь бачимо на видноколі інститути, котрі зовні здаються такими самими, що й раніше*, і носять свої старі назви, але внутрішньо вони сильно переродилися. Як і колись, ми говоримо про націю, сім'ю, роботу,

проявленнях. Тем самым основная задача университета – свести многое в одно, и добивается он этого ... благодаря действиям, основывающимся на глубоком понимании предмета и неусыпной нетерпимости к любому проявлению агрессии и фанатизма» (Ньюмен Джон Генри. Христианство и научные изыскания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2003/6/hristianstvo-i-nauchnye-izyskaniya>).

традицію, природу, немовбито вони такі самі, що й у минулому. Але ж вони зовсім не ті. Зовнішня оболонка збереглася, але їхній «інтер'єр» змінився – і так діється не тільки в США, Британії та Франції, а майже всюди. Їх я називаю «інститутами-оболонками» – це інститути, що втратили адекватність завданням, виконувати які вони були покликані від початку»⁴.

У цьому зв'язку звернімо увагу на дві практичні речі. Ціннісний контент університету може і повинен бути багатшим за джентльменський набір згаданих вище ціннісних установок, він може відтворювати конкретність історичної й культурної ситуації, у якій діє університет. Може бути конфесійним, інноваційним, реформаторським, міжнародним, позначеним національною специфікою, соціально відповідальним або ж поєднувати всі ці ознаки.

Ціннісна зорієнтованість університету повинна бути відображена в його місії, у візії, у стратегії розвитку. Справжні цінності здатні об'єднувати людей у цілеспрямовану згуртовану спільноту, мобілізувати їхню солідарність у кризові моменти втручання в життя академічної громади. Вони звільняють людей від зосередженості суто на приватному інтересі і зобов'язують турбуватися про спільну справу.

Водночас не можна забувати, що цінності також людей роз'єднують. Тому університет повинен уникати гомогенності, ідеологізації, перетворення в гетто чи в касту одностайців. Межа дуже тонка, і її легко перейти. Університет не може виконати свого покликання – бути лабораторією думки й діалогу, якщо всі відповіді сформульовані заздалегідь.

Тут важливо наголосити, що повага до спільних базових цінностей творить своєрідний майданчик для відкритого діалогу, не обтяженого ідеологічними боями, що могли б спричинити розпад академічної спільноти на ворожі табори.

У цьому зв'язку також хочу наголосити на важливості ціннісного підходу в самій академічній праці, у стосунках викладача і студента. На сучасному етапі серед найбільш продуктивних

⁴ Цит. за: Квієк М. Університет і держава. Вивчення глобальних трансформацій / Пер. з англ. Тарас Цимбал. – Київ: Таксон, 2009. – С. 17.

способів інтелектуального спілкування часто називають іронію та гру. Це, мовляв, дає змогу зберегти критичну дистанцію від змісту навчання та особи викладача, демократизувати стосунки, уникнути інфантильного підпорядкування його авторитетові. Тіньова сторона такого підходу – поява саркастичного ставлення до змісту навчання, небезпека зарозумілості і зверхнього ставлення до тексту та його автора, і, що найгірше – ризик, що молода людина може втратити відчуття змісту своєї навчальної активності, оскільки вона не впливатиме на формування її суб'єктного, внутрішнього єства. Навіть більше – студент може втратити змогу неупереджено сприймати ці тексти та висловлені в них ідеї, без чого неможлива будь-яка серйозна праця із джерелами.

Для України це важливо. Національна гуманітарна наука потребує повернення до джерел (*ad fontes*). Століттями культура в нашій частині світу відчувала брак безпосереднього доступу до джерел східної та західної традицій, часто отримувала її у староболгарській, польській чи російській інтерпретації. Звернення до джерел допоможе наново відкрити й оцінити багату спадщину української культурної традиції.

На нашу думку, більш продуктивною є настанова *пошанування* (*appreciation*) тексту і його автора. Якщо молода людина прагне чогось навчитися, вона повинна серйозно поставитися до слів Сократа: «Я знаю, що я нічого не знаю». Без базової настанови *пошанування* вона утрачає здатність набувати переконання, досвідчувати причетність до істини. А це – фундаментальні поняття для досягнення інтелектуальної та людської зрілості.

Проблема свободи й довіри

Здорової академічної культури не буває без свободи й довіри. Важлива передумова її творення – збалансований взаємозв'язок між етосом і законом, а також заперечення крайнощів, до яких веде будь-яке протиставлення цих понять.

Усі визнають, що фундаментальною проблемою вищої школи в Україні є брак довіри між різними стейкхолдерами університету. Як наслідок – постійно виникає спокуса встановити дедалі жорсткіше законодавче обмеження діяльності вищої школи та

її підпорядкування централізованому контролю від виконавчої влади чи університетського керівництва. Цей шлях «веде в нікуди». Патерналістична система стосунків деморалізує здорову інтелектуальну спільноту, для якої свобода є *conditio sine qua non* її професійного життя. Тож чи можливий простір публічної довіри в українській вищій школі?

Крига не скресне, доки сама академічна спільнота одностайно не зречеться зловживань академічною етикою та академічною якістю. Доки мовчки толеруватимемо присудження липових наукових ступенів політикам чи графоманам науки, доки запрошуватимемо на конференції і сажуватимемо на почесні місця владних плагіаторів, закриватимемо очі на корупційні схеми на рівні стосунків студента й викладача, доти не створити нам альтернативи «потьомкінським селам» у національній вищій школі.

Загальновідомо: що слабші моральні зв'язки й етичні орієнтири академічної спільноти, то більша спокуса державного втручання в її життя, то більша небезпека перетворити закон на палицю для непокірних і каральний меч для нелояльних. Натомість здоровий етос оберігає закон від його потенційних деформацій і від спроби вчинити негідно або перетворитися на засіб покарання за відхилення від «генеральної лінії» можновладців. У громадянському суспільстві з розвиненим етосом закон виконує свою безпосередню функцію – дає змогу чинити добро і погоджує спільне благо із правом громадянина на вільну самореалізацію.

Колегіальність управління

Для нашого середовища, позначеного спадком пострадянського патерналізму і розчаруванням в ефективності демократичних підходів, «віщати» про переваги етосу колегіальності є моветоном або гарною філософською спекуляцією. А тим паче в академічному середовищі, за яким міцно закріпився вислів: «Керувати викладачами – усе одно, що пасти котів».

Як бачимо, ще більше зростає вага спільних цінностей як центру тяжіння для самостійних викладачів. Без цього важко сподіватися на успіх колегіальності. Кожен буде сам по собі. Брак цінностей в академічній комунікації завжди «компенсується»

авторитарними тенденціями: тяжінням до централізації і до жорсткого контролю, схильністю до легалізму в академічних стосунках. «Святе місце порожнім не буває»: там, де немає сили права, з'являється право сили.

Плекання зрілої академічної культури – тривкий і копіткий процес, оскільки передбачає не тільки вироблення чітких норм, а й вільне прийняття їх, невимушену інтерналізацію всіма учасниками університетського життя: студентами, викладачами, адміністрацією, допоміжним персоналом. Академічна культура не може бути просто перенесена чи запозичена. Зазвичай вона вистраждана ціною спроб і помилок, ціною безнастанної комунікації та саморефлексії університетської спільноти над своїм проектом. А для цього без перебільшення кожний працівник повинен відчувати свою причетність – більшу чи меншу – до творення університету та до його успіхів або невдач. Так з'являється персональна відповідальність за університет та зникає настанова найманого робітника.

Поеднуючи у своїх підходах до управління орієнтацію на кінцевий результат з орієнтацію на людину і її розвиток, університет може виявитися успішним, якщо зможе запропонувати вищий ступінь інтегрованості своєї спільноти, формування спільних стратегічних завдань.

Це досягається через формулювання місії та покликання університету, а також через конкретизацію її у плані стратегічного розвитку та пріоритетах діяльності. Це вносить необхідну для ухвалення управлінських рішень ясність у розподіл бюджетних коштів, у планування діяльності й оцінювання її результатів, у кадрову політику й комплектування бібліотечних ресурсів. Спільне формулювання та обговорення пріоритетів діяльності університету сприяє командності та корпоративності.

Невід'ємним елементом колегіальної культури є процес планування і звітності. Його успіх залежить від чіткого формулювання кваліфікацій, необхідних для посідання посади, від визначення посадових обов'язків та від формулювання корпоративних очікувань у світлі місії університету та завдань окремого підрозділу. Не обійтися без того, щоб керівник був готовий колегіально планувати діяльність підрозділу. Важливо довіряти

працівникові, надавати йому достатньо повноважень у межах його посадової компетенції. Звітність має передбачати не тільки позиції щодо навчального процесу, а й моменти саморефлексії. Децентралізація управління й надання керівникові підрозділу більших повноважень у формуванні своєї команди й профілю підрозділу мають поєднуватися з формулюванням більш чітких критеріїв оцінки успішності праці та можливого вирішення кадрових питань.

Практика *peer review*

Потужним чинником забезпечення якісної діяльності університету в ділянках управління, наукових досліджень та викладання є незалежна оцінка (*peer review*) від зовнішніх неупереджених експертів та фахівців. Практика *peer review* виправдовує себе для визначення наукової цінності видавничих проєктів, про яку свідчать рецензії анонімних експертів. Іншим прикладом може слугувати запровадження *peer review* як вимоги до науково-педагогічних працівників у разі продовження терміну перебування на посадах доцента та професора. Звичною практикою для європейських університетів є проведення щорічних незалежних аудитів фінансової діяльності.

Чому це важливо? По-перше, це підвищує довіру до університету всіх стейкхолдерів. Довіра є безцінним капіталом університету. Як наслідок – університет стає більш незалежним і стійким до різноманітних побічних впливів. Це формує авторитет університету в суспільстві і дає йому змогу більш ефективно реалізувати соціальну відповідальність, а отже, протиставляти владі сили і грошей символічну владу, яка доступна тільки інтелектуалам.

По-друге, практика *peer review* знижує вагу бюрократичних важелів оцінки якості, які насправді деморалізують академічну спільноту. Адже ми добре розуміємо, що головним критерієм придатності особи займати академічну посаду є готовність авторитетних науковців визнати її за свого колегу, свого *peer*, якому можна буде передати формовану роками наукову школу, який примножить здобутки наукового середовища, до якого він

входить. Незважаючи на це, у такій оцінці цілком можливий суб'єктивний момент, а тому без кількісних, математично об'єктивних критеріїв підрахунку кількості публікацій чи обліку цитувань не обійтися, *peer review* за духом більш близький академічній спільноті, ніж будь-які кількісні показники.

По-третє, практика *peer review* може виявитися дуже успішною навіть із психологічного погляду. Вона спроможна розв'язувати безвихідні ситуації, що виникають у людських та професійних стосунках. Уявіть собі кризову ситуацію із закриттям якогось підрозділу, діяльність якого вважають неефективною. Критичне слово сприймати дуже непросто. На допомогу приходить зовнішній аудит за участю авторитетних експертів, не пов'язаних конфліктами інтересів.

По-четверте, *peer review* може добре прислужитися у взаємодії університету із зовнішнім світом. Сучасний університет вже не може залишатися «вежею зі слонової кості»; доводиться зводити будинки, вирішувати питання господарської діяльності із чиновниками різних служб. Будівельний бізнес в Україні не є зразком сумлінності. Якщо щось будувеш, завжди можна почути про якісь зловживання. Найкращий спосіб відповісти на чутки – провести незалежний аудит.

І на завершення: будувати академічну культуру вкрай важко. Але її результати можуть перевершити навіть найсміливіші сподівання. Адже хіба не для того існує університет, щоб учасники *universitas magistrorum et scholarium* могли допомогти один одному переконатися, на якій висоті свого покликання спроможна жити і творити людина?

Тамара РАДІВІЛОВА

Харківський національний університет радіоелектроніки

УКРАЇНЬСЬКА СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ТА НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ

Сьогодні освіта є основою розвитку суспільства, нації та держави, запорукою гідного майбутнього. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства, стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету й конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

У європейських державах формування та втілення державної політики в галузі освіти відбувається на засадах її пріоритетного розвитку. Країни, у яких розвиток освіти й науки є пріоритетним, займають високе місце у світовому співтоваристві та є конкурентоспроможними. Упровадження саме таких стратегічних завдань важливе для України. На сучасному етапі існує проблема – розробити єдині з Європою критерії та стандарти в галузі освіти й науки. Проблема створення, удосконалення та подальшого розвитку правового регулювання цієї галузі в Україні залишається однією з найбільш актуальних. Щодо освіти в Україні вже ухвалено чималу кількість нормативно-правових актів різного

рівня, які забезпечують правове регулювання освітянської та наукової галузі.

Отже, необхідно провести аналіз сучасного стану системи вищої освіти України та процесів її трансформації в контексті входження до Європейського простору вищої освіти й науки та правового регулювання галузі в Україні з погляду орієнтації на супроводження розвитку Болонського процесу (БП).

Структура державної політики в галузі вищої освіти

Державну політику в галузі вищої освіти визначає вищий законодавчий орган – Верховна Рада України.

Кабінет Міністрів України встановлює систему стандартів вищої освіти (порядок розробки стандартів вищої освіти, внесення змін до них, здійснення контролю за їх дотриманням), що складається з державного стандарту вищої освіти, галузевих стандартів вищої освіти та стандартів вищої освіти вищих навчальних закладів (ВНЗ). *Стандарти вищої освіти* – основа оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання.

Через систему органів виконавчої влади Кабінет Міністрів України провадить державну політику в галузі вищої освіти; організовує розробку та здійснення відповідних загальнодержавних та інших програм; у межах своїх повноважень він видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти; забезпечує контроль за виконанням законодавства про вищу освіту.

Міністерство освіти і науки (МОН) України у процесі управління вищою освітою взаємодіє з органами виконавчої влади, з академіями наук та органами місцевого самоврядування, а також із відповідними органами інших держав.

Освітню діяльність на території України вищі навчальні заклади здійснюють на підставі ліцензій та сертифікатів про акредитацію, які їм видають у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Перед початком підготовки фахівців за напрямом, спеціальністю уповноважені центральні органи вико-

навчої влади в галузі освіти і науки проводять ліцензування освітньої діяльності вищих навчальних закладів (ліцензійна експертиза)¹.

Ліцензування та акредитація ВНЗ

Ліцензування – процедура визнання спроможності вищого навчального закладу певного типу розпочати освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Критерії ліцензування: кадрове забезпечення навчального процесу спеціальності, якісний і кількісний склад кафедр, навчально-методичне та інформаційне забезпечення кожної дисципліни, практики спеціальності, інформація про бібліотечний фонд навчальної літератури спеціальності, матеріально-технічна база.

Акредитацію напряму, спеціальності та вищого навчального закладу проводять спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади в галузі освіти й науки через акредитаційну експертизу. *Акредитація* – процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Критерії акредитації: кадрове забезпечення навчального процесу спеціальності, якісний і кількісний склад кафедр, навчально-методичне та інформаційне забезпечення кожної дисципліни, практики спеціальності, інформація про бібліотечний фонд навчальної літератури спеціальності, матеріально-технічна база, науково-дослідна, виробнича діяльність і міжнародні зв'язки, фінансово-господарська діяльність, стан соціально-побутової

¹ Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторингові дослідження: аналітичний звіт / Міжнародний благодійний Фонд «Міжнародний Фонд досліджень освітньої політики» / Кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К.: Таксон, 2012. – 54 с.

галузі, якість підготовки й використання випускників (на підставі результатів комплексних контрольних робіт студентів акредитованої спеціальності, зовнішньої експертизи курсових і дипломних проектів, аналізу відгуків керівників підприємств, організацій і установ, де працюють випускники цієї спеціальності, перевірки рівня підготовки студентів-випускників порівняно з державними вимогами).

Проведення акредитації дасть змогу визначити слабкі сторони в підготовці й вихованні випускників, розкрити механізм працевлаштування та динаміку забезпечення робочим місцем відповідно до отриманої кваліфікації фахівців, підготовлених за держзамовленням; описати систему зв'язків із випускниками та вказати відсоток молодих фахівців, які через три роки після закінчення навчального закладу займають первинні посади.

В останні роки МОН України зосереджувало увагу на вдосконаленні наявних процедур забезпечення якості вищої освіти та видало із цього приводу низку відповідних документів. Зокрема, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року за № 1019 «Порядок ліцензування діяльності з надання освітніх послуг», узято до уваги позитивний досвід роботи МОН України, регіональних органів управління вищою освітою, вищих навчальних закладів; ліквідовано прогалини та недоліки, виявлені часом і практикою ліцензування. Порядком ліцензування встановлено загальні вимоги до ліцензування діяльності з надання освітніх послуг та визначено процедуру самооцінки спроможності суб'єктів освітньої діяльності щодо надання освітніх послуг, проведення ліцензійної експертизи, ухвалення рішень та їх оформлення, видачі й переоформлення ліцензій, винесення ухвали про обмеження діяльності суб'єктів у галузі освіти. Чинним положенням збільшено питому вагу участі громадськості у процесі підготовки ВНЗ до ліцензування та під час ухвалення рішення щодо надання (відмови в наданні) ліцензії. Вищеназваний порядок дає змогу ВНЗ на першому етапі ліцензування без значних матеріальних, фінансових і людських ресурсів отримати згоду або вмотивовану відмову від органів ліцензування, а вже потім, після одержання позитивного результату, брати участь у безпосередній процедурі ліцензування.

Ліцензування та акредитація тимчасово заступають комплексну систему забезпечення якості вищої освіти в Україні. Система ліцензування та акредитації виконує тільки функцію одного з головних інструментів державного управління галуззю і не є базовою технологією стимулювання підвищення якості вищої освіти. Державне інспектування навчальних закладів спрямоване на виявлення відхилень від формальних вимог до діяльності освітніх закладів без огляду на реальний контекст їх діяльності. Найбільш поширеною формою внутрішньоуніверситетської оцінки якості освіти виступає ректорський контроль, мета якого – підготувати навчальний заклад до зовнішнього контролю та надати імпульс короткотерміновій мобілізації внутрішніх ресурсів академічної спільноти.

МОН створило державний реєстр докторів наук, професорів, який сприяє урегулюванню кадрових проблем: практично не може навіть ітися про те, щоб різні ВНЗ могли подати тих самих учених у списках основних працівників. Проте *ліцензування все ще є недосконалою системою*, оскільки оцінювання діяльності ВНЗ здійснюють переважно за кількісними показниками, досягти яких керівники установи намагаються будь-якими засобами: для звіту про навчальні площі беруть в оренду непридатні для організації навчального процесу приміщення; для збільшення кількості професорсько-викладацького складу з науковими ступенями і вченими званнями приймають викладачів тимчасово на роботу з відповідними бонусами тощо. За такого стану речей ставлення до викладача визначають не рівень кваліфікації та професійної майстерності, а лише наявність диплому про присудження наукового ступеня та атестата про присвоєння вченого звання. Зрозуміло, що необхідність процедури акредитації або контроль за дотриманням ліцензійних умов забезпечує практично недоторканність такого викладача, незважаючи навіть на суттєві недоліки в його роботі та рейтинг у колективі.

Закон України «Про вищу освіту»

Закон України «Про вищу освіту», який ухвалила Верховна Рада України 17 січня 2002 року, встановлює основні засади державної політики в галузі вищої освіти – правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, для забезпечення потреб суспільства й держави у кваліфікованих фахівцях. У ст. 17, п. 25 визначено, що центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики в галузі освіти і науки – Міністерство освіти і науки – здійснює визнання (нострифікацію) іноземних документів про вищу освіту, наукові ступені. *Отже, студент, отримавши ступінь бакалавра або магістра за кордоном, без рішення міністерства не зможе продовжувати навчання на вищому рівні в Україні, що суперечить базовому принципу взаємовизнання дипломів, закладеному в основу європейського освітнього простору.*

В Україні чинним Законом «Про вищу освіту» встановлено дуже високий показник навчального навантаження викладачів – 900 годин на рік, у Європі цей показник становить 200–300 годин. Водночас заробітна плата українського викладача одна з найнижчих у Європі (за рік складає: професора – 6035 €, доцента – 4362 €, асистента – 2779 €). Отже, викладачі змушені брати по півтори-дві ставки, щоби забезпечити собі і своїй сім'ї мінімальний рівень життя. Часу ж на наукову роботу фізично не залишається. Те саме стосується аспірантів, які отримують стипендію близько 1000 гривень (100 €) і також змушені шукати додаткових підробітків.

У Законі України «Про вищу освіту» (ст. 27) є суперечності: створення ВНЗ I–II рівнів акредитації як юридичних осіб належить до компетенції відповідних міністерств, а ті самі ВНЗ як структурні підрозділи ВНЗ III–IV рівнів акредитації повинні створювати та реорганізовувати лише за рішенням Уряду. Частиною 3 ст. 27 того самого Закону визначення мережі ВНЗ державної й комунальної форм власності покладено на Кабінет Міністрів України відповідно до соціально-економічних та культурно-освітніх потреб, проте із-поміж 904 лише ВНЗ державної форми

власності (менш ніж чверть) сформовано Кабінетом Міністрів України згідно із законодавством. Усі інші створювалися і продовжують створюватися без фактичної участі чи навіть без погодження КМУ². Незважаючи на десятирічний період дії чинного Закону України «Про вищу освіту», передбачених у ньому Вимог до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти так і не було розроблено.

Існує ще чимало суперечностей у Законі України «Про вищу освіту», тож необхідне його удосконалення на основі автономії ВНЗ: слід встановити основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, поєднати освіту з наукою, забезпечити потреби суспільства, ринку праці й держави у кваліфікованих кадрах. У законі має бути чітко визначено державну політику в галузі вищої освіти, стандарти освітньої діяльності й вищої освіти, організацію навчально-виховного процесу, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності у вищих навчальних закладах і напрями міжнародного співробітництва.

Особливістю державної політики у галузі освіти є системне обмеження участі корпоративного сектора у фінансуванні навчальних закладів. Не існує жодної реальної програми заохочення бізнесу до фінансування вищої освіти: немає ані податкових пільг, ані програм співфінансування, ані державних гарантій інвестицій в освіту, ані гарантій банківських кредитів. Незначним є обсяг фінансування здобуття вищої освіти за кошти місцевих бюджетів.

У червні 2012 року розроблено та подано до Верховної Ради України удосконалений Проект Закону «Про вищу освіту», що передбачає розробку комплексу заходів щодо модернізації національної системи вищої освіти. Неприйняття цього законопроекту пов'язано з негативним ставленням Міністерства фінансів України до ідеї розширити автономію університетів, із недостатньою політичною волею керівництва країни та з відсутністю

² Рішення колегії Міністерства освіти і науки України, Протокол № 1/3-6 від 01.02.2008 «Про впорядкування діяльності відокремлених структурних підрозділів вищих навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_bn/pg_gsnatot.htm.

стабільної підтримки більшістю парламентарів. На жаль, цей законопроект також містить деякі суперечливі моменти та прогалини.

Згідно з Проектом Закону, Кабінет Міністрів розширив власні можливості, замість того, щоб визнати право на ширшу автономію університетів: ст. 50 визначено, що саме КМУ встановлює нормативи чисельності осіб, які навчаються, на одну посаду педагогічного, науково-педагогічного працівника; ст. 67 регламентує, що вищий орган виконавчої влади «затверджує перелік платних та інших послуг, які можуть надаватися державними та комунальними вузами», а МОН встановлює порядок визначення їх вартості. Навіть «порядок безкоштовного користування бібліотечними, інформаційними ресурсами, послугами навчальних, наукових, спортивних, культурно-освітніх підрозділів вищого навчального закладу» (ст. 52) встановлює Кабінет Міністрів³.

Реформування аспірантури у третій цикл є однією з нагальних рекомендацій щодо трансформації системи вищої освіти в Україні, її гармонізації з Європейським простором вищої освіти та наукових досліджень. Навчання в аспірантурі та процедура присудження наукових ступенів в Україні суттєво відрізняється від європейської практики.

Підготовка в аспірантурі передбачає обов'язкове вивчення таких дисциплін, як: філософія, іноземна мова, методика наукових досліджень. Навчання в європейській докторантурі – вивчення міждисциплінарних курсів із методології досліджень, фахових спецкурсів, участь в наукових колоквиумах та в семінарах із проектного менеджменту, розвитку академічних навичок тощо.

Упровадження третього циклу вищої освіти, що завершується присудженням визнаного у світі ступеня «доктор філософії», вимагає ґрунтовних змін у вітчизняному законодавстві та є однією з нагальних рекомендацій щодо трансформації системи вищої освіти в Україні, її гармонізації з Європейським простором вищої освіти та наукових досліджень. Наукова діяльність найбільш результативна саме на рівні пошукових досліджень,

³ М. Винницький. У Європу – через МОНМС // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 11 січ. (№ 48).

які провадять для отримання наукового ступеня. Без інтеграції ресурсів НАНУ й галузевих академій наук із вищими навчальними закладами, без спільного введення структурованих докторських програм європейського зразка входження українських ВНЗ у міжнародні рейтинги 500 найкращих університетів залишиться недосяжним.

Програма економічних реформ на 2010-2014 рр.

Необхідність проведення реформи вищої освіти передбачено у Програмі економічних реформ на 2010-2014 рр., яка розроблена Комітетом з економічних реформ при Президентові України в червні 2010 року⁴.

У цій Програмі задекларовано такі завдання: підвищити ефективність фінансування освіти, що передбачатиме розробку та перехід до єдиного стандарту вартості навчання одного учня / студента; у фінансуванні навчальних закладів перейти від принципу утримання закладів до принципу формування їх бюджетів відповідно до кількості учнів та стандарту вартості навчання одного учня/студента; розширити повноваження навчальних закладів залучати додаткові кошти завдяки легалізації інституту «ендаументу» – благодійних цільових некомерційних фондів; використовувати грантову підтримку дослідних проектів та освітніх інновацій; розширити список платних послуг, які надають навчальні заклади; змінити підходи до формування державного замовлення на підготовку фахівців на підставі впровадження прогнозу потреб економіки (регіону), внести зміни до Бюджетного кодексу для підвищення фінансової автономності навчальних закладів; оптимізувати кількість бюджетних програм у галузі освіти; затвердити положення про освітній округ; виробити рекомендації для місцевих рад щодо оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів.

⁴ Інформація про виконання завдань і заходів, передбачених Національним планом дій на 2011 рік про впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», станом на 23 грудня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mon.gov.ua/images/files/rephorma-osv/zd-reph.doc.

До Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. внесено розробку Національної рамки кваліфікацій. Ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року за № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій».

На тлі того, що Україна взяла на себе відповідні зобов'язання, було здійснено спробу адаптувати Європейську рамку кваліфікацій до вітчизняних реалій. Урешті, Національна рамка кваліфікацій значною мірою повторює європейську. Суттєвими відмінностями є:

- ✓ десять, а не вісім кваліфікаційних рівнів, що пояснюємо її доповненням «нульовим» (для дошкільної освіти) та «дев'ятим» (для докторів наук) рівнями. Запровадження «дев'ятого» рівня має право існувати, але за умови встановлення відповідності Європейській рамці. Однак доцільність «нульового» рівня незрозуміла;
- ✓ дефініції деяких термінів та понять (компетентність, комунікації тощо) належним чином не корелюють як із національним, так і з європейським освітніми тезаурусами;
- ✓ деякі описи рівнів Національної рамки (знання, уміння, комунікації, автономність і відповідальність) у Європейській рамці застосовують в іншій інтерпретації.

Однак завдання імплементації рамки кваліфікацій у національне законодавство залишається невирішеним. Не створено інструментів та алгоритмів зближення Національного класифікатора професій (зрештою, і Довідників кваліфікаційних характеристик професій) та Переліку спеціальностей та напрямів підготовки фахівців із вищою освітою.

Якісної трансформації Національної рамки кваліфікацій в ефективний інструмент розробки, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування й розвитку кваліфікацій можна досягнути лише за умови створення атмосфери взаємної довіри та співпраці між державою, бізнесом, освітою та суспільством.

У програмі економічних реформ індикаторами успіху у вищій освіті визначено: збільшення показника кількості студентів денної форми навчання на одного викладача до 18 (сьогодні – близько 13); розробку професійних стандартів і модульних

програм навчання на формування компетенцій не менш ніж за 150 професіями (сьогодні – 5 у рамках експерименту); наявність ВНЗ України в основних міжнародних рейтингах найкращих університетів.

Щодо завдання про зміну підходів до формування державного замовлення на підготовку фахівців на основі впровадження прогнозу потреб економіки (регіону) до кінця 2012 року, то йдеться лише про розробку методики формування держзамовлення, але коли з'явиться налагоджений механізм – невідомо.

Формування державного замовлення фахівців

Сьогодні не існує спеціального нормативно-правового документа про критерії, методику та механізм формування державного замовлення. Формально загальні правові та економічні засади формування держзамовлення регулює постанова Кабінету Міністрів України за № 266 від 29.02.1996 р. «Про порядок формування та розміщення державних замовлень на поставку продукції для державних потреб і контроль за їх виконанням», а також щорічні постанови уряду, в яких затверджують обсяги державного замовлення на відповідний рік та обсяги фінансування. Їх формування досить ускладнене: вищі навчальні заклади надсилають до міністерства показники кількості студентів, яких заклад здатний (найчастіше – хотів би) навчати, далі кожне міністерство – державний замовник – на підставі скоригованих ним же запитів університетів скеровує до Міністерства економічного розвитку і торгівлі пропозиції про бажані для нього показники. Моніторинг виконання державного замовлення покладено на державних замовників і на Міністерство економічного розвитку і торгівлі на підставі статистичних звітів, які узагальнює Державний комітет статистики України. На завершення, після виходу урядової постанови і різноманітних коригувань, відомство видає наказ про затвердження обсягів державного замовлення кожному конкретному ВНЗ. Отже, функції формування держзамовлень і координації щодо їх розподілу покладено на Міністерство економічного розвитку і торгівлі, на нього ж також покладено контроль за виконанням державного замовлення.

Критерії, за якими формується державне замовлення на підготовку фахівців, визначено в наказі Мінекономіки від 03.10.2005 р. за № 314 «Про затвердження критеріїв формування державного замовлення на поставку продукції для державних потреб» (зі змінами, внесеними 17.09.2009 р. № 1024):

- ✓ вплив на підвищення освітнього потенціалу населення України (показниками цього критерію є: прийом студентів за бюджетні кошти; загальна кількість студентів, які вступили до ВНЗ за кошт усіх джерел фінансування; питома вага студентів, зарахованих до вищого навчального закладу за бюджетні кошти в загальній кількості абітурієнтів тощо);
- ✓ задоволення потреби у фахівцях із вищою освітою з урахуванням особливостей галузей суспільного життя (показниками цього критерію є, наприклад: у галузі охорони здоров'я – кількість населення на одного лікаря або кількість лікарів на 10 тис. населення, у галузі освіти – кількість вихованців на одного вихователя, кількість учнів на одного вчителя, кількість студентів на одного викладача тощо; в інших галузях – частка фахівців із вищою освітою у структурі тих, хто працює);
- ✓ вартість освітніх послуг із підготовки одного фахівця за бюджетні кошти (показником цього критерію є середньорічна вартість підготовки одного фахівця за освітньо-кваліфікаційними рівнями (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), за формами навчання (денна, вечірня, заочна), за напрямками підготовки.

Державне замовлення на підготовку фахівців із вищою освітою формується, зважаючи не тільки на потреби ринку, а й на конституційні права громадян України на безоплатне здобуття вищої освіти. У зв'язку із цим обсяги державного замовлення обов'язково передбачають змогу громадян здобути вищу освіту за бюджетні кошти практично з кожної спеціальності. Навіть за умови, що в якийсь період надто багато фахівців, наприклад, з економіки чи журналістики, держава повинна все ж передбачити в конкретному році місце на умовах держзамовлення для

прийому до ВНЗ талановитих випускників із відповідних спеціальностей. Визначити обґрунтовано необхідну кількість таких місць дуже важко. Прогнозування і планування ринку праці, зокрема держзамовлення, – це складна економіко-математична задача класу завдань стратегічного планування, що потребує серйозної наукової обробки, перевіреного математичного апарату, який враховує сотні змінних із великою невизначеністю чіткої та достовірної статистичної бази тощо. *Суть проблеми – у тому, що у країні розірваний зв'язок між державними відомствами, бізнесом та власне населенням. Дані Державного комітету статистики не відображають реального стану речей, хоча відомство скрупульозно їх збирає, аналізує та регулярно оприлюднює.* В Україні кожний шостий у пошуках роботи прямує в центр зайнятості і стає на облік. Із центрів зайнятості інформація про стан ринку праці надходить до Державного комітету статистики, потім – у відповідні відомства і міністерства, зокрема в Міністерство економічного розвитку й торгівлі, яке формує держзамовлення на підготовку фахівців, після чого вона прямує в МОН, яке розподіляє замовлення для ВНЗ. А оскільки ця інформація від початку недостовірна, її багато разів коригують різні установи, то, урешті-решт, отримуємо неправильну кількість необхідних фахівців.

Необхідно розробити та впровадити інформаційну систему для прогнозування і планування ринку праці. На підставі інформації, зібраної у процесі моніторингу центру зайнятості та ринку праці, буде отримано об'єктивні дані та прогноз про вакантні і створювані робочі місця, звіти про кваліфікаційні вимоги до фахівців, рейтинг працедавців, прогноз популярності спеціальностей, мотиваційні очікування, звіт та прогноз структурного безробіття. Одержувачами інформації виступлять економічно активне населення, державні та міжнародні інститути, підприємства України. Результати моніторингу будуть корисні для прогнозування майбутніх потреб у фахівцях, для того, щоб вищі навчальні заклади орієнтувалися, які кадри необхідно готувати. Завдяки регулярному моніторингу можна буде отримати прогноз потреби у фахівцях на кілька років.

У рамках реалізації заходів Національного плану дій щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. проводять апробацію проекту «Національна система рейтингового оцінювання вищих навчальних закладів»⁵.

Національна система рейтингового оцінювання вищих навчальних закладів

Координатором та розробником проекту є Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Цільова функція цих заходів – розроблення та впровадження національної системи рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів на підставі методики, що стимулює підвищення якості та конкурентоспроможності вищої освіти, участь вищих навчальних закладів в основних міжнародних рейтингах найкращих університетів. Основу методології проекту становить системний аналіз результатів діяльності та позиціонування суб'єктів ранжування на рейтинговій шкалі стосовно системи за вимірами критеріїв рейтингу, котрий ґрунтується на принципах доступності, відкритості, прозорості, гласності, довіри та відповідальності; порівнянності суб'єктів ранжування; солідарності дій розробників та користувачів.

Діяльність вищого навчального закладу оцінювано за допомогою глобального критерію рейтингу (ГКР), який є інтегральним і визначається сумою наступних індексів критеріїв: індекс міжнародної активності (I_1); індекс якості контингенту студентів (I_2); індекс якості науково-педагогічного персоналу (I_3); індекс якості наукової-дослідної та науково-технічної діяльності (I_4); індекс ресурсного забезпечення (I_5). Проте існує необхідність іншого добору критеріїв формування вищенаведених індексів (кількість критеріїв понад сто).

Зокрема Шанхайський рейтинг університетів ґрунтується лише на чотирьох основних критеріях, важливість яких вираже-

⁵ Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України Наказ № 1475 від 20.12.2011 «Про затвердження Положення про національну систему рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0018-12>.

на в кількісних показниках. У цьому рейтингу критерії, що характеризують якість освітньої діяльності, у загальному обсязі займають 10 %, якість викладацького складу – 40 %, результати наукових досліджень – 40 %, академічна успішність – 10 %. *Тобто рейтинг складають передусім на підставі не умов навчального закладу для здійснення освітньої діяльності, а її результатів. Якість освітньої діяльності визначають тим, якого успіху в житті досягли випускники університету, а не їхньою чисельністю, як в українському рейтингові.* Якісний склад викладачів у Шанхайському рейтингові зумовлює не чисельність професорів і викладачів, які є штатними дійсними членами різних академій і мають державні почесні звання (український рейтинг), а тим, як, скажімо, цитують результати їхніх досліджень у відомих та авторитетних наукових виданнях. Однак найвагомішим показником, за яким визначають Шанхайський університетський рейтинг, є результати наукової діяльності університету: кількість публікацій у таких журналах, як «Nature» і «Science»; публікація оригінальних експериментальних даних у журналах, що мають високий індекс цитування. В українському варіанті такий критерій засвідчує кількість наукових робіт, які опублікували у престижних і визнаних зарубіжних виданнях штатні науково-педагогічні і наукові співробітники. Однак усе залежить від того, хто буде визначати цей перелік престижних і визнаних зарубіжних видань.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.

Розроблено проект документа «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки», який повинен визначати основні довготермінові цілі й завдання, формулювати курс національної освіти, містити план дій і розподіл ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей⁶.

⁶ Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kharkivosvita.net.ua/document/2250>.

Однак цей Проект не спрямований на інноваційний науково-технологічний розвиток економіки країни; не забезпечує умов для розвитку складових галузі науки. У ньому не визначено напрямів, за якими Україна може посісти гідне місце в міжнародному науково-технологічному світі. У Проекті запропоновано розпочати з розробки чергової концепції моніторингу, із запровадження фундаментальних досліджень у галузі методології педагогічних вимірювань, із забезпечення населення достовірною інформацією тощо. При цьому знову оминули увагою проблему забезпечення механізмів моніторингу як засобу управління освітою та поліпшення її якості.

У листі Міністерства освіти і науки України до керівників вищих навчальних закладів (№ 1/9–93 від 7 лютого 2009 року) зазначено, що між вимогами ринку праці та практичними результатами освітньої діяльності ВНЗ утворився відчутний розрив, що призводить до численних скарг від споживачів освітніх послуг та працедавців, зокрема на відсутність навичок практичної роботи за обраною спеціальністю, на незнання сучасних технологій та обладнання підприємств, їх чинної нормативної бази і на збільшення часу адаптації випускників на початкових посадах, на ускладнення працевлаштування і зниження престижу вищої освіти загалом⁷.

Окрім цього, на підприємствах бакалаврів частково прирівнюють до випускників технікумів, віддаючи перевагу під час прийому на роботу особам із дипломами фахівців і магістрів. *Немає чіткого визначення характеру компетентності для бакалаврів різних спеціальностей.* Підготовка вітчизняних бакалаврів ґрунтується відповідно до освітньо-кваліфікаційних характеристик, які відрізняються від характеристик компетентності у більшості країн Європи. Проте головна проблема – *слабка практична підготовка бакалаврів, незадоволення працедавців якістю випускників вищої школи, яких треба перевчати на робочому місці.* У зв'язку із цим найважливішим напрямом модернізації

⁷ Про практичну підготовку студентів. Лист МОН 1/9-93 від 07.02.09 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/2728/.

вищої освіти в Україні на даному етапі має стати посилення практичної підготовки студентів, пошук нових форм взаємодії освіти та бізнесу.

Управління наукою

Розгляньмо систему й повноваження центральних органів виконавчої влади з управління наукою. Розвиток науки й техніки – визначальний чинник прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їхнього духовного та інтелектуального зростання. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначив основні повноваження суб'єктів державного регулювання й управління в галузі наукової та науково-технічної діяльності.

Зокрема Верховна Рада України здійснює державне регулювання наукової та науково-технічної діяльності; визначає основні засади й напрями державної політики в цій галузі; стверджує пріоритетні напрями розвитку науки й техніки та загальнодержавні (національні) програми науково-технічного розвитку України; виконує інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до її відання.

11 липня 2001 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», який визначив правові, фінансові та організаційні основи цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки в Україні. Пріоритетні напрями розвитку науки й техніки формуються на п'ять років на підставі прогнозів розвитку науки й техніки та є складовою прогнозу економічного і соціального розвитку України на середньостроковий період.

Одним з основних важелів здійснення державної політики в галузі наукової і науково-технічної діяльності є бюджетне фінансування.

Закони України про освіту й науково-технічну діяльність чітко визначають 10 % ВВП на освіту і 1,7 % на науку. 2011 року для МОНМС виділено – 6,17 % ВВП, із яких на дослідження – 0,12 %, на підготовку кадрів ВНЗ III-IV рівня акредитації – 3,6 %; на Державну інспекцію навчальних закладів України – 0,03 %.

2012 року для МОНМС виділено 6,92 % ВВП, із яких на дослідження – 0,12 %; на підготовку кадрів у ВНЗ III–IV рівня акредитації – 4,48 %; на Державну інспекцію навчальних закладів України – 0,00075 %; на здійснення методичного та матеріально-технічного забезпечення діяльності навчальних закладів (з урахуванням шкіл і технікумів) – 0,17 %. *Питома вага програмно-цільового фінансування наукових досліджень не перевищує 10 % загальних витрат на науку при законодавчо встановлених 30 %. Уважають, що до значення показника наукоємності ВВП приблизно 0,9 % наука проявляє себе здебільшого як витратна галузь економіки країни, а економічна віддача від інвестування в національну науку починається лише після перевищення цього показника.*

Механізм невиконання Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» простий: щороку Законом України про бюджет накладається мораторій на ст. 34, яка містить зобов'язання держави щодо забезпечення згаданого рівня фінансування наукової і науково-технічної діяльності. Навіть більше – практично щороку спостерігаємо недофінансування навіть тих сум, які виділяли. І все це за умови, що згідно з тим самим Законом витрати на наукову й науково-технічну діяльність є захищеними статтями видатків Державного бюджету. Однак ця норма щодо захищеності статті фінансування науки також є частиною саме цієї статті, на яку накладають мораторій.

Для підтримки фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, які ведуть наукові установи, вищі навчальні заклади, учені, Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 року було утворено Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД) в подальшому із підпорядкуванням його управлінню МОН⁸.

⁸ Кабінет Міністрів України, Постанова № 155 від 25 березня 1992 р. «Про створення Державного фонду фундаментальних досліджень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dffd.gov.ua/uk/home/2010-08-03-07-43-42/102-25-1992-n-155-.html>.

Державний фонд фундаментальних досліджень

Згідно з Положенням про проведення конкурсів наукових проектів та наукову діяльність Державного фонду фундаментальних досліджень України всі види підтримки здійснює ДФФД на конкурсній основі незалежно від віку, вченого звання, вченого ступеня або посади, яку займає вчений, а також від відомчої належності наукової установи, організації, із якою учений є в трудових відносинах. Рада ДФФД визначає види конкурсів, перелік основних наукових напрямів і пріоритетних тем, на які оголошено конкурс, терміни й порядок його проведення та загальні принципи фінансування проектів. Процедура розгляду поданих на конкурс запитів наукових проектів передбачає такі етапи, як: попередня експертиза та реєстрація запитів; первинна наукова експертиза наукових проектів; визначення рейтингу наукових проектів. *Але у відкритому доступі немає інформації про показники, за якими визначають рейтинг наукових проектів.* Первинну наукову експертизу наукових проектів проводять індивідуально – конкретні фахівці та/або експертна комісія відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу». ДФФД разом із Українським державним центром науково-технічної та інноваційної експертизи здійснює організаційно-методичне забезпечення проведення наукової експертизи. До складу ради ДФФД входять провідні вчені, які працюють у різних університетах, академіях, інститутах. *Отже, попри невизначеність показників рейтингу наукових проектів фахівці ради ДФФД за спільною домовленістю можуть надавати високий рейтинг та затверджувати вигідні для них наукові проекти.*

Висновки

Завдяки ухваленню зазначених вище та інших нормативно-правових актів Україна наблизилася до Європейського освітнього простору:

- ✓ 2009 року у ВНЗ було офіційно запроваджено Європейську кредитно-трансферну систему (ЄКТС) та її ключові документи (у різних документах обсяг кредиту визначено

як 25–30, 36 або навіть 54 години, уведення шкали оцінювання ЄКТС не скасувало старої національної шкали, що зумовлює виставлення кожної оцінки в трьох шкалах (ЄКТС, старій національній шкалі та внутрішній шкалі ВНЗ, яка пов'язує дві попередні)).

- ✓ Надано самостійність ВНЗ у розробці навчальних планів.
- ✓ Відбулося ухвалення Концепції та Програми організації підготовки магістрів в Україні, наказу про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів, затвердження Примірного положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту.
- ✓ Запроваджено Додаток до диплома (Diploma Supplement), але видача Diploma Supplement не стала масовим явищем.
- ✓ Нострифікація та визнання закордонних кваліфікацій (із низкою держав, передусім колишнього СРСР та з постсоціалістичними країнами, Україна уклала двосторонні угоди про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені звання. Для більшості іноземців, охочих продовжити навчання в Україні, процедура нострифікації має бути виконана в повному обсязі. Відзначмо, що за останні роки тричі було змінено державну агенцію, яка має виконувати цю процедуру. Зі зміною агенцій частково змінювалися терміни, вартість та сама процедура нострифікації). Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 року за № 924 функції Національного інформаційного центру академічної мобільності (ENIC-Україна) покладено на державне підприємство «Інформаційно-іміджевий центр». Ця установа – офіційний представник України в мережі ENIC-NARIC. При цьому українська сторона досі не використовує в повному обсязі можливостей, які надає ця міжнародна структура. Традиційною проблемою національної системи освіти залишається визнання наукових ступенів, здобутих за кордоном. За чинними правилами отримання наукового ступеня за кордоном не означає його автоматичного визнання в українському освітньому просторі, а потребує у суті речі проведення повторного захисту дисертаційної роботи за дещо спрощеною процедурою.

- ✓ Навчання впродовж життя (поняття «навчання впродовж життя» є значно ширшим, аніж українське поняття «після-дипломна освіта», і охоплює додатково неформальну та інформальну освіту, зокрема навчання на виробництві, сертифікатні програми різного змісту, навчальні програми для «осіб третього віку» тощо. Основу цих відмінностей складає традиція фіксувати результати навчання через отримання документів про освіту державного зразка). В Україні досі немає практики визнання компетенцій та навичок, які набуті у практичній діяльності за межами традиційної системи вищої освіти. Відображення цієї проблеми в освітньому законодавстві немає, як немає також інструментів та процедур визнання неформальної та інформальної вищої освіти.

Законодавчі зусилля урядів України щодо імплементації рекомендацій Болонського процесу досі залишаються малоефективними. З одного боку, відбувся формальний акт входження України до Європейського простору вищої освіти та наукових досліджень, розвиваються міжнародні освітні проекти та номінально запроваджено ЄКТС. З іншого – в Україні не введено трициклової системи освітніх ступенів, ЄКТС не стала основою організації навчального процесу та розробки стандартів вищої освіти, а компетентнісний підхід – основою технології навчання та оцінки його результатів, університетська автономія залишається не більш ніж популярним гаслом, схеми міжнародної та національної мобільності студентів і викладачів не отримали широкої державної підтримки, системи гарантування якості вищої освіти досі не побудовано, її замінюють відомчим контролюванням діяльності навчальних закладів. Серйозною проблемою залишається брак спільного розуміння та застосування в українській системі вищої освіти низки базових понять освітнього тезаурусу в умовах навчання за компетентнісним підходом: компетенції (competence), результати навчання (learning outcomes), застосування знань та розуміння (applying knowledge and understanding), формування суджень (making judgments).

Рекомендації

Упровадження положень і принципів Болонського процесу слід здійснювати через:

- ✓ забезпечення умов для реалізації міжнародних освітніх та наукових проектів, академічної мобільності викладачів, учених, студентів;
- ✓ реалізацію принципу рівності перед законом у правах вищих навчальних закладів усіх форм власності та їх професорсько-викладацького складу, розширення гарантій рівного доступу громадян до вищої освіти завдяки вдосконаленню процесу застосування зовнішнього незалежного оцінювання, розвитку студентського самоврядування та покращенню соціального забезпечення студентів;
- ✓ урегулювання питання мови викладання у вищих навчальних закладах, забезпечення якості вищої освіти й науки завдяки розвитку незалежної системи забезпечення якості вищої освіти через державні колегіальні органи та незалежні агентства у співпраці з міжнародними організаціями, завдяки удосконаленню змісту та принципів роботи державних колегіальних органів із ліцензування та акредитації вищої освіти та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації;
- ✓ удосконалення принципів присвоєння ВНЗ України статусів національних і дослідницьких, уточнення їх завдань, розширення громадського контролю, зокрема забезпечення доступу фізичних та юридичних осіб до інформації в галузі вищої освіти на принципах відкритості, прозорості, доступності та безоплатності;
- ✓ інтеграцію освіти, науки та інновації через посилення і розвиток зв'язків освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ і високотехнологічних виробництв, упровадження механізмів захисту та управління інтелектуальною власністю, отриманою в результаті діяльності вищих навчальних закладів та наукових установ;
- ✓ створення умов для залучення іноземних учених і для заохочення громадян, які отримали освіту за кордоном,

повернутися в Україну завдяки лібералізації механізму визнання іноземних дипломів про вищу освіту, наукові ступені і вчені звання у разі зарахування на навчання та/або на роботу;

- ✓ автономію вищих навчальних закладів, яка повинна реалізовуватися завдяки створенню сприятливих умов для того, щоби забезпечити самостійність ухвалення рішень вищими навчальними закладами за освітньо-науковим, інноваційним, організаційним, кадровим, економічним напрямками діяльності та розвиток академічних свобод, розмежувавши повноваження органів державного управління, у підпорядкуванні яких перебувають вищі навчальні заклади, і безпосередньо самих ВНЗ. Відповідно, органи державного управління здебільшого мають відповідати за розробку і впровадження державної політики в галузі освіти, науки та інновацій, а ВНЗ здійснювати увесь обсяг повноважень, пов'язаних із якісною підготовкою кваліфікованих кадрів, із виконанням наукових досліджень та з інноваційною діяльністю;
- ✓ удосконалення майнових відносин у галузі вищої освіти, зокрема щодо формування матеріально-технічної бази (передача засновниками майна вищим навчальним закладам на праві господарського відання або на праві власності), щодо гарантій права власності вищих навчальних закладів на результати їх науково-інноваційної діяльності; співпраця ВНЗ та бізнесу в галузі вищої освіти й науки через запровадження механізмів інноваційного розвитку країни завдяки взаємодії освіти, науки, бізнесу і держави; створення умов для залучення працевлаштування до формування вимог щодо компетентності випускників вищої освіти, визначення змісту вищої освіти, забезпечення якості вищої освіти, розвитку навчально-лабораторної бази закладів, забезпечення місць практики, працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, відкриті конкурси на вакантні посади, викладання іноземними мовами.

Для цього необхідно внести відповідні зміни у Бюджетний, Податковий, Земельний кодекси України, у закони України «Про

освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про здійснення державних закупівель», «Про електроенергетику», «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Необхідно створити державний банк даних, де зберігатимуться показники всіх акредитованих ВНЗ і який оновлюватиметься щонайменше один раз на рік на підставі офіційних звітів ВНЗ. Для реалізації пропозиції доцільно створити інформаційно-аналітичний центр управління ліцензування, акредитації та нострифікації МОН України. Слід створити інформаційну систему громадського контролю якості освіти, встановивши рейтинг ВНЗ на підставі інформації щодо затребуваності випускників на ринку праці, їх працевлаштування та мобільності, наявності та ефективності виконання замовлень підприємств і установ на підготування фахівців. Такий контроль може бути покладено на асоціації навчальних закладів різних форм власності, на об'єднання підприємств і наукових закладів, а також на спеціально створені структури. Єдина інформаційна система повинна бути прозорою, доступною, якісною, безоплатною.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К АККРЕДИТАЦИИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ И В ПОРТУГАЛИИ

С введением платы за обучение во многих странах учащиеся и их семьи все чаще рассматривают образование в качестве потребительского товара. Они становятся более разборчивыми, рассчитывая на высокое качество и его подтверждение. Система ценностей украинского высшего образования, которая сформировала базу для всех основных образовательных процессов и, особенно, для системы обеспечения качества, является устаревшей и не прозрачной как для самих участников образовательного процесса, так и для внешних, в том числе международных экспертов.

Основу механизма регламентации деятельности высших учебных заведений и системы обеспечения качества образования в Украине составляют процедуры лицензирования образовательной деятельности, аккредитации специальностей и вуза, государственной аттестации выпускников¹.

По результатам посещения университета Коимбра (Португалия) произведен сравнительный анализ подходов к аккредитации специальности в Украине и Европе.

Целями анализа являются:

- определение различий в подходах к аккредитации специальностей и вузов в Украине и Португалии;
- формулировка основных задач по интеграции национальной высшей школы в европейское сообщество.

Согласно последним разработкам в области систем обеспечения качества, в Португалии было принято решение создать

¹ Здійснення процедур акредитації, ліцензування та рейтингування вищих навчальних закладів України з використанням онтологічного підходу. Навчально-методичний посібник / Укладачі: В. Д. Шинкарук, М. В. Михайліченко, М. Ф. Бондаренко, Н. С. Лесна, Н. В. Рябова, М. В. Климова, Н. О. Волошина, В. Б. Репка, Г. А. Воскобойникова. – Харків: ХНУРЕ, 2008. – 112 с.

Агентство по оцениванию и аккредитации образования – АЗЕС (5 ноября 2007 года). Агентство является частным фондом и не зависит в своих решениях от государства, в отличие от украинской системы высшего образования, где на сегодняшний день аккредитация производится Министерством образования и науки Украины. На выполнение протокола № 55 заседания Кабинета Министров Украины от 25 июля 2012 года рабочая группа работала над согласованием замечаний к проекту Закона Украины «О высшем образовании». Согласно проекту, по состоянию на 28.08.2012 г., ведать лицензиями для вузов будет отдельное подразделение, новый независимый орган – Национальное агентство по качеству высшего образования, которое, как сообщается в Информационном портале², будет в непосредственном подчинении Кабинету Министров Украины, что ставит под сомнение независимость агентства от государства.

Основная задача – содействие улучшению качества португальского высшего образования путем оценивания и аккредитации специальностей. В Португалии, в отличие от Украины, собственно высшие учебные заведения не аккредитуются, вместо этого оценивается внутренняя система обеспечения качества – IQAS – internal quality assurance system. Все специальности, подготовку по которым производит вуз, подлежат обязательной аккредитации.

Основными направлениями деятельности АЗЕС являются:

- определение и внедрение в жизнь стандартов качества;
- оценка и аккредитация специальностей;
- обнародование результатов оценки и аккредитации;
- способствование интернационализации португальской системы высшего образования.

Агентство также проводит следующие дополнительные мероприятия:

- предоставление экспертных услуг в вопросах обеспечения качества высшего образования;

² Інформаційно-аналітичний портал про вищу освіту в Україні та за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/novyny/podiyi/2218-stypendiyi-studentiv-vyrostatu-do-tysjachi-grn>.

- проведение исследований и составление экспертных заключений, как по собственной инициативе, так и по заказу государства;
- участие в Европейском реестре обеспечения качества образования;
- координация деятельности по оцениванию и аккредитации в Португалии с международными организациями.

Все действия и формальные процедуры по оценке и аккредитации осуществляются с помощью электронной платформы, доступной на интернет-сайте АЗЕС³.

На сайте Агентства и на сайте заинтересованного вуза публикуются:

- окончательные решения Административного совета и Инспекционного совета по всем вопросам, касающимся аккредитации и оценивания;
- отчеты по оценке качества вуза.

Порядок проведения аккредитации в Португалии представлен на рисунке 1.

АГЕНТСТВО ПО ОЦЕНИВАНИЮ И АККРЕДИТАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (АЗЕС), ПОРТУГАЛИЯ

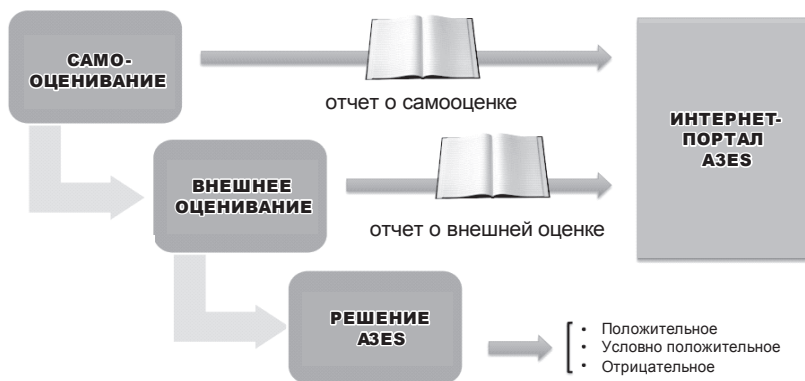

Рисунок 1. Порядок проведения аккредитации в Португалии

³ См.: www.azes.pt.

Заинтересованный в аккредитации определенной специальности вуз подает отчет о самооценке специальности, загружая его с помощью электронной платформы, доступной на сайте Агентства.

Кроме отчета о самооценке, решение относительно аккредитации основывается на отчете о внешней оценке.

В отличие от португальской системы высшего образования, в Украине данные о самооценке и о внешней экспертизе представляют собой бумажные отчеты, что является абсолютно неудобным для автоматической обработки данных.

Посещение университета и оценивание специальности экспертами показаны в табл. 1.

После проведения внешнего оценивания вузу сообщается о возможном решении относительно аккредитации (предварительное слушание) для того, чтобы можно было принять необходимые меры (корректирующие действия) до окончательного решения. Решение о предоставлении аккредитации может быть положительным или отрицательным. Положительное решение может быть условным, что предполагает принятие вузом определенных мер по обеспечению качества в течение разумного периода времени. В случае безусловного решения предварительное слушание может отсутствовать. Положительное решение о предоставлении аккредитации подразумевает разрешение на начало работы аккредитованной специальности в вузе и признание предоставляемой им степени (бакалавр, магистр, доктор наук).

По истечении периода условной аккредитации Административный совет принимает решение о преобразовании в безусловную аккредитацию или принимает отрицательное решение.

Если имеются признаки того, что предпосылки, на которых основывалось положительное решение об аккредитации, были видоизменены, Административный совет может в любое время принять решение о начале повторной процедуры аккредитации. Аккредитация может быть отменена в случае невыполнения законных требований или в случае неудовлетворительных показателей научной или педагогической деятельности.

Аккредитация действительна в течение пяти лет. Окончание этого срока подразумевает немедленный запрет на продолжение

Таблица 1

**Встречи экспертов
с различными группами заинтересованных сторон**

Опрашиваемые	Содержание встречи
Команда по самооценке	Обсуждение процесса самооценки и обновления его результатов
Академическое руководство	Анализ и обсуждение вклада академического руководства для реализации действий по улучшению, предложенных в отчете по самооценке. Регистрация мнений о сильных/слабых сторонах, возможностях и угрозах, определенных в отчете о самооценке
Преподавательский состав	Анализ программ учебных дисциплин, целей и задач специальности, методов оценивания студентов, работы преподавателей, научно-исследовательских проектов, имеющих отношение к специальности
Студенты	Перспективы поступления студентов на 1-й год обучения специальности, процесс обучения, результаты. Обсуждение целей, сбор мнений об отчете о самооценке.
Непреподавательский состав	Обсуждение вклада в образовательный процесс, взаимодействие с преподавательским составом, необходимые ресурсы для развития деятельности преподавательского состава
Выпускники	Перспективы выпускников на рынке труда, соответствие приобретенных компетенций требованиям рынка труда, потребности рынка труда в научной области, к которой относится специальность
Работодатели, представители общественности, партнеры и др.	Соответствие компетенций выпускников потребностям рынка труда, вклад специальности в решение экологических проблем

подготовки специалистов по данной специальности и утрату признания соответствующих академических степеней.

Процедуры аккредитации в Португалии и в Украине подобны, однако, в отличие от португальской системы высшего образования, в Украине при аккредитации специальности не ведется работа по изучению мнений заинтересованных сторон.

Структура отчета о самооценке в Португалии⁴, структура отчета в Украине⁵ и их сравнительный анализ представлены в табл. 2.

На первый взгляд процессы самооценивания в Украине и в Португалии структурно подобны. Образовательная деятельность университета рассматривается как цепь *вклад – процесс – результат – последствия* (input – process – output – outcome). Соответственно в отчете о самооценке указываются:

- вклад (уровень студентов, работников, материально-технической базы),
- процесс (учебные планы и программы, организация учебно-воспитательного процесса),
- результат (академическая успеваемость, трудоустройство студентов, количество публикаций, количество подготовленных кандидатов и докторов наук),
- последствия (создание научных школ, технопарков, влияние на социально-экономическое развитие региона).

Однако в Португалии важной частью отчета о самооценке является SWOT-анализ – *метод стратегического планирования*, используемый для оценки факторов и явлений, влияющих на деятельность. Учитываются такие категории: *strengths* (сильные стороны), *weaknesses* (слабые стороны), *opportunities* (возмож

⁴ Guidelines For The Elaboration Of The Report Of Assessment/Accreditation Of Study Cycles Already In Operation – University Education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.a3es.pt/sites/default/files/AACEF_Uni_2010_EN_0.pdf.

⁵ Андрусенко С. І., В. І. Домніч. Акредитація, організація та проведення у вищих навчальних закладах України / С. І. Андрусенко, – К.: КУЕТТ, 2003; Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 №2984-III: із змінами, внесеними згідно із Законом № 5029-IV від 03.07.12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>; Постанова КМ України від 09.07.01 № 978 «Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах»: зі змінами та доп., внесеними постановою КМ України від 31.10.11 № 1124.

ности) и threats (угрозы). SWOT-анализ, касающийся всех разделов отчета, в Украине не производится.

Наличие в отчете о самооценке в Украине раздела «Перечень замечаний (предписаний) контролирующих органов» говорит о кардинально ином подходе к обеспечению качества высшего образования. В Португалии процесс аккредитации сориентирован больше на развитие и усовершенствование, в Украине – на соответствие показателей работы критериям аккредитации, и похож больше на формальный (а иногда – карательный) процесс. И потому практика свидетельствует, что меры, связанные с государственной аккредитацией в Украине, не являются достаточными, поскольку даже выполнение вузом всех требований законодательства не гарантирует высокого качества образования. Это по сути минимальные ориентиры, обеспечивающие передачу студентам определенных объемов информации и знаний.

Показатели качества, составляющие отчет о самооценке в Португалии, и сравнительный анализ с показателями качества отчета о самооценке в Украине, представлены в табл. 3.

В Португалии довольно скрупулезно анализируется учебный план, его элементы, организация обучения, методика преподавания. Поскольку полнота, достоверность и актуальность элементов учебно-методического обеспечения являются основными составляющими качества образования, производится оценка содержания и методики обучения, правильность составления учебного плана и соответствие его Квалификационным рамкам Болонского процесса. Однако отсутствуют количественные показатели качества, характеризующие содержание и методику обучения. Процесс оценки содержит в основном качественные, описательные позиции.

В Украине этот анализ происходит достаточно формально. Не представляется возможным проследить взаимосвязь между элементами учебно-методического обеспечения специальности.

Таблица 2

**Сравнительный анализ структуры
отчета о самооценке специальности**

№ п/п	Португалия	Украина	Наличие различий (связанных со структурой отчета, а не с подробными показателями)
A	Основные характеристики вуза	Общая характеристика учебного заведения	–
	Самооценка специальности	Общая характеристика специальности	–
1	Основные сведения о специальности		
2	Внутренняя организация и механизмы обеспечения качества	Организационное и учебно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса	+ (В Португалии проводится качественная оценка, в Украине лишь проверяется наличие учебно-методических материалов)
3	Материальные ресурсы и сотрудничество	Материально-техническое обеспечение учебного процесса	+/- (сотрудничество)
4	Научно-педагогический и другой персонал	Кадровое обеспечение учебно-воспитательного процесса	+/- В Португалии оцениваются также непедagogические кадры
5	Студенты и образовательная среда	Формирование контингента студентов	–

№ п/п	Португалия	Украина	Наличие различий (связанных со структурой отчета, а не с подробными показателями)
6	Процессы (учебные цели, структура учебного плана; организация учебных программ; методики обучения)	Содержание подготовки специалистов	–
7	Результаты (академические результаты и трудоустройство; результаты в науке, технологиях и творчестве; другие результаты)	Качество подготовки и трудоустройство выпускников	–
8	SWOT-анализ специальности. Анализируются все разделы самооценки на предмет сильных / слабых сторон, возможностей / угроз	–	+ В Украине SWOT-анализ специальности отсутствует
9	Предложения мер по совершенствованию	Перечень замечаний (предписаний) контролирующих органов. Основания для аккредитации	+/- В Украине самооценка проводится для того, чтобы убедиться в соответствии показателей своей работы критериям аккредитации. В Португалии – для совершенствования
10	Предложения относительно изменений учебных программ		

Таблица 3

**Сравнительный анализ показателей
качества самооценки специальности**

№ п/п	Португалия	Наличие различий
А	Основные характеристики вуза	
A1	Высшее учебное заведение / Ответственные лица	–
A2	Отделение (факультет, школа, институт и т.д.)	–
A3	Дисциплина	–
A4	Степень	–
A5	Публикация учебного плана в Официальном журнале (№ и дата)	+
A6	Главное научное направление дисциплины	–
A7.1- A7.2	Основное (и второстепенное) направление специальности в соответствии с Национальным классификатором в области образования и подготовки кадров	–
A8	Количество кредитов, необходимых для получения степени	–
A9	Продолжительность дисциплины	–
A10	Количество вакансий в прошлом учебном году	–
A11	Требования при поступлении	–
A12	Вариативная часть учебного плана	–
A13	Структура учебного плана (описание различных альтернативных путей, различных последовательностей дисциплин) для получения степени	–
A14	Учебный план (научная область и длительность дисциплин, количество лекций, практических, лабораторных, обязательная дисциплина или нет)	–
A15	Режим работы (дневные часы, после работы, другие)	–

№ п/п	Португалия	Наличие различий
A16	Преподаватели, ответственные за согласованность учебного плана	–
A17	Повышение квалификации A17.1 Специальность после повышения квалификации	–
	A17.2 План распределения студентов после повышения квалификации	–
	A17.3 Ресурсы для повышения квалификации	–
A18	Данные наблюдения	–
A19	Участие студентов во внешнем оценивании (возражает или нет вуз в участии студентов как внешних экспертов: да/нет)	+ В Украине студенты вообще не принимают участия во внешней оценке
1	Основные данные специальности	
1.1	Общие цели специальности	–
1.2	Согласованность специальности с целями, стратегиями и миссией вуза	+
1.3	Средства, с помощью которых студенты и преподаватели, имеющие отношение к специальности, информируются о ее целях	+
2	Внутренняя организация и механизмы обеспечения качества	
2.1	Внутренняя организация	
	2.1.1 Описание организационной структуры специальности, в том числе ее утверждение, порядок пересмотра и обновления рабочих программ учебных дисциплин, а также распределение академического обеспечения	–
	2.1.2 Средства для обеспечения активного участия профессорско-преподавательского состава и студентов в процессе принятия решений, которые оказывают влияние на процесс обучения, в том числе на его качество	+

№ п/п	Португалия	Наличие различий
2.2	Обеспечение качества	
	2.2.1 Структуры и механизмы обеспечения качества специальности	+
	2.2.2 Ответственный за механизмы обеспечения качества	+
	2.2.3 Процедуры для сбора информации, мониторинга и периодической оценки специальности	+ (В Украине только мониторинг оценок студентов)
	2.2.4 Руководство по качеству	+
	2.2.5 Обсуждение и использование результатов оценки специальности для определения действий по улучшению	+
	2.2.6 Другие формы оценки/аккредитации	?
3	Материальные ресурсы и сотрудничество	
3.1	Материальные ресурсы	
	3.1.1 Помещения, используемые при обучении специальности (лекционные аудитории, библиотеки, лаборатории, компьютерные классы и т. п.).	–
	3.1.2 Основное оборудование и материалы, используемые при обучении специальности (дидактические и научные материалы, оборудование)	–
3.2	Сотрудничество	
	3.2.1 Международное сотрудничество в рамках специальности	–
	3.2.2 Взаимодействие с другими специальностями одного и того же или других вузов национальной системы высшего образования	+
	3.2.3 Процедуры по способствованию межведомственного сотрудничества при обучении специальности	+

№ п/п	Португалия	Наличие различий
	3.2.4 Связь специальности с бизнесом и общественным сектором	+
4	Научно-педагогический и другой персонал	
4.1	Научно-педагогический персонал	
	4.1.1 По дисциплине (имя преподавателя, вуз, отдел, категория, режим работы (доля ставки) (%))	–
	4.1.2 По учебному плану (заполняется автоматически после предоставления отчета) – информация о преподавателях (все проценты высчитываются, исходя из общего количества научно-педагогического персонала): - количество и процент преподавателей с полной занятостью в университете как в данный момент, так и за последние 3 года; - количество и процент PhD; - количество и процент преподавателей, - количество аспирантов второго года и выше; - количество и процент преподавателей со степенью магистра; - оценка академической деятельности сотрудников и повышение квалификации	–
4.2	Непедагогические кадры	
	4.2.1 Количество и режим работы непедагогических кадров, закрепленных за специальностью	+(непедагогические кадры в Украине не оцениваются при аккредитации специальности)
	4.2.2 Квалификация непедагогических кадров, обслуживающих специальность	+
	4.2.3 Процедуры по оцениванию непедагогических кадров	+
	4.2.4 Курсы повышения квалификации непедагогических кадров	+

№ п/п	Португалия	Наличие различий
5	Студенты и образовательная среда	
5.1	Характеристики студентов	
	5.1.1 Характеристика учащихся по данной специальности, включая их пол, возраст, регион происхождения, социально-экономическое положение (образование и профессиональная ситуация родителей)	–
	5.1.2 Количество студентов по учебным годам (1-й курс, 2-й и т. п.)	–
	5.1.3 Набор (за три года): - количество мест; - количество зачисленных студентов; - минимальный входной балл; - средний входной балл	–
5.2	Среда обучения	
	5.2.1 Структуры и меры педагогической поддержки, консультации студентов	–?
	5.2.2 Меры поощрения интеграции студентов в академическое сообщество	+
	5.2.3 Структуры и меры по обеспечению консультаций относительно финансирования и возможности трудоустройства	+
	5.2.4 ⁶ Использование опросов относительно удовлетворенности студентов для улучшения образовательного процесса	+

⁶ Существует проблема использование опросов относительно удовлетворенности студентов для улучшения образовательного процесса. Нет уверенности в достоверности данных опросов. Студенты обязаны проходить данное анкетирование по завершении дисциплины. Однако анкеты содержат слишком много вопросов и студенты не хотят тратить много времени на ответы, ставя либо самые высокие баллы, либо самые низкие. Студенты комментируют свою незаинтересованность в анкетировании тем, что вопросы не касаются предложений по улучшению, потому что нет смысла отвечать каждый раз, например, на такой вопрос: «Нравится ли вам здание университета?». При этом здание университета не меняется от опроса к опросу.

№ п/п	Португалия	Наличие различий
	5.2.5 Структуры и меры по поощрению мобильности, в том числе взаимного признания кредитов	+
6	Процессы (учебные цели, структура учебного плана; организация учебных программ; методики обучения)	
6.1	Цели обучения, структура учебной программы и учебного плана	–
	6.1.1 Разработанные ожидаемые результаты, трансформация ожидаемых результатов в специальность, оценка степени достижения результатов	
	6.1.2 Демонстрация того, что структура учебного плана (и программ) соответствует принципам Болонского процесса	+
	6.1.3 Частота пересмотра учебного плана (и программ), меры по обновлению как научной, так и рабочей методологии	–
	6.1.4 Описание того, как учебный план обеспечивает интеграцию студентов в научные исследования	+
6.2	Организация учебных программ	
	6.2.1 Название учебной программы (дисциплины)	–
	6.2.2 Ответственный профессорско-преподавательский состав, принимающий участие в реализации учебной программы	–
	6.2.3 Другой профессорско-преподавательский состав, принимающий участие в реализации учебной программы	+
	6.2.4 Ожидаемые результаты дисциплины (знания, умения, навыки)	–
	6.2.5 Рабочие учебные программы (Syllabus)	–

№ п/п	Португалия	Наличие различий
	6.2.6 Демонстрация согласованности рабочих учебных программ и целей учебной программы	+
	6.2.7 Методики преподавания (в том числе методы оценивания студентов)	+
	6.2.8 Демонстрация согласованности между методиками преподавания и ожидаемыми результатами дисциплины (знаниями, умениями, навыками)	+
	6.2.9 Главная библиография	–
6.3	Методологии обучения	
	6.3.1 Адаптация методологии и дидактики обучения к ожидаемым результатам дисциплины	+
	6.3.2 Подтверждение того, что требуемая студенческая нагрузка соответствует кредитам ECTS	–
	6.3.3 Средства для подтверждения того, что оценивание студентов производится адекватно учебной программе	+ ⁷ –
	6.3.4 Методики преподавания, которые способствуют вовлечению студентов в научную деятельность	+

⁷ Данный показатель качества не оценивается при аккредитации вузов Украины, однако в Харьковском национальном университете радиоэлектроники имеется компьютерная программа тестирования знаний OpenTEST 2 [см.: Программа тестирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://opentest.com.ua/>], предназначенная для очного итогового контроля качества усвоения теоретического материала, приобретенных знаний и практических навыков обучаемых, которая позволяет избежать субъективности при оценивании.

№ п/п	Португалия	Наличие различий
7	Результаты (академические результаты и трудоустройство; результаты в науке, технологиях и творчестве; другие результаты)	
7.1	Академические результаты	
	7.1.1 Эффективность выпуска: - количество выпускников; - количество выпускников, завершивших обучение специальности за N лет (N – соответствует программе); - количество выпускников, завершивших обучение специальности за N+1 лет; - количество выпускников, завершивших обучение специальности за N+2 года; - количество выпускников, завершивших обучение специальности более чем за N+2 года;	+ (В Украине не оставляют на повторный курс)
	7.1.2 Сравнение академических успехов в различных областях учебного плана специальности и других связанных учебных программах	+
	7.1.3 Использование результатов мониторинга успеваемости для определения действий по улучшению	+
	7.1.4 Трудоустройство: - процент выпускников, трудоустроенных по специальности; - процент выпускников, трудоустроенных не по специальности; - процент выпускников, трудоустроившихся менее чем через год после выпуска	+/- (В Украине учитывается только процент трудоустроенных выпускников)
7.2	Результаты в науке, технологиях и творчестве	
	7.2.1 Научно-исследовательские центры, признанные в основных научных направлениях специальности	–

№ п/п	Португалия	Наличие различий
	7.2.2 Количество публикаций основного профессорско-преподавательского состава специальности в международных журналах, с экспертными оценками за последние пять лет	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
	7.2.3 Другие релевантные публикации	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
	7.2.4 Фактические научные, технологические и творческие внедрения для экономического развития	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
	7.2.5 Интеграция научно-технической и творческой деятельности в национальные и международные проекты и /или партнерство	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
	7.2.6 Использование мониторинга научно-технической и творческой деятельности для улучшения	+
7.3	Другие результаты	
	7.3.1 Деятельность по технологическому и творческому развитию, консультирование и повышение квалификации	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
	7.3.2 Реальный вклад в национальное, региональное и местное развитие, научной, культурной, спортивной и творческой деятельности	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)

№ п/п	Португалия	Наличие различий
	7.3.3 Адекватность информации об университете, учебном плане и об образовательной услуге, предоставляемой студентам	+
	7.3.4 Интернационализация: - процент студентов, задействованных в программах студенческой мобильности; - процент иностранных преподавателей	+ (В Украине оценивается, но не при аккредитации)
8	SWOT-анализ специальности	
	Все основные группы характеристик, входящие в отчет о самооценке, рассматриваются с точки зрения их сильных/слабых сторон, возможностей и угроз	+
9	Предложения мер по совершенствованию	
	По всем основным группам характеристик, входящим в отчет о самооценке, указываются слабые стороны, предложения по их улучшению, сроки, приоритет (высокий, средний, низкий), отметка о реализации	+
10	Предложения относительно изменений учебного плана	
10.1	Изменение структуры	+
10.2	Новый учебный план	+
10.3	Изменение профессорско-преподавательского состава	+

Анализируя подход к аккредитации в Украине и Португалии, можно сделать следующие выводы. На первый взгляд процессы самооценки структурно подобны. Однако при более подробном сравнительном анализе видны следующие отличия (табл. 4).

Таблица 4

**Различия при подходах к аккредитации
в Украине и Португалии**

№ п/п	Португалия	Украина
1	Аккредитуются только специальности (study cycle). Процесс аккредитации вуза в Португалии отсутствует. Однако Агентством A3ES проводится обязательно для всех вузов оценка внутренней системы обеспечения качества, только при условии аккредитации всех специальностей в вузе	Аккредитоваться могут специальности и вуз
2	Процесс аккредитации проводится независимым от государства Агентством по оценке качества и аккредитации высшего образования в Португалии (A3ES), которое имеет статус неприбыльной организации	Решение относительно аккредитации принимается Государственной аккредитационной комиссией и утверждается Министерством образования и науки, молодежи и спорта Украины
3	Данные о самоанализе и об анализе экспертами загружаются на сайт A3ES	Данные о самоанализе и о внешней экспертизе представляют собой бумажный отчет
4	Самоанализ необходим для самосовершенствования, благодаря оценке сильных и слабых сторон деятельности	Самоанализ необходим для того, чтобы убедиться в соответствии показателей своей работы критериям аккредитации. Самоанализ больше похож на формальный (а порой карательный) процесс

№ п/п	Португалия	Украина
5	Аккредитационный процесс содержит в основном качественные, описательные позиции, что является неудобным для автоматической обработки данных	Аккредитационный процесс перегружен большим количеством цифрового материала (14 таблиц, в каждой около 14 показателей, которые могут дублировать друг друга, являться косвенными)
6	Оценка внутренней организации качества и механизмов его обеспечения представляет собой качественное оценивание	Оценивание внутренней организации качества и механизмов обеспечения качества представляет собой всего лишь проверку наличия учебных материалов
7	Имеется SWOT-анализ, касающийся всех разделов отчета самооценки на предмет сильных/слабых сторон, возможностей/угроз	SWOT-анализ отсутствует
8	При аккредитации учитываются мнения заинтересованных сторон	При аккредитации работа с заинтересованными сторонами не ведется
9	При аккредитации практически во всех разделах оценивается соблюдение одного из основных принципов системы менеджмента качества – постоянное улучшение	Меры, связанные с аккредитацией, являются минимальными ориентирами. Выполнение вузом всех требований не гарантирует высокого качества образования

Выводы

Исходя из проведенного анализа, можно выделить основные задачи по интеграции национальной высшей школы в европейское сообщество:

- создание независимого агентства по аккредитации;
- построение вузами внутренней системы обеспечения качества образовательного процесса;
- разработка экосистемы, позволяющей принимать непредвзятые решения и выводы в процессах обеспечения качества образования.

Из множества частных задач в качестве первоочередных можно выделить следующие:

- рассмотрение вузом (факультетом, кафедрой) своей деятельности с точки зрения потребителя: студентов (их родителей), работодателей, государства и т. д.;
- преобразование требований потребителя в конкретные требования к высшему образованию;
- идентификация ключевых процессов, которые влияют на качество высшего образования;
- определение взаимосвязи и взаимодействия между ключевыми процессами, а также элементами учебно-методического обеспечения специальности:
 - обеспечение реальной связи специальности с бизнесом и общественным сектором;
 - обеспечение взаимодействия с другими специальностями одного и того же или других вузов национальной системы высшего образования;
 - разработка средств для демонстрации того, что структура учебного плана и программ соответствует принципам Болонского процесса,
 - разработка средств для демонстрации согласованности учебных программ и целей образовательного процесса,
 - разработка средств для демонстрации согласованности между методиками преподавания и ожидаемыми результатами дисциплины (знаниями, умениями и навыками),
 - адаптация методологии и дидактики обучения к ожидаемым результатам дисциплины,

- разработка средств для подтверждения того, что оценивание студентов адекватно учебной программе;
- описание процессов через систему параметров (показателей качества) процессов;
- выделение ресурсов для осуществления процессов;
- определение ответственных за процессы;
- разработка методик оценки процессов;
- проведение SWOT-анализа процессов;
- осуществление мониторинга за процессами (их параметрами);
- анализ установленных несоответствий во время протекания процессов:
 - внедрение обсуждения результатов оценки с различными заинтересованными сторонами образовательного процесса;
- осуществление корректирующих и предупредительных действий:
 - изменение структуры процессов,
 - коррекция учебных планов,
 - разработка мер поощрения интеграции студентов в академическое сообщество,
 - разработка мер по поощрению мобильности, в том числе взаимного признания кредитов, и т. д.
- регистрация результатов мониторинга и улучшения процессов.

Тамара РАДІВІЛОВА

Харківський національний університет радіоелектроніки

АНАЛІЗ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Проблема якості освіти – одна з найбільш актуальних для сучасної системи освіти. Якість освіти передусім визначає характеристики результату навчання у ВНЗ, проте важливо фіксувати зміни в системі професійних знань та вмінь студентів на всіх етапах освітнього процесу. Отже, проблема якості освіти нерозривно пов'язана із проблемою моніторингових досліджень.

Якість вищої освіти слід забезпечувати на трьох рівнях: європейському, національному та на рівні ВНЗ. У рамках Болонської декларації за забезпечення якості вищої освіти відповідають самі ВНЗ, що пов'язано з тим, що держава відмовляється від жорсткого регулювання в галузі вищої освіти. В освітніх системах країн Європи головним стає планування результатів навчального процесу – отриманих знань, компетенцій та навичок. Більшість ВНЗ прагне стати повноправними учасниками Болонського процесу, а це передбачає потребу забезпечити відповідність критеріїв, за якими оцінюють діяльність кожного ВНЗ у процесі моніторингу якості освіти, тобто необхідно використовувати механізми та критерії забезпечення якості, які є зрозумілими для зовнішніх користувачів.

Слід провести аналіз стану функціонування системи моніторингу якості освіти в Україні, щоб зрозуміти, як іти далі в Європейський освітній і науковий простір. Розглянемо такі напрями: 1) підходи до моніторингу якості освіти в європейських університетах-партнерах; 2) українське законодавство, нормативні і програмні документи щодо моніторингу якості освіти; державні освітні стандарти; 3) національна система показників якості освіти; 4) багаторівнева система моніторингу якості

освіти та інформаційна система управління освітою; 5) інституційне забезпечення моніторингу якості освіти; 6) інтернаціоналізація освіти¹.

Зарубіжний досвід моніторингу якості освіти

Сформувалися два підходи в оцінюванні якості освіти:

1. Для освітніх систем, де функціонують органи державного управління (міністерства та ін.), яким делеговано право виробляти та здійснювати державну політику в галузі вищої освіти. У цьому випадкові пріоритети у проведенні моніторингових процедур надано державним органам або структурам, що отримують фінансування від урядів. Окрім України, сьогодні такого трактування не використовує жодна із 47 країн – учасниць Болонського процесу. Він не відповідає ні європейським, ні міжнародним рамковим стандартам та рекомендаціям із забезпечення якості вищої освіти.

2. Для освітніх систем, в яких централізованого управління вищою освітою немає. У цьому випадкові переважає процес самооцінювання ВНЗ або професійне чи громадське незалежне оцінювання їх діяльності загалом (інституційна акредитація) чи навчальних програм (акредитація програми). Тоді централізованої системи управління із забезпечення якості вищої освіти в державі не існує, що відповідає як європейським, так і міжнародним стандартам. У Європі функціонує Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти (European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA)), а важливим документом у контексті забезпечення якості освіти є «Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти».

Стандарти й рекомендації ґрунтуються на низці основних принципів внутрішнього й зовнішнього забезпечення якості вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти, а саме:

¹ Бабин І. І., Гриневич Л. М., Лікарчук І. Л. та ін. Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні / МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти». – К.: МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; Х.: Факт, 2011. – 96 с.

- ВНЗ несуть основну відповідальність за якість наданих освітніх послуг і за те, як цю якість забезпечують;
- інтереси суспільства щодо якості та стандартів вищої освіти мають бути захищені;
- потрібно розвивати й удосконалювати якість навчальних програм в інтересах студентів та інших бенефіціарів вищої освіти на Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО);
- мають існувати ефективні та надійні організаційні структури, у межах яких ці академічні програми здійснюються та підтримуються;
- необхідність прозорості й використання зовнішньої фахової допомоги у процесах забезпечення якості;
- створення культури якості у ВНЗ має отримати всіляку підтримку;
- необхідно розробити процеси, за допомогою яких ВНЗ зможуть демонструвати свою відкритість та підзвітність, зокрема підзвітність за державні і приватні інвестиції;
- забезпечення якості, яке гарантує відкритість та підзвітність, повністю сумісне з процесами забезпечення якості для підвищення ефективності роботи закладу;
- заклади вищої освіти мають демонструвати свою якість як на національному, так і на міжнародному рівнях;
- застосовувані процеси не повинні обмежувати різноманіття та стримувати нововведення.

Важливою ознакою сучасних європейських і світових систем оцінювання рівня вищої освіти є функціонування незалежних агенцій із забезпечення якості вищої освіти. Незалежний статус цих агенцій – один із критеріїв для членства в ENQA.

Велике значення стандарти і рекомендації надають інформаційним системам ВНЗ. Останні повинні гарантувати, що їх інформаційні системи збирають, аналізують і використовують відповідну інформацію для ефективного управління своїми навчальними програмами та іншою діяльністю. ВНЗ мають володіти ефективними засобами накопичення й аналізу інформації про свою діяльність. Цими ж стандартами встановлено мінімальний перелік освітніх показників, які мають обробляти в інформаційних системах вищого навчального закладу. Ідеться насамперед

про таке: досягнення студентів та показники їхньої успішності; можливості випускників влаштуватися на роботу/результати працевлаштування; задоволення студентів навчальними програмами, які вони виконують; ефективність роботи викладачів; характер студентського контингенту; наявні навчальні ресурси та їх вартість; ключові показники діяльності навчального закладу.

Не менш важливе значення європейські стандарти й рекомендації мають для оприлюднення інформації про результати діяльності ВНЗ, про зміст навчальних програм і про результати внутрішнього моніторингу якості освітньої діяльності.

У європейській практиці оцінювання якості освіти особливе місце посідають акредитація освітніх програм (програмна, спеціалізована акредитація) та акредитація ВНЗ (інституційна акредитація). Співвідношення між обома типами акредитації в різних освітніх системах вибудовуються неоднаково. Останнім часом відзначають зменшення напруги між ними, а також тенденцію до їх дедалі більшого поєднання.

Отже, у більшості країн світу створені та успішно діють міжнаціональні та національні системи оцінювання якості освіти. Зазвичай ці системи достатньо незалежні від органів управління освітою та продукують об'єктивну інформацію, що може бути основою для корегування стратегії і тактики освітніх політик, для порівняльного дослідження результатів функціонування освітніх систем, для забезпечення ефективних процесів мобільності студентів і викладачів, зрештою, для самовдосконалення діяльності закладів освіти.

Проаналізуємо діяльність кількох агенцій з оцінювання якості освіти у країнах-партнерах.

Фінляндія

Фінська рада з оцінки вищої освіти (Finnish Higher Education Evaluation Council – FINHEEC) працює за фінансової підтримки Міністерства освіти, але є незалежною від міністерства та від ВНЗ. Обсяг відповідальності: координація та здійснення незалежної експертної оцінки адміністрації та інституту вищої освіти. Рада не ухвалює управлінських рішень, натомість вона проводить аудит внутрішньої системи забезпечення якості ВНЗ та акредитацію

навчальних програм підготовки магістрів, організовує оцінку якості університету та навчальних програм, надає консультаційні послуги під час оцінювання, розробляє методологію оцінювання та поширює найкращі фінські й міжнародні практики у ВНЗ та в Міністерство освіти. FINHEEC обов'язково публікує звіти про проведені оцінювання. Ця інформація є у вільному доступі на веб-сайті Ради. Усі університети та інститути проходять оцінювання раз на 6 років.

Португалія

Агентство з оцінки та акредитації вищої освіти (Agency for Assessment and Accreditation of Higher Education – A3ES) фінансовано коштами із внесків університетів. Обсяг відповідальності: оцінка та акредитація вищих навчальних закладів та їх навчальних програм, консультаційні послуги під час здійснення оцінки, розробка методології оцінювання, а також сприяння інтеграції Португалії в європейську систему забезпечення якості вищої освіти. Агентство проводить аудит системи вищої освіти Португалії, публікує звіти про проведені оцінювання системи і про розвиток наукових досліджень у галузі забезпечення якості.

Словацька Республіка

Національний інститут сертифікації освіти (National Institute for Certified Educational Measurements – NUCEM) – державна організація, заснована Міністерством освіти Словацької Республіки, яка не є членом ENQA. Обсяг відповідальності: забезпечення зовнішньої оцінки ВНЗ та аналіз випускних іспитів шкіл, проведення зовнішнього тестування учнів у початкових школах, наукові дослідження й розробки в галузі вимірювань та оцінювання якості освіти; постійний моніторинг результатів освіти, умов та розвитку освіти на національному рівні, а також їх міжнародні порівняння.

Нормативно-правова база та стандарти вищої освіти в Україні

Проаналізуймо нормативно-правову базу України для входу до європейського освітнього й наукового простору та моніторингу якості освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2002), систему стандартів вищої освіти складають Державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти ВНЗ. У контексті аналізу системи моніторингу якості освіти важливим положенням чинного законодавства є встановлення норми, за якою всі стандарти вищої освіти є основою оцінювання якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності ВНЗ незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання.

Урядовим рішенням від 7 серпня 1998 року було затверджено «Вимоги до державних стандартів вищої освіти». Складовими Державного стандарту вищої освіти є «Перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями» (2006) та «Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» (2010), вимоги до освітніх рівнів і вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів. Таких складових Державного стандарту, як «Вимоги до освітніх рівнів вищої освіти та вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти», що є особливо важливими для розбудови системи моніторингу якості вищої освіти, на сучасному етапі не затверджено.

23 листопада 2011 року уряд України затвердив Національну рамку кваліфікацій, у якій визначено «введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців». Однак у ній не описано засобів забезпечення якості вищої освіти – обов'язкової умови формування подібних документів в Європейському просторі вищої освіти, здебільшого відсутні академічні

кваліфікації², які мають бути представлені через системні результати навчання, як це зроблено у провідних європейських державах.

МОН розробило галузеві стандарти вищої освіти, які складаються з освітньо-кваліфікаційної характеристики випускників, освітньо-професійних програм підготовки та засобів діагностики вищої освіти, проте ці стандарти не призначені для нормування якості освітньої діяльності, оскільки не мають кількісного визначення. Їх можна використовувати для діагностики рівня знань та навичок, сформованих у процесі навчання, а не для оцінювання його результатів³.

Освітні індикатори

Для формування ефективної системи моніторингу якості освіти важливе значення мають показники (індикатори), які повинні давати повне уявлення про функціонування й розвиток системи освіти загалом та її окремих складових. Визначено три класичні індикатори ефективності освітніх процесів: зіставлення та визнання дипломів і ступенів; працевлаштування випускників за фахом; середній дохід, який вони отримують за перші п'ять років трудової діяльності. Однак в умовах розвитку сучасної української економіки це неможливо, оскільки, по-перше, необхідно забезпечити працевлаштування і зайнятість випускників ВНЗ відповідно до одержаних кваліфікацій; по-друге, існує чималий розрив між запитами ринку праці і структурою та кваліфікацією випускників ВНЗ. Окрім цього, існує проблема офіційного оформлення працевлаштування під час прийому на роботу випускників, оскільки більшість керівників не має змоги або бажання сплачувати податки за кожного робітника, їм легше видати заробітну плату «в конверті».

² Академічні кваліфікації – сукупність знань, навичок і компетенцій, яких набуває та/або здатна продемонструвати людина після завершення процесу навчання (формального, неформального).

³ Бабин І. І., Гриневич Л. М., Лікарчук І. Л. та ін. Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні / МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти». – К.: МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; Х.: Факт, 2011. – С. 28.

В Україні перелік показників майже не оновлювався за останні 20 років і вони не можуть бути освітніми індикаторами, тому що на їх підставі досить складно зробити висновок про тенденції та проблеми розвитку освітньої системи та її складових, а також їх неможливо використати для порівняння стану функціонування освітньої системи України з національними освітніми системами інших країн світу.

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) провела порівняльний аналіз статистичних даних України з індикаторами освітньої статистики провідних країн⁴. У цьому огляді показники погруповано за чотирма розділами: ефективність освітніх установ, освіта й соціальний контекст; фінансові та людські ресурси, які інвестують в освіту; доступ до освіти, участь в освітньому процесі, перехід за рівнями системи освіти; освітнє середовище й система організації процесу навчання у школах.

У розділі «Ефективність освітніх установ, освіта та соціально-економічний контекст» проаналізовано динаміку змін індикаторів, які дають підстави робити висновки щодо ефективності функціонування різних освітніх систем (рівень освіти дорослого населення; кількість учнів, які закінчують середню школу, кількість студентів, які здобули вищу освіту; дисципліни, найбільш привабливі для студентів; вплив соціально-економічного становища учнів на результати навчання; взаємозв'язок любові до читання і навичок читання; вплив рівня освіти на подальшу трудову діяльність, доходи від освіти; витрати на освіту; «вартість» випускників на ринку праці; соціальні ефекти від освіти). *У статистиці України можна виявити лише показники кількості учнів, які закінчили середню школу, та кількості студентів, які отримали вищу освіту.*

«Фінансові та людські ресурси, що інвестуються в освіту» – розділ, у якому описано фінансування освіти, що дає змогу оцінити освітню політику країни стосовно інвестицій в освіту (витрати на одного учня; частка національних доходів, що виділяють на освіту, громадські та приватні витрати на освіту,

⁴ Education at a Glance 2011: OECD Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2011-en>.

державні витрати на освіту; вартість вищої освіти для студентів вищих навчальних закладів і одержувані ними дотації; ресурси й послуги, на які витрачають кошти, що надійшли в систему освіти; чинники, що визначають рівень витрат у системі освіти). В Україні застосовують узагальнені показники: фінансування на освіту (у відсотках до обсягів ВВП, за джерелами: державні, приватні) та обсяги інвестицій в освітню галузь. За результатами Огляду ОЕСР, у США за рік на одного учня витрачають: 7 065 доларів – у початковій школі, 8 852 доларів – у середній школі та 18 258 доларів у вищій школі; на рівні початкової школи 93 % коштів іде на основні освітні послуги; на рівні вищої школи 30 % витрачають на наукові дослідження. За даними НАПНУ, на одного студента у ВНЗ III-IV рівнів акредитації 2010 року було витрачено 10,2 тис. грн., у закладах I і II рівнів акредитації – 18,2 тис. грн., при тому, що порівняно з іншими державами більші видатки на освіту, ніж в Україні (у відсотках до ВВП), мають лише США і Канада⁵.

Розділ Огляд ОЕСР «Доступ до освіти, участь в освітньому процесі, перехід за рівнями системи освіти» містить аналіз таких показників: профіль учня; кількість школярів і вступників до ВНЗ, перехід учня із системи освіти на ринок праці; участь дорослих в освітніх програмах. Ці індикатори дають змогу зробити висновки про контекст та ефективність функціонування будь-якої освітньої системи різного рівня. В *Україні таких індикаторів не визначено*.

У розділі «Освітнє середовище і система організації процесу навчання» наведено індикатори, на підставі яких можна робити висновок про якість освітнього процесу, рівень доступності освіти, системи підзвітності в тій чи іншій освітній системі (кількість часу, проведеного учнями в класі; співвідношення *викладач – учень*, наповнюваність класів; заробітна плата вчителів; час, який витрачає учитель на викладання; система підзвітності шкіл; рівність освітніх результатів і можливостей). Деякі з подібних освіт-

⁵ Андрущенко В. П., Бех І. Д., Бурда М. І. та ін. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В. Г. Кремени. – К.: Пед. думка, 2011. – 303 с.

ніх показників існують в українській освітній статистиці, однак *їх ефективне використання без поєднання з іншими показниками, яких у вітчизняній статистиці немає, неможливе.*

Як бачимо, використовуючи українську статистику, неможливо визначити та оцінити шлях, який пройдено до визначеної мети; виявити проблемні чи критичні аспекти в діяльності галузі та її складових.

Існує Програма міжнародного оцінювання компетенцій дорослих – ПІААС (Programme for the International Assessment of Adult Competencies)⁶. У цій програмі беруть участь країни-члени ОЕСР та Росія. Мета програми – системне оцінювання й цілісне вивчення рівня та поширення професійних навичок (adult skills) у дорослого населення країн-учасниць. Основну увагу зосереджено на дослідженні когнітивних навичок та навичок, необхідних для успішної участі в економічному й соціальному житті у ХХІ ст. Однак Україна не бере участі в цьому міжнародному порівняльному дослідженні, результати якого могли б дати об'єктивну та достовірну інформацію щодо якості підготовки випускників національної системи вищої освіти.

У президентській Програмі економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» першою причиною проблем в освіті названо відсутність єдиної системи управління якістю освіти та її моніторингу, а серед необхідних кроків щодо підвищення якості й конкурентоспроможності освіти вказано: розробку національної системи оцінювання якості освіти; створення незалежних кваліфікаційних центрів, зокрема для підтвердження кваліфікації в європейській системі стандартів; допомогу у створенні незалежних національних рейтингів шкіл, професійно-технічних і вищих навчальних закладів. МОН було доручено розробити критерії оцінювання навчального процесу, проводити на їх підставі моніторинг ефективності діяльності навчальних закладів та визначати їх рейтинг. Згідно з наказом МОН від 20.12.2011 року за № 1475

⁶ Programme for International Assessment of Adult Competencies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.oecd.org/site/piaac/PIAAC-NPM-\(2010-12\)PIAAC_Technical_Standards_and_Guidelines.pdf](http://www.oecd.org/site/piaac/PIAAC-NPM-(2010-12)PIAAC_Technical_Standards_and_Guidelines.pdf).

затверджено положення про національну систему рейтингово-го оцінювання діяльності вищих навчальних закладів, у якому сформульовано критерії оцінювання роботи навчальних закладів, які беруть зі статистичних даних, згаданих вище. Зауважмо, що розроблені в МОН критерії не корелюються із критеріями держав – членів Європейського Союзу.

Сьогодні в Україні відомі кілька загальносистемних рейтингів ВНЗ: «Компас», «Топ-200. Україна» і рейтинг, що проводить МОН України⁷.

Рейтинг «Компас», який свого часу започаткувала компанія «Систем капітал менеджмент» – СКМ (System Capital Management – SCM), ґрунтується на даних, отриманих у результаті комплексу соціологічних досліджень. Він відображає оцінку випускників ВНЗ працедавцями з огляду на те, наскільки відповідає рівень наданих освітніх послуг запитам ринку праці за напрямками підготовки бізнес/економічні спеціальності, юриспруденція, інженерні/технічні спеціальності, інформаційні технології, архітектура/будівництво. Рейтинг формується на підставі даних про заклади освіти, де якість навчання, на думку випускників і працедавців, має найбільшу практичну значущість, а також гарантує перспективи працевлаштування з гідною оплатою праці й можливостями кар'єрного зростання.

Рейтинг «Топ-200. Україна» визначають від 2006 року. Його виконавець – кафедра «Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика» (Україна) – діє на підставі меморандуму, укладеного між цією кафедрою та центром ЮНЕСКО-САПЕС. Роботу ВНЗ оцінювано за допомогою інтегрованого індексу – *Iз*. Цей індекс містить три комплексні складові: $Iз = Inn + In + Imv$, де *Inn* – індекси якості науково-педагогічного потенціалу, *In* – індекс якості навчання, *Imv* – індекс міжнародного визнання. Методику створено відповідно до Берлінських принципів ранжування університетів. Загалом для формування зазначених індексів цього року використано 21 індикатор прямого виміру із сумарною вагою 80 % й експертне оцінювання з ваговим коефіціє-

⁷ Рейтинги ВНЗ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/abitur/entrance/ratings/>.

ентом 20 %. Водночас для оцінювання міжнародного визнання вищого навчального закладу додатково брали до уваги його участь у таких європейських програмах, як Seventh Framework Programme і Tempus.

Від 2004 року свій рейтинг університетів проводить МОН. Для оцінки ВНЗ розроблено показники діяльності вищого навчального закладу, що характеризують активність університету на міжнародному рівні, якість контингенту студентів, рівень науково-педагогічного потенціалу, результативність науково-дослідної, науково-технічної діяльності та ресурсне забезпечення навчального процесу. Діяльність вищого навчального закладу оцінюють за допомогою глобального критерію рейтингу (ГКР), який є інтегральним і визначається сумою таких індексів критеріїв: індекс міжнародної активності, індекс якості контингенту студентів, індекс якості науково-педагогічного персоналу, індекс якості науково-дослідної та науково-технічної діяльності, індекс ресурсного забезпечення. Результати цього рейтингу представляють відповідно різноманітні вищі навчальні заклади: класичні університети, технічні, технологічні, педагогічні, приватні заклади та ін.

Окрім загальнонаціональних рейтингів, в Україні формуються й інші. Найбільш відомими з них є рейтинги вищих навчальних закладів за показниками наукометричної бази даних (Scopus), рейтинг інтеграції українських університетів у «світову павутину» (Webometrics) та деякі ін.

Як бачимо, є потреба добору критеріїв для оцінювання роботи ВНЗ та їхнього рейтингування, адже методологія кожного рейтингового оцінювання ВНЗ не забезпечує об'єктивного оцінювання результатів діяльності ВНЗ.

Інформацію, яку можна було б використовувати як джерело даних у системі моніторингу якості освіти та в рейтингуванні ВНЗ, збирають та узагальнюють під час ліцензування та акредитації ВНЗ – основних інструментів регулювання якості вищої освіти. Проте це цілком недоцільно, оскільки органи ліцензування та акредитації підпорядковані МОН, що суперечить усталеній практиці в європейській освітній системі. Це стосується й системи державного інспектування ВНЗ.

Отже, в Україні досі недостатньо розроблено механізмів моніторингу якості освіти та процесів його використання, відсутні аналітико-діагностичні технології здійснення зворотного зв'язку. Постійний моніторинг ще не став сталою складовою системи професійної підготовки майбутніх фахівців.

Багаторівнева система моніторингу якості освіти та інформаційні системи

Освітня галузь – складна багатокомпонентна система, тому виникає потреба і в багаторівневій системі моніторингу якості освіти: національній, регіональній та внутрішній (на рівні ВНЗ). На *національному рівні* будь-якої інформації про існування перспективного плану проведення багаторівневої системи моніторингу якості освіти на найближчі 5-10 років немає. Поодинокі моніторингові заходи, що здійснюються, орієнтовані здебільшого на процеси, що відбуваються в системі, а не на оцінювання результатів її функціонування. Сучасна практика проведення регіональних моніторингових досліджень веде до посилення контрольно-наглядових функцій органів управління освітою, що в суті речі заважає навчальним закладам здійснювати ефективну освітню діяльність та нівелює їх відповідальність за результати. Виникає необхідність сформувати *внутрішні системи моніторингу якості вищої освіти* згідно зі «Стандартами і рекомендаціями щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти» ENQA. На сучасному етапі в університетах немає єдиних підходів до формування таких систем, більшість університетів зводить систему моніторингу тільки до збирання відомостей про академічну успішність студентів та/або аналізує роботу викладачів. Деякі університети у процесі моніторингу використовують соціологічні опитування студентів, але бракує інформації про аналіз таких досліджень та про їх вплив на ухвалення управлінських рішень. Найбільш поширеним методом моніторингу якості у внутрішніх системах залишаються усталені форми: ректорські контрольні роботи, результати модульних контрольних робіт та екзаменаційних сесій. У відкритому доступі

немає інформації про критерії, правила та процедури оцінювання якості знань студентів, про механізми затвердження та періодичного перегляду й моніторингу навчальних програм, про процедури і критерії кваліфікації та фахового рівня викладачів університету, про відповідність матеріально-технічної бази змісту програм, які університет пропонує, та ін.

Ідея застосування моніторингових оцінних технологій у галузі освіти для створення інформаційної бази управління нею не є новою для України. Було зроблено декілька спроб створити таку систему, на що витрачено великі кошти, але до 2011 року так і не було створено єдиного інтегрованого інформаційного середовища в цій галузі.

У липні 2011 року МОН ініціювало створення Єдиної державної електронної бази з питань освіти. Дані з цієї бази використовують під час виготовлення документів про освіту державного зразка, документів про вчені звання та наукові ступені, ліцензій на надання освітніх послуг та сертифікатів про акредитацію, учнівських (студентських) квитків, а також для отримання інших відомостей інформаційного характеру та обробки статистичних даних в інтересах навчальних закладів, установ освіти для здійснення контролю та ухвалення управлінських рішень. Власником (утримувачем) Єдиної бази є МОН, адміністратором (розпорядником) – державне підприємство «Інфоресурс», що належить до управління МОН⁸.

Отже, в Україні не здійснюється систематичного моніторингу якості освітньої діяльності на загальнонаціональному, регіональному рівнях, використовують лише поодинокі форми досліджень різних аспектів функціонування освітніх систем, які називають «моніторинговими», проте вони не орієнтовані на вивчення освітніх результатів та малоефективні.

Розбудова національної системи моніторингу якості освіти в Україні повинна налагодити циркуляцію інформаційних потоків і зробити систему освіти та управління нею більш відкритою, прозорою та прогнозованою. Для цього необхідно створити базу

⁸ Постанова КМУ від 13 липня 2011 року за № 752 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/752-2011-%D0%BF>.

надійного інструментарію, щоби проводити моніторингові дослідження різних об'єктів системи освіти; здійснювати систематичну оцінку результатів і процесів навчання, якості та ефективності функціонування всієї системи освіти та її окремих компонентів; мати змогу комплексно оцінювати стан цієї системи на підставі аналізу всіх чинників та побудувати перспективний прогноз стосовно подальшого розвитку та проблем на цьому шляху. Лише за таких умов може йтися про функціонування системи моніторингу як сучасної інформаційної бази, що є необхідною для ухвалення відповідних управлінських рішень та прогнозування подальшого розвитку освітньої системи⁹.

Інституційне забезпечення

Функції оцінювання якості освітньої діяльності на національному рівні покладено на три державні інституції: на Український центр оцінювання якості освіти (УЦОЯО), на Державну інспекцію навчальних закладів України та на Інститут інноваційних технологій і змісту освіти. Ці організації мають статус юридичної особи, але підпорядковані МОН, що знову ж таки суперечить вимогам ENQA та унеможливорює їх функціонування як незалежних інституцій.

На етапі створення УЦОЯО 2006 року уряд України передбачив, що він стане провідною інституцією, яка буде займатися моніторингом якості освіти та буде незалежною від органів управління. Однак із різних причин було вирішено зарахувати його до галузі управління освітнього відомства, що свідчить про максимальну централізацію управління освітньою галуззю. Уряд України у грудні 2011 року затвердив «Порядок проведення моніторингу якості освіти», не увівши УЦОЯО до переліку організацій, які проводять такі моніторинги, однак Центр має достатньо потужну матеріально-технічну базу для форму-

⁹ Лукіна Т. О. Моніторинг якості освіти як інформаційна основа управління освітою в Україні // Педагогічна і психологічна науки в Україні: У 5 т. – Т. 2: Дидактика, методика, інформаційні технології. – К.: Педагогічна думка, 2007. – С. 134-144.

вання, зберігання, використання інформаційних баз. Йому підпорядковано дев'ять регіональних центрів оцінювання якості освіти (Київський, Сімферопольський, Донецький, Харківський, Дніпропетровський, Вінницький, Львівський, Івано-Франківський, Одеський), а чинними нормативними документами передбачено можливість створити в кожній області навчально-екзаменаційні центри, що свідчить про змогу забезпечити успішне проведення моніторингових досліджень. Натомість урядовим рішенням за № 1283 від 14 грудня 2011 року організацію та проведення моніторингових досліджень доручено Державній науковій установі – Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, а також іншим установам та організаціям, що належать до управління МОН. Але у складі Інституту інноваційних технологій і змісту освіти функціонує малочисельний відділ моніторингових досліджень освітньої галузі. Така ж ситуація в Державній інспекції навчальних закладів, чисельність працівників якої складає 35 осіб.

Отже, в Україні немає спеціалізованої інституції, яка б у національному масштабі розробляла стратегію, методологію, єдиний інструментарій, програмне забезпечення моніторингових досліджень у галузі освіти; здійснювала б збір, інтеграцію, обробку, аналіз та інтерпретацію даних, отриманих за результатами досліджень; забезпечувала б їх оприлюднення та інформування громадськості про стан справ. Окрім цього, Україна – єдина серед країн ЄПВО, що не має жодної незалежної агенції із зовнішнього оцінювання якості вищої освіти, які були б акредитованими в ENQA. При цьому Україна ще 4 березня 2008 року у Брюсселі (Бельгія) стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості освіти (EQAR) разом із 19 іншими країнами – учасниками Болонського процесу. Відсутність інституцій незалежних агенцій призводить до того, що в ЄПВО та в інших країнах поза його межами не визнають кваліфікацій вищої освіти випускників українських ВНЗ, а також до низького рівня співпраці України з іншими європейськими країнами та з Європейською комісією, та й взагалі до низького рівня якості вищої освіти.

Інтернаціоналізація освіти

Процеси глобалізації та інтернаціоналізації не обійшли стороною українську систему освіти: в Україні відбувається становлення системи дистанційної освіти, посилюються процеси співпраці з вищими навчальними закладами інших країн, зростає кількість студентів, які приїждять навчатися до України, а громадяни України дедалі частіше вирушають на навчання за кордон. Українські вищі навчальні заклади долучаються до процесів глобальної конкуренції за студентів, а отже, перед ними постають нові завдання: заявити про себе на міжнародному рівні, порівняти свої здобутки з успіхами інших університетів регіону зокрема та світу загалом, удосконалюватися і покращуватися задля конкурентоспроможності на світовому рівні. Тому таким важливим і актуальним стало питання входження українських ВНЗ до міжнародних рейтингів вищих навчальних закладів.

Інтернаціоналізацію активно використовують як один із базових індикаторів у розробці міжнародних та вітчизняних університетських рейтингів. У міжнародних рейтингах інтернаціоналізацію вираховують на підставі: а) співвідношення іноземних студентів до загальної кількості студентів; б) співвідношення іноземних викладачів до загальної кількості викладачів; в) співвідношення наукових праць, надрукованих у співавторстві з іноземними дослідниками, до загальної кількості наукових праць.

Цей критерій беруть до уваги й в одному із провідних національних університетських рейтингів «ТОП-200. Україна», що оцінює рівень інтернаціоналізації через кількість іноземних студентів, а також через членство університетів у Великій хартії університетів, у Євразійській асоціації університетів, у мережі університетів Чорноморського регіону, у Міжнародній асоціації університетів. В Україні інтернаціоналізація зводиться до формального членства в міжнародних організаціях, що має проблематичний характер.

Вихід ВНЗ на міжнародний ринок сприяє зростанню якості освіти, адже, потрапляючи до міжнародного рейтингу, вищий навчальний заклад інтегрується у світову освітню систему, «підтягується» відповідно до її вимог і критеріїв, стає більш приваб-

ливим для студентів з усього світу та отримує економічну вигоду від навчання іноземних студентів, від надання послуг із дистанційної освіти, від створення філій в інших країнах, зрештою, від розвитку програм студентського обміну тощо.

Щоби бути конкурентоспроможними, ВНЗ не можуть обмежуватися лише межами національних кордонів. Це означає, що українські навчальні заклади мають прагнути потрапити до міжнародних рейтингів, адже рейтинг – це не що інше, як відображення світової конкуренції на ринку освітніх послуг. Як свідчать результати міжнародних рейтингів, Україна досить слабо включена до європейського і світового освітнього й наукового простору: ані в Шанхайському рейтингові, ані в рейтингові «Таймс» українських університетів наразі немає. Однак деякі позитивні зрушення в цьому напрямі є. 2011 року два українські ВНЗ – Донецький національний університет (ДонНУ) і Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» – потрапили до престижного рейтингу університетів світу Quacquarelli Symonds (QS).

За даними Держкомстату, станом на 2010-2011 рр. в українських вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації навчалося близько 38 тисяч іноземців (1,5 % від загальної кількості студентів)¹⁰, переважно з Китаю, Туркменістану, Росії, Індії, Йорданії, Сирії, Туреччини. Вихідців із європейських країн дуже мало: українські ВНЗ на Заході мало відомі або не витримують конкуренції з європейськими навчальними закладами. За прогнозами, чисельність іноземних студентів в Україні дедалі зростатиме.

За словами Міністра освіти і науки України Табачника Д.¹¹, навчання іноземців дає щорічне надходження до держбюджету України в розмірі 800 млн. грн. Загалом іноземні студенти за один рік навчання залишають в Україні до 500 млн. доларів. Проте

¹⁰ Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. Статистичний бюлетень. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.timo.com.ua/sites/default/files/materials/stat_bul_10.pdf.

¹¹ Табачник. Студенти-іноземці поповнюють бюджет на мільярди гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2011/06/28/243263>.

держава не сприяла залученню іноземців і дистанціювалася від цього процесу. В Україні досі не проаналізовано тенденцій і не розроблено прогнозів щодо результатів співпраці в цій галузі на рівні державних органів. Ведеться статистичний облік іноземців, які приїжджають навчатися в наші університети, але ніхто не знає, яка кількість талановитої української молоді навчається за кордоном. Беручу до уваги те, що кількість українців, які їдуть здобувати освіту на Захід, зростає, а частина з них не повертається, залишаючись там працювати, можна тільки уявити збитки, яких зазнає українська держава.

2011 року на III Всеукраїнському з'їзді працівників освіти учасники підтримали проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. Як зазначено у проекті, розробка Стратегії зумовлена необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості й конкурентоспроможності освіти, на вирішення стратегічних завдань, що постали перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, на її інтеграцію в європейський і світовий освітній простір. Натомість у ній бракує розділу, що визначає перспективи розвитку вищої освіти, зокрема міжнародної академічної мобільності як механізму реалізації прагнення України увійти до європейського освітнього простору.

Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) 2004 року визначено такі стратегії інтернаціоналізації вищої освіти:

1. Стратегія взаємопорозуміння (the mutual understanding approach) побудована на загальновизнаній цінності академічної співпраці, інституційного партнерства та взаємообміну. Цю стратегію обрали країни континентальної Європи. Політика інтернаціоналізації загалом спрямована на вирішення економічних, політичних, культурних та академічних завдань у довготерміновій перспективі. Вона реалізується через програми академічної мобільності (Еразмус, Сократес та ін.) та інституційного партнерства в галузі вищої освіти. Щоб залучити іноземних студентів на навчання та підтримати деякі категорії іноземних студентів, уряди вдаються до різних заходів: запроваджують англійську мову навчання, спрощують візову та цінову політику. Остання є

гнучкою можливістю урізноманітнити вхідні потоки іноземних студентів, корегувати їхню загальну кількість, впливати на вибір фаху тощо.

2. Стратегія отримання прибутку (the revenue-generating approach), у рамках якої країни пропонують свої освітні послуги цілком на платній основі та яку обрали Сполучені Штати Америки (у 2010-2011 н. р. чистий прибуток США від навчання іноземців (723 277 осіб) склав приблизно 20,23 млрд. доларів). Мета такої стратегії – залучити іноземних студентів, щоб отримати прибуток або встановити контроль за якнайбільшою частиною міжнародного ринку освітніх послуг. Держава зі свого боку стимулює вищу школу реалізувати таку стратегію, надаючи університетам високий ступінь автономії, забезпечуючи систему якості вищої освіти, проводячи активну зовнішню політику на підтримку високої репутації національної системи вищої освіти, запроваджуючи пільговий візовий та міграційний режим для студентів-іноземців тощо.

3. Стратегія залучення кваліфікованої робочої сили (the skilled migration approach), що є додатковим засобом створення та посилення національного людського капіталу, досягнення високого ступеня концентрації інтелектуального потенціалу та створення інноваційного середовища в межах країни (високий ступінь концентрації талановитих викладачів і студентів, ресурсна база для створення сприятливих умов навчання та проведення перспективних наукових досліджень, збалансована та гнучка структура управління вищим навчальним закладом, яка має інноваційний характер і дає змогу ухвалювати рішення та використовувати ресурси без бюрократичних перепон).

Стратегії отримання прибутку вигідні як економіці країни, так і її національній системі вищої освіти, а стратегія залучення кваліфікованої робочої сили орієнтована винятково на економічний сектор. Завдяки реалізації такої стратегії країни, по-перше, знижується дефіцит робітників високої кваліфікації, частково економляться час і витрати на підготовку потрібних економіці спеціалістів, зокрема на їх навчання в середній школі та в бакалавратурі, а також у країні зосереджуються величезні інтелектуальні ресурси, які забезпечують подальший розвиток країни. Цей підхід

характерний для Німеччини, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Великобританії, США, Південної Кореї, почасти для Швейцарії.

4. Стратегія розширення можливостей (the capacity-building approach) має зворотний напрям з орієнтацію на імпорт освітніх послуг. Країни Центральної та Південно-Східної Азії, зокрема Китай, Малайзія, Сінгапур, Індонезія, Таїланд, Ірландія, стимують і підтримують навчання своїх студентів, підвищення кваліфікації науковців, професорсько-викладацького складу за кордоном або в закордонних університетах, які є провайдерами іноземних освітніх послуг на території іншої країни. Мета цієї стратегії – розбудувати або зміцнити в найближчій перспективі власну систему вищої освіти через трансфер освітніх технологій. Саме так політики країн намагаються оновити зміст та підвищити якість національної системи вищої освіти.

2000 року уряд Китаю оголосив нову зовнішньоекономічну стратегію «виштовхування» (go outside), частиною якої стала активна державна підтримка та спонукання молоді навчатися за кордоном з одночасно продуманою системою її повернення. Така стратегія на початку 2000-х років уже довела свою ефективність, що вимірюється розміром державного прибутку в сумі більш ніж 4 млрд. доларів США, отриманих Китаєм від повернення 18 тис. китайців, які навчалися за кордоном і заснували свої компанії в зонах індустріального розвитку.

Стратегії інтернаціоналізації вищої освіти не виключають одна одну, вони можуть діяти одночасно або в якійсь комбінації, оскільки їх цілі та рамки визначено пріоритетами країни в галузі вищої освіти. Деякі країни – з огляду на національні пріоритети розвитку – поєднують переваги кількох стратегій. Кожна з наведених стратегій спрямована на оптимізацію потоків академічної мобільності залежно від потреб держави. Державне регулювання цих потоків відбувається завдяки вирішенню низки завдань, зокрема підтримки балансу між експортом та імпортом освітніх послуг, розвитку академічної мобільності власних громадян, підвищенню якості освіти, сприянню підвищенню привабливості національної системи вищої освіти, забезпеченню доступності вищої освіти як для студентів-іноземців, так і для власних студентів тощо.

Від часу здобуття незалежності Україна визначила орієнтир – увійти до світового освітнього товариства. Натомість в умовах відсутності національної стратегії розвитку вищої освіти міжнародна освітня державна політика є непослідовною, суперечливою та не відповідає поставленій меті. Стихийно під впливом економічних чинників склалася викривлена модель стратегії отримання прибутку. Університети через брак належного фінансового забезпечення працювали в режимі виживання та були змушені стати «заробітчанами», залучаючи якнайбільше іноземців, які в суті речі були додатковим джерелом прибутку.

Невизначеність національної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти робить зусилля України інтегруватися в загальносвітовий та європейський освітній простір малоефективними і залишає це прагнення на рівні декларативних намірів. Тому для України важливо вивчити досвід європейських країн щодо інтернаціоналізації вищої освіти й адаптувати його до національних потреб. Це дасть змогу розробити комплексну модель управління цим явищем, визначити національну стратегію інтернаціоналізації вищої освіти та сформулювати принципи проведення ефективних змін, що надзвичайно актуально в період активного реформування вищої освіти і підготовки нової редакції Закону України «Про вищу освіту». Така стратегія інтернаціоналізації повинна брати до уваги зовнішні геополітичні чинники, відповідати національному соціально-економічному й історичному контекстові, а також спиратися на внутрішні ресурси та бути орієнтованою на національні пріоритети.

Отже, в Україні досі немає чіткої стратегічної політики в галузі освіти, спрямованої на надійне позиціонування української держави на глобальному та європейському рівнях. Сучасні реалії повинні спонукати владу до рішучих дій для формування освітньої політики, яка б враховувала стан освіти в Україні, випереджувально реагувала на динамічні світові зміни, що відбуваються в освіті, а також передбачала комплекс цілеспрямованих заходів щодо підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, забезпечення виходу української освіти на високий рівень міжнародної привабливості.

Висновки

Перелічимо особливо важливі для розбудови системи моніторингу якості вищої освіти складові Державного стандарту: на цей час не затверджено вимог до освітніх рівнів вищої освіти та вимог до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти.

У Національній рамці кваліфікацій не описано засобів забезпечення якості вищої освіти, відсутні академічні кваліфікації, що мають бути представлені через системні результати навчання.

Галузеві стандарти вищої освіти, розроблені в МОН, не призначені для нормування якості освітньої діяльності, тому що не мають кількісного визначення.

Існує великий розрив між запитами ринку праці і структурою та кваліфікацією випускників ВНЗ. Окрім цього, є проблема офіційного оформлення під час прийому на роботу випускників.

В Україні перелік показників майже не оновлювався за останні 20 років і вони не можуть слугувати адекватними освітніми індикаторами, тому що на їх підставі досить складно зробити висновки про тенденції та проблеми розвитку освітньої системи та її складових, їх неможливо використати для порівняльного аналізу стану функціонування освітньої системи України з національними освітніми системами інших країн світу.

Використовуючи українські статистичні дані, неможливо визначити й оцінити шлях, який пройдено до визначеної мети; виявити проблемні чи критичні аспекти в діяльності галузі та її складових.

Україна не бере участі у Програмі міжнародного оцінювання компетенцій дорослих, результати якої могли б дати об'єктивну та достовірну інформацію щодо якості підготовки випускників національної системи вищої освіти.

Розроблені в МОН критерії рейтингового оцінювання ВНЗ не корелюються з критеріями держав – членів Європейського Союзу. Інформацію, яку можна б було використовувати як джерело даних у системі моніторингу якості освіти та в рейтингуванні ВНЗ, збирають та узагальнюють у процесі ліцензування та акредитації ВНЗ, однак це виявляється недоцільним, оскільки органи ліцензування та акредитації підпорядковані МОН, що супе-

речить усталеній практиці в європейській освітній системі. Це стосується й системи державного інспектування ВНЗ.

В Україні недостатньо розроблені механізми моніторингу якості освіти та процеси його використання, відсутні аналітико-діагностичні технології здійснення зворотного зв'язку.

Не сформульовано перспективного плану проведення багато-рівневої системи моніторингу якості освіти на найближчі 5-10 років. Поодинокі моніторингові заходи орієнтовані здебільшого на процеси, що відбуваються в системі, а не на оцінювання результатів її функціонування. Сучасна практика проведення регіональних моніторингових досліджень веде до посилення контрольно-наглядових функцій органів управління освітою, що в суті речі заважає навчальним закладам здійснювати ефективну освітню діяльність та нівелює їхню відповідальність за результати.

На сучасному етапі в університетах немає єдиних підходів до формування систем моніторингу якості освіти. Найпоширенішим методом моніторингу якості у внутрішніх системах залишаються традиційні ректорські контрольні роботи, результати модульних контрольних робіт та екзаменаційних сесій. Бракує доступної інформації про критерії, правила та процедури оцінювання якості знань студентів, про механізми затвердження, періодичного перегляду й моніторингу навчальних програм, про процедури і критерії визначення кваліфікації та фахового рівня викладачів університету, про відповідність матеріально-технічної бази змістові програм, які університет пропонує, та ін.

Україна витратила чимало коштів на створення єдиного інтегрованого інформаційного середовища в галузі освіти, але воно досі не створене.

В Україні не проводиться систематичного моніторингу якості освітньої діяльності на загальнонаціональному, регіональному рівнях та на рівні конкретного навчального закладу. Досі немає спеціалізованої інституції, яка б у національному масштабі розробляла стратегію, методологію, єдиний інструментарій, програмне забезпечення моніторингових досліджень у галузі освіти; здійснювала б збір, інтеграцію, обробку, аналіз та інтерпретацію даних, отриманих за результатами досліджень; забезпечувала б їх оприлюднення та інформування громадськості про стан справ.

Окрім цього, Україна – єдина серед країн ЄПВО, що не має жодної незалежної агенції із зовнішнього оцінювання якості вищої освіти, акредитованої в ENQA.

Україна досить слабо включена до європейського і світового освітнього й наукового простору; українські ВНЗ на Заході мало відомі або не витримують конкуренції з європейськими навчальними закладами.

В Україні не проаналізовано тенденцій і не прогнозовано результатів співпраці в галузі інтернаціоналізації на рівні державних органів, відсутні дані про кількість української молоді, яка навчається за кордоном.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки не передбачено розділу, що визначає перспективи розвитку вищої освіти, зокрема міжнародної академічної мобільності як механізму реалізації прагнення України увійти до європейського освітнього простору.

Невизначеність національної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти робить зусилля України інтегруватися в загально-світовий та європейський освітній простір малоефективними і залишає ці прагнення на рівні декларації намірів.

Рекомендації

Необхідно формувати таку освітню політику, яка брала б до уваги стан освіти в Україні, випереджувально реагувала на динамічні світові зміни в галузі освіти, а також передбачала комплекс цілеспрямованих заходів щодо підвищення якості й конкурентоспроможності освіти, забезпечення виходу української освіти на високий рівень міжнародної привабливості.

Слід сформувати багаторівневу систему моніторингу якості вищої освіти згідно зі «Стандартами і рекомендаціями щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти» ENQA.

Розбудова національної системи моніторингу якості освіти в Україні повинна налагодити циркуляцію інформаційних потоків і зробити систему освіти та управління нею більш відкритою, прозорою та прогнозованою. Для цього доцільно створити базу надійного інструментарію для проведення моніторингових до-

сліджень різних об'єктів системи освіти; здійснювати постійну оцінку результатів і процесів навчання, якості та ефективності функціонування всієї системи освіти та її окремих компонентів; сформулювати комплексну оцінку стану цієї системи на підставі системного аналізу всіх чинників та побудувати перспективний прогноз стосовно подальшого розвитку та небезпек. Тільки за таких умов можна говорити про функціонування системи моніторингу як сучасної інформаційної бази, що є необхідною для ухвалення відповідних управлінських рішень та для прогнозування подальшого розвитку освітньої системи.

Для України важливо вивчити й адаптувати досвід європейських країн щодо інтернаціоналізації вищої освіти. Це дасть змогу розробити комплексну модель управління цим явищем, визначити національну стратегію інтернаціоналізації вищої освіти та сформулювати принципи проведення ефективних змін. Така стратегія інтернаціоналізації повинна зважати на зовнішні геополітичні чинники, відповідати національному соціально-економічному й історичному контекстові, а також спиратися на внутрішні ресурси та бути орієнтованою на національні пріоритети.

Доцільно розробити та впровадити національну систему освітніх індикаторів, які мають бути максимально наближені до відображення обраних напрямів розвитку, до цілей та завдань освітньої політики та повинні забезпечити аналіз стану системи і створити інформаційну базу для здійснення причинно-наслідкового аналізу. Національну систему освітніх індикаторів варто порівнювати із системами освітніх індикаторів інших країн світу, що дасть змогу оцінити, наскільки якісною, ефективною, доступною є освіта в нашій країні порівняно з іншими.

Доречно розробити і впровадити процедури оцінювання якості освітньої діяльності (зробити їх відкритими та доступними для громадськості, для замовників і споживачів освітніх послуг), ефективну та надійну модель системи моніторингу якості освіти, яка б забезпечувала зацікавлені сторони об'єктивною, достовірною, аналітичною, порівнювальною інформацією про стан і перспективи функціонування освітньої системи. На підставі цієї інформації мають ухвалювати управлінські рішення, що визначають стратегію, сутність та основні напрями освітніх політик, методи

оцінювання діяльності закладів освіти, способи інформування громадськості про реальний стан функціонування як освітньої системи загалом, так і конкретних навчальних закладів зокрема. Для впровадження вищезазначених індикаторів, процедур, моделі необхідно розробити та впровадити інформаційну систему, яка б охоплювала такі напрями діяльності: моніторинг доступності та якості в системі освіти, вивчення стану працевлаштування випускників, оцінювання якості підготовки кадрів працедавцями; прогнозування актуальних і перспективних потреб ринку праці, професійно-кваліфікаційної структури; динаміку фінансування в разі переходу на регіональне управління; демографічні прогнози й розрахунки майбутнього контингенту; ефективність партнерських відносин; якісне підвищення рівня кадрового потенціалу, матеріально-технічну базу ВНЗ тощо на підставі розрахунку в автоматичному режимі індикаторів ефективної діяльності ВНЗ.

ЗОВНІШНІ ПРОЦЕДУРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ У «ТРИКУТНИКУ ЗНАНЬ»

У статті академіка НАН України М. З. Згуровського «Дослідницькі університети: шанс для Європи», надрукованій у № 39 (618) тижневика «Дзеркало тижня» від 14 жовтня 2006 року, наголошено, що стратегія розвитку об'єднаної Європи спрямована на гармонійний розвиток трьох вершин сучасного «трикутника знань» – освіти, досліджень та інновацій. Цей розвиток передбачає не стільки контрольну функцію централізованих адміністративних органів (було властиве радянській традиції та попередньому періодові розвитку управління вищою освітою в незалежній Україні), скільки стимуляційну підтримку від держави й суспільства, а також відповідне заохочення людської активності в галузях традиційного продукування знань.

Місія сучасних світових університетів – виховати цілісну особистість та підготувати якісний інтелектуальний ресурс майбутнього, застосовуючи в навчанні передові наукові міждисциплінарні дослідження, формуючи процес навчання відповідно до «трикутника знань». Це передбачає посилення фундаментальної складової в навчанні та в наукових дослідженнях, мультидисциплінарність, відкритість та мобільність систем навчання, підвищення статусу загальних гуманітарних та соціальних дисциплін, виховання, розвиток та підтримку креативної складової особистості, її моральних та духовних якостей. Лише творчий та відкритий навчальний заклад, інтегрований у загальноосвітнє поле вищої освіти, який має автономію та усвідомлює свою відповідальність та підзвітність суспільству, здатен втілити таку програму реформ.

Проблема інтеграції української вищої школи в європейський та міжнародний освітній простір є багатогранною. Але значною

мірою вона пов'язана з необхідністю і готовністю перейти до створення кардинально нової системи критеріїв оцінювання якості освіти, що відповідає міжнародним стандартам.

Шкала індикаторів якості, що їх використовують у сучасній українській системі оцінювання якості, має низку недоліків, над якими варто задуматися. Серед них – надмірна забюрократизованість, негнучкість наявної системи, надання переваги другорядним кількісним показникам, ігнорування специфіки й завдань кожного навчального закладу, майже повна відсутність механізмів заохочення та стимулювання, зокрема в навчальних закладах недержавної форми власності тощо. У такій ситуації поширення досвіду європейської освітньої спільноти стає умовою успішності в реформуванні та підвищенні якості української освіти. Не використати цього готового досвіду було б щонайменше недбалістю, а з погляду майбутнього – навіть недбалістю злочинною.

Загальним принципом запровадження та проведення нових процедур зовнішнього оцінювання якості вищої освіти в Україні має бути їх пов'язаність з уже наявними системами та використання набутого в європейській та світовій освітніх спільнотах досвіду. Процедури та механізми такого оцінювання мають бути універсальні (ті, які вже широко вживають в академічному просторі), але, зрозуміло, слід брати до уваги специфічні українські умови, зокрема ті, в яких перебувають університети різного профілю та різної форми власності.

Ключем до створення механізмів покращення та адекватної оцінки якості освітнього «трикутника» є правильний добір індикаторів якості, що відповідають найкращим європейським практикам, враховують національні розробки, пріоритети й досягнення в оцінці якості вищої освіти. Деякі індикатори мають достатньо універсальний характер, і їх використовують для зовнішньої оцінки якості вже сьогодні. Це, скажімо, показники щодо розвитку міжнародного партнерства, такі як: кількість білатеральних угод, членство в міжнародних освітніх асоціаціях, участь у міжнародних проектах, кількість міжнародних студентів чи викладачів у навчальному закладі, спільні міжінституційні навчальні програми. Це стосується будь-якої іншої сфери діяльності навчального закладу. Легко помітити, що сьогодні ці показ-

ники мають виразний кількісний характер, не враховують пропорцій та конкретних завдань окремого навчального закладу, а тому не дають змоги дати адекватної якісної характеристики його діяльності. Механізмом виправлення такої ситуації мав би бути детальний аналіз індикаторів та переосмислення їх завдань і добору відповідно до досвіду європейських країн. Продовжуючи приклад стосовно інтернаціоналізації університетів, варто доповнити список індикаторів:

- пропорційність міжнародних і національних студентів;
- пропорційність міжнародних і національних представників професорсько-викладацького складу;
- відсоток випускників, які продовжують навчання на вищих рівнях за кордоном;
- відсоток навчальних курсів іноземними мовами в навчальному закладі;
- відсоток видань іноземними мовами в бібліотеці навчального закладу;
- передплата на міжнародну періодику;
- відсоток дипломних робіт, підготовлених із залученням закордонних співкерівників або рецензентів;
- загальна оцінка мобільності студентів та викладачів навчального закладу, включно із програмами стажування, з участю в міжнародних конференціях, із публікаціями в міжнародних наукових виданнях.

Зовнішнє оцінювання якості має передбачати, зокрема, такі критерії, на яких не наголошували раніше: врахування процедур внутрішнього забезпечення якості; критерії ухвалення рішень; відповідність заходів і процесів поставленим стратегічним цілям; механізми звітування та їх прозорість; періодичність оглядів окремих підрозділів та структур; залучення стейкхолдерів, зокрема студентів та працевлаштуваних, у процес самооцінювання інституції; аналіз системи загалом.

Університет XXI століття має бути інституцією пошуку істини в найглибшому сенсі цього слова – інституцією творення, критичного аналізу й передачі культури, науки чи технологій за посередництвом досліджень, навчання та служіння, – і все це для того, щоби сприяти соціальному та економічному поступові, промоції

соціальної справедливості та відповідального громадянства, захисту довкілля. Під час проведення нарад та тренінгів на базі Коїмбрського університету (Португалія) у січні–лютому 2012 року члени консорціуму «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» дійшли висновку, що найважливіші загальні критерії, які дають змогу виміряти якість надання послуг у «трикутнику знань» та відповідність сучасного вищого навчального закладу його місії, – це:

- впізнаваність навчального закладу (*visibility*);
- його вплив (*impact*) – продукт та акції університету, спрямовані назовні, стосунки з бізнесом та працедавцями, із соціальними мережами;
- його мобільність та інтернаціоналізація – рух студентів та наукових кадрів, їхнє кар'єрне зростання;
- міждисциплінарність, зв'язок із практикою;
- інтегрованість – співпраця підрозділів інституції.

Ефективні зовнішні процедури забезпечення якості мали б мати своїм завданням розпізнавати ці критерії, їх вимірювати та стимулювати до вдосконалення.

Важливим критерієм якості сучасного «трикутника знань» є здатність навчального закладу бути зв'язковою ланкою між освітньою інституцією з її програмами та проектами, з одного боку, та суспільством – з іншого, ефективно сприяти поширенню нового знання в суспільстві, суспільному розумінню вартості цього знання та можливостей його застосування, слугувати ареною заходів, які виконують ці завдання. Цей чи не найважливіший критерій, на жаль, досі ігнорують у поширених в Україні практиках забезпечення та оцінки якості у «трикутнику знань».

Одним із ключових індикаторів зовнішнього оцінювання, на думку багатьох європейських експертів, був і залишається *impact factor*, зокрема публікації, надруковані у визнаних журналах міжнародної експертної оцінки (*peer-review journals*), що є чи не найголовнішим показником «упізнаваності» університету в академічному світі. Сучасна академічна спільнота є спільнотою глобальною, яка поділяє тотожні проблеми і шукає спільних рішень, тому досягнення кожної окремої країни стають надбанням цілого світу. У такій ситуації міжнародні публікації та індекс цитованості

стають об'єктивним критерієм якості наукової праці. Оскільки в Україні цей показник не є загальновизнаним показником успішності наукової кар'єри, зокрема в гуманітарних науках, то *impact factor* може бути визначений лише як стратегічний критерій на довшу мету. Першим кроком на шляху реалізації цього критерію було б зарахування до списку регіональних peer-review journals, скажімо, Центральної Європи, а також створення власних українських аналогів peer-review journals.

Важливий критерій зовнішнього оцінювання – ступінь залучення викладачів і науковців до міжнародних наукових та освітніх проєктів – передусім як керівників чи співкерівників таких проєктів. Цей критерій щойно недавно почали брати до уваги в експертних оцінках в Україні, але вага його залишається порівняно малою.

Щодо оцінки якості викладання та навчального процесу загалом, то необхідно змістити акцент на рівень реального споживача освітніх послуг, а також оцінити інтегрованість навчального закладу в загальноєвропейські освітні процеси. Для недержавних університетів важливим чинником є запрошення викладачів і науковців цих університетів як гостей-професорів до інших вищих навчальних закладів не тільки в Україні, а й за кордоном. Інший критерій якості викладацького складу – кількість викладачів університету, які є співкерівниками магістерських робіт і докторських дисертацій, які пишуть в інших вищих навчальних закладах (згідно з т. зв. системою *co-tutelle*).

Відповідні показники можна застосовувати і для студентів, наприклад:

- скільки випускників бакалаврських, магістерських чи докторських програм вищого навчального закладу вступили на програми інших, передусім неукраїнських, університетів;
- скільки власних бакалаврських, магістерських чи докторських програм мають афіліяцію з іншими університетами, а також угоди про подвійні чи спільні дипломи тощо.

Аналіз критеріїв підводить нас до оцінки власне процедур, які сприяють забезпеченню якості у «трикутнику знань», водночас утримуючи баланс між його вершинами. Зовнішні процедури

забезпечення якості є надзвичайно важливими. Зокрема «Європейські стандарти та вказівки забезпечення якості у вищій освіті» (ESG) окреслюють їх завдання достатньо універсальним чином:

- стимулювати розвиток інституцій вищої освіти, що сприяє інтелектуальним та освітнім здобуткам;
- бути джерелом допомоги для інституцій вищої освіти у створенні та розвитку їх внутрішньої культури забезпечення якості;
- слугувати джерелами найновішої та достовірної інформації про процеси, що стосуються вищої освіти, та про їх результати;
- сприяти створенню спільного ресурсу, доступного всім зацікавленим суб'єктам європейського освітнього поля.

Конкретні форми цих процедур можуть змінюватися залежно від різних національних систем, конкретних умов, завдань чи традицій та можуть передбачати інституційну оцінку різних типів: оцінку предметів і програм, багаторівневу акредитацію, їх комбінацію. Важливою передумовою створення якісної системи забезпечення якості є національний та неунікний за ним транснаціональний діалог.

Існують загальновизнані європейські зовнішні процедури забезпечення якості, що пройшли ретельну апробацію та довели свій більший чи менший ступінь ефективності. Серед них:

- інституційна самооцінка;
- прозорий університетський веб-сайт;
- ліцензування та акредитація, які проводять незалежні професійні агенції;
- добровільна інституційна експертиза від незалежних агенцій;
- міжнародні міжінституційні опитування студентів;
- рейтингування.

Відзначмо, що жодні зовнішні чинники і процедури забезпечення якості не можуть бути ефективними, якщо вони не ґрунтуються на ретельно проведених та осмислених внутрішніх процесах. Підставою кожного зовнішнього оцінювання має стати попередній процес внутрішньої самооцінки. До такого висновку суголосно приходять усі європейські експерти та учасники

загального європейського поля вищої освіти. Зокрема Європейська Асоціація забезпечення якості (ENQA) та запропоновані нею «Європейські стандарти та вказівки забезпечення якості у вищій освіті» (ESG) наголошують на тому, що репрезентативний та відданий справі внутрішній комітет із самооцінки навчального закладу є основоположною передумовою будь-якої експертної оцінки, котру проводить зовнішня агенція.

Прозорий та інформативний веб-сайт університету в сучасних умовах стає не тільки потужним інструментом поширення інформації, а й засобом забезпечення якості. Останнім часом європейські агенції почали активно застосовувати цей інструмент як механізм перевірки якості. У багатьох країнах Європейського Союзу процедури акредитації розпочинаються власне з оцінки веб-ресурсу вищого навчального закладу, який повинен містити вичерпну інформацію про його профіль, навчальні та наукові програми, кадрове та технічне забезпечення, соціальну заангажованість тощо. Веб-сайти багатьох університетів є водночас плацдармом для безперервного внутрішнього процесу забезпечення якості. Проводячи періодичні мережеві анкетування студентів та викладачів, збираючи інформацію щодо діяльності всіх своїх підрозділів та розміщуючи цю інформацію у полі вільного доступу, сучасні європейські університети сприяють створенню цілком нової культури академічної якості та полегшують працю експертних агенцій.

Зовнішня експертиза та акредитація залишаються найбільш поширеними традиційними процедурами забезпечення якості вищої освіти. Але ця традиційність може бути також причиною негнучкості акредитаційних процедур, їх нездатності адаптуватися до потреб споживачів освітніх послуг. В Україні державне ліцензування та акредитація досі залишаються чи не єдиною зовнішньою процедурою оцінки якості. Позиціонуючи себе монопольним розпорядником та визначальником якості, держава тим не менше не спроможна адекватно оцінити стану, потреб та перспектив розвитку такого складного й багатогранного феномену, яким є сучасна вища освіта, а тому функції ліцензування та акредитації, як і критерії, якими вони послуговуються, часто зводять до збору формальних даних, до відповідності

бюрократичним вимогам, за якими губляться якість та сенс реальних процесів. Окрім цього, відомі практики повністю ігнорують специфіку та завдання освітніх закладів різних профілів та різних форм власності, лобіюючи інтереси класичного державного університету.

Інший суттєвий недолік наявної державної системи ліцензування та акредитації – її загальний контрольно-каральний характер, а не функція підтримки та стимулу, як, властиво, мало би бути. Виходом із цієї ситуації має бути створення в Україні системи незалежного зовнішнього оцінювання якості із чіткими критеріями, виразно сформульованими завданнями та прозорими механізмами; запровадження процедур зовнішнього опитування студентів, заохочення навчальних закладів до замовлення і проведення експертних оцінок якості із власної ініціативи, залучення міжнародних експертів, а також створення рівних умов для всіх учасників процесу.

Хоча суспільство та освітня бюрократія сприймають рейтингування як знаряддя забезпечення «прозорості» діяльності університетів, можна сумніватися, чи саме це знаряддя є найкращим для її забезпечення. Наявні рейтинги не можуть забезпечити діагностики системи вищої освіти загалом, позаяк вони переважно зосереджують увагу лише на найкращих світових дослідницьких інституціях. Вони поки що мало переймаються такими питаннями, як якість викладання, відповідність потребам регіону, надання освітніх послуг маргіналізованим прошаркам тощо, оскільки загальнонаціональні індикатори не звертають уваги на ці чинники. Експерти зауважують, що більшість міжнародних рейтингів зосереджується здебільшого на індикаторах, пов'язаних із дослідницькими функціями університету, що не дивно, оскільки ці індикатори часто мають характер, який легко обрахувати кількісно. Спроби оцінити якість викладання та навчання часто передбачають якісний аспект, використання не безпосередніх чинників, а наслідків процесів. Здебільшого оцінюють не безпосередньо викладання, і тому така оцінка не є надійною. Особливо складно простежити зв'язок зі споживачами послуг та зворотний вплив цих процесів на оточення, а тому рейтинги найчастіше його просто ігнорують.

Окрім цього, рейтингування зазвичай охоплює дуже малий сегмент загального освітнього поля: лише від 1 до 3 % усіх університетів світу, яких налічують уже понад 17 000, потрапляють до світових рейтингів. Важко сподіватися, що така репрезентація може забезпечити відображення реальної ситуації у вищій освіті.

Незважаючи на деякі недоліки, система й результати рейтингування є дуже популярними в широких суспільних колах завдяки простоті репрезентації інформації та висновків і загальній зорієнтованості на споживача. Не підлягає сумніву, що цей тип зовнішнього оцінювання якості не зникне, отже, важливо зосередити на ньому більше уваги та докласти зусиль, аби покращити його ефективність як засіб забезпечення реальної академічної якості, що охоплює всі вершини «освітнього трикутника».

У поданому вище перелікові зовнішніх процедур забезпечення якості, на нашу думку, бракує одного специфічного чинника, який міг би бути актуальним, особливо щодо приватних університетів. Оскільки університети та інші навчальні заклади приватної форми власності в Україні не мають державної фінансової підтримки, ефективним механізмом забезпечення якості для цієї категорії могла б стати державна система фінансових грантів або винагород за виняткові досягнення в розробці інноваційних навчальних програм та наукових проектів, яка функціонувала б на принципах відкритості та академічної конкурентності та брала б до уваги також думку безпосередніх споживачів освітніх послуг.

Порівняно з державними закладами вищої освіти приватні університети мають особливі виклики, що можуть обернутися їхніми перевагами у процесі реформування та піднесення якості вищої освіти, а саме:

- на відміну від державних, приватні університети від початку існування «приречені» на реальну конкуренцію, оскільки позбавлені багатьох державних механізмів підтримки; тому, за означенням, щоб виживати, мусять намагатися бути найкращими, більш конкурентоспроможними, підприємливими та гнучкими;
- приватним навчальним закладам здебільшого властивий тісніший та менш формальний зв'язок між представниками професорсько-викладацького складу та студентами, який

позитивно впливає на процес фахової формації студентів та на загальний розвиток академічної спільноти;

- у конкретних сучасних умовах українські приватні університети мають кращі шанси подолати штучний поділ між викладанням та наукою, успадкований від радянської системи й деякою мірою освячений сучасною державою. Цей поділ є дуже малопродуктивним як із погляду викладання, так і з перспективи майбутнього науки, тому що перешкоджає формуванню академічних шкіл. Приватні університети, що мають менше обмежень щодо формування своєї стратегії, можуть поєднувати викладання й науку, а це передбачає їх вищу якість;
- приватні університети не обов'язково мають бути пов'язані з територією держави, а тому мають вищі шанси для інтеграції у світову академічну спільноту. До прикладу, Український католицький університет є частиною різноманітних мереж, які творять католицькі університети Європи та світу, й активно використовує цей потужний ресурс для підвищення якості «трикутника знань». Асоціація приватних університетів України шукає співпраці з аналогічною Асоціацією в Польщі та в інших країнах Європейського Союзу. А це означає, серед іншого, впровадження тих критеріїв якості, які панують на спільному міжнародному полі освіти.

Оцінюючи загальну європейську ситуацію, відзначимо, що більшість країн, які підписали Болонську декларацію, мають принаймні одну агенцію з оцінки якості або акредитації. Чимало агенцій сьогодні вже є членами Європейської асоціації з оцінки якості (ENQA). Важливе значення в цих процесах має Європейська асоціація університетів (EUA), що веде постійний діалог щодо національних особливостей та розвитку систем якості на національних рівнях. Водночас уже понад десять років ця найбільша європейська асоціація вищої освіти провадить системні дискусії стосовно формулювання загальноєвропейських параметрів для забезпечення якості, результатом яких і стали «Європейські стандарти та вказівки забезпечення якості» (ESG), ухвалені на рівні європейських міністрів освіти 2005 року в Бергені.

Європейський Форум забезпечення якості (EQUAF), який збирається від 2006 року, сприяє об'єднанню європейських експертних агенцій та освітніх закладів, щоб поширювати інформацію та обмінюватися досвідом щодо найкращих практик забезпечення якості «трикутника знань» у контексті європейського поля вищої освіти. Європейська асоціація університетів є також одним із засновників Європейського реєстру забезпечення якості вищої освіти (EQAR).

Результатом спільних зусиль європейських інституцій став звіт Європейської асоціації з оцінки якості вищої освіти. Його друга і третя частини присвячені зовнішнім принципам та механізмам забезпечення якості у «трикутнику знань», а також тим вимогам до агенції, які відповідають за забезпечення та оцінку цієї якості. Особливо в документі наголошено на необхідності зосередитися під час зовнішнього оцінювання на результатах внутрішньої самооцінки, на прозорості та звітності всіх процесів, а також на важливості дотриматися принципу незалежності та автономності в діяльності зовнішніх агенцій із забезпечення та оцінки якості.

Останнім часом проблема забезпечення якості освіти є темою ретельного обговорення на різних рівнях і в Україні. Прикладом цього може слугувати семінар «Зовнішнє та внутрішнє забезпечення якості вищої освіти», організований 16 листопада 2011 року Національним Темпус-офісом в Україні у співпраці з Інститутом вищої освіти Національної академії педагогічних наук України за участю Національної команди експертів із реформування вищої освіти в Україні та підтримки UNICA. Семінар присвячено обговоренню сучасних викликів і пріоритетів зовнішнього та внутрішнього забезпечення якості вищої освіти в Європі та в Україні зокрема.

За результатами презентацій європейських експертів та обговорення проблем забезпечення якості вищої освіти учасники семінару визначили такі основні положення:

- необхідно впроваджувати та вдосконалювати внутрішню систему забезпечення якості;
- таке впровадження передбачає створення незалежних інституцій, відповідальних за забезпечення якості вищої освіти згідно зі стратегічними цілями університету, а також

розвиток культури якості із залученням усієї освітянської спільноти;

- важливо залучати провідних лідерів як на національному рівні, так і на рівні університету до забезпечення якості освіти;
- надзвичайною є роль стейкхолдерів у запровадженні системи забезпечення якості вищої освіти на національному та інституційному рівнях;
- усі критерії і процедури внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти необхідно розробляти відповідно до Європейських стандартів і положень та використовувати Європейську кредитну трансферно-накопичувальну систему, інші інструменти Болонського процесу – рамки кваліфікацій, додаток до диплому тощо.

Сучасній українській системі оцінки якості, яка ґрунтується тільки на процесі державного ліцензування та акредитації, бракує співпраці з європейськими агенціями, а також ґрунтовної зовнішньої експертної оцінки національної системи забезпечення якості у вищій освіті.

Хоча можемо відзначити, що в багатьох аспектах державна система забезпечення якості вищої освіти в Україні послуговується адекватною системою критеріїв та виявляє тенденцію до реформування й адаптації європейського досвіду, але загальний результат цих зусиль залишається малоефективним. Назагал зняряддя та процедури самі по собі рідко є нейтральними чи певними; вони вбудовуються в ширший контекст дій і тлумачень, через які наповнюються специфічними значеннями. Важливо, щоб вони залишалися чутливими до культурного оточення та застосовувалися з усвідомленням їх можливого впливу на нього. Для перевірки наявних практик та їх можливого впливу на інституційну культуру якості можна використовувати такі питання:

- чи ці практики відповідають потребам стейкхолдерів та безпосередніх учасників процесу;
- чи вони гармоніюють із внутрішньою інституційною філософією забезпечення якості, зокрема чи не «перенаголошують» функцію контролю в той час, коли внутрішня політика інституції прагне до мови довіри та розвитку;

- чи кожний захід у процесі забезпечення якості має чітке завдання і визначену цільову аудиторію;
- чи деякі знаряддя процесу не використовують лише як данину традиції та попереднім практикам, без яких система може на сучасному етапі обійтись;
- хто і як використовує зібрані внаслідок процесу результати?

Підсумовуючи, зазначимо, що зовнішній процес забезпечення якості може бути ініційованим із різних причин, зокрема для:

- збереження національних академічних стандартів у вищій освіті;
- акредитації навчальних програм та інституцій;
- захисту споживачів освітніх послуг;
- оприлюднення незалежної й достовірної інформації – як кількісної, так і якісної – щодо освітніх інституцій та наявних програм;
- піднесення здорової конкуренції та якості у вищій освіті.

Але чи не найважливішою його функцією у сучасних умовах має бути сприяння створенню спільного освітнього поля, стимулювання розвитку освітніх інституцій та навчальних програм, повна і якісна інтеграція системи освіти із суспільством.

Незважаючи на деякі труднощі, діяльність європейських агенцій забезпечення якості у вищій освіті відповідає правовим, соціальним та культурним вимогам середовищ, у яких вони діють, а загальноприйняті стандарти, що їх регулюють, відображають найкращі європейські практики, водночас не намагаючись деталізувати їх так, щоби не дати можливості самостійно визначати найбільш адекватні практики і процедури для кожного окремого регіону. Так зберігається національна та культурна автономія, що все ж таки не є перешкодою вільному обмінові інформацією та появі спільних загальноєвропейських практик.

Три головні принципи, які отримали загальноєвропейський консенсус і є сьогодні невід’ємними показниками добрих зовнішніх практик забезпечення якості:

- повага до внутрішньої автономії інституцій;
- прицільна увага до інтересів студентів, працевластців та інших стейкхолдерів;
- використання під час зовнішнього оцінювання результатів внутрішньо інституційних процесів забезпечення якості.

Ці та інші подібні питання були в центрі більш як дворічного проекту Європейської асоціації університетів разом із Німецькою конференцією ректорів та Агенцією забезпечення якості Шотландії «Перевіряючи забезпечення якості у вищій освіті», розпочатого восени 2009 року.

Україні загалом бракує ширшого контексту й контакту з європейським полем вищої освіти. Будь-яка стратегія в цьому питанні має будуватися на інституційній ідентичності та місії, не намагаючись, проте, її змінити. Необхідне загальнонаціональне усвідомлення, що головне завдання зовнішніх інструментів забезпечення якості – стимулювати розвиток внутрішніх інституційних механізмів управління якістю. Найкращою практикою зовнішнього забезпечення якості у «трикутнику знань» буде послідовне нарощування його знизу догори, а не спускання наказовим способом згори донизу, як було в Україні дотепер.

Перші кроки на цьому шляху вже зроблено. Вищі навчальні заклади недержавної форми власності через свою більшу гнучкість та вищий ступінь автономії можуть не лише стати важливим полем започаткування та розвитку цих практик, а й прокласти шлях для всього освітнього поля України на шляху докорінної зміни культури якості, перенесення відповідальності за цю якість на безпосередніх фахових виконавців і учасників процесу, а також сприяти зростанню загальної громадської зрілості та вимогливості суспільства до цілей і завдань вищої освіти.

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

За останнє десятиріччя забезпечення якості вищої освіти стало домінантною темою в усьому світі. Що вкладають у таке неоднозначне поняття, як «якість освіти»? Дехто розуміє це як якість навчання, обмежуючи його відсотковою кількістю учнів, які закінчили звітний період без трійок, тобто на «добре» та «відмінно». Інші ж сприймають якість освіти радше як ступінь розвитку особистості. Визначають також як відсоток працевлаштованих випускників вищого навчального закладу (ВНЗ) або ж убачають якість у кількості доцентів та професорів, які навчають студентів. У минулому забезпечення якості вищої освіти ідентифікували із процесом акредитації ВНЗ або спеціальностей. На сучасному етапі зростає розуміння того, що акредитація та забезпечення якості вищої освіти не тотожні процеси.

Акредитація спеціальності в навчальному закладі – це державне визнання відповідності рівня підготовки (перепідготовки) фахівців певної спеціальності державним вимогам¹. Своєю чергою забезпечення якості вищої освіти – це сукупність запланованих та виконуваних заходів, спрямованих на досягнення впевненості в тому, що вища освіта буде задовольняти вимоги якості². У багатьох країнах ці два процеси – акредитація та забезпечення якості – розмежовують, при цьому агентства із забезпечення якості

¹ Постанова КМ України від 09.07.01 № 978 «Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах»: із змінами та доповненнями, внесеними постановою КМ України від 31.10.11 № 1124.

² Системи управління якістю. Настанови щодо застосування ISO 9001:2000 у сфері освіти (IWA 2:2007, IDT): ДСТУ-П IWA 2:2009 [Чинний від 2011-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України. – 26 с.

більше зосереджують увагу на підтримці та допомозі у внутрішньому розвиткові процесів підвищення якості освіти у ВНЗ³.

Оскільки якість не можна ні реалізувати, ні поліпшити впровадженням поодиноких заходів, якими б ефективними вони не були, необхідно застосовувати системний підхід до керівництва якістю, що охопив би усі етапи надаваної послуги. Це зумовлює потребу створити систему менеджменту якості (СМЯ) ВНЗ на ґрунті принципів, викладених у стандарті ISO 9001:2008 із застосуванням циклу Демінга (PDCA). Реалізація основних функцій СМЯ навчального процесу може бути результативною лише за умови, що вона охоплює всі етапи використання послуги, тобто тільки тоді, коли керівництво якістю здійснюють на всіх стадіях навчального процесу.

Концептуальна модель взаємозалежних видів діяльності, що впливають на якість на різних етапах – від визначення потреб до оцінки їх задоволення, називається *петлею якості* (петлею життєвого циклу (ПЖЦ) продукції або послуги). ПЖЦ наочно демонструє, яким чином якість упроваджуваних процесів позначається на якості остаточного результату. Узагальнена якість результату – це сукупність проектної, виробничої та експлуатаційної якості. Отже, впливати на якість остаточного результату можна, відповідно впливаючи на процеси, що його формують.

Концептуальна модель ПЖЦ продукції або послуги передбачає постійне поліпшення якості. Нова реалізація кожної фази повинна відбуватися на більш високому рівні якості⁴. Реалізація такого циклу називається оборотом циклу Демінга.

Відомо, що помилка (невідповідність) на початковій фазі ПЖЦ спричиняє десятикратні витрати на її виправлення на наступній фазі, і ці витрати будуть дедалі більше зростати з кожною фазою, якщо не усунути невідповідності⁵. Процеси забезпечення якості

³ Повышение качества высшего образования. Обзор проектов Темпус / Европейская комиссия. – Люксембург: Офис официальных публикаций европейских сообществ, 2009. – 51 с.

⁴ Дегтярев А. В., Егоров А. Б., Запорожец О. В., Малышкина Е. С. Рабочие методические материалы для изучения основ обеспечения качества. – Харьков: ХНУРЭ, 2010. – 120 с.

⁵ Момот А. И. Менеджмент качества: Учебное пособие для вузов. – Донецк: ДонГТУ, 2000. – 120 с.

дають змогу ідентифікувати проблеми ще на ранніх стадіях. Однак упровадження системи якості, введення ефективних коригувальних та запобіжних заходів, моніторинг параметрів якості економічно більш ефективні, аніж проведення початкового контролю невідповідностей, ліквідації наслідків помилок.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що забезпеченням якості необхідно займатися упродовж усього життєвого циклу навчального процесу. Причому це найбільш важливо на початковій проектній стадії.

Концептуальну модель забезпечення якості навчального процесу ВНЗ (далі – концептуальна модель) створюють для вирішення таких завдань:

- 1) виявлення причин невідповідності навчального процесу ВНЗ України європейським вимогам;
- 2) формування пропозицій щодо усунення невідповідностей;
- 3) побудова внутрішньої системи менеджменту якості відповідно до стандарту ISO 9001:2008.

Для створення концептуальної моделі кожному етапу ПЖЦ продукції наповнюють змістом відповідно до особливостей надання освітньої послуги (див. рис. 1).

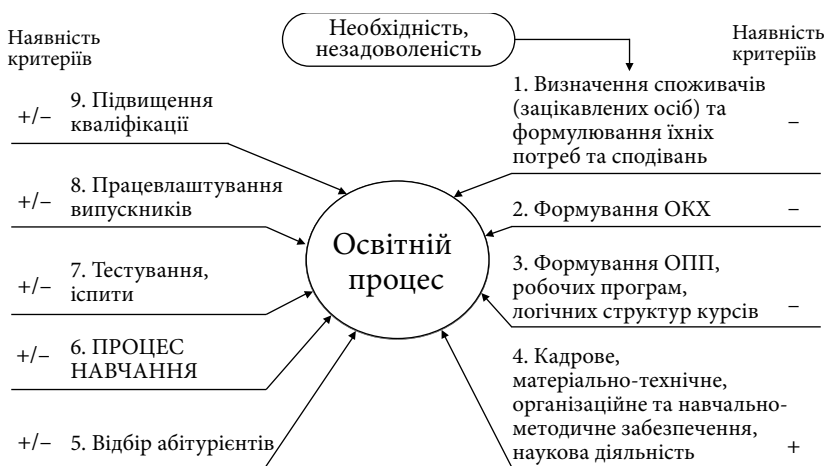

Рисунок 1. ПЖЦ навчального процесу у ВНЗ

Системний аналіз фактичних реалізацій ПЖЦ у ВНЗ України засвідчив брак правильних та повних критеріїв результативної реалізації таких процесів: 1, 2, 3, 5 (частково), 6 (частково), 7 (частково) і 8 (частково).

1. Стадія визначення зацікавлених сторін, формулювання їхніх потреб та очікувань

Якість – складне та динамічне явище, оскільки вимоги до якості оцінюваних об'єктів, очікування від них змінюються дуже швидко. Те, що сьогодні відповідає вимогам ринку, завтра застаріває, стає недостатнім для задоволення потреб зацікавлених сторін, інакше кажучи – недостатньої якості.

Потреби поділяються на встановлені та передбачувані⁶.

Встановлені потреби зацікавлених сторін зафіксовано в Законі України «Про вищу освіту», у стандартах вищої освіти, санітарних нормах, вимогах законодавства до виконання умов охорони довкілля або гарантування безпеки. За невиконання більшості встановлених вимог передбачено адміністративну або правову відповідальність.

Передбачувані потреби мають бути виявлені та визначені. Ідеться про очікування, які зацікавлені сторони зазвичай не формують конкретно, однак зараховують до стійких побажань.

Звідси, показником якості стадії є повнота визначення передбачуваних потреб зацікавлених сторін.

Хоча більшість українських рейтингів ВНЗ заснована на критерії ринкової затребуваності випускників⁷, аналіз цієї стадії ПЖЦ для української системи вищої освіти засвідчив брак чіткого переліку компетенцій, необхідних майбутнім працедавцям.

⁶ Дегтярев А. В., Егоров А. Б., Запорожец О. В., Малышкіна Е. С. Рабочие методические материалы для изучения основ обеспечения качества. – Х.: ХНУРЭ, 2010. – 120 с.

⁷ Кашин А., Польщикова Е., Сахно Ю. Випускники українських ВНЗ очима роботодавців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yourcompass.org/PDF%20Tables/Employees%20on%20University_Graduates.pdf; Рейтинг вузів України // Кореспондент. – 06.01.2012. – № 13; Рейтинг вузів – 2012 // Деньги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dengi.ua/clauses/95139_Rejting_vuzov-2012.html; Рейтинг украинских вузов // Комментарии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.comments.ua/?spec=1274369002>.

2. Стадія формування освітньо-кваліфікаційної характеристики (ОКХ) фахівця

На цій стадії відбувається формування показників якості для всіх стадій ПЖЦ на підставі потреб (чи незадоволеності) зацікавлених сторін, визначених на стадії 1.

ОКХ є нормативним документом, у якому узагальнено зміст освіти, відображено цілі освітньої та професійної підготовки, визначено місце фахівця у структурі господарства держави та вимоги до його компетентності, систему виробничих функцій, типові завдання діяльності та вміння їх реалізувати⁸.

Аналогом ОКХ в Європі для технічних ВНЗ є Рамки стандартів для акредитації інженерних програм (Framework Standards for Accreditation of Engineering Programs – FSAEP), які розробили в межах проекту EUR-ACE (EUROPEAN Accreditation Engineer) професійні організації кількох європейських країн під керівництвом Європейської федерації національних асоціацій інженерів (Federation Europeenne d'Associations Nationales d'Ingenieurs (FEANI)⁹. FSAEP, що спрямовані на створення ефективної взаємодії галузі освітніх послуг та ринку праці, розробляють, залучаючи об'єднання організацій працедавців.

Отже, показником якості стадії є повнота та адекватність відображення вимог зацікавлених сторін в ОКХ.

Порівняльний аналіз цієї стадії ПЖЦ української та європейської систем вищої освіти виявив деякі відмінності. Зокрема, в українській освітній системі існує проблема невідповідності ОКХ вимогам сучасної ситуації через брак чіткого переліку компетенцій, необхідних майбутнім працедавцям. Окрім цього, ОКХ фахівця розробляють та зберігають у ВНЗ, що не сприяє національному та міжнародному визнанню кваліфікацій, отриманих в Україні. Незважаючи на те, що в Європі під час створення Рамок стандартів брали до уваги вимоги ринку праці до компетентності

⁸ Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 №2984-III; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5029-IV від 03.07.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.

⁹ EUR-ACE Framework Standards [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enaee.eu/eur-ace-system/eur-ace-framework-standards>.

фахівців, залишається до кінця не зрозумілою процедура оцінювання повноти та адекватності відображення цих вимог.

3. Стадія формування освітньо-професійної програми, навчального плану, програм навчальних дисциплін, логічних структур навчальних дисциплін

Указана стадія передбачає розробку проекту, тобто комплекту документації, призначеної для навчального процесу.

Освітньо-професійна програма (ОПП) підготовки визначає нормативний термін та нормативну частину змісту навчання за відповідним напрямом або за спеціальністю визначеного освітньо-кваліфікаційного рівня, встановлює вимоги до змісту, обсягу і до рівня освіти та професійної підготовки фахівця¹⁰.

Аналогом ОПП в Європі є освітня програма (Education Programme, або Curriculum) – узгоджена сукупність освітніх компонентів (навчальних дисциплін, модулів, практик та ін.), яку визнали необхідною для присудження кваліфікації та описали в термінах компетенцій¹¹.

Основними показниками якості цієї стадії будуть:

- повнота та адекватність відображення вимог ОКХ в ОПП;
- повнота та адекватність відображення вимог ОПП у навчальному плані;
- повнота та адекватність відображення вимог навчального плану в програмах навчальних дисциплін;
- правильна послідовність надання знань, вмінь та навичок (ЗВН), що представлені в ОКХ.

Порівняльний аналіз цієї стадії ПЖЦ української та європейської (португальської) освітніх систем вищої школи виявив відмінності. Скажімо, португальська система вищої освіти передбачає обов'язкову участь зацікавлених сторін (працівників, ви-

¹⁰ Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 №2984-III: із змінами, внесеними згідно із Законом № 5029-IV від 03.07.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.

¹¹ A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area. Bologna Working Group on Qualifications Frameworks. – Ministry of Science, Technology and Innovation. February 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/050218_QF_EHEA.pdf.

пускників) у розробці ОПП. Експерти Агентства з оцінювання та акредитації освіти (A3ES) проводять зустрічі з різними учасниками навчального процесу: працедавцями, представниками громадськості, партнерами та ін., визначаючи відповідність ОПП потребам ринку праці.

Окрім цього, у Португалії досить ґрунтовно аналізують правильність складання навчального плану та його відповідність ОПП та Кваліфікаційним рамкам. Навчальний план складають на факультеті, де й вивчають, який навчальний план із вказаної спеціальності є не тільки в інших ВНЗ, а й в інших країнах. Навчальний план переглядає рада факультету. Підставою для перегляду можуть бути відгуки студентів, викладачів та ін.

У методичних вказівках щодо складання звіту із самоаналізу для акредитації португальських університетів визначено також структурну відповідність навчального плану (і програм) принципам Болонського процесу¹². Однак безпосередньо процедури оцінювання такої відповідності не визначено. В Україні цей аналіз відбувається досить формально. Неможливо простежити взаємозв'язок елементів навчально-методичного забезпечення спеціальності.

4. Стадія кадрового, матеріально-технічного, організаційного та навчально-методичного забезпечення, а також наукової діяльності

Критерієм якості названої стадії є достатність забезпечення навчального процесу ресурсами для виконання вимог ОКХ.

Основні критерії оцінювання кадрового, матеріально-технічного, організаційного та навчально-методичного забезпечення як в Україні, так і в Португалії визначено в акредитаційних вимогах.

¹² Guidelines for the elaboration of the report of assessment/accreditation of study cycles already in operation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.a3es.pt/sites/default/files/AACEF_Uni_2010_EN_0.pdf.

5. Вибір абітурієнтів

Вхідний контроль знань як абітурієнтів, так і студентів проводять для того, щоб¹³:

- визначити доцільність та ступінь корегування викладання поточних дисциплін та необхідність відновити ЗВН із базових дисциплін,
- визначити доцільність корегування навчальних планів попередніх дисциплін, під час засвоєння яких студенти отримали початкові знання.

На рисунку 2 представлено фрагмент моделі навчального циклу у ВНЗ, що деталізує елемент вхідного контролю.

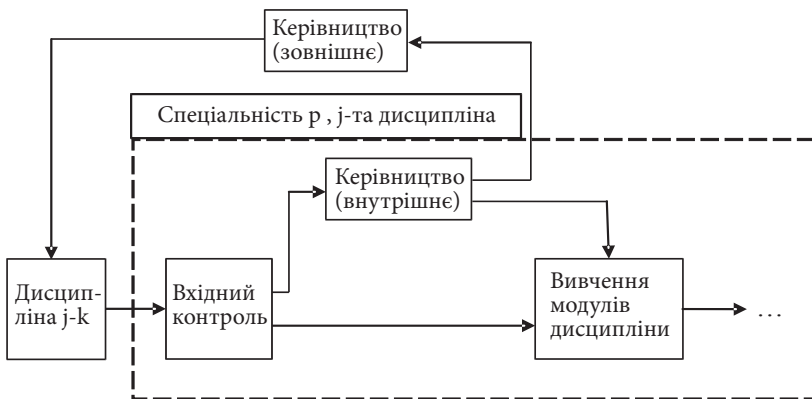

Рисунок 2. Вхідний контроль ЗВН у ВНЗ

Показником якості стадії вхідного контролю є достовірність контролю:

- інструментальна достовірність, пов'язана з величиною вибірки питань із генеральної сукупності та зі складанням плану контролю (N, n, A_c), де N – загальна кількість питань тесту; n – величина вибірки питань; A_c – допустиме число неправильних відповідей;
- дидактична достовірність, пов'язана з якістю тестів (повнотою та адекватністю відображення в них вимог ОКХ).

¹³ Малишкіна Е. С. Оценивание параметров качества тестового контроля в образовательных системах // Радиотехника: Всеукраинский межвед. науч.-техн. сб. – 2009. – №3 (158). – С. 5–13.

6. Навчальний процес

Процесом навчання називають сукупність взаємопов'язаних або скоординованих видів діяльності, що перетворює входи на виходи¹⁴.

На рисунку 3 представлено процесно-орієнтовану модель процесу навчання у ВНЗ. Тут K_θ , K_c , PB – характеристики викладання, результативності студента та реальних витрат відповідно.

Входом процесу навчання є студент. Якщо відкинути особистісні характеристики студента і представити його як носія ЗВН, то на вході процесу навчання буде матимемо модель $\tilde{M}_{вх\ c}$, яка є початковою (вхідною) моделлю ЗВН студента, який вивчає кредитний модуль дисципліни (або залежно від рівня декомпозиції процесу навчання – комплексно дисципліну чи всі дисципліни відповідної спеціальності).

Виходом процесу є модель $\tilde{M}_{вих\ c}$, що є вихідною моделлю ЗВН студента, який вивчив кредитний модуль дисципліни (комплексно дисципліну чи всі дисципліни цієї спеціальності). Щоб мати змогу реально оцінювати параметри навчального процесу, проводять заміну моделей $\tilde{M}_{вх\ c}$ і $\tilde{M}_{вих\ c}$ на еквівалентні моделі

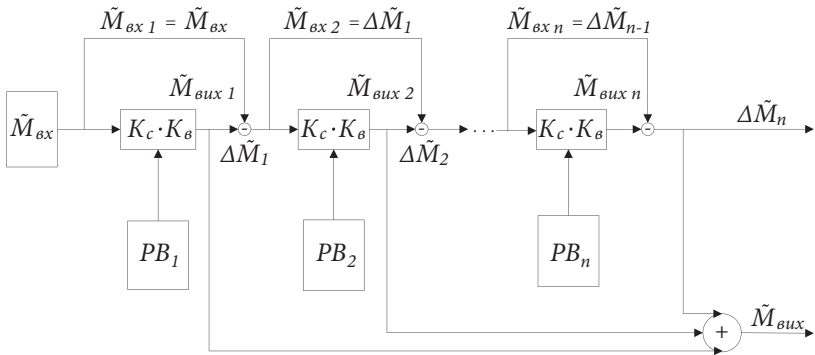

Рисунок 3. Модель навчального процесу¹⁵

¹⁴ Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів (ISO 9000:2005, IDT): ДСТУ ISO 9000-2007. – [Чинний від 2008-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2008. – 35 с.

¹⁵ Малишкіна К. С., Єгоров А. Б., Лохмачов Р. В. Модель процесу навчання дисципліни // Збірник наукових праць ХУПС. – 2010. – № 3(25). – С. 150-155.

$\tilde{M}_{ex i}$ та $\tilde{M}_{вух i}$, що представляють відповідну кількість академічних годин, визначених у робочій програмі дисципліни.

Ступінь реалізації запланованої діяльності та досягнення запланованих результатів називають результативністю процесу, а співвідношення між досягнутим результатом і використаними ресурсами – його ефективністю¹⁶.

Отже, показниками якості процесу навчання є:

- результативність навчання – співвідношення досягнутого рівня ЗВН студента і запланованого рівня (якщо це співвідношення не нижче за необхідне значення, а в ідеалі дорівнює одиниці, тоді процес навчання вважають результативним);
- ефективність процесу навчання – співвідношення досягнутого рівня ЗВН студента та реальних витрат часу за умови, що результативність не нижча, ніж необхідне значення.

У португальській системі вищої освіти студентів, чия успішність з якої-небудь дисципліни низька, не відраховують, а надають їм змогу вивчати дисципліну удруге; оцінювати якість навчального процесу прийнято за допомогою показника ефективності, представленого таким чином¹⁷:

- кількість випускників, які завершили освітній цикл за N років (N – відповідає програмі);
- кількість випускників, які завершили освітній цикл за $N+1$ рік;
- кількість випускників, які завершили освітній цикл за $N+2$ роки;
- кількість випускників, які завершили освітній цикл більш ніж за $N+2$ роки.

¹⁶ Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів (ISO 9000:2005, IDT): ДСТУ ISO 9000-2007. – [Чинний від 2008-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2008. – 35 с.

¹⁷ Guidelines for the elaboration of the report of assessment/accreditation of study cycles already in operation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.a3es.pt/sites/default/files/AACEF_Uni_2010_EN_0.pdf.

7. Стадія тестування, іспитів

Оцінювання якості може бути зовнішнім або внутрішнім.

Ця стадія репрезентує внутрішнє оцінювання навчального процесу. Під внутрішньою розуміють оцінку, яку ставить установа, що здійснює навчальний процес. Така оцінка, отримана в результаті тестування (іспитів, захисту кваліфікаційної роботи), необхідна для встановлення зворотного зв'язку та корекції навчального процесу.

Показниками якості стадії «Тестування» є:

- інструментальна достовірність, пов'язана з величиною вибірки питань із генеральної сукупності та зі складанням плану контролю (N, n, A_c), де N – загальна кількість питань тесту; n – величина вибірки питань; A_c – допустиме число неправильних відповідей;
- дидактична достовірність, пов'язана з якістю тестів (повнотою та адекватністю відображення в них вимог ОКХ).

8. Стадія працевлаштування випускників

Достатньо ефективною, універсальною зовнішньою оцінкою вважають конкурентоспроможність молодого фахівця на ринку праці або результат його адаптації.

Хоча факт працевлаштування свідчить про якість цієї стадії, однак він не характеризує те, наскільки ЗУН випускника відповідають ОКХ.

9. Стадія підвищення кваліфікації

Показниками якості цієї стадії є повнота та актуальність наданої інформації – відповідність вимогам поточної ОКХ спеціальності.

Будь-яку стадію (фазу) ПЖЦ можна і потрібно представляти у вигляді власної петлі життєвого циклу, і кожна повинна використовувати цикл Демінга, який передбачає такі етапи:

- планування (PLAN) – розробку цілей та процесів, необхідних для досягнення результатів, відповідно до вимог зацікавлених сторін і політики ВНЗ;
- здійснення (DO) – упровадження процесів;

- перевірку чи контроль (CHECK) – постійний контроль, оцінку процесів, а також їх результатів (порівняно з політикою, цілями, вимогами) та повідомлення про результати;
- дію або керування (ACTION) – виконання заходів, спрямованих на постійне поліпшення показників.

Рух циклу може повторюватися доти, доки не буде досягнуто запланований результат.

Щоби забезпечити якість освіти у ВНЗ, для кожної стадії ПЖЦ навчального процесу (рис. 1) необхідно застосовувати цикл Демінга, а відповідно для кожної стадії циклу Демінга слід отримати відповіді на такі питання:

- **навіщо** (які цілі, стратегії планування, здійснення, контролю, поліпшення)?
- **що** (які процеси, результати процесів, показники якості процесів необхідно спланувати, здійснити, проконтролювати, поліпшити)?
- **як** (за допомогою яких підходів, методів, алгоритмів, моделей здійснюють планування, здійснення, контроль, поліпшення)?
- **хто** (особа чи група планує, здійснює, контролює, покращує)?
- які **властивості** отриманих «**навіщо**», «**що**», «**як**» і «**хто**»?
- які з **властивостей** можна визначати як **показники якості**?

У таблиці 1 представлено приклад показників якості стадій ПЖЦ навчального процесу у ВНЗ.

Необхідні та достатні показники якості слід добирати, зважаючи на ступінь впливу показника на наступну фазу або на якість загалом.

Використання цих принципів забезпечить системний підхід у розробці моделі забезпечення якості вищої освіти.

Таблиця 1

Показники якості стадій ПЖЦ навчального процесу

№ з/п	Стадія ПЖЦ	Показники якості стадії
1	Визначення зацікавлених сторін, формулювання їхніх потреб та очікувань	– повнота визначення передбачуваних потреб зацікавлених сторін
2	Формування ОКХ фахівця	– повнота та адекватність відображення вимог зацікавлених сторін в ОКХ
3	Формування ОПП, робочих програм, логічних структур курсів	<ul style="list-style-type: none"> – повнота та адекватність відображення вимог ОКХ в ОПП; – повнота та адекватність відображення вимог ОПП у навчальному плані; – повнота та адекватність відображення вимог навчального плану у програмах навчальних дисциплін; – правильна послідовність надання ЗВН, що представлені в ОКХ
4	Кадрове, матеріально-технічне, організаційне та навчально-методичне забезпечення, а також наукова діяльність	– достатність забезпечення навчального процесу ресурсами для виконання вимог ОКХ
5	Відбір абітурієнтів	<ul style="list-style-type: none"> – інструментальна достовірність контролю; – дидактична достовірність контролю
6	Навчальний процес	<ul style="list-style-type: none"> – результативність навчального процесу; – ефективність навчального процесу
7	Контроль якості навчального процесу	<ul style="list-style-type: none"> – інструментальна достовірність контролю; – дидактична достовірність контролю

№ з/п	Стадія ПЖЦ	Показники якості стадії
8	Працевлаштування випускників	– відсоток працевлаштованих за фахом випускників
9	Підвищення кваліфікації та надання дистанційних освітніх послуг – повнота наданої інформації (знань)	– повнота та актуальність наданої інформації – (відповідність вимогам поточної ОКХ спеціальності)

Висновки

Проведений аналіз дає підстави назвати основні концептуальні завдання, покликані забезпечити якість вищої освіти в Україні:

4. Побудова внутрішньої системи менеджменту якості, до того ж, як продемонстровано вище, базові принципи, викладені у стандарті ISO 9001:2008, відповідають навчальному процесу.
5. Визначення відмінностей у підходах до забезпечення якості вищої освіти в Європі та в Україні.
6. Формування пропозицій щодо усунення невідповідностей в українській системі забезпечення якості вищої освіти.

Оскільки стабільність якості будь-якого процесу багато в чому залежить від обраного виду та методу керівництва процесом і від контролю його параметрів, то з безлічі окремих завдань першочерговими можна визначити такі:

- розробку критеріїв, показників якості та засобів оцінювання кожної стадії петлі життєвого циклу навчального процесу;
- проведення SWOT-аналізу навчального процесу та розробку пропозицій щодо вдосконалення навчального процесу (визначення слабких сторін, пропозицій щодо їх поліпшення, терміни, пріоритети, позначка про реалізацію, включно зі зміною структури процесу, корекцією навчальних планів, зміною професорсько-викладацького складу);
- забезпечення реального зв'язку навчального процесу з бізнесом та з громадським сектором;

- демонстрацію того, що структура навчального плану і програм відповідає принципам Болонського процесу; демонстрацію узгодженості навчальних програм і цілей навчального процесу; демонстрацію узгодженості між методиками викладання і очікуваними результатами дисципліни (знаннями, уміннями та навичками);
- розробку засобів, що підтверджують те, що оцінювання студентів адекватне навчальній програмі;
- обговорення експертами з акредитації результатів оцінювання з різними групами учасників навчального процесу: академічним керівництвом, викладацьким складом, студентами, випускниками, працедавцями, представниками громадськості, партнерами та ін.

СИСТЕМА МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Удосконалення системи освіти завжди було й залишається актуальною проблемою, вирішення якої – умова нормального процесу відтворення суспільства, тому що саме в освіті закладаються соціальні, психологічні, загальнокультурні, а також професійні передумови його розвитку¹. Особливо важливим це питання стає під час змін суспільних відносин, що відбуваються тепер у багатьох країнах світу.

Одним із наслідків демократизації, що торкнулася й освіти, стала потреба суспільної оцінки якості освіти, яка має бути відкритою, прозорою і публічною. Відповідно, це зумовлює виникнення різних критеріїв оцінювання – із погляду батьків та учнів – державного управління, місцевого самоврядування, професійних груп, корпорацій, бізнесу тощо, тобто дає змогу широким колам прилучитися до процесу оцінювання якості освіти.

Якість вищої освіти визначальна в успішному розвитку будь-якої країни. Революційні зміни технологій і як наслідок – швидкий перехід від індустріального до інформаційного суспільства – ґрунтуються передусім на інтелектуальних ресурсах країни, а пов'язана із цим геополітична конкуренція провідних країн стає одним із найважливіших чинників, що визначають не тільки економіку, а й політику нового століття. Саме тому рівень інтелектуального потенціалу країни – похідної якості вищої освіти – безпосередньо визначає економічну й політичну самостійність

¹ При підготовці статті використано матеріали: Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні : Рекомендації з освітньої політики / Під заг. ред. О. І. Локшиної. – К.: «К.І.С.», 2004. – 160с.; Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи: Посібник / За заг. ред. О. І. Локшиної. – К.: «К.І.С.», 2004. – 128 с.; Ветрова А. А., Музыченко Р. В. Рейтинговая методика в основе мониторинга и управления качеством образования // Высшее образование сегодня. – 2005. – № 7. – С. 8-10.

країни, стає чинником її виживання. Безумовно, така глобальна проблема потребує скоординованих цілеспрямованих зусиль держави, суспільства, вищої школи.

У межах Темпус-проекту ЄС «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» здійснюється аналітичне дослідження «Система моніторингу якості освіти у вищих навчальних закладах». Результат дослідження сприятиме визначенню стану моніторингу якості вищої освіти в Україні та окреслить завдання, вирішення яких дасть змогу запровадити систему моніторингу якості освіти в Україні.

Розкриваючи проблему «Системи моніторингу якості освіти у вищих навчальних закладах», необхідно насамперед з'ясувати, що ж ми розуміємо під якістю освіти.

Саме поняття якості освіти багатозначне і пов'язане з різноманітними аспектами освітнього процесу, зокрема охоплює суспільні, психолого-педагогічні, економічні й інші моменти. Під якістю освіти дослідники розуміють рівень задоволення вимог споживачів кадрових ресурсів, які в даному випадку є активними учасниками бізнес-процесу навчальних закладів. Споживачі оцінюють якість освіти передусім за наявністю у випускників необхідних характеристик (конкурентоздатності їхніх знань та вмінь) і відповідність їх попиту споживачів (працедавців).

Особливістю освіти є складніша, аніж для продукції, структура споживачів результатів освітньої діяльності – освітньої продукції. Споживачами освітніх послуг та продукту освітньої діяльності є як самі студенти, їхні батьки, так і підприємства, на яких працюватимуть фахівці, суспільство та держава загалом, що використовують (ефективно чи неефективно) цей потенціал. У зв'язку із цим, якість освіти можна визначити як сукупність властивостей та характеристик освітнього процесу, завдяки яким формується такий рівень професійної компетентності, що задовольняє потреби громадян, підприємств та організацій, суспільства й держави. Основні властивості та характеристики освітнього процесу, що визначають його якість, можна представити у вигляді схеми, яку запропонував один із провідних у світі фахівців у галузі оцінки якості освіти К. Ішікава (K. Ishikawa).

Рисунок 1. Схема освітнього процесу

Учений виділив групи, властивості та характеристики яких є визначальними щодо якості освітнього процесу: особистість викладача і студента; якість навчальних матеріалів; методи навчання та форми контролю й управління навчальним процесом; засоби навчання та соціальне, технологічне, економічне, політичне середовище.

Проаналізуємо деякі аспекти, що розширюють поняття якості освіти. Якість можна визначити як ступінь досягнення мети, а отже, вона залежить від мети, яку визначає кожний суб'єкт освітньої діяльності: студенти, викладачі, науковці, працевлагодотворення, держава. Саме багатовимірність освітньої мети, яку по-різному формулюють учасники і споживачі освітньої продукції, дає нову альтернативу: якість критеріальна чи відносна. Ця філософська альтернатива може реалізуватися лише завдяки розумному співвідношенню кількісних і якісних показників освітнього продукту.

Поняття «продукту освітньої діяльності» визначаємо як рівень професійної компетентності випускників вищої школи. А якість підготовки надає йому змогу мати певну соціальну цінність та відповідати потребам і можливостям ринку праці. Контроль за рівнем підготовки абітурієнтів та рівнем професійної компетентності випускників, керівництво навчальним процесом та система державних стандартів як засіб управління якістю освіти є лише компонентами системи, що формує, визначає та забезпечує

якість вищої освіти у країні. Держава, суспільство й особистість – основні дійові особи, які впливають на рівень освітньої продукції, а ринок праці є арбітром. Водночас усі вони потребують чіткої системи управління якістю вищої освіти для того, щоб керувати потенціалом людських ресурсів країни, що своєю чергою потребує дієздатної системи оцінки та моніторингу якості освіти.

На сучасному етапі якість освіти перебуває в центрі уваги усього світу. Однак це не означає, що досі це питання не було в списку важливих освітніх проблем. У багатьох країнах ось уже довгі роки тривають дискусії щодо критеріїв встановлення, гарантій збереження та оцінки якості.

Зауважмо, що оцінювання якості освіти має здійснюватися через внутрішню та зовнішню експертизи. Відомі, зокрема, різні підходи до потреб проведення зовнішньої оцінки якості (EQA). Перевірку якості можуть вимагати, наприклад, у разі акредитації навчального закладу. В інших випадках (для ранжирування) уряд, здійснюючи асигнування або перерозподіл коштів, може вимагати перевірки освітньої діяльності навчального закладу. EQA також використовують, щоб виявити слабкі та сильні сторони освітнього закладу для подальшого поліпшення надаваних послуг.

У зв'язку із цим розроблено алгоритм оцінки якості, що передбачає, зокрема, потребу визначити, що таке якість; встановити стандарти якості; обрати конкретні показники продуктивності; виміряти, наскільки ці стандарти досягнуто.

Якщо аналізувати концепцію якості стосовно вищої освіти, то слід насамперед пам'ятати два моменти: по-перше, для різних споживачів освітньої продукції якість освіти різна; по-друге, якість пов'язана не тільки безпосередньо з навчальним процесом, а й із його результатом.

Оцінити якість легше, окресливши її та знайшовши комплекс показників продуктивності для її вимірювання.

Показники продуктивності поділяють на кількісні і якісні. Кількісними показниками якості є часто базові відомості – кількість студентів, викладачів та ін., що, власне, не вказують ні на самі якісні характеристики навчального процесу, ні на його продуктивність. Натомість так звані якісні показники

продуктивності безпосередньо впливають на якість і їх завжди беруть до уваги, оцінюючи якість освіти.

Встановлення якості та гарантія якості не можуть ґрунтуватися лише на вимірюванні якості, на порівняльних оцінках або на директивних вказівках уряду чи інших зовнішніх споживачів освітнього продукту щодо якості. Тільки систематична увага навчальних закладів до якості надаваної освіти може гарантувати якісний результат.

Система внутрішньої оцінки якості передбачає: формулювання цілей; моніторинг; оцінювання; шляхи поліпшення якості. Цілі навчального закладу встановлюють структуру рекомендацій до гарантій якості. Вони повинні бути чітко сформульованими й відповідати науковим, соціальним та державним вимогам. Окрім цього, якість забезпечує і результативна система моніторингу, що повинна звітувати про перебіг навчального процесу, надавати відомості щодо успішності, відрахування, інформувати про кількість випускників та їхнє подальше працевлаштування. Використовуючи ці дані, можна простежити за всім процесом підготовки – від зарахування і до випуску. Реалізацію поставлених цілей можна виміряти в будь-який час.

Аналізуючи міжнародний вимір якості вищої освіти, доцільно опрацювати концепції і принципи підтвердження якості, а також найбільш практичні засоби її визначення, а саме:

- які повинні бути встановлені цілі гарантії якості в міжнародному просторі?
- як концепцію гарантії якості можна застосовувати до різних галузей вищої освіти?
- чи дійсно необхідна тільки одна система? Як різні підходи можуть доповнювати один одного?
- які механізми оцінки підходять для міжнародного застосування? Які механізми могли б використовуватися для пояснення і встановлення порівняльних досліджень?
- оскільки будь-яка структура для оцінки якості потребує витрат, то що слід брати до уваги, щоб побудувати ефективну структуру?

Хоча деякі елементи системи вищої освіти є загальними для різних країн, вони, проте, мають різні характеристики. У деяких

країнах освіта забезпечує переважно спеціальну підготовку, в інших – вищі навчальні заклади надають загальну освіту.

Попри обмеження, якість освіти можна виміряти й оцінити за умови чітко дібраної системи індикаторів. Серед них назвімо, зокрема, такі, що характеризують оточення, у якому функціонує система освіти; важливим показником є доступність освіти, можливість участі, прогресу і завершення; визначення рівня студентської успішності тощо.

Моніторинг освіти – поширене явище, за допомогою якого у світі визначають якісний рівень освіти. Однак створення єдиної системи моніторингу та оцінки якості освіти ускладнюється передусім через відсутність загальноприйнятої інтерпретації самих термінів «моніторинг» та «якість освіти», «оцінювання якості освіти», які, наприклад, часто зводять до питання підготовки науково-педагогічних кадрів, до проблем стану навчально-матеріальної бази, змісту і програмно-методичного забезпечення навчального процесу, його форм та методів, до виділення базових знань, до проведення проміжної та підсумкової атестацій, до недосконалості або необ'єктивності розробленої шкали оцінок, до малих масштабів використання прийнятої в багатьох країнах світу практики тестування тощо.

Поняття «моніторинг» запозичене в педагогіку з галузей екології та соціології. В екології моніторинг – це безперервне спостереження за станом довкілля для попередження небажаних відхилень за найважливішими параметрами. У соціології він передбачає встановлення таких показників, які відображають стан соціального середовища.

Відповідно освітній моніторинг – це система організації збору, збереження, обробки і поширення інформації про діяльність освітньої системи, що забезпечує безперервне спостереження за її станом і формулювання можливих прогнозів щодо її розвитку.

Соціальну суть освітнього моніторингу визначає те, що саме він є головним засобом контролю і передачею соціального досвіду (змісту освіти) новому поколінню. Освітній моніторинг – категорія як педагогічна, так і управлінська, оскільки він поєднує принципи управління системою із загальнопедагогічними принципами функціонування освітньої системи. Необхідно зауважити,

що система освітнього моніторингу функціонує в динамічних умовах освітньої діяльності, що накладає додаткові вимоги на об'єкт моніторингу та на його висновки.

Характерними ознаками моніторингу є наукова спрямованість, оцінний, прогностичний і моделювальний характер діяльності. На практиці моніторинг найчастіше реалізується як проект, спрямований на поліпшення якості освіти, як спосіб інноваційного перетворення педагогічної дійсності.

Серед найуживаніших підходів, до яких вдаються країни в побудові об'єктної моделі моніторингу, тобто у визначенні категорій об'єктів, відкритих для моніторингових процедур, передусім можна назвати *результативний* підхід, що передбачає моніторинг тільки категорії, що об'єднує об'єкти, які належать до результатів освітнього процесу; *системний* підхід, який розширює об'єкти, що підпадають під моніторингові процедури в освіті, об'єднуючи їх у три основні категорії: категорія, що містить ресурсні аспекти, тобто ресурси (фінансові, людські тощо), які вкладають в освіту; категорія, яка об'єднує аспекти, що стосуються освітнього процесу; категорія, до якої входять об'єкти, що належать до результатів освітнього процесу.

До найважливіших функцій моніторингу належать: функція підзвітності, активаційна, формувально-корекційна, аналітична, функція ухвалення рішень, наукового прогресу, прогностична, інформаційно-просвітницька, управлінська тощо.

Проаналізуймо коротко їх зміст. Зокрема, виконуючи функцію підзвітності, моніторинг надає інформацію про стан освітньої системи та виявляє можливі проблеми, щоб використати їх для обговорення й модернізації освітньої політики. Особливість активаційної функції полягає в тому, що проведення моніторингових досліджень із залученням різних груп респондентів – учасників освітянського процесу (студентів, їхніх батьків, викладачів, керівників навчальних закладів, представників органів державного управління освітою, методичних служб, громадськості) – не тільки відкриває можливості для широкого обговорення проблем освітньої галузі, а й сприяє зростанню громадської свідомості й активності, а також підвищенню педагогічної культури. Зміст формувально-корекційної функції полягає

в тому, що отриману під час досліджень інформацію слід використовувати для виявлення чинників, які впливають на якість підготовки фахівців у вищих навчальних закладах в усіх її проявах. Окрім цього, завдяки цій функції моніторинг дає змогу звернути увагу на неочікувані результати освітнього процесу й відповідно формувати програми корекційної діяльності. Аналітична функція призначена сприяти всебічному аналізу стану системи вищої освіти з метою визначення чинників впливу, оцінювання їхнього ступеня значущості для подальшого розвитку системи освіти.

На сучасному етапі проблема визначення та вимірювання рівня якості освіти досі залишається остаточно не вирішеною. Розв'язати цю проблему зможе застосування кваліметричного підходу, що є одним із форм педагогічної діагностики. Кваліметрична функція моніторингу надає змогу вимірювати й оцінювати певні якісні характеристики освіти завдяки застосуванню кваліметричних технологій і процедур. Реалізація функції наукового прогресу сприяє розвитку педагогічної теорії й впровадженню інноваційних технологій вимірювання результатів освітньої системи. Управлінську функцію вважають завершальною, оскільки проаналізовану й узагальнену моніторингову інформацію управлінська система застосовує для вироблення й ухвалення відповідних рішень на всіх рівнях; вона сприяє усуненню небажаних наслідків та поліпшенню якості освіти. Функція ухвалення рішень дає змогу активізувати діяльність органів управління системою освіти в різних напрямках і спонукати до оптимального ухвалення рішень. Інформаційно-просвітницька функція полягає в тому, що інформація, отримана завдяки моніторингу, сприяє кращому розумінню принципів і законів функціонування освітньої системи й уможливорює порівняння національних параметрів з такими ж в інших країнах.

Практична реалізація зазначених функцій моніторингу якості освіти в системі підготовки фахівців можлива тільки за умови заснування самої системи на принципах узгодженості нормативно-правового, організаційного та науково-методичного забезпечення його складових; об'єктивності одержання та обробки інформації; комплексності дослідження різноманітних аспектів освітнього процесу, обробки та аналізу одержаних результатів;

безперервності та тривалості спостережень за станом освіти; своєчасності отримання інформації про якість вищої освіти; перспективності запланованих моніторингових досліджень; рефлексивності; гуманістичній спрямованості моніторингу якості вищої освіти; відкритості та оперативності доведення результатів досліджень до відповідних органів управління, громадськості, зацікавлених міжнародних установ.

У системі підготовки фахівців доцільно виокремлювати такі підвиди педагогічного моніторингу, як: дидактичний, виховний та освітній.

Дидактичний моніторинг передбачає відстеження різних аспектів навчально-освітнього процесу.

Виховний – означає відстеження різних сторін освітньо-виховного процесу.

Освітній моніторинг – це система збору, опрацювання, зберігання та поширення інформації про освітню систему або про її окремі елементи, цей підвид орієнтований на інформаційне забезпечення управління й дає підстави робити висновки про стан об'єкта в будь-який момент часу та прогнозує його розвиток. Об'єктами дослідження при цьому є різноманітні етапи навчально-виховного процесу, зміст освіти, результати навчальної діяльності (рівень навчальних досягнень), умови, що забезпечують можливість виховання та самовиховання особистості, моральні, етичні цінності учня тощо.

Будь-яке моніторингове дослідження – це складний і тривалий процес, що потребує ґрунтового організаційно-методичного забезпечення. Залежно від обраного об'єкта загальний план проведення моніторингового дослідження може мати деякі особливості, проте існує набір визначених послідовних дій, що є обов'язковими для будь-якого дослідження якості освіти. Це передусім визначення мети й завдань дослідження, об'єктів моніторингу, критеріїв і показників оцінювання, розрахунок та формування вибірки, побудова графіка дослідження, навчання координаторів дослідження, вибір методів дослідження й узагальнення статистичної інформації, розробка вимірювального інструментарію (тестів, анкет, їх апробація, одержання стандартизованого інструментарію), формування інструктивно-методич-

них матеріалів для координаторів дослідження всіх рівнів та його учасників, узагальнення статистичної інформації, виявлення чинників впливу, визначення кореляції між чинниками впливу, оцінювання отриманих результатів аналізу, їх інтерпретація, формулювання висновків та відповідних рекомендації щодо корегувальної роботи, усунення негативних чинників, формування освітньої політики, оприлюднення результатів дослідження тощо.

Відповідно до положень Болонської декларації, одним із провідних завдань усіх вищих навчальних закладів, вважаємо, має бути моніторинг і забезпечення якості підготовки фахівців. Мета моніторингу – аналіз змісту та якості формування професійних знань, умінь та навичок студентів вищих навчальних закладів, що відповідає цілям загальноєвропейського простору вищої освіти.

Моніторинг у системі підготовки фахівців у вищому навчальному закладі має апробувати засіб діагностики рівня професійної компетентності випускників, який є важливим складником галузевого стандарту будь-якого напрямку підготовки, і встановити відповідність показників якості вищої освіти державним стандартам, визначити рівень підготовки спеціалістів із профільних питань.

Завдання моніторингу:

- організувати основні тенденції і напрями формування знань, умінь та навичок студентів ВНЗ;
- виявляти чинники впливу та негативні риси навчального процесу;
- розробляти практичні рекомендації щодо формування професійних знань, умінь та навичок студентів упродовж п'яти років навчання.

Серед основних організаційних засад побудови системи моніторингу якості підготовки фахівців найважливішими нам видаються такі: розробка відповідної структури організації та управління навчально-виховного процесу, визначення показників якості підготовки фахівців тієї чи іншої спеціальності, які можна брати до уваги в комплексному оцінюванні якості освіти і відображати якість:

- суб'єктів навчання (абітурієнтів, студентів та ін.);
- об'єкта, що надає освітні послуги (ВНЗ, кадрів та ін.);

- організації навчально-виховного процесу;
- навчально-методичного забезпечення навчально-виховного процесу;
- кінцевого продукту – випускників ВНЗ.

Показники якості доцільно аналізувати із кількох позицій: самоаналізу, який проводить вищий навчальний заклад, споживачів (працедавців), тобто підприємств, організацій та ін., а також із позицій незалежного оцінювання.

Запровадження системи моніторингу ініціює зміни, що відбуваються у формах та методах контролю, який починає виконувати, окрім управлінської функції, корегувальну та інформативну. Це ініціює необхідність застосовувати сучасні форми стандартизованого або структурованого вимірювання успішності навчання та запроваджувати адекватну (багатобальну) шкалу оцінювання, створювати системи освітніх стандартів та розробляти критерії оцінки досягнення мети.

Отже, якість фахової підготовки – цілісна сукупність властивостей, яких набуває суб'єкт освітньої діяльності та які визначають його професійну компетентність, дають змогу мати певну соціальну цінність та відповідати потребам і можливостям ринку праці. Забезпечення якості – це сукупність заходів, необхідних для впевненості, що освітній продукт або послуга задовольняють вимоги до якості, які сформульовано в освітніх державних стандартах. Забезпечення якості ґрунтується на об'єктивних показниках, отриманих у результаті контролю та моніторингу освітньої системи.

Отже, інтеграційні процеси, котрі відбуваються у світі, вимагають запровадження комплексних підходів до показників якості освіти та методів її вимірювання, що мають реалізовувати принципи порівнювальності та об'єктивізують оцінки реального стану.

**Ганна ВОСКОБОЙНИКОВА,
Ганна КОЗОПОЛЯНСЬКА**

Харківський національний університет радіоелектроніки

ЯК ПЕРЕТВОРИТИ КОНТРОЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВНЗ НА СИСТЕМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Якісна вища освіта – це основа здорового суспільства кожної країни. Тільки освічене суспільство може відповідально обирати перспективний шлях розвитку для своєї країни, гідно захищати національні інтереси країни, суспільства й кожного окремого його представника. Тому на сучасному етапі в Україні, як ніколи, необхідно забезпечувати якість вищої освіти для виведення країни із кризи – політичної, соціальної, економічної.

За роки самостійності Україна пройшла довгий шлях створення незалежних від СРСР внутрішніх структур у всіх галузях життєдіяльності. Серед іншого реформування проводили й у системі вищої школи. Але й досі існують невирішені питання, що гальмують розвиток освітньої галузі. По-перше, чинна в Україні система вищої освіти вже досить істотно модернізована у плані стандартів роботи ВНЗ, але й досі залишається актуальною гонитва за кількісними показниками в освіті, що здебільшого шкодить якості надаваних освітніх послуг. По-друге, у вирішенні питань реформ вищої освіти на загальнонаціональному рівні (не тільки освітньому, а й економічному та соціальному) галузь не встигає адаптуватися до світових вимог, які висувують до самої системи вищої освіти, до якості освітніх послуг та до випускників ВНЗ.

Щоб забезпечити якість вищої освіти, насамперед необхідно навчитися об'єктивно оцінювати реальний стан галузі – не за внутрішніми показниками, які часто не відповідають дійсності та здебільшого не розкривають якісної складової освітніх послуг, а за переліком критеріїв, що дають змогу отримати правдиву

оцінку діяльності ВНЗ порівняно зі світовими стандартами. Лише такий підхід гарантує виявлення слабких сторін національної освітньої галузі та вкаже на можливі шляхи вирішення гострих проблем. У межах проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» (516935-TEMPUS-1-2011-1-FITEMPUS-SMGR)¹, який фінансує Європейський Союз за програмою сприяння модернізації системи вищої освіти у країнах-партнерах (країнах-сусідах), перед робочою групою постало завдання – розробити рекомендації щодо створення ефективної системи забезпечення якості вищої освіти.

Як зазначено в Законі України «Про вищу освіту»², якість вищої освіти – сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні та матеріальні потреби, так і потреби суспільства. Якість освітньої діяльності – сукупність характеристик системи вищої освіти та її складових, що визначають її здатність задовольняти встановлені і передбачені потреби окремої особи або/та суспільства.

Отже, щоби забезпечити якість освітньої діяльності, система вищої освіти повинна акумулювати плідну взаємодію трьох ком-

¹ Towards Trust in Quality Assurance Systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dovira.eu/index.html>.

² Закон України «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 20. – Ст. 134) (Зі змінами, внесеними згідно із Законами № 380-IV від 26.12.2002, ВВР. – 2003. – № 10-11. – Ст. 86; № 1004-IV від 19.06.2003, ВВР. – 2004. – № 2. – Ст. 9; № 1158-IV від 11.09.2003, ВВР. – 2004. – № 8. – Ст. 67; № 1344-IV від 27.11.2003, ВВР. – 2004. – № 17–18. – Ст. 250). (Щодо визнання неконституційними окремих положень див.: Рішення Конституційного Суду № 14-рп/2004 від 07.07.2004) (Зі змінами, внесеними згідно із Законами № 2229-IV від 14.12.2004, ВВР. – 2005. – № 4. – Ст. 103; № 2505-IV від 25.03.2005, ВВР. – 2005. – № 17, № 18-19. – Ст. 267; № 3074-IV від 04.11.2005, ВВР. – 2006. – № 5-6. – Ст. 72; № 489-V від 19.12.2006, ВВР. – 2007. – № 7-8. – Ст. 66; № 506-V від 20.12.2006, ВВР. – 2007. – № 10. – Ст. 83; № 107-VI від 28.12.2007, ВВР. – 2008. – № 5-6, № 7-8. – Ст. 78 – зміни діють до 31 грудня 2008 року). (Додатково див.: Рішення Конституційного Суду № 10-рп/2008 від 22.05.2008) (Зі змінами, внесеними згідно із Законами № 1024-VI від 19.02.2009, ВВР. – 2009. – № 27. – Ст. 352; № 1798-VI від 19.01.2010, ВВР. – 2010. – № 9. – Ст. 89; № 4496-VI від 13.03.2012, № 5026-VI від 22.06.2012, № 5029-VI від 03.07.2012).

понентів: інноваційну, наукову та освітню діяльність у ВНЗ – так званий «трикутних знань»³.

У статті проаналізовано одну складову галузі вищої освіти – безпосередньо освітню діяльність. Освітня діяльність кожного вищого навчального закладу ґрунтується насамперед на ефективності та якості роботи педагогічних та науково-педагогічних працівників (викладачів), адже саме вони формують і наповнення змісту освіти, і процеси передачі знань студентам (рис. 1).

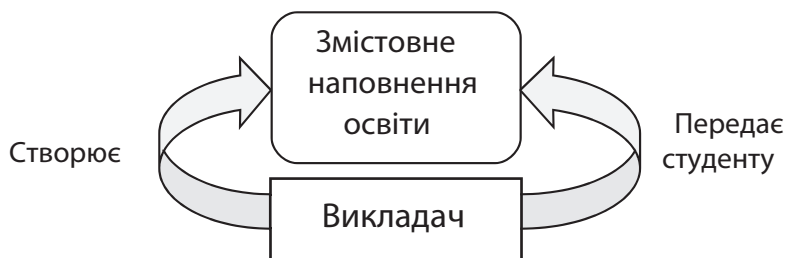

Рисунок 1. Роль викладача в освітній діяльності

Щоби розробити критерії, на підставі яких можна об'єктивно оцінювати діяльність викладачів та пропонувати рекомендації стосовно підвищення якості їхньої роботи, передусім необхідно проаналізувати становище викладача в університетах, їхній соціальний статус та ін.

На сучасному етапі можна однозначно стверджувати тільки одне: викладач, окрім своїх безпосередніх обов'язків – наукової та викладацької діяльності, в українських ВНЗ виконує чимало адміністративної роботи, основна частина якої спрямована на підвищення різноманітних кількісних показників, – складання планів, написання звітів та «звітів про звіти». Причому більшість показників, за якими формується висновок щодо ефективності роботи викладача, штучні, або ж їх легко сфальсифікувати, або їх узагалі неможливо перевірити. Така «марна праця» забирає у викладача дорогоцінний час, який він може використати для

³ TRUST: Towards Trust in Quality Assurance Systems. Краткая презентация идеи проекта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cs.jyu.fi/ai/Quality-2.ppt>.

вдосконалення навчальних курсів, для доповнення їх актуальною інформацією, для наукової діяльності, що передбачає не тільки самостійну роботу, а й керівництво студентськими науковими дослідженнями та ін. Через це компетентність українських викладачів зростає меншими, аніж потребують міжнародні стандарти, темпами. Зважаючи на низький соціальний статус викладача, зумовлений економічною ситуацією в країні, професія педагога не є престижною та не має належного їй статусу в суспільстві.

Вирватися з такого «замкненого кола» викладачеві допоможе об'єктивна система оцінювання якості його роботи. Мета цієї системи – скоротити «адміністративні» обов'язки викладача та виключити штучне нарощення кількісних показників для доказу своєї компетентності в очах «чиновників», замінивши їх об'єктивними критеріями оцінки якості, які будуть чіткими, прозорими та дадуть змогу викладачеві підвищити свій рейтинг і статус не тільки в межах України, а й у світі.

Дослідження становища педагогічного та науково-педагогічного складу ВНЗ України III-IV рівнів акредитації

Роки незалежності України відкрили для працівників науки і вищої освіти великі перспективи. Хоча й повільно, але вітчизняні науковці та викладачі почали інтегрувати свою діяльність до світового співтовариства. Швидкий розвиток технічних засобів передачі та обміну інформацією спростив інтеграційні процеси. Але, незважаючи на майже безмежні можливості, національна освіта й наука не має стійкого фундаменту – послідовної національної політики, спрямованої на розвиток галузі.

На перший погляд, державна політика загалом спрямована на підтримку педагогічних та науково-педагогічних працівників, про це свідчить галузева угода Міністерства та Профспілки⁴. Однак чисельність викладачів ВНЗ в останні роки зменшується, а професія викладача вищої школи дедалі більше втрачає свою

⁴ Галузева угода між Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України та ЦК Профспілки працівників освіти і науки України на 2011-2015 роки./

привабливість як для досвідчених, так і для молодих фахівців. Водночас ті ж державні органи, усупереч задекларованому національному політичному курсу, намагаються скорочувати чисельність педагогічних та науково-педагогічних працівників та зменшити витрати на їх утримання⁵. Ці скорочення викликані передусім демографічною кризою, що розгорнулася в Україні в перші роки її незалежності. Утім Державна служба статистики, як і саме Міністерство освіти і науки, не показують фактичного зменшення науково-педагогічного складу ВНЗ. За даними Держкомстату⁶, у країні засвідчено тільки незначне зменшення кількості викладацького складу (рис. 2): кількість зарахованих на початок 2010-2011 навчального року складала 2 129 835 осіб, а на початок 2011-2012 – уже 1 954 789 осіб.

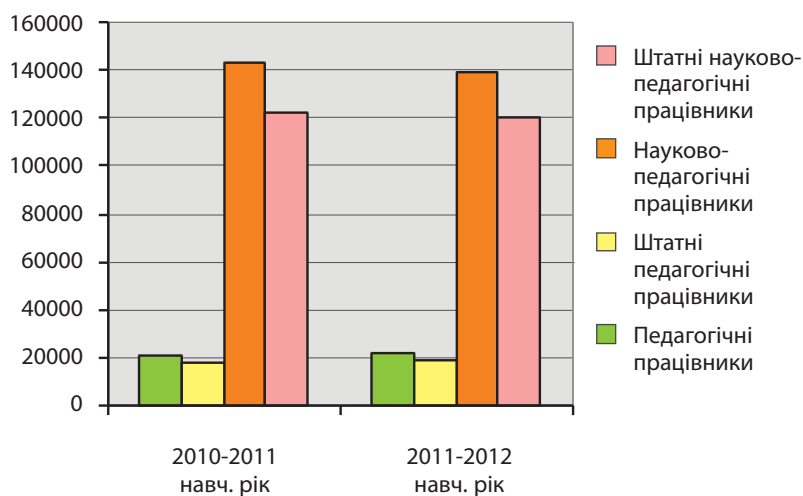

Рисунок 2. Викладацький склад ВНЗ III–IV рівнів акредитації за період 2010-2012 рр.

⁵ ЦК Профспілки працівників освіти і науки України категорично протестує проти внесення змін до Законів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblpon.kiev.ua/dokumenty/132-ck-profspilki-pracivnikiv-osviti-i-nauki-ukrayini.htm006C>.

⁶ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 1

**Кількісний показник наукових ступенів та звань
педагогічних та науково-педагогічних працівників ВНЗ III–IV рівнів акредитації**

Навчаль- ний рік	Педагогічні працівники				Науково-педагогічні працівники			
	кількість працівників із науковим ступенем		кількість працівників із науковим званням		кількість працівників із науковим ступенем		кількість працівників із науковим званням	
	кандидат наук	доктор наук	доцент	професор	кандидат наук	доктор наук	доцент	професор
2010/2011	529	22	205	15	66 689	13 367	44 608	12 158
2011/2012	604	28	229	26	67 057	13 436	45 060	12 211

Таке зменшення чисельності викладачів відповідає зазначеним у Законі України «Про вищу освіту» нормам співвідношення кількості викладачів до кількості студентів. На жаль, «за кадром» такої статистики залишається факт зменшення часток ставки викладачів ВНЗ, що знову-таки зумовлено скороченням кількості студентів та обсягів фінансування.

Щодо підготовки наукових кадрів, вища школа України демонструє позитивну динаміку зростання чисельності кандидатів та докторів наук серед викладачів ВНЗ (табл. 1).

Незважаючи на зростання кількості кандидатів та докторів наук серед працівників ВНЗ, частка викладачів, які мають науковий ступінь, становить лише 50,45 % (81 125 осіб) у 2011-2012 навчальному році. За даними державного статистичного спостереження⁷ № 1 – нк «Звіт про роботу аспірантури та докторантури», кількість осіб, які закінчили докторантуру й аспірантуру та захистили дисертації на здобуття наукового ступеня, становить менш ніж 30 % від загальної кількості зарахованих до аспірантури й докторантури.

Зазначимо, що інформація про кількість викладачів із науковим ступенем відрізняється за даними Міністерства освіти і науки України та даними Державної служби статистики. Тоді постає питання: «Хто подає некоректні дані?» Тим паче, що Державна служба статистики не є зацікавленою стороною, а Міністерство освіти й підпорядковані йому адміністрації ВНЗ мають відпрацьовані комбінації завищення показників (найпоширеніша, наприклад, процедура зарахування працівників за сумісництвом на час проходження акредитації чи ліцензування). Отже, гонитва за кількістю починається від самого верху «піраміди» вищої освіти України – із Міністерства (рис. 3), адже на офіційному сайті Міністерства освіти вказано кількість викладачів, які мають науковий ступінь, що більш ніж на тисячу осіб відрізняється від даних служби статистики.

⁷ «Підготовка наукових кадрів у 2011 році» та «Підготовка наукових кадрів у 2010 році». Державна служба статистики України. Статистичний бюлетень. Відповідальний за випуск І. В. Калачова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

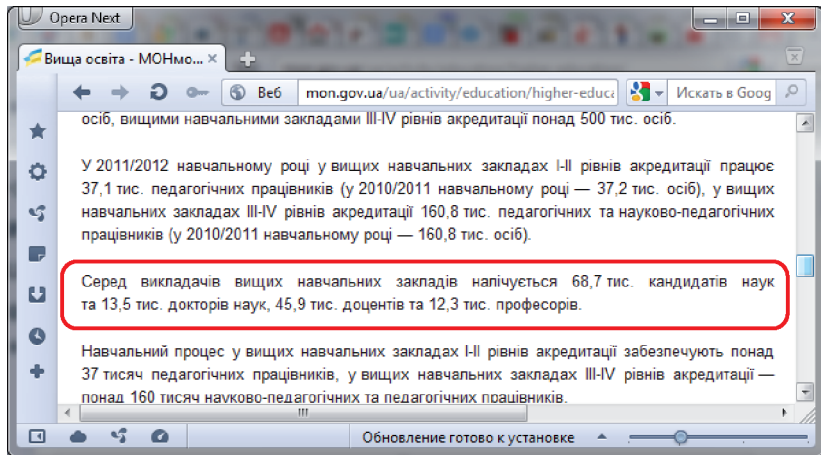

Рисунок 3. Помилка чи фальсифікації на державному рівні?⁸

Тож не дивно, що вже на етапі навчання в аспірантурі й докторантурі науковці втрачають зацікавленість до подальшої професійної діяльності – викладача вищого навчального закладу. Як свідчать опитування, серед викладачів вищої школи⁹ активно беруть участь у житті ВНЗ тільки 8 % працівників. Зі збільшенням стажу роботи зменшується відсоток довіри викладачів до адміністрації закладу. Важливо, що респонденти фіксують зменшення зворотного зв'язку з адміністрацією університетів у такому важливому питанні, як формування політики розвитку університетів. Ця ситуація призводить до поступового зменшення мотивації викладання, саморозвитку та підвищення своєї кваліфікації, без чого неможлива плідна праця жодного викладача. Однак чи доцільно нарікати на адміністрацію ВНЗ? Адже його керівництво цілком підпорядковане Міністерству освіти та діє відповідно до його наказів, постанов, розпоряджень, усних рекомендацій тощо.

⁸ Офіційний сайт Міністерства освіти, молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/ua/activity/education/higher-education/> (інформація від 02.10.2012 р.).

⁹ Практичне дослідження взаємодії мотивації та політичної культури викладачів ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu_ksue_Beh_Walimova/130.html.

Як вже було зазначено, Закон України «Про вищу освіту» досить чітко регламентує, що якість освітньої діяльності – це здатність задовольняти встановлені і передбачені потреби особи та суспільства за допомогою системи вищої освіти. У цій системі саме викладач вищого навчального закладу є основним суб'єктом освітньої діяльності. Тому законодавча регламентація роботи викладача має якнайефективніше забезпечувати можливість провадити освітню діяльність. Натомість цей документ не регламентує напрямів освітньої діяльності викладача, хоча й передбачає чітку вертикаль органів контролю.

Регулювання роботи викладача ВНЗ відбувається через наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів»¹⁰. Цей Наказ частково регламентує час, який викладач ВНЗ повинен витратити на визначені для нього типи робіт:

- безпосередньо *навчальна робота* визначена, окрім цього, також у «Положенні про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах»¹¹, в якому вказано максимальну кількість робочих годин викладача та порядок їх розподілу на навчальний рік;
- *методична робота* – написання конспектів лекцій, методичних вказівок для всіх видів практичних занять і самостійної роботи, розробка завдань для поточного, підсумкового контролю знань та для перевірки залишкових знань, написання підручників та навчальних посібників; зміст цього виду роботи викладача майже не регламентований,

¹⁰ Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0698-02>.

¹¹ «Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0173-93>.

окрім процедури надання грифів Міністерства навчальній літературі¹²;

- *наукова робота* не регламентована законодавством, однак передбачено порядок визнання деяких результатів такої діяльності – порядок захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів, визнання винаходів та ін.;
- *організаційна робота* – не регламентована законодавством.

Як бачимо, серед усіх показників, які запропонувало Міністерство освіти та за якими можна оцінювати діяльність викладача, тільки один можна зарахувати до якісних – наявність захищеної дисертації на здобуття наукового ступеня. Усі ж інші показники не дають змоги розкрити якісної складової освітньої діяльності викладача, тому що відображають лише кількісні показники, зокрема:

- ✓ кількість опублікованих наукових статей у наукових, науково-технічних журналах та у збірниках, а також кількість публікацій у співавторстві зі студентами, що свідчить про якість керівництва викладачів; при чому це можуть бути праці в цілком невідомих виданнях, навіть із не науковим змістом, які ніхто ніколи не прочитає, але їх обов'язково підраховують. Це може бути публікація тез доповідей, які ніколи не будуть презентовані на конференції, але які обов'язково пораховують;
- ✓ кількість виданих методичних вказівок, зміст яких може бути застарілим, тому що зазвичай ці вказівки перевидають ще з часів СРСР. Вони можуть не відповідати змістові дисципліни, можуть жодним чином не допомагати студентові й так і залишитися на полицях бібліотеки університету, але їх кількість буде підраховано;
- ✓ кількість отриманих патентів – знову ж таки не важливо, чи корисні запатентовані винаходи, чи мають вони значення для суспільства, науки або хоча б чогось, – їх буде підраховано.

¹² Наказ Міністерства освіти і науки «Щодо видання навчальної літератури для вищої школи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/hryfy/nakaz_mon_588_2008_hryfy.doc.

- ✓ Сьогодні не існує жодної законодавчої ініціативи, що регламентувала б оцінювання саме якості освітньої діяльності викладача. Регулювати цей процес та встановлювати вимоги – компетенція університету. Це логічно і правильно, адже кожний заклад, кожна галузь науки та освітньої діяльності має свою специфіку, і фахівці, якими повинні бути викладачі, мають відповідати конкретним вимогам. Однак за наявності такої нібито свободи у вищих навчальних закладах, вони залишаються підпорядкованими урядові та залежать від його рішень, політики і повинні звітувати перед ним. Звітувати ж потрібно за визначеними показниками, які навіть не передбачають якісної складової діяльності ВНЗ, тому що надто стандартизовані і покликані оцінювати всі ВНЗ за однаковими критеріями. Тому адміністрації університету, як заручникові ситуації, не залишається нічого іншого, як примушувати викладачів підвищувати саме зазначені Міністерством показники, що зазвичай шкодить їхній безпосередній професійній діяльності.

Оцінювання якості роботи педагогічних та науково-педагогічних працівників у межах ВНЗ (на прикладі технічного університету – Харківського національного університету радіоелектроніки)

Оцінювання освітньої діяльності педагогічних та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів передбачає оцінювання всіх видів робіт, що виконують викладачі, та як результат – оцінку якості їхньої роботи, яка виражається у бінарній формі: викладач може відповідати або не відповідати займаній посаді та вимогам вищого закладу. Результати можуть бути зафіксовані в різноманітних рейтингах викладачів, використані під час участі педагога в конкурсі на вакантну посаду та зарахування його на роботу – укладення контракту чи трудового договору. Але головне призначення результату оцінювання освітньої діяльності викладача – це використання такого результату під час оцінювання роботи кафедр, університетів, під час проведення ліцензування та акредитацій спеціальностей та ВНЗ. Отже,

діяльність викладача – невід’ємна складова вищих навчальних закладів. Саме завдяки роботі викладачів університети забезпечують собі репутацію, статус та місце в рейтингах. Логічно було б припустити, що інформація щодо результатів діяльності викладачів повинна бути відкритою та доступною широкій спільноті, тому що саме суспільство визначає, чи є надавана вищим навчальним закладом освіта та проваджувана освітня діяльність якісними й такими, що відповідають вимогам суспільства і країни. Однак усі результати освітньої діяльності викладачів та результати оцінювання такої діяльності з боку ВНЗ та Міністерства – інформація таємна і непрозора. Для цього є свої причини: по-перше, критерії оцінювання діяльності викладача та документи, що їх підтверджують, здебільшого будуть незрозумілі звичайній людині, яка не має стосунку до галузі вищої освіти, або ж їх наповнення не відповідає задекларованому змісту; по-друге, результати оцінювання та їх якість майже неможливо перевірити, тому вони зазвичай завищені, чи занижені, або ж взагалі не є реальними, тому їх публічне афішування не є пріоритетним питанням.

Саме тому сьогодні в суспільстві немає довіри до вищих навчальних закладів, тому національні ВНЗ не можуть увійти до світового освітнього і наукового простору. Показники, які щороку оприлюднює Міністерство освіти, не розкривають дійсного стану в галузі і не є ефективними критеріями, за якими можна об’єктивно оцінити освітню та наукову діяльність ВНЗ.

В основі сучасного підходу до формування процедур оцінювання якості роботи викладача – система оцінювання якості його методичної роботи (навчальної, наукової, організаційної) та участі у навчально-методичній роботі кафедр, факультетів та ВНЗ.

Розгляньмо види робіт викладача та встановімо, яким чином проводять оцінювання кожного типу роботи, чи є прозорим результат оцінювання і чи його можна сфальсифікувати. Таким чином поставлене питання дослідження діяльності викладача та засобів її оцінювання постає з того, що первинна проблема національної вищої освіти України – це непрозорість і недовіра до неї в суспільстві та серед світової спільноти. Тому головним завданням є створення чи виявлення прозорих критеріїв для оцінювання якості вищої освіти та освітніх послуг.

До основних обов'язків викладача належить навчальна та наукова діяльність. Саме від якості такої діяльності й залежить якість освітніх послуг. У цьому контексті проаналізуємо насамперед навчально-методичну та науково-методичну роботу викладача.

Навчально-методична робота педагога, засоби її оцінювання та можливості фальсифікації результатів діяльності передбачає:

1) підготовку до лекційних, практичних, лабораторних занять та до консультацій, підготовку до проведення дослідницької, виробничої та навчальної практики:

- засоби оцінювання: не існує безпосередніх засобів оцінювання, опосередковано на якість підготовки викладача вказують результати успішності студентів;
- засоби фальсифікації: якщо постане питання щодо якості підготовки до роботи зі студентами та її впливу на рейтинг та статус викладача, то що заважатиме викладачеві штучно завищувати оцінки студентів? Зауважмо, що саме адміністрація ВНЗ наполягатиме на такому завищенні: університет повинен відповідати вимогам Міністерства освіти;

2) підготовку до видання конспектів лекцій, методичних вказівок до усіх типів робіт студента:

- засоби оцінювання: підрахунок кількості надрукованих матеріалів та зазначення року видання – усі види навчально-методичної літератури повинні оновлюватися не рідше, ніж один раз на п'ять років;
- засоби фальсифікації: не існує жодних механізмів перевірки відповідності змісту навчально-методичної літератури робочим програмам із дисциплін, не існує механізмів, що дають змогу перевірити, чи насправді надруковані матеріали оновлені, чи вони просто перевидані, чи викладена в них інформація є актуальною та корисною для студентів. Цю ситуацію ускладнює ще й те, що майже всі видані навчально-методичні матеріали майже ніколи не виходять за межі кафедри, де працює викладач, та ще рідше – за межі навчального закладу. Тому отримати їх об'єктивну оцінку, встановити якість

і конкурентоспроможність серед схожих матеріалів фактично неможливо;

3) *розробку навчальних програм для нових дисциплін та актуалізацію наявних робочих програм:*

- засоби оцінювання: оцінювання робочих програм передбачає їх експертизу силами викладацького складу кафедри та вченої ради факультету на відповідність навчальним стандартам, що існують в галузі, відповідність нормам розподілу навчального часу студентів і викладачів;
- засоби фальсифікації: здебільшого робочу програму затверджують на кафедрі та на вченій раді деканату, вірячи «на слово» викладачеві, який її розробив, а під час перевірок фіксують лише наявність робочих програм, їх змісту не вивчають, зрештою, як і його відповідності зазначеним стандартам та вимогам;

4) *розробку завдань для лабораторних робіт, актуалізацію наявних лабораторних робіт та постановку нових:*

- засоби оцінювання: оцінюють лише наявність завдання до лабораторної роботи;
- засоби фальсифікації: відповідності змісту лабораторної роботи навчальній дисципліні та вимогам галузевого стандарту освіти ніхто не перевіряє, тому завдання можуть мати цілком довільний зміст і форму, причому під час актуалізації та постановки нових лабораторних робіт ніщо не заважає викладачеві використовувати застарілі матеріали, часом змінюючи старі назви робіт на нові;

5) *складання завдань для самостійної роботи студентів, для курсового та дипломного проектування:*

- засоби оцінювання: оцінюють лише факт наявності переліку тем завдань; опосередковано на якість розроблених завдань указують оцінки студентів;
- засоби фальсифікації: у суті речі не існує механізмів, які встановлюють актуальність та відповідність пропонованих тем змістові робочого плану, найчастіше студентам самим пропонують обрати тему для індивідуального завдання, курсового та дипломного проектування. Це не можна однозначно вважати недоліком, але на етапі оціню-

вання діяльності викладача необхідно знати саме його погляд на типові завдання для студентів;

6) *розробку завдань для поточного та підсумкового контролю – завдань для контрольних робіт, тестових завдань, розрахунково-графічних завдань, екзаменаційних питань:*

- засоби оцінювання: для завдань до контрольних робіт, розрахунково-графічних завдань та екзаменаційних питань та завдань оцінюють лише їх наявність, тестові завдання проходять експертизу в тестовому центрі;
- засоби фальсифікації: узагалі не передбачено будь-якої перевірки завдань до контрольних робіт та до розрахунково-графічних завдань на відповідність їх змістові дисципліни та щодо складності й коректності. Питання та завдання до іспитів затверджують на засіданні кафедри, але ця процедура є суто формальною, тобто якості екзаменаційних білетів ніхто не визначає. Щодо експертизи тестових завдань, то вона стосується лише формальної частини тесту – процентного співвідношення типів питань, коректності розподілу балів та часу, процентів штрафів за неправильні відповіді тощо. Тобто змістової частини тестів знову-таки ніхто не перевіряє;

7) *підготовку студентів до участі в олімпіадах та в наукових конкурсах:*

- засоби оцінювання: оцінюють результат участі студентів в олімпіадах та в наукових конкурсах, місце, яке вони посіли;
- засоби фальсифікації: показник можна вважати прозорим, але не зайвим було б оприлюднювати результати роботи студентів, скажімо, на сайтах кафедр чи університетів;

8) *керівництво бакалаврськими та дипломними роботами студентів:*

- засоби оцінювання: оцінюють кількість робіт, захищених на «відмінно», «добре» та «задовільно»;
- засоби фальсифікації: державна екзаменаційна комісія складається з тих самих викладачів, які є керівниками робіт студентів; часто задля збереження хороших робочих

стосунків оцінки студентам можуть бути завищені на прохання керівника;

9) *розробку перспективних планів забезпечення навчальних дисциплін навчально-методичною літературою, завданнями для поточного та підсумкового контролю:*

- засоби оцінювання відсутні, достатньо наявності плану заходів;
- засоби фальсифікації: зазвичай за невиконання таких планів не передбачено жодних покарань, тому вони можуть містити відомості, що не відповідають дійсності;

10) *розробку та впровадження новітніх технологій до навчального процесу, наприклад, підготовку презентацій лекцій, створення електронних навчальних ресурсів, застосування передових методик викладання:*

- засоби оцінювання: оцінюють лише факт наявності матеріалів, що можуть підтвердити впроваджену роботу викладача; наприклад, якщо йдеться про нову методику викладання, то фактично оцінюють письмові заяви викладача про її застосування – застосовував чи ні;
- засоби фальсифікації: змісту пропонованих матеріалів, що покликані впроваджувати новітні технології в освіту, ніхто не перевіряє на відповідність змістові навчальної дисципліни та галузевому освітньому стандарту, причому всі розроблені матеріали тримають у таємниці, і ніхто за межами ВНЗ або навіть кафедри не має до них доступу. Тому ніхто не може оцінити якості та відповідності матеріалів заявленому змісту та встановити їх придатність та конкурентоспроможність із поміж подібних;

11) *заходи з підвищення кваліфікації:*

- засоби оцінювання: наявність документа, що засвідчує підвищення кваліфікації викладача;
- засоби фальсифікації: фальсифікації можливі залежно від місця та виду робіт, що були зараховані як підвищення кваліфікації; це може бути як реальне стажування, здобуття нового досвіду та підвищення професійних навичок, так і «папірець із печаттю», у якому йдеться про фіктивну роботу з підвищення кваліфікації.

- отже, із зазначених видів робіт лише підготовка студентів до участі в олімпіадах та в наукових конкурсах може розкрити якісну складову роботи викладача та може бути прозоро оцінена. Наповнення всіх інших видів діяльності на сучасному етапі не може відобразити якості роботи викладача. Тому враховувати їх результати як критерії оцінки якості роботи викладача недоцільно й неефективно. Щоби підвищити рівень довіри до матеріалів, які розробляє викладач (конспекти лекцій, методичні вказівки, презентації лекцій, тематика завдань для індивідуальної роботи, курсового та дипломного проектування), їх необхідно зробити відкритими для спільноти. І в разі зацікавлення матеріалом, визнання його необхідним та корисним можна буде говорити про якість.

Науково-методична робота викладача, засоби її оцінювання та можливості фальсифікації результатів діяльності:

1) *підготовка до видання навчальних посібників, підручників та монографій:*

- засоби оцінювання: оцінюють кількість надрукованих підручників, навчальних посібників та монографій та кількість праць, які отримали гриф Міністерства освіти;
- засоби фальсифікації: якості друкованих праць, які не проходять експертизи на отримання грифа Міністерства, ніхто не перевіряє, але й наявність грифа не гарантує, що виданий матеріал відповідає вимогам дисципліни та галузевого стандарту;

2) *керівництво аспірантами та докторантами:*

- засоби оцінювання: підраховують кількість аспірантів та докторантів, якими керує викладач, також беруть до уваги відсоток фактично захищених кандидатських та докторських робіт від загальності кількості аспірантів та докторантів;
- засоби фальсифікації: засобів фальсифікації немає;

3) *керівництво магістрантами:*

- засоби оцінювання: підраховують кількість магістрантів, якими керує викладач, також враховують оцінку, отриману під час захисту магістерської роботи;

- засоби фальсифікації: до засобів фальсифікації можна зарахувати людські стосунки в колективі, коли з поваги до колеги оцінка, яку виставляє державна екзаменаційна комісія, може буди вищою за ту, яку фактично заслуговує студент;

4) *керівництво науково-дослідною роботою студентів:*

- засоби оцінювання: підраховують кількість наукових публікацій студентів під керівництвом викладача, призові місця на конкурсах і виставках студентських наукових робіт, кількість наукових гуртків та семінарів, які веде викладач;
- засоби фальсифікації: проведення наукових гуртків і семінарів ніхто не відстежує, тому часто такі заходи роботи зі студентами залишаються лише на папері, наукових публікацій студентів ніхто не рецензує, тому їх актуальність та науковий рівень викликають сумніви. Адекватним та прозорим показником залишається тільки наявність призових місць та винагород студентів під час участі в конкурсах та на виставках студентських наукових робіт;

5) *виконання науково-дослідних робіт:*

- засоби оцінювання: оцінюють наявність необхідної кількості публікацій, захищених за темою магістерських, кандидатських та докторських робіт, наявність патентів, видання навчально-методичних посібників та монографій – знову ж таки, їх кількість, кількість навчальних дисциплін, до яких було впроваджено результати науково-дослідної роботи, кількість студентів, які брали участь у науково-дослідній роботі, та головне – якісно написаний звіт про виконання (!);
- засоби фальсифікації: щодо кількості публікацій за темою науково-дослідної роботи, то не йдеться про їх якість та змістовність, тому що підраховують абсолютно всі публікації, які тематично перебувають в одній площині з тематикою дослідження, навіть якщо публікація не має жодного стосунку до теми науково-дослідної роботи. Така ж ситуація із захищеними магістерськими, кандидатськими та докторськими дисертаціями, а впровадження резуль-

татів дослідницької роботи до навчального процесу зазвичай залишається лише на папері; тобто якісно і ясно написаний звіт – це все, що потрібно для зарахування результатів науково-дослідної роботи. Причому результати такої роботи можуть не представляти ані практичної, ані наукової цінності, а написані у звіті дані не підтверджуватися жодною публікацією, дисертацією чи будь-чим іншим;

б) *редагування та рецензування наукових та навчально-методичних публікацій:*

- засоби оцінювання: оцінюють кількість відредагованих та рецензованих робіт, кількість редакційних колегій, у яких бере участь викладач;
- засоби фальсифікації: зазвичай рецензування та редагування обмежуються лише підписом викладача на відповідному бланку, тобто змісту роботи він може навіть і не читати. Робота в редакційних колегіях зводиться до звання «почесний член редакційної колегії», що свідчить про суто формальне членство серед редакторів збірників, журналів тощо.

Серед перерахованих напрямів науково-методичної роботи викладача тільки часткові результати трьох видів робіт можна вважати такими, що є прозорими і свідчать про якість роботи працівника, – підготовку студентів до участі у студентських наукових виставках та конкурсах, відсоток захищених під керівництвом викладача кандидатських та докторських дисертаційних робіт та написання кандидатської та/або докторської дисертації. Усі інші показники та процедури їх формування не є прозорими та об'єктивними, тому не можуть розкрити якісної складової наукової роботи викладача. Кількісні показники, за якими оцінюють наукову роботу викладача, не є ефективними та достатніми для вирішення проблеми оцінювання якості науково-дослідної роботи. Адже науково-дослідна робота викладача – це творча праця, результати якої (особливо якісну їх складову) дуже важко відстежити. Однозначно про якість наукової роботи свідчить лише визнання викладача його колегами, світовою науковою спільнотою, використання його наукових результатів у роботі інших

дослідників. Тому результати наукової діяльності повинні бути доступні не тільки органам контролю – Міністерству освіти і науки, але й усім зацікавленим сторонам. Лише за цих умов можна визнати наукові результати як на державному, так і на світовому рівнях.

Зауважмо, що, окрім безпосередніх обов'язків – викладання та науково-дослідної роботи, викладач змушений займатися ще й організаційною та організаційно-методичною діяльністю. Деякі види цієї роботи дійсно має проводити викладач за участю адміністрації ВНЗ, а деякі навпаки – заважають викладачеві та відволікають його від безпосередніх фахових обов'язків.

Організаційна та організаційно-методична робота викладача, засоби її оцінювання та можливості фальсифікації результатів діяльності:

- 1) *розробка освітніх стандартів, що розкривають зміст освітньої діяльності та визначають її бажані результати:*
 - засоби оцінювання: наявність затвердженого стандарту;
 - засоби фальсифікації: зазначені автори стандартів можуть фактично не брати участі в його розробці, простежити за процесом розробки немає змоги;
- 2) *робота викладача у спеціалізованих вчених радах із захисту дисертаційних робіт, в експертних комісіях Міністерства освіти, у науково-методичних комісіях уряду та ВНЗ:*
 - засоби оцінювання: оцінка кількості та зазначення назви ради та/або комісії, участь в якій бере викладач;
 - засоби фальсифікації майже відсутні, тому що запрошення як до спеціалізованої вченої ради, так і до участі в експертних та науково-методичних комісіях свідчить про визнання високого професійного рівня викладача – як освітянина, так і науковця; єдине, що слід брати до уваги, – стосунки викладачів, тому кожне призначення може бути результатом дружніх взаємин чи протекції;
- 3) *участь у проведенні акредитаційної діяльності кафедри та ВНЗ, у роботі акредитаційних комісій в якості експертів, робота в державних атестаційних комісіях:*
 - засоби оцінювання: оцінюють факт участі в комісіях та в робочих групах з акредитації;

- засоби фальсифікації: участь у зазначених заходах може бути суто номінальною або «лише на папері», постфактум перевірити це немає змоги;
- 4) *участь у виховній роботі студентського колективу:*
- засоби оцінювання: оцінюють наявність графіків консультацій та зустрічей зі студентами, наявність заповнених інформаційних стендів, відповідних записів в академічних журналах студентських груп та в індивідуальному плані викладача;
 - засоби фальсифікації: діяльність не відслідковують, для перевірки достатньо відповідних записів у журналах;
- 5) *участь у підготовці конференцій, семінарів, олімпіад:*
- засоби оцінки: фіксована наявність у складі організаційних комітетів;
 - засоби фальсифікації: зазначення викладача серед учасників організаційного комітету не гарантує його фактичної участі в роботі з організації заходу;
- 6) *профорієнтаційна робота серед майбутніх абітурієнтів:*
- засоби оцінки: наявність підготовленого агітаційного матеріалу (листівки, брошури, презентації, плакати тощо), наявність графіків відвідування шкіл, технікумів, проведення днів відкритих дверей;
 - засоби фальсифікації: не всі викладачі, зазначені в перелікові, можуть насправді брати участь у профорієнтаційній роботі;
- 7) *профорієнтаційна робота зі студентами щодо укладення договорів про працевлаштування та відстеження того, чи розпочали студенти працювати:*
- засоби оцінки: визначають відсоток працевлаштованих студентів, відсоток студентів, які стали до роботи на початок навчального року, наступного за звітним;
 - засоби фальсифікації: зазвичай таку роботу виконує інженерний склад кафедр під орудою завідувача кафедри;
- 8) *взаємовідвідування викладачів аудиторних занять для того, щоб виявити недоліки та висловити зауваження щодо роботи колег:*

- засоби оцінки: наявність заповненого журналу взаємовідвідувань;
- засоби фальсифікації: встановити факт того, чи інший викладач або керівник насправді відвідав заняття, неможливо;

9) *участь в агітації серед абітурієнтів під час роботи приймальної комісії у ВНЗ:*

- засоби оцінки: жодним чином не оцінюється; можлива фіксація у звіті викладача;
- засоби фальсифікації: ніхто не займається відстеженням реального виконання агітаційних дій та їх якості.

Виявлено, що, з одного боку, організаційна та організаційно-методична робота викладацького складу ВНЗ зазвичай має суто адміністративний характер, що відволікає викладача від його безпосередньої професійної діяльності, а з іншого – майже неможливо простежити, хто саме виконує зазначені види робіт. Це можуть бути інженери кафедр, аспіранти, які працюють на «прохання» своїх керівників. І лише діяльність, пов'язана з участю у спеціалізованих вчених радах та у складі експертних комісій, свідчить про дійсно якісну складову діяльності викладача ВНЗ. До того ж перелік викладацьких організаційних та організаційно-методичних робіт містить ще багато (залежно від поточної ситуації у країні, у Міністерстві освіти та у ВНЗ) обов'язків, які викладач повинен виконувати, однак яких жодним чином ніхто не оцінює.

Окрім виконання зазначених обов'язків, викладачі повинні звітувати про їх виконання. Отже, щороку слід підготувати досить великий пакет документів. Причому, згідно з наказами Міністерства, форми звітності постійно змінюються, їх кількість доповнюють, і відповідно до цього зростає потрібна кількість документів. Упродовж навчального року (деякі форми звітності відображають календарний рік) педагогічні та науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів повинні зібрати такі документи:

- 1) *робочі навчальні плани* – готують співробітники профільних кафедр, частково залучаючи представників деканату,

- у трьох примірниках: для бакалаврів, спеціалістів та магістрів наступного року прийому;
- 2) *комплексні плани роботи кафедри* на рік, п'ять років, десять років із наукової, науково-методичної, навчальної та навчально-методичної, організаційної роботи викладачів;
 - 3) *звіт про виконання комплексного плану* за минулий рік;
 - 4) *протоколи засідань кафедри та витяги із протоколів* щодо кожного кроку професійної діяльності викладача;
 - 5) *журнали проведення інструктажу з техніки безпеки* працівників кафедри;
 - 6) *індивідуальний робочий план викладача* відповідно до його аудиторного навантаження та звіт про виконання цього плану;
 - 7) *журнал взаємовідвідувань викладачів*, що містить графік відвідувань та коментарі щодо проведених занять, а також висновки завідувача кафедри щодо ефективності цих дій;
 - 8) *журнал відвідування завідувача кафедри* аудиторних занять усіх викладачів та коментар педагогів такого відвідування;
 - 9) *журнали проведення інструктажу з техніки безпеки* серед студентів із кожної дисципліни;
 - 10) *графіки консультацій студентів*;
 - 11) *екзаменаційні питання та екзаменаційні білети* з усіх дисциплін;
 - 12) *звіти викладачів* про виконання навчального навантаження та про відпрацювання другої половини робочого дня;
 - 13) *звітність про виконання науково-дослідної роботи*, що містить 42 таблиці і три типи звітів, причому більшість таблиць дублюють одна одну за змістом, передбачають виклад однієї інформації в різному форматі; звіти за змістом дублюють один одного; а для успішної подачі звітності необхідно пройти узгодження цих таблиць і показників у сімох осіб (!). Але парадокс такої щорічної звітності полягає в тому, що упродовж року всі показники та результати відображають у поточних звітах, які надають до зазначених, що фактично означає дублювання звітності;
 - 14) *звітність про роботу Держаної екзаменаційної комісії*, що відображає ефективність бакалаврської, магістерської підготовки спеціалістів;

- 15) щорічний звіт кафедри про роботу з абітурієнтами, із профорієнтації серед випускників кафедри та відстеження, чи розпочали вони діяльність у зазначеному в контракті з навчальним закладом місці;
- 16) звіти про роботу з аспірантами та докторантами кафедри;
- 17) звіти про науково-дослідну роботу зі студентами;
- 18) звіти про відрядження;
- 19) підготовка супровідної документації для формування дипломів європейського зразка для студентів;
- 20) звіти про підвищення кваліфікації викладача;
- 21) оновлені робочі програми дисциплін, оскільки практично щороку обсяг дисциплін змінюється;
- 22) оновлені переліки індивідуальних завдань для дипломного та курсового проектування та ін.

Це не повний перелік звітності, який повинен подати викладач упродовж календарного та навчального року. Особливість роботи університету полягає в тому, що адміністративний підрозділ ВНЗ тільки фіксує події, саму ж адміністративну роботу виконують викладачі закладу.

Комплексну звітність про навчальну, навчально-методичну, організаційну та організаційно-методичну, наукову та науково-методичну роботи члена кафедри містить звіт викладача, представлений до розгляду на засіданні кафедри та на засіданні Вченої ради факультету під час поновлення контракту, перегляду умов контракту та перед укладанням нового контракту з викладачем (окремо зазначимо, що для укладення строкового трудового договору такого звіту не потрібно). Призначення звіту викладача – надавати змогу адміністрації ВНЗ визначати, чи відповідає викладач тій чи іншій посаді, чи є динаміка розвитку його професійної компетентності. Саме тому звіт про діяльність викладача повинен відображати насамперед якісну складову його освітньої діяльності. Але в суті речі такий звіт містить лише перелік, назви, кількість годин тощо. Звіт викладача такого формату не тільки не інформує про якісну складову освітньої діяльності, а й навіть не розкриває її змістовного наповнення. Такий звіт у жодному разі не підлягає оприлюдненню.

Перелік показників діяльності викладачів та значення, якими ці показники представлені, наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст звіту викладача

№ з/п	Показник освітньої діяльності	Зміст освітньої діяльності за вказаним показником	Засіб оцінювання
1	Навчальні дисципліни (навчальна діяльність)	назва дисципліни, спеціальність, для якої викладають дисципліну, кількість лекційних занять, кількість лабораторних, практичних та консультаційних занять, кількість годин, відведених для самостійної роботи студентів	наявність чи відсутність навчальної дисципліни, кількість дисциплін
2	Постановка нових лабораторних робіт (навчальна діяльність)	назва дисципліни, кількість годин лабораторних робіт	наявність чи відсутність
3	Розробка робочих програм (навчально-методична діяльність)	назва дисципліни	наявність чи відсутність
4	Підготовка та публікація конспектів лекцій, методичних вказівок для всіх типів робіт, навчальних посібників (навчально-методична діяльність)	перелік опублікованого навчально-методичного матеріалу	кількість опублікованих праць
5	Підготовка індивідуальних завдань, контрольних робіт, завдань для підсумкового та поточного контролю, завдань для перевірки залишкових знань (навчально-методична діяльність)	перелік дисциплін із зазначеними типами завдань	наявність чи відсутність

№ з/п	Показник освітньої діяльності	Зміст освітньої діяльності за вказаним показником	Засіб оцінювання
6	Підвищення кваліфікації (навчально-методична діяльність)	місце проходження підвищення кваліфікації	наявність чи відсутність
7	Опубліковані статті й тези доповідей (наукова діяльність)	кількість та/або перелік наукових публікацій	кількість опублікованих праць
8	Опубліковані монографії (наукова діяльність)	кількість та/або перелік опублікованих монографій	кількість опублікованих монографій
9	Участь у науково-дослідній роботі (наукова діяльність)	назва видів науково-дослідних робіт, у яких бере участь викладач	кількість науково-дослідних робіт
10	Отримання грантів, патентів, реєстрація авторських прав на винахід (наукова діяльність)	кількість та/або перелік отриманих грантів, патентів, зареєстрованих авторських прав	кількість грантів, патентів, зареєстрованих авторських прав
11	Захист дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня (наукова діяльність)	вказівка про захист дисертаційної роботи із зазначенням назви	наявність чи відсутність
12	Публікації у співавторстві зі студентами, публікації студентів під керівництвом викладача (науково-методична діяльність)	кількість та/або перелік наукових публікацій	кількість опублікованих праць
13	Підготовка студентів до участі в олімпіадах, у наукових конкурсах та виставках (науково-методична діяльність)	кількість учасників олімпіад, конкурсів, виставок, кількість призових місць	кількість учасників, кількість призових місць

№ з/п	Показник освітньої діяльності	Зміст освітньої діяльності за вказаним показником	Засіб оцінювання
14	Керівництво аспірантами й докторантами (наукова та науково-методична діяльність)	кількість аспірантів і докторантів під керівництвом викладача на момент звіту, кількість захищених дисертацій за звітний період	кількість аспірантів, докторантів, кількість захищених дисертаційних робіт
15	Міжнародна діяльність (навчальна, навчально-методична, наукова діяльність)	кількість та/або перелік договорів, програм, проектів, укладених з іноземними вищими навчальними закладами, компаніями, участь у яких брав викладач	кількість договорів, програм, проектів
16	Виконання додаткових організаційних обов'язків на кафедрі, у деканаті чи в іншому адміністративному підрозділі університету (організаційна робота)	зазначення переліку обов'язків, зазначення посади	наявність чи відсутність
17	Участь у спеціалізованих вчених радах, вчених радах університету, факультету, участь в експертних комісіях тощо (організаційно-методична робота)	зазначення назви ради та/або комісії, у якій бере участь викладач	наявність чи відсутність
18	Організація акредитації чи ліцензування спеціальності та/або ВНЗ (організаційна та організаційно-методична робота)	вказівка про те, чи викладач брав участь в акредитації чи ліцензуванні	наявність чи відсутність

№ з/п	Показник освітньої діяльності	Зміст освітньої діяльності за вказаним показником	Засіб оцінювання
19	Участь в агітаційній роботі серед абітурієнтів (організаційна та організаційно-методична робота)	перелік заходів, у яких брав участь викладач	наявність чи відсутність
20	Участь у профорієнтаційній роботі з випускниками (організаційна робота)	перелік заходів, у яких брав участь викладач	наявність чи відсутність

Наявність тих чи інших показників у звіті викладача є суто індивідуальною справою. Кожний викладач має право досить довільно заповнювати такого типу звіт, зазначати в ньому повну інформацію чи вказувати тільки кількісні характеристики виконаної роботи. Ця довільність є наслідком того, що інформації у звіті не перевіряють (можуть попросити надати разом зі звітом ще перелік опублікованих праць, отриманих грантів, копії свідоцтва про реєстрацію авторських прав) та не оприлюднюють.

На підставі проведеного аналізу оцінювання освітньої діяльності викладача можна визначити як, по-перше, процедуру розробки переліку видів діяльності, які повинен виконувати викладач, та визначення документів, що повинен підготувати викладач за результатами проваджуваної діяльності; а, по-друге, як процедуру перевірки наявності зазначених вище документів, які засвідчені/завізовані/затверджені за підписом чималої кількості членів адміністрації ВНЗ. При цьому найважливіша складова освітньої діяльності викладача – зміст та якість його навчальної та наукової роботи – нікого не цікавить: адміністрації потрібні документи з підписами та печатками, а суспільству – закритий доступ до змістовної складової освітньої діяльності ВНЗ (рис. 4).

Отже, на сучасному етапі в системі вищої освіти передбачено процедури контролю діяльності викладача, що суперечить не тільки визначенню якості освітньої діяльності в законі України «Про вищу освіту», а й розумінню цього поняття світовою спільнотою, адже ця система контролю:

- 1) не відображає справжньої діяльності викладача навчального закладу ні в навчальній, ні в науковій, ні в організаційній галузях;
- 2) не дає змоги оцінити якісної складової результатів освітньої діяльності викладача – якості навчальних курсів та якості наукових результатів;
- 3) не дає змоги суспільству зрозуміти, чи задовольняє його зміст освітньої діяльності викладача та ВНЗ загалом;
- 4) не дає змоги українським викладачам (за результатами такого контролю) виходити на світовий рівень та бути повноправними членами світової освітньої та наукової спільноти;
- 5) не є прозорою;
- 6) не дає змоги виявити слабкі місця в освітній діяльності та знаходити шляхи вирішення проблем;
- 7) заважає викладачам підвищувати свій фаховий рівень.

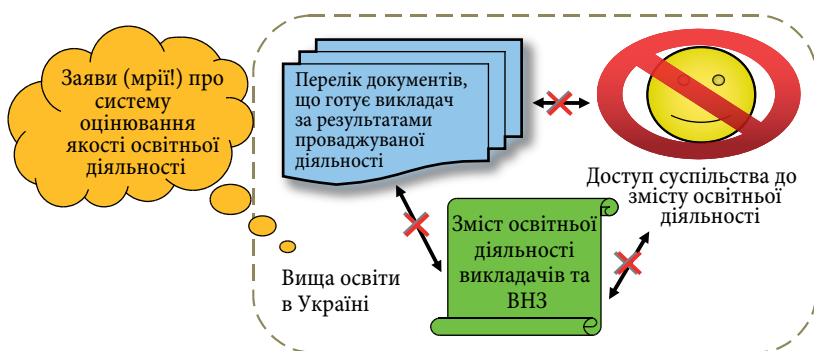

Рисунок 4. Фактичний стан системи оцінювання якості освітньої діяльності викладача ВНЗ

Саме тому необхідно замінити наявну систему контролю за діяльністю викладача системою оцінювання якості освітньої діяльності викладача та ВНЗ загалом.

Вимоги європейських систем оцінювання якості вищої освіти до процедур оцінювання ефективності освітньої діяльності педагогічних та науково-педагогічних працівників

Упровадження європейського досвіду у створення ефективних систем забезпечення якості вищої освіти та у створення систем оцінювання якості освітньої діяльності викладачів – необхідний захід, який повинні здійснити спільно Міністерство освіти та вищі навчальні заклади. Сучасний світ іде шляхом інтеграції та інтернаціоналізації різних галузей життя людини, і наукова та освітня галузі – перші в цьому списку.

Як свідчать результати міжнародних спостережень, освітня й наукова галузі України ще досі не готові до таких кроків. В інтерв'ю з секретарем Міжнародної асоціації університетів (МАУ) зазначено: «Відповідно інтернаціоналізацію намагаються запровадити в обмежений спосіб. Тож коли виші починають оцінювати, вони зголошуються на тому, аби фокусування відбувалося тільки на деяких базових аспектах, застосовуючи обмежений набір (зазвичай, кількісних) показників, таких, як кількість зарубіжних студентів у містечку, кількість партнерських програм з обміну, викладання іноземних мов та прийом гостей із-за кордону»¹³. Тому запроваджена МАУ Дорадча Служба Стратегій з Інтернаціоналізації (Internationalisation Strategies Advisory Service – ISAS) намагається вирішити найбільшу проблему сучасної вищої освіти в Україні – проблему непрозорості галузі для суспільства, передусім оприлюднюючи результати звітів та зібраних даних про роботу університетів.

Питання прозорості та доступності інформації щодо діяльності викладацького складу університетів досить чітко обумовлено в першому розділі «Стандартів та рекомендацій для гарантії якості вищої освіти в європейському просторі» Європейської асо-

¹³ Єва Егрон-Полак (Eva Egron-Polak), генеральний секретар Міжнародної Асоціації університетів (International Association of Universities - (IAU)). Аудит - модна «фішка» для престижу чи надійний інструмент для удосконалення міжнародної системи вищої освіти? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroosvita.net/?category=1&id=1605>.

ціації гарантії якості у вищій освіті (European Association for Quality Assurance in Higher Education)¹⁴: гарантія якості передбачає, що навчальні заклади повинні розробити механізми та критерії оцінювання компетентності викладачів; розроблювані критерії мають бути доступні організаціям, які здійснюють зовнішню оцінку, та відображені у звітах.

Зрозуміло, що українським освітянам необхідно, по-перше, визначити критерії, за якими оцінюватимуть саме компетентність роботи викладачів, а не кількість опублікованих праць «невідомого змісту»; по-друге, зробити ці критерії настільки прозорими, щоб ними могли користуватися зовнішні організації чи поодинокі особи, які прагнуть довідатися про якість надаваних освітніх послуг.

Аналіз європейських практик оцінювання якості роботи вищих навчальних закладів засвідчив, що таке оцінювання – складне завдання, яке не має (зрештою, напевно, ніколи не матиме) однозначного вирішення. Кожна країна, кожна галузь науки, кожний навчальний заклад мають досить специфічні умови роботи викладачів, і це потрібно мати на увазі, визначаючи якість діяльності викладача. Тому деякі системи оцінювання якості роботи вищих навчальних закладів Європи взагалі не спираються на оцінку якості діяльності викладача як на таку, що її неможливо достовірно встановити чи виміряти. Такі системи зазвичай не містять чітких критеріїв, проте опосередковано вищі заклади таки мають визначники якості діяльності професорсько-викладацького складу: це відомості про підготовку викладацьких кадрів, про наукову діяльність університетів, інформація щодо стажувань та підвищення кваліфікації викладачів тощо. Але спроби стандартизувати такі процедури дають свій результат. Сьогодні існує перелік критеріїв, за якими в європейському освітньому просторі може бути оцінено якісну складову та компетентність викладача:

¹⁴ Европейская Ассоциация Гарантии Качества в высшем образовании. «Стандарты и рекомендации для гарантии качества высшего образования в европейском пространстве» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.enqa.eu/files/ESG_Russian%20version.pdf.

- 1) базова освіта викладача, додаткова освіта та підвищення кваліфікації;
- 2) участь у науково-дослідній роботі, науково-дослідна активність;
- 3) рівень компетентності, яку визначає знання та досвід у визначеній галузі науки та практики;
- 4) спроможність займатися викладацькою діяльністю та, головне, – чи є внутрішня потреба в цьому;
- 5) уміння викладача встановлювати контакти із зовнішнім та внутрішнім середовищем, із якими йому необхідно працювати;
- 6) наскільки ім'я викладача відоме в його галузі знань;
- 7) наявність наукової школи.

Отже, маємо критерії, за якими слід оцінювати якісну складову діяльності педагога, що, звичайно, повинна бути підтверджена фактичними результатами роботи викладача. Але жодна європейська система оцінювання якості освітньої діяльності не передбачає яких-небудь підрахунків, тобто сутність європейських систем хоча ідеологічно й схожа з національними, але у суті речі перебуває на якісно іншому рівні.

Саме тому, щоб змінити підхід до оцінювання якості роботи викладачів вищих навчальних закладів, слід:

- відмовитися від кількісних характеристик, що не розкривають змісту освітньої діяльності;
- забезпечити прозорість діяльності викладацького складу вищих навчальних закладів та прозорість формування оцінки якості діяльності педагогів;
- сприяти професійному розвитку педагогічних та науково-педагогічних працівників та інтеграції їх до світового освітньо-наукового простору.

Якщо ж результати не виправдають очікуване, то виконання проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» (516935-TEMPUS-1-2011-1-FITEMPUS-SMGR) стане ще однією одиницею, яку підраховують адміністративні відділи ВНЗ та Міністерства освіти.

Рекомендації щодо розробки прозорих та ефективних критеріїв і процедур оцінювання роботи педагогічного і науково-педагогічного складу ВНЗ, які сприятимуть забезпеченню якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів

Освітня діяльність, яку провадить викладач, повинна полягати у проведенні комплексу робіт, що сприяють якісній роботі та зростанню професіоналізму. Тому викладач має так побудувати свою діяльність, щоб підвищувати свою компетентність, свій статус, а не підраховувати свої досягнення та писати звіти. Результатом такої діяльності має стати оприлюднення досягнень та зростання його рейтингу. Отже, визначимо перелік функцій,¹⁵ які повинен виконувати викладач, щоб забезпечити освітню діяльність:

- підготовка навчальних курсів, їх методологічне й методичне забезпечення, вибір засобів інформаційної підтримки. Підсумком цієї роботи мають стати якісні початкові дисципліни, що відповідають світовому освітньому рівню та потребам галузі, а також забезпечені якісним методичним матеріалом, який допоможе студентів засвоювати матеріал. Оцінити якість цієї діяльності може тільки споживач – працедавці, студенти;
- авторська участь у підготовці навчальної літератури та навчально-методичних посібників. Результат – якісні підручники, які використовують не тільки в конкретному навчальному закладі, а й за його межами. Якісною оцінкою такої діяльності може стати наклад видання підручника, його перевидання;
- читання лекцій, проведення лабораторних, семінарських та інших практичних занять. Результат – якість підготовки студентів. Оцінювати таку діяльність повинні студенти,

¹⁵ Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Київ, 2009. – 472 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cul.com.ua/preview/Pedagog_vish_shkol_Ortinskiy.pdf.

колеги викладача та адміністрація ВНЗ, але встановити об'єктивні критерії оцінювання неможливо;

- наукове керівництво, консультаційна та інша індивідуальна робота зі студентами. У підсумку такого виду діяльності є, по-перше, кількість студентів, зацікавлених у співпраці з викладачем; по-друге, результати наукових досягнень студентів, які працювали під керівництвом викладача, – саме такі результати є показником якісної роботи;
- організація й виконання наукових досліджень та конкретних практичних розробок. Результат – новітні наукові теорії, удосконалення наявних наукових підходів до вирішення завдань, вирішення складних задач, результати чого будуть запроваджені у відповідних галузях життєдіяльності людини. Показником якості такої роботи стане визнання досягнень викладача вітчизняним та світовим науковим співтовариством та фактична реалізація його ідей у галузях господарювання;
- підготовка наукових, науково-популярних та інших матеріалів, підготовка розробок, які патентують. Апробацією такої діяльності є виступи на конференціях і семінарах, публікація результатів діяльності викладача в наукових журналах. Якість такої роботи можна встановити завдяки індексів цитованості;
- реалізація виховних функцій у процесі групової та індивідуальної роботи зі студентами, під час неформального спілкування з ними. Результат – виховання достойних представників суспільства та фахівців різноманітних галузей, а якість такої роботи можна спостерігати лише згодом, слідкуючи за досягненнями випускників у професійній діяльності;
- неперервний особистий та професійний розвиток, підвищення наукової та педагогічної компетентності і кваліфікації. Результатом цієї роботи є якісна педагогічна праця та наукова діяльність, описані вище.

Зазначені види робіт, які повинен виконувати викладач у своїй професійній діяльності, передбачають дуже незначний відсоток

показників і критеріїв, значення яких можна об'єктивно встановити та ранжувати. Отже, добирати показники для оцінювання якості потрібно таким чином, щоб вони безпосередньо чи опосередковано вказували на якісну складову якнайбільшої кількості видів діяльності викладача, і так намагатися об'єктивно оцінити роботу викладача повністю. Однак, визначаючи критерії та процедури оцінювання, не слід забувати, що вони є невід'ємними від системи забезпечення якості вищої освіти загалом та від якості діяльності окремих вищих навчальних закладів. Тому аналізувати їх необхідно у зв'язку з іншими складовими системи забезпечення якості та з іншими частинами «трикутника знань». Система забезпечення якості вищої освіти має чотири рівні, що дають змогу класифікувати не тільки критерії оцінки якості, а й саму процедуру оцінювання (рис. 5):

- ✓ **рівень А.** Рівень організації роботи викладача – участь викладача в розробці робочих програм і курсів, забезпечення змісту навчальних курсів, наукова діяльність, керівництво студентами, аспірантами та докторантами, участь у спеціалізованих радах та в експертних комісіях, підвищення кваліфікації;
- ✓ **рівень С.** Рівень організації роботи студентів – перевірка знань та вмінь студентів, забезпечення процедур зворотного зв'язку, самостійна навчальна, наукова та громадська робота;
- ✓ **рівень В:** Рівень організації роботи ВНЗ (рівень організації адміністративної роботи) – організація роботи викладача, кафедри, факультету, керівництва, допоміжних адміністративних підрозділів;
- ✓ **рівень Р:** Рівень організації участі працевдавців: формування вимог до змісту практичної частини навчальних курсів, участь в оцінюванні знань та вмінь студентів.

На підставі стратифікації системи забезпечення якості вищої освіти можна також запропонувати критерії для визначення ефективності роботи викладача та процедури визначення її якості (табл. 3), що дає змогу наблизитися до розв'язання завдання оптимізації системи оцінювання якості освітньої діяльності ВНЗ

України відповідно до вимог світової освітньої спільноти, але в контексті національних особливостей галузей освіти й науки. До того ж не можна забувати, що найефективніші перетворення впроваджують поступово та послідовно, запобігаючи стресовим ситуаціям у галузі.

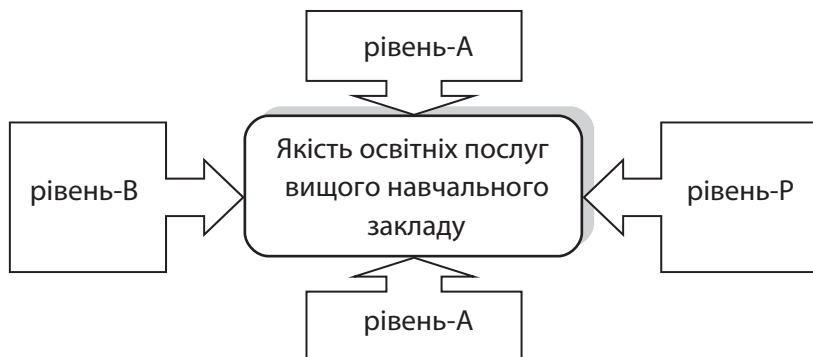

Рисунок 5. Концепція розподілу критеріїв та процедур системи забезпечення якості вищої освіти за рівнями

Зазначені критерії та способи виявлення якісної складової дають змогу визначити становище викладача в системі забезпечення якості вищої освіти: з одного боку, викладач – це суб'єкт, який формує та передає зміст освітньої діяльності, а з іншого – той, хто повинен оцінювати якість підготовки фахівців, роботу адміністративної системи закладу тощо.

Таблиця 3

Критерії оцінювання освітньої діяльності викладача та процедури визначення якості проваджуваної діяльності

Рівень-А	
Критерій оцінки освітньої діяльності	Шляхи визначення якості проваджуваної діяльності
1) участь у створенні робочих програм навчальних дисциплін	анкетування студентів; оцінка працевдавців; затвердження на рівні кафедри та деканату; оприлюднення

2) розробка методичного матеріалу для роботи студентів та завдань із поточного, підсумкового контролю та контролю залишкових знань	оцінка працедавця; затвердження на рівні кафедри та деканату; оприлюднення
3) участь у науково-практичних конференціях (публікації тез доповідей не менше, ніж 4 сторінки)	надання документів, що підтверджують участь у роботі конференції, наявність матеріалів роботи конференції; оприлюднення
4) публікації в науково-практичних журналах, що проходять індексацію рівня цитування, імпакт-фактора тощо	наявність публікації на сайті науково-практичного видання чи інші форми оприлюднення
5) участь у конференціях та публікації в журналах, що мають високий рейтинг у світовому науковому співтоваристві та є учасниками світових рейтингів	наявність опублікованих матеріалів
6) керівництво науково-дослідною роботою студентів	результати участі студентів в олімпіадах, у наукових виставках та конкурсах; результати захисту магістерських робіт
7) участь у науково-дослідних проектах	опублікування матеріалів роботи з обов'язковим зазначення особистого внеску авторів; оприлюднення звітної інформації; демонстрація результатів роботи
8) керівництво науковими школами та напрямками	перелік учасників; презентації захищених дисертаційних робіт; демонстрація отриманих інновацій; оприлюднення результатів роботи
9) участь у роботі спеціалізованих рад та експертних комісій	оприлюднений перелік рад та комісій і результати роботи в них
10) підвищення кваліфікації	наявність документів, що підтверджують підвищення кваліфікації; оприлюднення звіту про набуті професійні навички
11) міжнародна діяльність	отримання грантів, виконання проектів, укладення договорів

Рівень-С	
Критерій оцінки освітньої діяльності	Шляхи визначення якості проваджуваної діяльності
1) засвоєння обов'язкової теоретичної програми	контроль знань студентів на рівні викладача та деканату
2) засвоєння обов'язкової практичної підготовки	контроль вмінь студентів на рівні викладача та працедавців (участь працедавців у розробці контрольних завдань, у захисті дипломних та курсових робіт)
3) участь у формуванні наповнення навчальних дисциплін	організація зворотного зв'язку зі студентами, наявність робочих груп та розробка рекомендацій щодо наповнення навчальних дисциплін
4) засвоєння матеріалу для самостійного вивчення	контроль знань та вмінь на рівні викладача та працедавців
5) участь в олімпіадах, конференціях, виставках, публікація статей в Україні та за кордоном	результати участі в олімпіадах, конкурсах, матеріали конференцій та документи, що підтверджують фактичну участь у них, тексти статей; оприлюднення змісту публікацій
6) участь у науковій діяльності ВНЗ та/або наукової школи	оприлюднення результатів роботи
7) участь в органах студентського самоврядування	результати вдосконалення роботи навчального закладу
Рівень-Р	
Критерій оцінки освітньої діяльності	Шляхи визначення якості проваджуваної діяльності
1) підтримка актуальності проваджуваної освітньої діяльності	участь у розробці практичної складової навчальних планів, дисциплін
2) підвищення кваліфікації студентів	створення баз практик, залучення студентів до вирішення реальних завдань у межах навчальних курсів

3) об'єктивне оцінювання підготовки до професійної діяльності працівників ВНЗ	участь у розробці завдань із контролю залишкових знань студентів; участь у державних екзаменаційних комісіях
4) вирішення складних завдань та впровадження інновацій у бізнес	створення інвестиційних фондів із прозорим розподілом фінансування за фактом виконаної роботи
Рівень-В	
Критерій оцінки освітньої діяльності	Шляхи визначення якості проваджуваної діяльності
1) забезпечення співробітників та студентів необхідною технікою, програмним забезпеченням, спеціально обладнаними приміщеннями тощо	оприлюднення результатів обробки заявок на модернізацію науково-технічної бази та шляхів розподілу фінансування

У сучасних вищих навчальних закладах України існує тільки внутрішнє оцінювання якості роботи викладача, яке в суті речі є контролем його відповідності параметрам, що встановлює Міністерство освіти. При цьому зовсім не взято до уваги зовнішньої оцінки діяльності викладача: його роботу не можуть оцінити ні студенти, ні національна чи світова освітня спільнота. Для цього необхідна цілковита прозорість у роботі викладача та оприлюднення всіх її результатів. Адже оприлюднення результатів – це найбільш впливовий та найменш капіталомісткий засіб мотивації педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Важливо пам'ятати, що незважаючи на різноманітність та обсяги праці викладачів, кількість критеріїв оцінювання її якості повинна бути мінімальною, тому що через надмірну кількість критеріїв оцінювання підрахунки утрачають сенс – встановлення та підрахунки значень критеріїв не повинні заважати основній роботі.

Проблема оцінювання якості роботи викладача – актуальне завдання для українських освітян. І вже запропоновано чимало цікавих ідей. Серед них – пропозиція створити «портфоліо педагога», або «папку фахівця», що має таку структуру:

- 1) *досягнення викладача*, що підтверджують результативність його професійної, тобто викладацької та наукової, діяльності;
- 2) *поступ викладача*, що характеризує фахові здобутки та професійне вдосконалення;
- 3) *робочі матеріали*, що свідчать про самовдосконалення викладача.

Така «папка фахівця» може стати чудовим інструментом для моніторингу діяльності педагога як альтернатива його звіту, що містить безліч інформації, проте не відображає якісної складової його роботи. «Папку» можна оприлюднити, що дасть змогу зацікавленим зовнішній стороні провадити незалежне оцінювання діяльності викладача.

Отже, якщо застосовувати такий формат представлення результатів діяльності викладача, то можна запропонувати такий зміст «папки фахівця»:

- 1) *професійні досягнення викладача*:
 - зміст: дипломи, гранти, авторські свідоцтва, сертифікати, наукові та навчально-методичні публікації, участь у спеціалізованих радах та експертних комісіях, запрошення до викладання у зовнішніх університетах та компаніях, результати керівництва науковою діяльністю студентів, аспірантами та докторантами, участь викладача в міжнародних наукових та освітніх проектах;
 - оцінювання якості діяльності:
 - ✓ наявність дипломів, авторських свідоцтв та сертифікатів свідчить про кваліфікаційний рівень педагога;
 - ✓ гранти підтверджують затребуваність професійних навичок викладача в галузі його спеціалізації;
 - ✓ наукові публікації, що містять результати науково-дослідної роботи викладача, можна оцінювати як за індексом цитування, так і за рейтингом наукових видань, у яких їх опубліковано;
 - ✓ навчально-методичні публікації покликані допомагати засвоїти навчальний матеріал, тому можуть бути затребувані чи ні, але повинні бути оприлюднені, також

необхідно брати до уваги кількість праць із грифом Міністерства освіти;

- ✓ участь у спеціалізованих радах та експертних комісіях слід висвітлювати, зазначаючи результати, досягнуті під час роботи в радах та комісіях;
- ✓ запрошення фахівця-педагога викладати в інших навчальних закладах чи компаніях є фактом визнання його професіоналізму та якості навчальних курсів, які він викладає, тому це може відображати якісну складову його роботи; оцінювання такого показника може бути розроблене через підрахунок кількості зовнішніх організацій, до яких його було запрошено з обов'язковим урахуванням їх рейтингу (для університетів) та, наприклад, фінансового обігу (для компаній);
- ✓ про результати керівництва науковою діяльністю студентів свідчать призові місця, які посідають студенти в олімпіадах, конкурсах та на виставках, результати захисту магістерських робіт, опубліковані наукові здобутки з увагою до рейтингу видання та індексу цитування;
- ✓ керівництво аспірантами та докторантами може бути розкрито через презентації захищених дисертаційних робіт та рейтинг самих аспірантів та докторантів;
- ✓ участь викладача в міжнародній діяльності можна оприлюднити в описах його участі в міжнародних проєктах, а також у публікації (чи звітуванні) особистих результатів після закінчення проєкту;

2) *професійне вдосконалення викладача:*

- зміст: дані про підвищення кваліфікації, розробка та актуалізація робочих програм навчальних дисциплін, захист дисертаційної роботи, здобуття вченого звання;
- оцінювання якості діяльності:
 - ✓ для підвищення кваліфікації необхідне оприлюднення результатів підвищення кваліфікації викладача відповідно до місця в рейтингу підвищення кваліфікації;
 - ✓ оприлюднення розроблених чи актуалізованих робочих програм з експертними висновками щодо них;

забезпечення можливості відстежити динаміку змін робочих програм, що підлягають актуалізації;

- ✓ оприлюднення презентації захищеної дисертаційної роботи та автореферату;
- ✓ перелік заслуг викладача, який надав змогу здобути вчене звання;

3) *професійний розвиток викладача:*

- зміст: поточні науково-дослідні роботи та міжнародні проекти, у яких бере участь викладач, плани щодо видання навчально-методичної літератури, пропозиції щодо розробки та актуалізації робочих програм навчальних дисциплін, результати поточної діяльності із проведення дисертаційного дослідження тощо;
- оцінювання якості діяльності: оцінити якісну складову фахового розвитку викладача можна тільки через те, як професійний розвиток викладача позначається на його професійних досягненнях та самовдосконаленні.

Зазначений зміст «папки фахівця» можна легко модифікувати. При цьому оцінювання параметрів, зазначених у директоріях професійних досягнень та професійного вдосконалення, можна проводити, оперуючи булевими значеннями та кількісними підрахунками, а показники діяльності директорії професійного розвитку – у процентному співвідношенні виконаної роботи до початкового часу. Також необхідно встановити вагові коефіцієнти для значень параметрів оцінювання якості. Важливо розуміти, що увесь обсяг освітньої діяльності викладача «розтягнутий у часі». Тому, встановлюючи значення критеріїв та показників, слід виділяти їх питому вагу.

Отже, проведений аналіз дає підстави сформулювати перелік критеріїв оцінювання якості роботи викладача та розробити прозорі процедури встановлення якості цих критеріїв. При цьому на безпосередню фахову діяльність викладача не будуть впливати жодні чинники, що можуть відволікати його від професійних обов'язків.

Щоб запобігти впливу моментів, що відволікають викладача від його діяльності та заважають йому на відповідному рівні виконувати свої професійні обов'язки, слід забезпечити необхідні

та достатні умови праці. Адже тільки у сприятливому середовищі можлива плідна та натхненна творча праця – праця викладача.

Проведений аналіз засвідчує, що умови роботи для вітчизняних викладачів не є сприятливими. Отже, першим кроком до створення ефективної системи забезпечення якісної освітньої діяльності є створення саме якісного середовища для роботи викладача. Індикаторами такого середовища є:

- 1) *мотивація до освітньої діяльності* – внутрішня та зовнішня мотивація викладача до виконання своєї роботи на найвищому фаховому рівні. Це, з одного боку, визнання результатів освітньої діяльності вітчизняним і світовим освітньо-науковим співтовариством, а з іншого – достойна винагорода за проведену роботу та підвищення соціального статусу професії викладача;
- 2) *забезпечення освітньої діяльності необхідними ресурсами* – наявність якісної матеріально-технічної бази, що гарантує викладачеві змогу здійснювати як навчальну роботу, так і наукові дослідження;
- 3) *свобода вибору методів освітньої діяльності* – кожен викладач має право провадити освітню діяльність так, як вважає за необхідне, тому що саме завдяки кваліфікації та професійним навичкам він може обирати для своєї роботи найбільш ефективні шляхи її виконання. Наголосимо, що тільки кваліфікований викладач може оптимально організувати свою викладацьку й дослідну роботу, а будь-яке адміністративне втручання у цей процес лише зашкодить якості як роботи, так і отриманих результатів;
- 4) *прозорість освітньої діяльності* – кожна зацікавлена особа повинна мати змогу отримати доступ до матеріалів, що формують зміст і відображають результати освітньої діяльності: навчально-методичні матеріали та робочі програми і плани, результати наукової діяльності викладачів тощо;
- 5) *гнучкість освітньої діяльності* – викладач повинен мати змогу адаптувати механізми та результати своєї викладацької та дослідницької роботи до поточної ситуації у світі. Темпи розвитку сучасного суспільства не залишають іншого вибору: якщо ти хочеш виконати актуальну та

потрібну роботу, необхідно змінюватися: змінювати зміст навчальних курсів, розробляти новітні навчальні програми, удосконалювати методики викладання та наукових досліджень, відслідковувати світові потреби в інноваційній науковій діяльності. Але на цих перегонах також не слід забувати про те, що освітня діяльність повинна мати міцний фундамент. При цьому змога ефективно та гнучко здійснювати освітню діяльність неможлива без адміністративного сприяння та забезпечення з боку керівництва ВНЗ та Міністерства освіти;

- б) *мобільність освітян* – як результат світових процесів глобалізації мобільність викладачів стала невід’ємною складовою їхньої професійної діяльності. Саме мобільність дає змогу викладачеві підвищувати свою кваліфікацію, ознайомлюватися з новітніми тенденціями викладання й дослідної роботи, репрезентувати результати своєї праці широкій спільноті тощо. Саме мобільність підвищує ефективність самореалізації викладачів.

Ці шість ознак освітньої діяльності сприятимуть формуванню основної складової такого середовища – кваліфікованого викладача та натхненного науковця. Отже, сьомий індикатор якісного освітнього середовища – це

- 7) *кваліфікований викладацький склад*, що відповідає знанням та професійним навичкам викладача. Кваліфікованими викладачами є педагоги, які в зазначених умовах максимально якісно виконують свої безпосередні обов’язки – створюють ефективні та якісні навчальні плани та дисципліни, кваліфіковано викладають матеріал студентам, проводять ефективну та інноваційну науково-дослідну роботу.

Як бачимо, саме створення умов для якісної роботи викладачів – якісного освітнього середовища, яке має зазначених сім ознак, сприятиме подальшій розробці системи забезпечення якості освітньої діяльності та виробленню ефективних критеріїв оцінки якості роботи викладача.

Висновки

Освітня діяльність викладача – це важлива складова роботи вищих навчальних закладів. Тому саме оцінювання якості роботи викладацького складу сприяє розумінню проблеми забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів загалом. Щоб оцінити професійну діяльність викладача, доцільно виділити важливі напрями – загальні фахові характеристики викладача, його педагогічну діяльність, науково-дослідну роботу, методичну та організаційну роботу, а також міжнародну діяльність. Слід, проте, мати на увазі, що більшість методів і результатів оцінювання є суб'єктивними, що обумовлено специфікою викладацької праці. Тому для формування об'єктивних критеріїв оцінки та методів оцінювання якості роботи викладача необхідно виробити такі критерії, що розкривають одну діяльність через іншу, і відповідно до цього формувати методи оцінювання. Як результат – визнання якості роботи викладача є не чим іншим, як визнанням його особистого професіоналізму в освітньо-науковій спільноті та в суспільстві загалом.

Наголосімо, що якісна діяльність викладача можлива лише за умови існування внутрішньої мотивації, тому що викладацька справа – це творча робота. А творчість не можлива без натхнення, яке з'являється за умови повної відданості своїй професії. Але в сучасній Україні склалась така економічна ситуація, у якій професійна діяльність викладача не може бути єдиним способом отримувати засоби існування (як основу утримувати себе і родину), тому повна відданість викладацькій професії неможлива, і викладачеві необхідно шукати додаткові засоби заробітку. Тому виникають проблеми мотивації і пошуку натхнення. Отже, натхнення – це складова самореалізації та саморозвитку, що не може бути стовідсотково реалізована в тих умовах праці, які сьогодні існують в Україні – умовах виживання (відповідно до теорії А. Маслоу)¹⁶.

Одним із варіантів реформування освітньої галузі може стати застосування європейського досвіду в організації системи вищої

¹⁶ Maslow's Hierarchy of Needs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Maslow's_hierarchy_of_needs.

освіти, який вже дав позитивні результати. Звичайно, застосування європейських моделей має передбачати їх адаптацію до національних пріоритетів, але основні принципи – єдині в усьому світі. Тому будь-які реформи освітньої галузі мають бути спрямовані до єдиної мети – якісної освітньої діяльності.

Як вже було зазначено, на сучасному етапі реформування системи вищої освіти слід починати зі створення сприятливого (якісного) освітнього середовища, що своєю чергою потребує послідовних та радикальних змін на законодавчому рівні. Одним із найбільш прозорих та ефективних кроків до створення якісного освітнього середовища є визнання фінансової та адміністративної автономії вищих навчальних закладів. Адже в сучасному світі саме конкурентне середовище, а не державне замовлення надасть змогу навчальним закладам розвиватися – підвищувати якість освітніх послуг.

Тетяна ФЕДІРЧИК

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

Питання розбудови вищої національної освіти, формування нової генерації освітян із високим рівнем професіоналізму, загальної культури, творчим стилем аналітичного мислення набувають сьогодні вагомості як на теоретичному, так і на практичному рівнях розробки. Відомо, що кадрове забезпечення навчально-виховного процесу у вищій школі є важливою умовою якісної підготовки майбутніх фахівців. Тому, поза сумнівом, актуальною проблемою розвитку сучасної вищої школи є формування для неї викладацького персоналу.

Професійна підготовка майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах передбачає фахове знання навчальних дисциплін. Однак немає необхідності доводити, що результат цієї роботи безпосередньо залежить від стану підготовки викладачів вищої школи, які забезпечують викладання цих дисциплін. Саме тому ефективність підготовки висококваліфікованих фахівців у ВНЗ залежить від рівня педагогічного професіоналізму кожного його викладача.

Окреслені проблеми не нові. Управлінські й соціальні аспекти процесу формування викладацького персоналу вищої школи вивчали М. А. Бермант, А. А. Стогній, Т. Х'юсен та інші дослідники. Деякі аспекти проблеми добору та формування викладацького персоналу вищої школи розкрито у працях А. М. Алексюка, Г. І. Волкова, О. В. Євдокимова, І. І. Кобиляцького, І. П. Підласого, М. М. Ржецького, В. І. Ткачука та ін.

Проте дослідження проблем вищої школи деякою мірою стосуються питань добору і формування викладацького персоналу в попередні періоди розвитку вищої школи. Сучасні вимоги до вищої школи висувають потребу більш глибокого їх аналізу.

Відповідно, мета статті – проаналізувати організаційно-педагогічні умови формування науково-педагогічних кадрів для вищої школи.

Проблема формування державної кадрової політики в системі вищої освіти вперше за останні роки визнана як найголовніша в діяльності Міністерства освіти і науки України. Кадрову політику розуміють як систему концептуальних положень, що визначають пріоритетні цілі, завдання і принципи, відповідно до яких розробляють кадрові програми та заходи, спрямовані на їхню реалізацію. Останні передбачають комплекс діагностичних процедур та умінь керівників прогнозувати кадрову ситуацію в освіті загалом і в конкретному вищому навчальному закладі зокрема.

Досліджуючи організаційно-педагогічні умови формування кадрів для ВНЗ, звернімося до аналізу нормативних документів, які дають змогу виявити такі умови. У ст. 30 Закону України «Про вищу освіту» зазначено, що вищі школи всіх рівнів акредитації можуть мати у своєму складі підрозділи підвищення кваліфікації кадрів, навчально-методичні кабінети, комп'ютерні й інформаційні центри, навчально-виробничі і творчі майстерні, видавництва тощо¹, тобто створити умови, які мають сприяти формуванню і професійному зростанню статусу професорсько-викладацького складу.

Нормативні документи зобов'язують керівників ВНЗ уживати конкретних заходів з метою виправити становище і вирішити складні проблеми, пов'язані з фінансуванням, із розвитком матеріально-технічної бази, кадрового та навчально-методичного забезпечення, соціального захисту учасників навчально-виховного процесу.

На сучасному етапі процес добору викладацьких кадрів розглядають як певну соціально-педагогічну систему, що потребує, з одного боку, управління нею, з іншого – виявлення та обґрунтування організаційно-педагогічних умов, створення яких у вищому навчальному закладі сприятиме успішному розв'язанню поставленої мети.

¹ Закон України «Про вищу освіту». – К., 2002.

На нашу думку, виявлення та обґрунтування організаційно-педагогічних умов добору викладацького персоналу доцільно здійснювати на засадах системного підходу, оскільки випадковий та необґрунтований добір молодих педагогів ВНЗ зумовлює не тільки плинність викладацьких кадрів, а й низькі результати їх науково-педагогічної діяльності.

Т. С. Кабаченко, розкриваючи ідеї управління людськими ресурсами, зазначає, що «організаційно-педагогічні умови є зовнішніми регуляторами поведінки особистості, які використовуються організацією для досягнення її мети»². Тож формування викладацького персоналу слід розглядати як важливий елемент інноваційного процесу й організаційну умову ефективного функціонування, розвитку та підвищення конкурентоспроможності вищого навчального закладу.

За даними відомої московської ученої, авторки численних праць із питань психологічних аспектів професійної діяльності, у світовій практиці існує підхід до реалізації «Програми підготовки й розвитку персоналу», який ґрунтується на підготовці, перепідготовці, підвищенні кваліфікації, що здійснюють або у зв'язку з кадровими процесами, або у зв'язку з інноваційною діяльністю у ВНЗ. Т. С. Кабаченко зауважує, що «підготовка персоналу має ступінчастий характер», а викладач, який є безпосереднім учасником такої програми, може змінювати свій статус, і, як наслідок, – рівень заробітної плати. Основною метою названої Програми є безперервне навчання, розвиток і саморозвиток викладацьких кадрів³.

У зв'язку із цим, під час прийняття викладачів на вакантні місця організаційно-педагогічні умови формування викладацького персоналу необхідно розглядати як важливі завдання управління, що дають змогу в повному обсязі реалізувати мету вищого навчального закладу.

Вивчаючи проблему роботи з молодими кадрами, учена Н. В. Житник указує на особливо важливий етап – надання допомоги викладачам ВНЗ, яких було обрано для науково-педагогічної

² Кабаченко Т. С. Психология в управлении человеческими ресурсами / Т. С. Кабаченко. – Спб: Питер, 2003. – С. 69.

³ Там само. – С. 291-292.

діяльності. Дослідниця вважає, що «однією з обов'язкових умов успішного функціонування ВНЗ є висококваліфікований викладацький персонал, спроможний забезпечити якісну професійну підготовку студентів», тому доцільно розробити і впроваджувати в роботу такого закладу «Комплексну програму розвитку кадрового потенціалу»⁴.

Важливо, що згідно із Програмою у вищому навчальному закладі повинні бути створені умови (інформаційні, методичні, фінансові) для організації науково-дослідної роботи викладачів, здобувачів, аспірантів. Зазначено також, що вдосконаленню методичної майстерності педагогів сприяє стажування у провідних вищих школах, на курсах підвищення кваліфікації, але не менш важливою є розробка комплексу заходів із розвитку власного кадрового потенціалу. Дослідниця пропонує комплексну програму розвитку викладацького персоналу, що передбачає діяльність науково-методичних семінарів із проблем вищої школи, функціонування лабораторії інтенсивних технологій тощо.

Формування та розвиток кадрового потенціалу є комплексним, системним та безперервним процесом. Відповідно, покладатися лише на підвищення кваліфікації через централізовану систему – неможливо, оскільки система підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру веде радше до наукового зростання педагога, залишаючи поза увагою педагогічний та методичний аспекти. Тому ВНЗ повинні самостійно здійснювати фахову підготовку викладацьких кадрів, стати основним центром професійно-особистісного зростання молодого викладача.

Досвід роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича свідчить, що неабияке значення для підвищення професіоналізму викладачів може мати розробка та впровадження науково-методичного семінару «Професійно-особистісне становлення викладача ВНЗ», що аналізує теоретичні та практичні аспекти проблем педагогіки, психології та методики викладання вищої школи. За нашими дослідженнями, цей семінар

⁴ Житник Н. В. Організаційно-педагогічні умови підготовки бакалаврів у коледжі II рівня акредитації: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Криворізький державний педагогічний університет. – Кривий Ріг, 2001. – 18 с.

є актуальним, тому що чимало викладачів, особливо непедагогічних спеціальностей, здебільшого не володіють на достатньому рівні педагогічними знаннями, ефективними формами й методами навчання, не орієнтуються в педагогічних технологіях вищої школи. Варто зазначити, що семінар проводять досвідчені науково-педагогічні кадри, із залученням провідних педагогів, психологів та методистів. Перевагою такої роботи є те, що вона за змістом складається з окремих форм роботи не тільки з молодими викладачами, які поповнили професорсько-викладацький склад, а до неї можна залучати – за потреби – і викладачів зі стажем роботи, які потребують психолого-педагогічної та методичної підтримки.

Беручи до уваги, що вища школа є соціально-педагогічною системою і добір викладацьких кадрів має соціальний характер, дослідники окреслених проблем указують на важливість соціально-педагогічних умов.

Зокрема Л. І. Даниленко виділяє дві групи соціально-педагогічних умов: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх зараховує такі: зміну державної політики в галузі освіти; оновлення стратегічної мети і завдань освіти та виховання молодого покоління; визначення пріоритетних напрямів реформування системи освіти; модернізацію змісту освіти та виховання; розширення та оновлення мережі навчальних закладів, відкриття їх нових типів; реформування управління системи освіти; удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів; інтеграцію зусиль соціальних інститутів і громадських організацій у вирішенні проблеми освіти та виховання⁵. До внутрішніх належать: раціональність постановки мети та завдань освіти; модернізація змісту і структури навчально-виховного процесу; визначення пріоритетних принципів навчально-виховної роботи та шляхів їх реалізації; реформування управління; зміна соціально-економічного статусу; реорганізація фінансово-господарської діяльності; оновлення функцій керівника та вимог до його особистості. Водночас висувають вимоги до управлінського рішення: усебічна обґрунтованість, продуманість, своєчасність, необхідна

⁵ Даниленко Л. И. Инновационный образовательный менеджмент. - М.: Главник, 2006. - С. 38.

повнота змісту, повноважень, узгодженість із раніше ухваленими рішеннями⁶.

Отже, розв'язання проблеми добору викладацьких кадрів пов'язано як із зовнішніми соціально-педагогічними (ідеться про потребу удосконалити систему підготовки й перепідготовки викладацьких кадрів), так і з внутрішніми (оновлення функцій керівників навчальних закладів) умовами.

На підставі проведеного теоретичного аналізу досліджень учених (В. М. Алфімов, Л. І. Даниленко, Н. В. Житник, А. М. Зубко, В. І. Маслов, А. І. Підласий та ін.) зазначмо, що діяльність ВНЗ залежить від різних за змістом умов, створення яких дає змогу керівникам забезпечувати високу результативність навчально-виховного процесу. До таких умов необхідно зарахувати: організаційно-педагогічні; соціально-економічні (підтримка соціального статусу викладачів на належному рівні, встановлення системи соціальних гарантій: пенсійне забезпечення, пільги, допомоги, стабільна заробітна плата); організаційно-правові (удосконалення системи законодавчої бази; зміна вимог до адміністративної системи вищої школи); фінансово-економічні (забезпечення вищого навчального закладу необхідною матеріально-технічною базою відповідно до профілів підготовки, посібниками, підручниками, розробками методик проведення занять, різноманітною літературою тощо); соціально-психологічні (використання соціально-психологічних методів управління закладом, створення позитивного психологічного клімату в колективі, зростання вимог до підготовки й перепідготовки як управлінських кадрів, так і викладацького персоналу, використання моральних і матеріальних заохочень тощо); загальні умови, що поєднують за змістом всі вище зазначені умови.

Уважаємо, що загальні умови мають спільні ознаки (виявляються як в організаційних, так і в педагогічних умовах), і незалежно від профілю ВНЗ, «власного іміджу» всі викладачі виконують загальну функцію (реалізація мети вищої освіти), але вирішують, окрім цього, і спеціальні регіональні завдання. Загальні умови

⁶ Даниленко Л. І. Инновационный образовательный менеджмент. - М.: Главник, 2006. - С. 39.

визначено також єдиним статусом викладачів, згідно з яким усіх їх забезпечують рівними правами й можливостями (незалежно від дисципліни, яку вони викладають).

Оскільки обов'язковою загальною умовою діяльності викладачів у вищій школі є прагнення кожного підвищувати результати власної діяльності, то зростає роль самоосвіти (як в організаційному, так і в педагогічному аспекті).

Відзначмо, що сам процес формування складу викладачів є за змістом власне організаційною умовою, що, однак, потребує від керівника вищого навчального закладу відповідних умінь: розробляти систему добору викладацького персоналу; створювати оригінальну систему управління даним видом діяльності; володіти сучасними комп'ютерними технологіями, за допомогою яких виявляти й діагностувати професійні, особистісні та ділові якості майбутніх викладачів ВНЗ; здійснювати кваліфікаційне тестування викладачів, вести співбесіди претендентів на викладацьку посаду.

До організаційних умов, що забезпечують обґрунтований добір і формування викладацького персоналу, необхідно зберегти достатньо високий рівень умінь керівника вищої школи аналізувати професійні, особистісні та ділові якості претендента на посаду викладача; усвідомлювати важливість створення для викладача необхідної матеріально-технічної бази, яка б сприяла успішній організації навчально-виховного процесу.

На сучасному етапі в більшості ВНЗ майже не здійснюють добору претендентів на посади викладачів вищої школи на підставі діагностування професійних та особистісних якостей, а для формування працездатного та конкурентоспроможного викладацького персоналу важливо передбачити два етапи названого процесу:

- перший етап потребує розробки діагностичних методик, за якими можна було б визначити рівень сформованості означених вище якостей викладача, оскільки вже на цьому етапі претендент на посаду у вищому навчальному закладі має виявити власну конкурентоспроможність у процесі формування складу викладацького персоналу;

- другий етап передбачає стажування на посаді викладача вищої школи для виявлення спроможності претендента забезпечувати організацію високоякісного навчально-виховного процесу.

Проте не можна успішно здійснювати другого етапу, якщо не організувати відповідної системи допомоги молодому викладачеві (ідеться про викладачів, які мають недостатньо досвіду роботи у вищому навчальному закладі) досить швидко досягти необхідного кваліфікаційного рівня викладання дисципліни. Цей етап формування викладацьких кадрів має також завершуватися «контрольними зрізами», тобто використанням визначених діагностичних методик, що дають змогу побачити темпи динаміки в розвиткові фахових здібностей викладача.

Розробляючи «Модель добору формування науково-педагогічних кадрів», ми виходили з того, що ця система роботи (розглянута як відносно цілісна соціально-педагогічна система) охоплює дві взаємопов'язані між собою підсистеми.

Перша з них передбачає діяльність адміністрації щодо добору претендентів на посаду викладача. Цю підсистему ми можемо ототожнювати з першим (добір претендентів на посаду викладача закладу) етапом роботи з формування складу викладачів. Друга підсистема (зарахування претендентів на посаду викладача закладу) безпосередньо пов'язана з наданням допомоги зарахованим на роботу. Цю підсистему можна ототожнювати із другим етапом роботи щодо формування складу викладачів. Уважаємо за доцільне зазначити, що і на першому, і на другому етапах необхідно створити організаційно-педагогічні умови, за якими названа система буде успішно функціонувати.

Аналізуючи зміст поняття «формування викладацького персоналу», ми констатували, що під цим процесом розуміємо активну, цілеспрямовану діяльність керівників закладів стосовно добору й комплектування професорсько-викладацького складу на науково-обґрунтованій основі. Необхідно також узяти до уваги, що незалежно від конкретного претендента на посаду кожен із них виконує значну соціальну роль, і тому необхідно створити умови, за якими б керівники могли на етапі добору ви-

кладача виявити його можливості успішно виконувати зазначену соціальну роль.

На жаль, серед керівників ВНЗ також є проблема недостатнього досвіду роботи, адже не всі володіють науково обґрунтованою системою формування викладацьких кадрів.

На думку Л. Е. Орбан-Лембрик, «психічну природу діяльності людини неможливо пізнати без з'ясування мотивів її діяльності»⁷. Зважаючи на те, що система формування викладацького персоналу має бути спрямована на успішне закріплення викладачів у ВНЗ для подальшої роботи, необхідна система спостережень за особливостями поведінки особистості в певній групі людей. Дослідник стверджує, що «суттєвою характеристикою особистості є її поведінка у групі, вміння контактувати і взаємодіяти з іншими людьми, дотримуватися групових норм і правил»⁸. Дуже важливими є результати спостереження, що дають змогу помітити чи то конфліктний характер людини, чи то її вміння досить швидко набути авторитету серед колег і студентів, чи то її статус, чи визнання конкретної особи або невизнання (прояви симпатії до неї чи антипатії оточення).

У сучасній психології великого значення набуває теорія психології кар'єри. Визначають різні чинники, що сприяють ефективній діяльності як керівників, так і їхніх підлеглих. Як зазначає Л. Е. Орбан-Лембрик, на початку 30-х років XX ст. предметом психології управління були такі процеси: «добір співробітників відповідно до їх психологічних особливостей; вплив на психіку працівників з метою досягнення оптимальної продуктивності їх праці; активність людини в процесі виконання робочих завдань в організації; створення комфортного робочого середовища тощо»⁹. Як свідчать результати проведених досліджень (В. Ю. Биков, І. Є. Булах, В. І. Гриценко, А. І. Підласий, І. П. Підласий, Е. В. Попов, М. Рот та ін.), розробка експертних систем, особливо в зарубіжній практиці управління та ухвалення

⁷ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – С. 149.

⁸ Там само. – С. 151

⁹ Там само. – С. 15.

управлінського рішення, щодо оцінювання діяльності людини, її професійних, особистісних, ділових якостей сьогодні дедалі більше зростає. Натомість у практиці вищих шкіл України застосування експертних систем щодо формування викладацького персоналу ще не має такого поширення.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що до сучасних організаційних умов добору викладацьких кадрів належить наявність необхідної матеріально-технічної бази в керівників ВНЗ (ідеться про спеціальні інформаційні центри, на базі яких можна здійснювати діагностичний добір претендентів на посаду викладачів).

Серед важливих організаційних умов – уміння керівника навчального закладу чи його структурного підрозділу (факультету, кафедри) спілкуватися із претендентами або з молодими викладачами, створюючи для них сприятливі умови спілкування і змогу на перших етапах викладацької діяльності отримати спеціальну допомогу від досвідчених викладачів. Важливою є також спроможність закладу на перших етапах роботи скерувати викладача на спеціальну підготовку.

Саме тому до організаційних умов формування складу викладацьких кадрів необхідно зарахувати постійну увагу ректорату, деканату та завідувачів кафедр до нових колег: необхідно власним прикладом продемонструвати молодим викладачам ВНЗ форми спілкування з колегами і студентами, які уможливають встановлення тісних стосунків, що сприяють результативній співпраці та співтворчості.

Система формування викладацьких кадрів функціонує успішно, якщо є «індикатор» – показник ефективності її функціонування. Таким показником завжди є результат її діяльності. Було проаналізовано дві групи умов: загальні та організаційні. Не менш важливою є третя група, відповідно до якої має здійснюватися добір викладацького персоналу, – це педагогічні умови. На нашу думку, вони є об'єктивно і суб'єктивно необхідними, оскільки їх створення сприяє самореалізації особистості викладача. Оптимізація управління процесом формування викладацького персоналу у ВНЗ спрямована на створення педагогічних умов для ефективного добору викладацького персоналу.

До педагогічних умов необхідно зарахувати науково-методичне забезпечення процесу діагностичного добору педагогів (ідеться, зокрема, про наявність у керівників спеціально розроблених методик та методичних рекомендацій із їх використання).

У процесі діяльності педагогів важливо виявити, наскільки претенденти володіють знанням предмета, який будуть викладати, та методикою викладання предмета; наскільки вони спроможні управляти пізнавальною діяльністю студентів, розробляти робочі програми й удосконалювати їх, володіти педагогічними технологіями навчання; використовувати інноваційні інформаційні та інші технології; чи можуть вони працювати в мережі Інтернет, із комп'ютерною технікою, залучати студентів до науково-дослідної роботи, надавати допомогу студентам – за потреби – щодо планування спільної навчальної роботи та її відповідної організації; використовувати активні форми і методи організації навчання студентів; спілкуватись зі студентами у процесі навчання і в позааудиторній роботі.

Важливою педагогічною умовою успішного добору викладацького персоналу, на нашу думку, є створення вже на другому етапі формування складу кадрів (стажування викладачів) сприятливого психологічного мікроклімату. На створення такого клімату впливають різні чинники: рівень розвитку викладацького персоналу; рівень психологічної сумісності; стиль керівництва тощо.

Безумовно, наявність у керівників ВНЗ достатньо повного програмно-методичного та інформаційного забезпечення процесу добору викладацького персоналу (ідеться про наявність в «арсеналі» керівника високоефективних методик діагностування професійних, особистісних та ділових якостей викладачів) дасть йому змогу опосередковано впливати на результати підготовки майбутніх фахівців.

Отже, з огляду на зазначене вище можемо стверджувати, що:

- для успішного виконання управлінських функцій керівникам ВНЗ доцільно обґрунтовано формувати склад викладацького персоналу, оскільки ефективність управління залежить від розробленої системи добору кадрів; добір викладачів є формою попереднього контролю якості трудових ресурсів і здійснюється відповідно до їхньої

здатності аналізувати та синтезувати власний педагогічний досвід;

- успішність добору викладацьких кадрів для роботи у вищій школі потребує розробки певної системи відповідного змісту діяльності і системи управління нею;
- організаційно-педагогічні умови формування викладацького персоналу необхідно розглядати як важливі завдання й обставини управління, що сприяють реалізації мети вищого навчального закладу;
- розв'язання проблеми формування викладацьких кадрів пов'язано із зовнішніми соціально-педагогічними (необхідність удосконалити систему підготовки і перепідготовки викладачів) та внутрішніми (оновлення функцій керівників навчальних закладів) умовами. Функціонування вищого навчального закладу залежить від різних за змістом умов (організаційно-педагогічних, соціально-економічних, організаційно-правових, фінансово-економічних, соціально-психологічних, загальних), створення яких дає змогу керівникам ВНЗ забезпечувати високу результативність навчально-виховного процесу;
- у процесі формування працездатного та конкурентоспроможного викладацького персоналу важливо передбачити два етапи: перший – потребує розробки діагностичних методик, за допомогою яких можна визначити певний рівень сформованості якостей викладача; другий – передбачає стажування на посаді викладача вищої школи з метою виявлення спроможності претендента забезпечувати організацію високоякісного навчально-виховного процесу;
- до організаційних умов добору викладацьких кадрів можна зарахувати: наявність необхідної матеріально-технічної бази у керівників ВНЗ (спеціальні інформаційні центри, на базі яких можливе здійснення діагностичного відбору претендентів на посаду викладачів); створення правової бази діяльності викладачів; уміння керівника вищого навчального закладу (або його заступників) спілкуватися із претендентами; змогу керівника на перших етапах роботи скерувати викладача на спеціальну підготовку; постійну увагу

ректорату, деканату та завідувачів кафедр до нових колег; форми допомоги, що сприятимуть утвердженню бажаної поведінки педагога в системі спілкування;

- до педагогічних умов належить: науково-методичне забезпечення процесу діагностичного формування кадрів; програмно-методичне та інформаційне забезпечення процесу добору викладацького персоналу; професійні знання та уміння претендентів на посади викладачів.

Марія ІВАНЧУК, Тетяна ФЕДІРЧИК

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

МОДЕЛЬ СИСТЕМИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВИКЛАДАЧА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У сучасному світовому освітньому просторі дедалі більшої сили набувають процеси інтеграції. У цій ситуації доводиться говорити не лише про вітчизняну, а і про світову системи освіти, одним із важливих чинників якої є мобільність студентів та викладачів. Однак диплом міжнародного зразка ще не робить випускника вищого навчального закладу конкурентоспроможним. Необхідна якісно нова підготовка майбутніх фахівців, які на підставі здобутих компетенцій зможуть реалізувати себе на ринку праці. У зв'язку із цим виникає потреба застосовувати нові підходи до освітньої системи, яка створюватиме умови для ефективної самостійної роботи студентів із максимальною індивідуалізацією навчання. У ситуації, що склалася, вища школа висуває особливі вимоги до викладача, за яких його функція полягатиме не тільки в збереженні та передачі знань, а й у формуванні в майбутніх фахівців потреби в самоосвіті, у виробленні в них навичок творчого засвоєння знань. Саме викладачеві належить стратегічна роль у розвитку особистості студента у процесі його особистісного формування та професійної підготовки.

Результати акредитації вищих начальних закладів, кількісно-якісний аналіз ефективності їхньої діяльності значною мірою залежить від рівня науково-педагогічної діяльності викладачів вищої школи. Однак рівень професійної підготовки сучасного викладача вищих навчальних закладів не завжди відповідає потребам сьогодення.

Сучасна освітня ситуація проблему підготовки педагогічних кадрів висуває на якісно новий рівень. Вища освіта в Україні пере-

буває на стадії реформування відповідно до вимог Болонського процесу, що потребує вирішення багатьох проблем на нормативно-організаційному, концептуальному та методичному рівнях. Однак першочерговим залишається питання щодо підготовки науково-педагогічних кадрів, оскільки ефективність функціонування системи вищої освіти в Україні значною мірою залежить саме від їх професійності. Розвиток фаховості викладачів ВНЗ впливає на підвищення рівня їхньої науково-педагогічної діяльності, через яку реалізується й державна політика – формування інтелектуального та духовного потенціалу нації.

Проблему становлення та розвитку педагога вищого навчального закладу значною мірою висвітлено у працях науковців, які досліджували: особливості становлення особистості (Р. Бернс, А. Маслоу, Ф. Парсонс, К. Роджерс); закономірності формування педагогічної майстерності освітянських кадрів та розвитку професійно важливих якостей майбутніх викладачів (О. Абдуліна, І. Зязюн, В. Косарьов, А. Крючатов, Н. Лобанова, Н. Ничкало); професійно-педагогічну підготовку (І. Богданова, О. Дубасенюк, Т. Царегородцева); специфіку професійно-педагогічної діяльності викладача вищої школи (Є. Астахова, В. Кіпень, Г. Коржов, Н. Кузьміна); підготовку майбутнього викладача вищої школи (В. Калошин, Б. Левківський, Г. Матушевський, О. Мороз, В. Слос-тьонін, Б. Степанишин, В. Юрченко).

Кілька дисертаційних досліджень присвячено вивченню окремих аспектів означеної проблеми, а саме: формуванню професійної компетентності майбутніх викладачів (І. Міщенко, Л. Зеленська, О. Демченко, В. Микитюк, Р. Цокур); педагогічним умовам успішної професійної діяльності викладача вищого навчального закладу (В. Ісаченко, В. Коновалова, О. Полозенко, В. Степашко); педагогічним умовам адаптації викладача (Я. Абсаямова, І. Гапійчук, І. Облес, С. Хатунцева); теоретичним основам і практиці розвитку педагогічного покликання (Л. Ахмедзянова); процесові формування педагогічної майстерності в системі безперервної педагогічної освіти (Є. Барбіна); категорії професіоналізму в теорії і практиці підготовки майбутнього педагога (Н. Гузій).

Однак, беручи до уваги результати зазначених вище досліджень та внесок авторів у педагогічну науку, констатуємо, що

досі немає цілісного дослідження системи розвитку педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи в умовах науково-педагогічної діяльності.

У пропонованій статті автори ставлять мету – розкрити суть педагогічної професійності викладача вищої школи та обґрунтувати внутрішню систему розвитку ВНЗ на етапі науково-педагогічної діяльності.

Підвищення якості навчального процесу у вищій школі й посилення зацікавленості в неперервному самовдосконаленні суб'єкта навчання – викладача – неможливі без умілої організації його діяльності. Сучасній вищій освіті необхідні викладачі, які володіють як традиційними, так і новітніми педагогічними технологіями, що дають змогу у процесі особистісного та професійного зростання досягати нових педагогічних цілей. Саме такий викладач може суттєво впливати на підвищення якості вищої освіти.

Проаналізуємо передусім визначення поняття «якість», яке у тлумачному словнику визначають, по-перше, як ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням; по-друге, як сукупність характеристик продукції або послуг щодо здатності задовольнити встановлені та передбачені потреби¹. Якість освіти є тим нормативним рівнем, якому повинен відповідати продукт освіти. На думку вчених Н. П. Капустіна, П. І. Третьякова, Т. І. Шамової, у категорії «якість освіти» реалізується соціальне замовлення суспільства на навчально-виховну діяльність освітнього закладу².

Високі показники якості освіти залежать від багатьох чинників, серед яких – кадровий потенціал навчального закладу, його матеріально-технічна база, начальна-методичне забезпечення педагогічного процесу, система управління в освітньому закладі тощо. Визначальним, на нашу думку, є рівень професійності педагогічних кадрів, які своєю чергою досить суттєво впливають на діє-

¹ Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів / За заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. – С. 823.

² Шамова Т. И., Третьяков П. И., Капустин Н. П. Управление образовательными системами: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Т. И. Шамовай. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – С. 183.

вість інших чинників, що, урешті-решт, визначає рівень якісних показників освіти.

В умовах середньої, вищої та післядипломної освіти підготовка педагогічних кадрів ґрунтується насамперед на концепції неперервності освіти, яку в усіх цивілізованих країнах прийнято за стратегічну.

На думку вчених (В. Войтенко, В. Гуменюк, А. Лавренюк, Л. Малинич, В. Мельник), концепція неперервності реалізується завдяки забезпеченню наступності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти; формуванню потреби і здатності особистості до самонавчання й саморозвитку; оптимізації системи перепідготовки працівників і підвищенню їхньої кваліфікації; створенню інтегрованих навчальних планів і програм; розвитку і запровадженню дистанційної освіти³.

Проведені дослідження, досвід власної науково-педагогічної діяльності, спостереження у процесі управлінської діяльності у ВНЗ, що підтверджують висновки учених – О. Гури, А. Кузьмінського, З. Курлянд, А. Ліненко, Ю. Фокіна, дають підстави стверджувати, що на відміну від викладачів педагогічного профілю, які мають фундаментальну професійну вищу педагогічну освіту, збагачену досвідом викладання в загальноосвітній школі, досвідом педагогічної практики, а згодом і досвідом педагогічних досліджень на етапі магістратури та аспірантури, викладачі багатьох вищих навчальних закладів іншого профілю (технічних, економічних, транспортних, медичних, сільськогосподарських тощо) не мають фахової психолого-педагогічної підготовки, а є спеціалістами різних предметних галузей, які не орієнтовані на діяльність у галузі освіти. До них належать також викладачі класичних університетів, оскільки, відповідно до Закону України «Про вищу освіту», університети є багатопрофільними закладами, що проводять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям відповідної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів

³ Войтенко В. І., Лавренюк А. О., Малинич Л. М., Мельник В. В., Гуменюк В. В. Управління якістю освіти / За заг. ред. Лавренюка А. О. – Хмельницький: ХОІППО; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – С. 38.

науки, техніки, культури і мистецтв (стаття 25), і не орієнтовані здебільшого на педагогічну діяльність⁴. Безперечно, більшість науково-педагогічних працівників за довгі роки діяльності у ВНЗ – незалежно від фахового напрямку – стають професіоналами високого класу в даній царині суспільної практики, однак таке становлення та розвиток викладача, яке ґрунтується на емпіричному досвіді, триває десятиліття.

Донедавна така ситуація не викликала великого занепокоєння, тому що зміни та вимоги до вищої освіти не були настільки швидкоплинними, як на сучасному етапі. Умови, у яких перебуває вища освіта, нові пріоритети освітньої галузі ставлять вимогу високого фахового рівня не тільки до досвідчених викладачів, а й до молодих педагогів уже на перших етапах їхньої науково-педагогічної діяльності.

Моніторинг стану готовності молодих викладачів вищої школи – колишніх випускників ВНЗ – до науково-педагогічної діяльності дає підстави стверджувати, що найбільше труднощів виникає під час реалізації психолого-педагогічних функцій навчальної та виховної роботи зі студентами. Як стверджує значна частина молодих викладачів, власну діяльність вони здійснюють, здебільшого «копіюючи» своїх старших колег або ж покладаючись на інтуїцію, що на сучасному етапі не може бути прийнятним.

Отже, сьогодні виникла потреба цілеспрямовано й системно забезпечити розвиток педагогічної професійності науково-педагогічних кадрів ВНЗ як на етапі навчання їх у магістратурі, так і в перші роки діяльності у вищій школі. На підставі аналізу навчальних планів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» констатуємо, що питома вага психолого-педагогічних дисциплін на непедагогічних спеціальностях та тривалість педагогічної (асистентської) практики в магістрів недостатні для формування педагогічної професійності майбутніх викладачів вищих навчальних закладів. Це своєю чергою викликає педагогічні суперечності: з одного боку, сучасна вища школа вимагає здійснювати науково-педагогічну діяльність на високому фаховому рівні, а з іншого –

⁴ Закон України «Про вищу освіту» / Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003. – 976 с.

молоді викладачі ще не готові виявляти високого рівня професіоналізму у процесі діяльності. Означена суперечність дає підстави наголошувати на необхідності розробити та активно впроваджувати систему розвитку педагогічної професійності молодого викладача в умовах науково-педагогічної діяльності.

Зміст поняття «педагогічний професіоналізм» Н. Гузій визначає «як систему, склад якої визначається змістом її взаємозалежних сутнісних складових – професіоналізму діяльності і професіоналізму особистості педагога». Відповідно до логіки системного аналізу дослідниця виділяє одиниці другого ряду – «цілісні інтегративні якості, що утворюються в результаті взаємодії цих підсистем і активно впливають на них, а саме: компетентність і культуру педагогічного мислення, культуровідповідну професійно-педагогічну позицію, емоційно-почуттєву культуру педагога, культуру професійно-педагогічної поведінки».⁵ Н. Гузій стверджує, що «професійно-педагогічна компетентність становить зміст когнітивного компонента педагогічного професіоналізму, відображає академічну зрілість педагога та багатство його професійного тезаурусу. Це складноструктурована система теоретичних і практичних знань, що виступає основою відповідних видів компетентності педагога-професіонала».⁶

Погоджуючись із висновками ученої, зазначмо, що *розвиток педагогічного професіоналізму викладача вищої школи* – цілісно інтегрований процес, що зумовлений організаційно-педагогічними, психолого-педагогічними та соціально-педагогічними детермінантами, на який впливають зовнішні і внутрішні, керовані та некеровані чинники, котрі сприяють підвищенню рівня професійно-педагогічної компетентності, педагогічної майстерності, професійно значущих якостей педагога (викладача, науковця, методиста, вихователя) та його індивідуального іміджу як фахівця та особистості.

Для ефективного розвитку професіоналізму викладача вищого навчального закладу неабияке значення має система управління.

⁵ Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти: Монографія. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – С. 159–160.

⁶ Там само. – С. 181.

Здійснюючи педагогічне управління, необхідно усвідомлювати і брати до уваги зміст цього явища, яке, на думку Є. М. Хрикова, полягає в «діяльності управлінської системи, що спрямована на створення соціально-прогностичних, педагогічних, психологічних, кадрових, правових, матеріально-фінансових, санітарно-гігієнічних, медичних умов, які потрібні для нормального функціонування і розвитку навчально-виховного процесу та реалізації мети освітнього закладу»⁷.

Оскільки процес управління ґрунтується на системному знанні та на розвитку об'єкта управління, можна стверджувати, що необхідно створити відповідну внутрішню систему післядипломної освіти в умовах вищого навчального закладу, яка б функціонувала в постійному режимі оновлення й розвитку, сприяючи підготовці науково-педагогічних кадрів до діяльності в освітньому закладі, ситуація та умови діяльності якого систематично змінюються та за залежать від динаміки соціальних, економічних та культурних процесів.

Формуючи науково обґрунтовану систему післядипломного навчання, необхідно зосередити зусилля на те, щоби спрямувати цю систему на підвищення рівня фундаментальності педагогічних знань кожного викладача, на забезпечення гармонізації науково-предметних, світоглядно-методологічних, дидактичних, психологічних знань, що своєю чергою дасть змогу педагогові вищої школи найповніше реалізувати гуманітарну, культуротворчу функції, виробити в собі професійні цінності, оволодіти сучасними технологіями впливу на особистість студента для його розвитку та професійного формування.

Відповідно до зазначеної вище мети, розробка системи розвитку фаховості викладача вищої школи, зокрема викладача-початківця, передбачає потребу забезпечити в цій системі реалізацію об'єктивних загальних принципів, таких як:

- духовність, в основі якої – поняття про гармонійне співіснування людини і розумно збудованого світу;
- гуманізм і демократизм, що передбачає розвиток здібностей і творчого потенціалу викладача;

⁷ Хриков Є. М. Управління навчальним закладом: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – С. 28.

- комунікативність, яка спрямована на розуміння себе і свого місця в освітньому соціумі;
- особистісно-діяльнісний підхід, що вимагає реалізації себе як частини загальної системи, яка забезпечує її дієвість.

Формуючи зміст післядипломної підготовки науково-педагогічних кадрів, доцільно, на нашу думку, діяти відповідно до оновлених функцій педагога ВНЗ. Ідеться, зокрема, про те, що, по-перше, педагог вищої школи – професіонал, тобто викладач не однієї дисципліни, а цілої освітньої галузі, здатний до інтеграції наукових знань; читання не лише нормативних курсів, а й спецкурсів вимагає від нього постійного інтелектуального розвитку. По-друге, педагог вищої школи – психолог, який може впливати на студентів відповідно до особливостей їхнього психічного розвитку та індивідуальних якостей; по-третє, педагог вищої школи – педагог життя, вихователь; це людина, спроможна організувати життєдіяльність студентів так, щоб підготувати їх до адаптації і самореалізації в нестабільному світі, сформувані соціальну зрілість випускника ВНЗ як громадянина України та майбутнього фахівця; по-четверте, педагог вищої школи – дослідник, здатний до всебічного аналізу власної науково-педагогічної діяльності, педагогічного процесу та його результатів, до об'єктивної оцінки досягнень як у своїй роботі, так і в розвиткові студентів. Водночас це людина, яка може проводити ґрунтовні теоретико-методологічні та практичні наукові дослідження в конкретній галузі. По-п'яте, педагог вищої школи – творчий працівник, який відмовився від рецептурної педагогіки, від готових методичних розробок занять і здатний конструювати на науковій основі власні, індивідуальні педагогічні системи, створювати нові педагогічні технології та методи професійного навчання; по-шосте, педагог вищої школи – методист, який може забезпечити розробку навчально-методичного забезпечення до тих навчальних дисциплін, які він викладає, проконсультувати студентів під час проходження різних видів практики; по-сьоме, педагог вищої школи – це суб'єкт педагогічного процесу, здатний забезпечити власний саморозвиток, індивідуальність, професійний імідж.

Розвиток професіоналізму викладача вищої школи при забезпеченні принципу неперервності освіти, що проявляється

в наступності між підготовкою майбутнього педагога ВНЗ на етапі навчання в магістратурі та його науково-педагогічною діяльністю, вимагає від системи управління вибору шляхів розвитку як теоретично обґрунтованих способів досягнення мети, що відображають сукупність змісту, форм, методів діяльності щодо досягнення прогнозованого результату.

Шляхи розвитку педагогічного професіоналізму у внутрішній системі управління ВНЗ, окрім теоретичного обґрунтування, передбачають сукупність організаційних дій, спрямованих на створення структур, на управління й координацію їхньої діяльності, на розподіл повноважень і відповідальності (організаційна складова) щодо визначення змісту, форм, методів освіти, програмно-методичного та інформаційного забезпечення, адекватного завданням, принципам організації розвитку професіоналізму педагога (методична складова).

Шляхи розвитку педагогічного професіоналізму викладача вищої школи визначають:

- створення регіональної (внутрішньої) системи моніторингу якості науково-педагогічної діяльності;
- науково-методичне забезпечення системи розвитку професіоналізму педагога;
- персоніфікацію цієї системи, що надавало б кожному викладачеві ширші можливості для оновлення, удосконалення, поглиблення своєї професійно-педагогічної підготовки.

Система розвитку професіоналізму викладача на етапі післядипломної підготовки передбачає реалізацію таких функцій, як: адаптивна, компенсаторна, аналітична, перетворювальна, розвивальна, прогностична, комунікативна, стимулювальна, реалізація яких дає змогу змістити акценти з вивчення стандартних підходів до здійснення науково-педагогічної діяльності на перспективні моделі педагогічного досвіду і набуття власного досвіду під час різноманітної практики.

Зміни системи науково-методичної роботи ВНЗ слід спрямовувати на зміцнення вертикалі *ВНЗ – факультет – кафедра – викладач*, при цьому вкрай необхідно (у суті речі це і є визначальним) брати до уваги та забезпечувати зворотні зв'язки з основним замовником послуг – студентом. Робота з науково-педагогічними

кадрами повинна стати більш гнучкою та носити прогностичний характер, що дасть змогу адекватно реагувати на запит практики.

Пошуки шляхів вирішення означеної проблеми в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича упродовж останніх років посприяли тому, щоби в роботі науково-методичної лабораторії моніторингу якості підготовки фахівців, наукових досліджень факультету педагогіки, психології та соціальної роботи запровадити систему роботи з молодими викладачами, яка передбачає кілька складових, а саме:

- *на етапі магістратури та аспірантури* – вивчення нормативних курсів «Педагогіка вищої школи», «Психологія вищої школи», «Методика викладання у вищій школі», «Методологія наукових досліджень у вищій школі», «Управління навчально-виховним процесом у вищій школі», «Психологія управління» та спецкурсів «Професійно-особистісне становлення викладача вищої школи», «Освітні технології навчання у ВНЗ» тощо, котрі спрямовані на формування теоретичних знань та умінь студентів щодо здійснення науково-педагогічної діяльності у ВНЗ; асистентська практика магістрантів забезпечує занурення студентів у реальні умови здійснення науково-педагогічної діяльності та поглиблення практичних умінь викладацької, наукової, виховної, методичної, організаційної діяльності відповідно до структури діяльності викладача ВНЗ і є своєрідним індикатором виявлення в магістрантів труднощів здійснення основних видів професійної діяльності викладача;
- *на етапі здійснення науково-педагогічної діяльності* – проведення моніторингу (вхідного) готовності молодих викладачів до здійснення науково-педагогічної діяльності із застосуванням розроблених та адаптованих психолого-педагогічних методик; це дає змогу створити базу даних про особистісні якості педагогів та виявити рівень їхнього професіоналізму щодо здійснення науково-педагогічної діяльності у вищій школі; на підставі результатів моніторингу скласти індивідуальні програми професійного розвитку викладача. Окрім цього етап науково-педагогічної діяльності передбачає планування та організацію науково-

методичного семінару для молодих викладачів, під час якого аналізуватимуть актуальні проблеми вищої школи; проведення індивідуальних та групових тренінгів (психологічного та педагогічного змісту), щоб розвинути у викладачів особистісні та професійні якості; проведення моніторингу (поточного та підсумкового) для виявлення динаміки розвитку професіоналізму викладачів та розробки і планування стратегії подальшої науково-методичної роботи).

Реалізація всіх етапів системи вимагає оновлення змісту й функцій методичних служб відповідно до сучасної парадигми освіти і передбачає: «озброєння» педагогів засобами особистісного і професійного саморозвитку; створення ефективної внутрішньої інфраструктури ВНЗ; формування в педагогів інформаційної культури, уміння працювати в інформаційному просторі, забезпечувати моніторинг інформаційних процесів в освіті; допомогу в розробці та реалізації індивідуальних програм особистісного та професійного розвитку; науково-методичний супровід, що сприяє організації та розвитку практико-орієнтованих досліджень, зростання творчого потенціалу викладача; експертизу інновацій, які розробляють навчальні заклади та педагоги.

В основу системи розвитку професіоналізму викладача ВНЗ повинні бути покладені діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи, що своєю чергою вимагає особливої уваги до практичної спрямованості всіх заходів у структурі даної системи, мета якої – залучити викладачів до поглибленої діяльності у процесі аналізу різноманітних педагогічних проблем, стимулювати їх до самоаналізу та самооцінювання власного рівня професіоналізму, характеру його зростання у процесі науково-педагогічної діяльності.

Отже, реформування сучасної вищої освіти висуває нові вимоги до науково-педагогічних кадрів. У зв'язку із цим дедалі більше зростає роль системи післядипломної освіти, яка покликана формувати в педагогів готовність до інноваційної діяльності, має сприяти розвитку професійно-особистісних якостей, необхідних у професійній діяльності, що динамічно розвивається. Фаховий розвиток викладача вищої школи багато в чому залежить від того, наскільки ефективною є система його

неперервної освіти, а також від бази даних про рівень розвитку його професіоналізму, від його мотивів та освітніх потреб. Під час створення системи розвитку професіоналізму викладача вищої школи як складової реалізації цілісної управлінської системи відбуваються якісні зміни в досвіді педагога, що проявляється в оперативному використанні найновіших досягнень психолого-педагогічної науки та в моделюванні власної науково-педагогічної діяльності на ґрунті певних ідей.

Означена проблема багатоаспектна й потребує подальшого дослідження, зокрема вивчення та експериментального апробування інноваційних методів та форм науково-методичної роботи з молодими викладачами у вищому навчальному закладі.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Інтернаціоналізація в європейських університетах є однією зі складових освітнього процесу. У «трикутнику знань» «освіта – наука – інновації» вона виступає одним із якісних інструментів формування культури внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості, сприяючи розвитку людських ресурсів, соціальному та культурному поступові, виробленню міжнародних стандартів, створенню стратегічних альянсів, формуванню інституційних прибутків, міжнародному брендингу, удосконаленню студентів і викладачів завдяки розвитку міжкультурних компетенцій та прогресу науки.

Найкращі європейські практики використання інтернаціоналізації для забезпечення якості освіти свідчать про те, що в сучасних умовах вона сприяє створенню спільного освітнього поля, стимулюючи якісний розвиток освітніх інституцій назагал та навчальних програм зокрема, і водночас надає змогу кожному регіонові самостійно визначати найбільш адекватні практики та процедури. До спільних якісних характеристик належать розроблені стратегії розвитку інтернаціоналізації, що інтегровані у стратегії розвитку самих європейських навчальних закладів; підготовані управлінська та побутова інфраструктури; належно забезпечена інформаційна підтримка; продумана програма сприяння студентській і викладацькій мобільності; ресурсне забезпечення; мовні компетенції належного рівня; підтримка міжнародних досліджень; залучення провідних іноземних фахівців та участь у міжнародних альянсах.

Окреслення загальних рис інтернаціоналізації як динамічного інструмента забезпечення якості в європейських університетах є добрим підґрунтям для характеристики цього явища, для визначення його дієвості та вироблення потенційного комплексу ціле-

спрямованих заходів впровадження для адаптації в українському освітньому просторі.

У європейських країнах до використання інтернаціоналізації як засобу забезпечення якості освіти застосовують комплексний підхід відповідно до сформованих національних стратегій, які здебільшого мають універсальний характер і впроваджуються майже на всіх рівнях функціонування університетів – на рівні наукової діяльності, навчального процесу – формування програм і регулювання діяльності безпосередніх учасників навчального процесу, забезпечення репутації навчального закладу, системи адміністрування та фінансування.

У європейських університетах інтернаціоналізацію наукової діяльності забезпечують розроблені системні програми сприяння проведенню міжнародних наукових конференцій і конгресів та участі науково-викладацького складу в них. Окрім цього, академічні працівники мають підтримку міжнародних наукових публікацій, програми заохочують також до участі в науково-освітніх чи в дослідницьких проектах. Ефективність проведених заходів визначають відповідно до чітко розроблених механізмів, беручи до уваги якісні, а не другорядні статистичні показники, зокрема співвідношення кількості проведених міжнародних конференцій (конгресів) та загальної кількості таких наукових заходів; кількість виступів на міжнародних конференціях на одного дослідника; кількість міжнародних публікацій на одного дослідника в журналах експертної оцінки (peer-review journals); кількість цитувань однієї статті; кількість міжнародних публікацій на одного дослідника і кількість міжнародних цитувань відповідно до стандарту вимірювання CWTS; кількість часто цитованих авторів відповідно до Thomson; співвідношення кількості часто цитованих авторів і загальної кількості дослідників; кількість міжнародних патентів на одного дослідника; кількість викладачів, науковців і дослідників, задіяних у міжнародних освітніх та наукових проектах – як учасників, так і керівників чи співкерівників. Застосування такої європейської моделі запровадження інтернаціоналізації наукової діяльності університету відповідно до його конкретних завдань сприяє розвитку національної науки загалом та робить досягнення

кожної країни надбанням світової академічної спільноти, що поділяє тотожні проблеми і шукає спільних рішень, підвищує рейтингування чи міжнародну впізнаваність в академічному світі навчального закладу, забезпечує ріст рівня професіоналізму науково-педагогічного складу, а відтак має безпосередній вплив на покращення рівня якості освіти.

На рівні навчального процесу інтернаціоналізація сприяє формуванню програм транснаціонального типу, що передбачають залучення онлайн-навчання, розробку програм-близнюків та створення асоціацій вищих навчальних закладів. Однак на сучасному етапі функціонування програм такого типу потенційно є мало поширеним і малопродуктивним для українських університетів, тому що вони вимагають значних зусиль для створення, і є великий ризик, пов'язаний із транскордонним визнанням і самих програм, і кваліфікацій, які вони забезпечують. Відтак більш плідною для національної системи освіти є модель європейських університетів, де інтернаціоналізація інтегрується в навчальні програми через запровадження принципу фахоцентризму курсів, які викладають іноземними мовами, та через забезпечення належного рівня послідовного і практичного викладання іноземних мов.

На рівні ж функціонування й регулювання діяльності безпосередніх учасників навчального процесу інтернаціоналізація як інструмент забезпечення якості освіти передбачає залучення іноземних студентів; створення для студентів програм, що надають спільні або подвійні дипломи; забезпечення умов для написання кваліфікаційних студентських робіт із залученням закордонних співкерівників або рецензентів. Програма передбачає запрошення викладачів, які читають лекції іноземними мовами, та викладачів, котрі навчалися або викладали більш ніж один семестр за кордоном. Бібліотеки навчальних закладів забезпечуються науковими виданнями й актуальною періодикою іноземними мовами; інтеграція сприяє мобільності студентів та викладачів навчального закладу, зокрема в програмах стажування та участі в міжнародних конференціях. Дієвість інтернаціоналізації на рівні програми навчального процесу визначають за допомогою обліку співвідношення курсів, які викладають іноземними мовами, і загальної кількості курсів; визначення кількості іноземних

мов, що читають в університеті; через співвідношення кількості годин викладання на тиждень іноземних мов і загальної кількості годин. На рівні ж учасників навчального процесу якісними індикаторами слугують кількість іноземних студентів та співвідношення кількості цих студентів і загальної кількості студентів; співвідношення кількості іноземних студентів першого року навчання й загальної кількості студентів першого року навчання; відсоток іноземних випускників, залучених до асоціації випускників після трьох років по завершенні навчання; кількість студентів, які навчаються за програмами спільних або подвійних дипломів, та співвідношення кількості цих студентів і загальної кількості студентів; відсоток дипломних робіт, підготовлених із залученням закордонних співкерівників або рецензентів; співвідношення викладачів, які читають лекції іноземними мовами та загальної кількості викладачів; кількість викладачів, які навчались або викладали більш ніж один семестр за кордоном та співвідношення кількості цих викладачів і загальної кількості викладачів; відсоток наукових видань та актуальної періодики іноземними мовами в бібліотеці навчального закладу; загальна оцінка мобільності студентів і викладачів навчального закладу, включно із програмами стажування й участю в міжнародних конференціях; відсоток випускників бакалаврських, магістерських чи докторських програм вищого навчального закладу, які вступили на програми неукраїнських університетів; кількість викладачів університету – співкерівників магістерських робіт і докторських дисертацій, які пишуть в інших університетах (відповідно до т. зв. системи co-tutelle).

Інтеграція вітчизняних навчальних закладів у загальноєвропейські освітні процеси можлива завдяки застосуванню досвіду європейських університетів щодо використання інтернаціоналізації в навчальному процесі. Інтеграційним процесам сприяє передусім формування сучасних програм, що беруть до уваги актуальні динамічні зміни у «трикутнику знань», мають триступеневу структуру, відповідають європейській системі накопичення та трансферу кредитів (ECTS), передбачають визнання дипломів, плідно використовують технологічні досягнення, застосовують систему компетенцій згідно із принципом фахоцентризму

в навчальному процесі як основу якісної професійної підготовки фахівців. Окрім цього, через міжнародну академічну мобільність забезпечуватимуть академічний ріст та конкурентоздатність, розвиватимуть навички комунікації, відповідальності, уміння працювати в команді, адаптованість; розширюючи міжкультурні горизонти через поширення й запозичення міжнародного досвіду, інтеграційні програми ефективніше сприятимуть розвиткові інтелектуального потенціалу студентського та професорсько-викладацького складу, що водночас дасть змогу освіті стати більш відкритою до нових тенденцій та зміцнить міжкультурну й міждисциплінарну комунікацію.

Інтернаціоналізація на рівні адміністрування та фінансування академічної структури, сприяючи ефективності функціонування її науково-навчальної, економічної і виконавчої ланок, має важливе значення для забезпечення якості у «трикутнику знань». В адмініструванні європейських університетів, яке побудоване переважно за колегіальною моделлю, запроваджують програми сприяння росту професіоналізму та кваліфікацій через забезпечення участі у програмах міжнародних обмінів і в тренінгах адміністративних працівників усіх управлінських рівнів та через покращення мовних компетенцій, щоби їх підготувати до запровадження й забезпечення ефективного функціонування інтернаціоналізації на рівнях і наукової, і навчальної діяльності, і на рівні репутації закладу.

Європейська система академічного фінансування, будучи різноджерельною та багатоканальною, передбачає наявність програм, що забезпечують розвиток і поліфункціональне запровадження інтернаціоналізації, ефективність якої на рівні управління та фінансування вимірюють показниками співвідношення кількості адміністративних працівників зі знанням іноземних мов і загальної кількості цих працівників, відсотком адміністративних працівників, які брали участь у програмах міжнародних обмінів або у тренінгах, та їх загальної кількості, відсотком коштів, спрямованих для процесу інтернаціоналізації, у загальному бюджеті. Застосування інтернаціоналізації як інструмента забезпечення якості в українських закладах вищої освіти дасть змогу завдяки запровадженню європейської моделі адміністру-

вання та фінансування ефективно реалізовувати політику, цілі й освітні стратегії університетів, спрямовані на міжнародну співпрацю, сприяти витворенню особливого корпоративного духу, що об'єднує науковців, викладачів, студентів та адміністративних працівників для реалізації міжнародних навчальних, науково-дослідних та соціальних проектів, забезпечувати підтримку керівництвом конструктивних інтернаціональних ініціатив кафедр, напрямів і студентських об'єднань, розвивати інфраструктуру, розширювати сучасне інформаційно-технічне забезпечення та новітні технології, урегульовувати наявні засоби контролю системи менеджменту якості, ефективно забезпечувати виконання процесів, пов'язаних із наданням освітніх послуг.

Міжнародний вектор сприятиме покращенню якості управління університетом на всіх рівнях, дасть змогу сформувати добре організовану і мотивовану команду однодумців, здатних досягати стратегічних цілей, а це своєю чергою забезпечить результативність та ефективність адміністрування, підвищення кваліфікації керівних та науково-педагогічних працівників, навчально-допоміжного та технічного персоналу, удосконалення педагогічної, соціальної й управлінської компетентності співробітників, а відтак гарантуватиме належне забезпечення якості у «трикутнику знань».

Інтернаціоналізація в європейських університетах слугує інструментом забезпечення якості у «трикутнику знань» і водночас є одним із потужних засобів формування їхнього позитивного іміджу, що серед іншого передбачає розробку та документальне оформлення прозорої концепції закладу, визначення його місії та пріоритетів, створення унікальної система цінностей, звичаїв, традицій, стилів поведінки конкретної навчальної інституції, укладення програми розвитку його самого та його освітніх програм, забезпечення якості освітніх послуг, створення зовнішнього інформаційного поля закладу як відкритої соціально-педагогічної системи і навіть вироблення оригінальних й індивідуалізованих інформаційних матеріалів. Визначення ефективності інтернаціоналізації на рівні репутації навчального закладу є надзвичайно містким процесом, оскільки охоплює практично всі рівні функціонування університету: наукову діяльність,

навчальний процес, систему адміністрування та фінансування, а відтак практично усі виділені для цих рівнів показники засвідчують, наскільки якісним є процес формування позитивного іміджу академічної установи. У цьому аспекті інтернаціоналізація не тільки сприятиме міжнародній упізнаваності навчального закладу, а й розширюватиме його освітній простір і науково-практичні зв'язки, забезпечуватиме ріст рівня професіоналізму науково-педагогічного, навчально-допоміжного та адміністративного складу, підвищуватиме мотивацію праці та демократичність в управлінні, покращуватиме саму освітню структуру навчального закладу через формування сучасних програм і міжнародну академічну мобільність, забезпечуватиме академічний ріст, розвиток інтелектуального потенціалу та конкурентноздатність студентського та професорсько-викладацького складу, робитиме академічні й соціальні досягнення освітнього закладу більш ефективними.

Вивчення досвіду європейських країн щодо використання інтернаціоналізації як засобу внутрішнього й зовнішнього забезпечення якості вищої освіти сприятиме виробленню вітчизняної стратегії та основних напрямів її впровадження до освітнього простору, розробці моделі управління цим явищем, виробленню процедур оцінювання й моніторингу якості освітньої діяльності. Сформульовані основні принципи проведення ефективних змін забезпечать академічний, науковий, соціально-економічний та культурний поступ, розвиток людських ресурсів завдяки здобуттю міжкультурних компетенцій, посилять конкурентоспроможність, сприятимуть виробленню міжнародних стандартів, створенню стратегічних альянсів, формуванню інституційних прибутків і міжнародного брендингу.

РОЛЬ СТУДЕНТІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Освітній процес європейського вищого навчального закладу – це вертикаль, основою якої є головний бенефіціар – студент. Будь-які процеси, що стосуються якості освіти й науки, не мають змісту, якщо студент не бере в них участі й не впливає на якість цілого комплексу освітньої сфери закладу, якщо він не задіяний у механізми контролю та реформування. Як зазначає Кеті Керфут, працівник британської агенції із забезпечення якості освіти, «процес залучення студентів набуває дедалі більшої ваги. Для того щоб це стало реальністю, вищі навчальні заклади повинні створювати для студентів найкращі умови для того, щоб вони могли впливати на своє навчальне середовище та активно діяти в тих питаннях, які для них важливі»¹. Програма студентського контролю й оцінювання якості повинна бути частиною загальної системи забезпечення якості освіти у країні.

Студента у вищій освіті можна кваліфікувати по-різному: як сприймача знань, споживача, учасника і співучасника навчального процесу. Це завжди найбільш зацікавлена сторона в освітньому полі. Аналізуючи питання студентського залучення до процесів QA (Quality Assurance – забезпечення якості), зауважмо, що традиційна модель, за якою студента вважають лише сприймачем чи пасивним споживачем знань, давно застаріла. Навчання сьогодні – це перш за все активний внутрішній індивідуальний

¹ Агенція із забезпечення якості вищої освіти QAA робить ставку на залучення студентів, Quality Assurance Agency for Higher Education / Пер. І. Михайленко, О. Бурдик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=1610>.

шлях персонального вибудовування пізнавального процесу. Нова модель студента як активного співучасника, як дійової особи, яка причетна до формування навчального процесу, замінила домінуючу колись освітню парадигму, в якій студент – інертний поглинач навчального матеріалу. Із новою навчальною стратегією, такою як Проблемно-базоване вивчення (ПБВ), відповідальність за організацію навчального процесу, за його зміст, разом із процедурами контролю за якістю та за її адекватну оцінку, значною мірою лежить на плечах студентів. Саме студенти є найбільше зацікавленими у відповідній якості вищої освіти, і саме вони повинні бути максимально залучені до її забезпечення та покращення.

Міністри освіти європейських країн, які зібралися в Берліні 2003 року, погодилися й надалі підтримувати розвиток і покращення забезпечення якості на інституційному, національному й загальноєвропейському рівнях. Одним із головних принципів подальшого розвитку та поширення Болонського процесу стало системне залучення студентів до оцінювання навчальних програм і діяльності ВНЗ. Європейський реєстр із забезпечення якості вищої освіти, що існує від 2008 року, діє відповідно до стандартів і рекомендацій Європейської мережі із забезпечення якості вищої освіти (European Network for Quality Assurance in Higher Education (ENQA) – ЄМЗЯ), що ухвалені 2005 року і повинні сприяти повноцінному залученню студентів до різних процесів, пов'язаних із QA. Окрім цього, стандарти й рекомендації ЄМЗЯ передбачають аналіз роботи ВНЗ із залучення студентів до забезпечення якості; аналіз засобів впровадження цієї політики, її моніторинг та перегляд.

Головним документом, у якому чітко сформульовано роль студентів у визначенні й дотримуванні стандартів якості вищої освіти, є «Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти»², що ґрунтуються на низці основних принципів внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти в Європейському просторі. У цьому

² Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К.: Ленвіт, 2006. – 36 с.

документі представлено головні принципи гарантії якості вищої освіти в Європі й наголошено на необхідності розробити механізми активного залучення студента як найголовнішого представника зацікавленої в якісній вищій освіті сторони.

Одним із визначальних освітніх показників, які вищі навчальні заклади у своїх інформаційних системах та базах даних повинні збирати й обробляти, є задоволення головного бенефіціарія якістю навчальних програм, що вони виконують, та ефективністю роботи викладачів. Саме із цією метою в європейських закладах студенти є активною і впливовою частиною всіх робочих груп і комісій, які випрацьовують дизайн і контури якісної системи освіти, її забезпечення та контролю. Студенти задіяні до цієї праці як рівноправні партнери викладачів та адміністраторів, і вони є одними з головних експертів у справі оцінки та аудиту освітнього процесу³. Студентська енергія, досвід та внесок є неоціненними в забезпеченні якісної освіти. Це стосується студентського контролю за якістю, його підтримки, постійного зворотного зв'язку (feedback), а також усієї динаміки акредитаційних процесів у ВНЗ.

Студент і якість вищої освіти

Студент є завжди найбільш зацікавленою стороною в освітньо-науковому процесі. Він не пасивний споживач знання, а активний і вмотивований співучасник формування всієї системи науково-педагогічного процесу. Домінантою має бути не інертне поглинання інформації, яку викладачі безальтернативно пропонують, а творча проблемно-базована освітньо-виховна динаміка, відповідальним за яку є також студент. Кожний студент зокрема та студентські організації загалом як партнери повинні співпрацювати з іншими організаторами навчального процесу та ефективно оптимізувати його зміст і процедури контролю за якістю, впливати на її адекватну оцінку та впровадження змін. Для того щоби студент уповні усвідомив свої права й обов'язки

³ Quality procedures in European Higher Education. An ENQA survey. ENQA Occasional Papers 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2013/06/procedures.pdf>.

щодо забезпечення якості освіти, важливо передусім переосмислити стан справ у вищій освіті в Україні та усвідомити потребу проведення реформ. Для цього необхідно інформувати студентів про найкращі моделі студентської діяльності як в українських, так і в закордонних університетах. Дуже важливо також зацікавити абітурієнтів та студентів новими можливостями впливу на ухвалення рішень щодо процесів забезпечення якості освіти через призму європейської системи цінностей та кращого досвіду українських навчальних закладів. Цей вплив студентів стосується таких головних рівнів:

1. Державного:

- забезпечення своїх конституційних та громадянських прав;
- реформування освітнього законодавства, яке повинно чітко регламентувати права, обов'язки студентів та їхні соціальні гарантії.

2. Університетського:

- організація роботи студентського самоврядування, розвиток студентських організацій, гуртків, секцій, товариств, братств, їх часткове фінансування з бюджету університету;
- формування академічного етосу, несумісного з явищами корупції, академічної нечесності, списування, плагіату тощо;
- забезпечення університетом належних соціально-побутових умов для студентства та покращення матеріально-технічної бази.

3. Факультетського:

- гарантування якості навчальних програм та їх змістового наповнення;
- забезпечення якості викладання та застосування передових методик;
- створення альтернативних навчальних дисциплін у межах, передбачених освітньо-професійною програмою підготовки та робочим навчальним планом;
- забезпечення якості процесу отримання практичних вмінь та навичок, можливості вибору місць проходження практики та стажування;

- гарантування якості наукової роботи та сприяння студентській участі в наукових проектах, у розробках, у конференціях та в наукових публікаціях навчального закладу;
- забезпечення справедливості під час розподілу стипендійних коштів, місць у гуртожитку, під час відрахування студентів тощо.

У європейському просторі вищої освіти в кінці XX – на початку XXI ст. вироблено низку законодавчих та нормативних документів, які допомагають різним країнам відповідно до їх освітнього законодавства, а також, з огляду на автономію вищих освітніх закладів, регламентують процеси контролю й забезпечення якості освіти⁴. Поряд з іншими акцентами, у цих документах значної уваги надано потребі повноцінно залучати студентів до різноманітних процесів, пов'язаних із забезпеченням якості, із засобами впровадження цієї політики, її моніторингу та перегляду. Серед найголовніших документів, у яких визначено роль студентів у формулюванні й дотримуванні стандартів якості вищої освіти, – «Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти»⁵, де представлено головні принципи внутрішнього й зовнішнього забезпечення якості вищої освіти в Європі і сформульовано потребу розробити механізми активного залучення студента у процеси, пов'язані із практичною реалізацією цих принципів.

Одним із визначальних освітніх показників, які вищі навчальні заклади повинні збирати та обробляти у своїх інформаційних системах і базах даних, є задоволення головного бенефіціара якістю виконуваних навчальних програм та ефективністю роботи викладачів. Саме тому в європейських закладах активною і впливовою частиною всіх робочих груп і комісій, які випрацюють дизайн і контури якісної системи освіти, її забезпечення

⁴ Серед найголовніших документів: Болонська декларація (1999), Празьке комюніке (2001), документи, ухвалені в Берліні (2003), Бергені та Гельсінкі (2005), Лондоні (2007), Льовені (2009), Будапешті та Відні (2010), Бухаресті (2012). 2005 року в Бергені Болонську декларацію підписав міністр освіти України.

⁵ Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К.: Ленвіт, 2006. – 36 с.

і контролю, є саме студенти. Постійний зворотний зв'язок студентів як рівноправних партнерів викладачів, адміністраторів та експертів у справі оцінки та аудиту освітнього процесу є надзвичайно важливим для ухвалення правильних та збалансованих рішень.

Європейський досвід багатий на різні шляхи залучення студентів у процеси оцінки й покращення якості освіти. Починаючи з 90-х років минулого століття, а в деяких країнах ще раніше, у європейських ВНЗ розпочалась активна праця над пошуком оптимальних шляхів участі студентів у справі оцінки, системного контролю і підвищення рівня освітніх процесів. Зважаючи на досвід європейських університетів (Фінляндія, Португалія, Словаччина, Великобританія, Норвегія, Швеція та ін.), українська освітня система може перейняти головні підходи та низку механізмів і процедур, які покращать її ситуацію щодо контролю та забезпечення якості освіти.

Європейський досвід залучення студентів до процесів оцінювання й покращення якості освіти

«Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти» є підставою для розробки стратегії і конкретних механізмів залучення студентів до різноманітних процесів забезпечення, контролю і покращення якості вищої освіти у європейських країнах. Проаналізуємо найважливіші аспекти цих механізмів на прикладі кількох із них.

Великобританія. У Великобританії в останні роки залучення студентів до процесів забезпечення й покращення якості стали вищим пріоритетом для ВНЗ і мають чітко встановлені механізми. Студентський досвід якісного навчання залежить безпосередньо і від них самих. Студентський голос чують, їхню точку зору серйозно беруть до уваги і враховують як під час перевірок, так і під час формулювання висновків. Роль студентів у процесах зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості не просто визнають і декларують, вона дедалі зростає у більшості вищих закладах.

Студентський вплив на ці процеси інакший, аніж той, яким він був ще 10-20 років тому. Сучасні студенти – це не лише 18-літня молодь, а часто зрілі люди, які вже мають освіту і хочуть отримати другу, щоб змінити роботу та підвищити кваліфікацію. Студенти можуть тепер вирішити навчатися за альтернативними програмами, на заочній чи екстернатній формі, чи одночасно вивчати програми в різних навчальних закладах країни або світу. Наслідком збільшення можливостей навчання для студентів є те, що останні мусять мати доступ до найповнішої інформації не тільки про сам обраний заклад, а й про його навчальні програми. Отже, одним із головних критеріїв вибору такого закладу стає якість освіти та змога впливати на неї. У Великобританії уряд прагне розвивати нові способи зовнішньої оцінки якості, в яких студенти будуть більше задіяні, зокрема в аудиті та в інших перевірках. Від 2009 року до всіх груп оцінювання агенцій із забезпечення якості приєдналися також студенти. Про це йдеться в документі «Quality Convergence Study Self Analysis Document: UK (QAA) Executive Summary»⁶. Студентів заохочують робити письмові подання, які б містили їхні відгуки і міркування про якість освіти. Ці подання використовують для роботи аудиторські комісії. Упродовж перевірки аудитори можуть зустрічатись як з офіційними представниками Студентської спілки, так і зі студентами різних програм і рівнів навчання. У Шотландії, наприклад, до кожної перевірки та опитування залучають студента, який після спеціального навчання входить до групи контролю. Часто організовують окрему нараду з Національною студентською спілкою, щоб проінформувати її представників про сам процес, а також порадити, як керувати процедурою.

Уже стало звичною практикою, що спеціально навчений офіційний представник Студентської спілки бере участь у внутрішньому й зовнішньому оцінюванні ВНЗ, подаючи згодом свій

⁶ The value of student engagement for higher education quality assurance UK Quality Code for Higher Education, Chapter B 5: Student engagement – Draft for consultation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qaa.ac.uk/Newsroom/Consultations/Pages/student-engagement.aspx>.

відгук-звіт. Окрім залучення студентів до системних внутрішніх перевірок ВНЗ, завжди вітають будь-які інші студентські відгуки у справі оцінки якості освіти. Студентський відгук (feedback) повинен містити низку головних компонентів. Це, зокрема, ступінь задоволення програмою навчання й курсами, викладачами й методами викладання; необхідно також указати, наскільки студенти задоволені керівництвом своїх наукових праць, перспективою подальшого наукового зростання, а також різними службами, які супроводжують навчальний процес. Щоб визначити й оцінити стан цих головних вимірів якості освітнього процесу, студентам важливо володіти чіткими індикаторами, за допомогою яких можна сформувати окремий студентський питальник, який охоплюватиме увесь навчальний процес⁷.

Покращення студентського досвіду навчання – основа високої якості освіти і Шотландії. Студенти відіграють дуже важливу роль в організації якісної вищої освіти. Вони мають власну службу розвитку, організацію SPARQS (Student Participation in Quality Scotland), студенти також є повноцінними членами організацій, які проводять перевірки ВНЗ, їхня роль у внутрішніх перевірках також зростає. Є чимало причин того, чому важливо та необхідно ширше залучати студентів у процеси, які мають на меті підвищити якість освіти. Студентське навчання у ВНЗ має академічно прогресувати. Покращення навчального процесу є головною мотивацією студентської участі в цій роботі. Співпраця з QAA дає змогу студентам висловлювати свої думки і впливати на покращення освітнього процесу. Студенти добре знають думки своїх колег стосовно конкретних питань і проблем навчального процесу і – як представники студентства у вченій раді чи агенції – можуть не лише інформувати, а й виносити на обговорення нові питання, подавати свої ідеї, пропозиції стосовно нових чи давніх і наболілих проблем, пов'язаних із якістю навчального процесу. Працюючи з QAA, студент може ефективно впливати на підвищення якості освітнього процесу, реально

⁷ Student engagement of the UK Quality Code for Higher Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qaa.ac.uk/Newsroom/Consultations/Pages/student-engagement.aspx>.

докладати свої зусилля, допомагаючи оптимізувати студентський навчальний досвід (покращити курси, навчальні плани і програми, розширити доступ до більших ресурсів та нових методологій). Студенти мають змогу виявити свою активність та ініціативу у галузі, від якості якої залежить досвід їхнього навчання. У Великобританії механізм такої співпраці має кілька головних складових. Найвагоміші з-поміж них: систематичне й активне представництво студентів на всіх рівнях у ВНЗ; широке залучення студентів до різних опитувань, що збільшує студентську складову в оцінці якості; ефективне навчання та підтримка студентських представників через різні внутрішні механізми, зовнішні структури та національну службу розвитку SPARQS (student participation in quality scotland)⁸.

Норвегія. У документі «The Quality convergence study project. Self Analysis document from the Norwegian agency for quality assurance in education (Норвезька агенція із забезпечення якості освіти – NOKUT)» від 27 лютого 2004 року чітко визначено місце студентів у вищому навчальному закладі і їхню роль у забезпеченні та покращенні якості освіти⁹.

Від 1 січня 2003 року NOKUT наголошує на дієвій студентській участі в оцінці якості курсів, навчальних програм і безпосередньо вищих навчальних закладів Норвегії. Усі оцінювання та акредитації провадить Агенція. Комісія, окрім двох-трьох експертів, одного представника зацікавлених сторін (працедавці, представники влади), має зарезервоване одне місце для представника студентства. Студенти посідають також одне із семи місць у раді NOKUT, і це дає їм змогу впливати на діяльність ради. Комітет

⁸ Opportunities to get involved in Enhancement Themes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enhancementthemes.ac.uk/about-us/opportunities>; Effective involvement of students in quality management [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enhancementthemes.ac.uk/about-us/quality-enhancement-framework/students-in-quality-management>.

⁹ Student involvement in quality assessments of higher education in the Nordic countries. Report from a co-project within the frames of the Nordic Network of Quality Assurance Agencies, October 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2013/06/Norwegian-self-evaluation-document.pdf>.

ухвалює рішення стосовно всіх регуляційних правил і стратегій, обирає критерії для зовнішньої оцінки, а також головні принципи надання мандатів для участі в робочих групах, які займаються оцінкою. Депутати – представники студентських організацій – мають право брати участь у дискусіях, щоправда, без права голосу. NOKUT наголошує на необхідності студентського представництва під час різних робочих обговорень проблем акредитації та аудиту ВНЗ. Студенти мають не менш ніж два представники у вчених радах ВНЗ та факультетів, у відділах і головних департаментах закладу, які займаються плануванням, ухваленням рішень, їхньою імплементацією та оцінюванням результатів діяльності щодо відповідності стандартам якісної освіти. Студентське представництво в різних вчених радах, у робочих групах, під час засідань працівників адміністрації повинно становити не менш ніж 20 %. Це також означає, що представники студентства повинні брати участь у різних навчальних, наукових та адміністративних нарадах. У Норвегії горизонтальне й вертикальне студентське представництво в керівних органах ВНЗ дає змогу студентам отримувати інформацію про те, наскільки вони вплинули на підвищення й забезпечення якості. Ухвалення рішень на різних рівнях університету зазвичай передбачає внутрішню оцінку, на яку, власне, студенти суттєво впливають, і на кінцеві звіти. Програма контролю й оцінювання якості, яку провадять студенти, делегована їм і є частиною загальної системи QA у країні.

Швеція. У шведській системі вищої освіти вже від 60-х років ХХ ст. студенти мають чітко визначені широкі права щодо забезпечення та покращення якості. Студентські повноваження у цій галузі розвивалися поступово, їх регулюють Акти й Постанови про вищу освіту¹⁰. Щоправда, досі тривають дискусії щодо рівнів, на які доцільно допускати студентів для контролю, та щодо обсягу їхніх повноважень. Незважаючи на це, студенти вже сьогодні мають широкі права у вирішенні питань підвищення якості,

¹⁰ Детальну інформацію можна знайти на сайті Національної Агенції з Вищої Освіти (Högskoleverket): The Third Report on the National Reviews of Swedish Higher Education by The International Advisory Board? Högskoleverkets rapportserie 2003: 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hsv.se.

оцінки та ухвалення рішень. У згаданій вище Постанові чітко визначено, що студенти повинні бути представлені на всіх нарадах та в робочих групах, які ухвалюють рішення і діяльність яких стосується навчальних програм і різноманітних студентських справ. Це означає, що студенти мають своїх представників у вчених радах університету і факультетів, а також у різних комісіях та робочих групах (наприклад, тих, які вносять зміни до розкладу чи до екзаменаційних процедур). Так само студенти представляють свої інтереси у різних комісіях із перевірки. Вони проводять опитування щодо справи оцінювання курсів, перевірки предметів і програм.

Агенції дедалі більше наполягають на розширенні участі студентів і на більшому представленні студентських позицій у питаннях покращення якості освіти. Серед чотирнадцяти членів ради Агенції два місця належать студентам, і це дає їм змогу брати участь у дискусіях стосовно принципів оцінки якості освітнього процесу. Для шведської освіти важливо залучати студентів до роботи різноманітних робочих підготовчих комісій, які розробляють нові навчальні плани, вносять зміни до вже складених, формують розклади й визначають екзаменаційні процедури. Уже цілком звичним стало залучати їх до оцінних опитувань чи до аудитів, таким чином Агенція вивчає думки студентів щодо покращення програм і навчальних дисциплін. Це стосується рівня самооцінки закладу та зовнішнього оцінювання. У Постанові про вищу освіту наголошено на тому, що студенти повинні оцінювати всі курси навчального закладу. ВНЗ мають надавати студентам змогу представити їхній досвід, їхнє бачення якості, актуальності та ефективності навчальних курсів, які забезпечує ВНЗ. Згодом навчальний заклад зіставляє результати оцінок курсу, представляє цю інформацію в контексті загального звіту про результати оцінювання і робить її доступною для студентів. Інформацію про це представляють у звітних доповідях як щодо оцінок програм і предметів, так і стосовно якості всього навчального процесу.

Повноцінне студентське залучення до справи забезпечення якості освіти можливе завдяки впливу Національної студентської спілки, права якої закріплено законодавчо. Саме тому не виникає принципових питань, пов'язаних з участю студентів.

Окрім обсягу повноважень, дискусії точаться довкола питання ролі студентів як рецензентів освітнього процесу. Водночас ще бракує ширшого уявлення про студентські права щодо впливу на якість освіти. Залишається ще відкритим питання стосовно репрезентативності чи, навпаки, браку представництва студентів, оскільки у Швеції, як і в більшості інших європейських країн, відсоток участі студентів у студентській спільці зазвичай становить менше 10%.

Фінляндія. Система оцінки й покращення якості в цій країні подібна до систем інших скандинавських країн. Ідеться передусім про максимальний студентський вплив на роботу й ухвалення рішень головних керівних органів. Студентські представники входять до складу Колегії працівників та студентів, беруть участь у роботі вченої ради та у її виборах. Окрім іншого, представники студентів задіяні у виборі ректора (на 5 років) та в ухваленні річного фінансового звіту. До того ж вони є активними членами всіх робочих груп, беруть участь у роботі тих відділів, які контролюють якість освіти. На кожній кафедрі є робоча група із забезпечення якості, де представники студентських організацій мають третину голосів. У вчених радах усіх рівнів третина учасників – це також представники студентства.

Стосовно внутрішньої оцінки програм і курсів, то кожний студент під час навчання дає відгук на всі курси. У країні тривають дискусії щодо процедури встановлення санкцій викладачам, які в студентському оцінюванні отримали низьку або негативну оцінку, а також щодо подальшого збільшення ваги студентського голосу. Передбачено, що майбутня модель формування бюджету ВНЗ у Фінляндії матиме компонент, який візьме до уваги студентську оцінку праці викладача. У перспективі також можливе безпосереднє залучення студентської ради до розподілу коштів, які виділяють на освітній процес.

Вплив студентів на оцінку й покращення якості вищої освіти: український контекст

Сучасне українське суспільство потребує високоосвічених і мотивованих фахівців, здатних на високому рівні виконувати відповідні функції в державних і приватних організаціях, тому держава зацікавлена в забезпеченні високої якості підготовки майбутніх фахівців. Про сучасний стан моніторингу якості освіти в Україні йдеться в ґрунтовній «Аналітичній доповіді» Центру тестових технологій і моніторингу якості освіти¹¹. У ній, зокрема, зазначено, що «в Україні відсутня система моніторингу якості в національній системі освіти. Незважаючи на численні декларації про необхідність її створення, доручення Президентів України, прийняті програмні і нормативні документи, така система не існує. Склалася ситуація, коли український політикум, здійснюючи реформування освітньої галузі, не має достатньої волі та знань для створення ефективної системи моніторингу якості освіти, а громадянське суспільство – ефективних інструментів і можливостей для участі в цьому процесі»¹².

Висока якість освіти неможлива без постійного зворотного зв'язку між учасниками освітнього процесу. «Україна знаходиться в тренді міжнародного напрямку розвитку сучасної вищої школи, який ґрунтується на побудові партнерства між університетами і студентами. Таке партнерство означає офіційне визнання студентоцентризму в якості наріжного каменю сучасної філософії вищої освіти, побудову навчальної діяльності як процесу спільного формування компетенцій, організацію навчального процесу на основі індивідуальної освітньої траєкторії, заохочення студентів до участі в управлінні навчальним закладом та забезпеченні якості освіти»¹³. Саме тому здійснення будь-яких заходів із

¹¹ Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні / МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти» / І. І. Бабин, Л. М. Гриневич, І. Л. Лікарчук та ін.; за заг. ред. І. Л. Лікарчука. – К.: МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; Х.: Факт, 2011. – 96 с.

¹² Там само. – С. 4.

¹³ Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторингові дослідження: аналітичний

забезпечення якості освіти, її ефективна підтримка й покращення неможливі без свідомої і добровільної участі всіх учасників процесу, без уваги до їхніх, часто дуже відмінних, поглядів на цю проблему. Як зазначено вище, це передусім стосується головного бенефіціарія цього процесу – студента. Погано, якщо студент не усвідомлює своїх прав, обов'язків і реальних можливостей контролювати, перевіряти, змінювати та вдосконалювати конкретний освітній процес, у якому він особисто бере участь, бути рівноправним партнером разом із викладачами та адміністративними працівниками ВНЗ у справі забезпечення високої якості освіти. У цьому питанні доцільно згадати рекомендації професора О. Г. Величка, який вважає студента не пасивним сприймачем знань, які без нього хтось інший формує і подає, а активним учасником навчального процесу, який повноцінно задіяний на всіх рівнях формування навчальних планів, програм тощо. Серед найголовніших рекомендацій щодо співпраці зі студентами перерахуймо такі:

- ✓ прийняття студентів як рівноправних партнерів та забезпечення їм відповідного середовища;
- ✓ наділення студентів відповідальністю й почуттям їхньої значущості;
- ✓ формування середовища, в якому студенти змогли б виявити свої сильні сторони й нейтралізувати слабкі;
- ✓ надання допомоги студентам у навчанні завдяки командній роботі;
- ✓ залучення студентів і викладачів до процесу ухвалення рішень щодо них самих;
- ✓ надання студентам змоги поділитися своїм ентузіазмом, мріями з викладачами, з адміністрацією¹⁴.

Проектуючи європейські стандарти й вимоги щодо реального й ефективного залучення студентів до контролю, забезпечення та

звіт / Міжнародний благодійний Фонд «Міжнародний Фонд дослідження освітньої політики» / Кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К.: Таксон, 2012. – С. 42.

¹⁴ [Величко О. Г., Пинчук С. Й., Пліскановський С. Т. Якість освіти – проблеми й перспективи // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип. 34. – 341 с.] цит. за: Чемерис О. А. Якість освіти як загальна тенденція європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1463/1/05choaei.pdf>.

покращення якості освітнього процесу на українські освітні реалії, доречно навести уривок з Аналітичного звіту міжнародного благодійного фонду “Міжнародний фонд досліджень освітньої політики”, у якому представлено проблему ролі студентського чинника у процесах трансформації української вищої освіти.

Перспективи розширення участі студентів у забезпеченні якості вищої освіти в Україні пов’язані з реальною імплементацією Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти та наступних (після 2006 року) документів. Нормою повинно стати залучення студентів до всіх стадій оцінювання якості освіти: внутрішнього забезпечення якості, зовнішнього забезпечення якості, діяльності агенцій із зовнішнього забезпечення якості. Участь студентів у внутрішньому забезпеченні якості передбачає визнання їх ролі та місця в політиці закладу та затверджених процедурах забезпечення якості, залучення до офіційного механізму затвердження, перегляду та моніторингу освітніх програм, можливість впливу на розроблення критеріїв, правил і процедур оцінювання студентів, відбір викладачів та оцінку їх діяльності, достатність наявних навчальних та інформаційних ресурсів, доступ до публічної інформації¹⁵.

Прикладом інтерпретації поняття «якість університетської освіти» в українських освітніх реаліях слугують результати опитування студентів «Викладання очима студента», яке проводили в рамках «Програми підвищення якості навчального процесу в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна на 2002-2010 роки». Було опитано 2 624 студенти II–IV курсів усіх факультетів, оцінено роботу майже 300 викладачів, опрацьовано 9 692 анкети. За результатами дослідження, найчастіше у відповідях студентів ішлося про фінансово-матеріальну та технічну забезпеченість навчального процесу: загальне фінансування

¹⁵ Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторингові дослідження: аналітичний звіт / Міжнародний благодійний Фонд «Міжнародний Фонд дослідження освітньої політики» / Кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К.: Таксон, 2012. – С. 44–45.

навчального закладу, розвиток інфраструктури, наповненість бібліотечних фондів, стан аудиторій, високий рівень стипендій та заробітної платні професорсько-викладацького контингенту тощо. Для значної кількості опитаних якості освіти – це також і відсутність проявів корупції та об'єктивність в оцінці їхніх знань; важливою складовою якості студенти вважають взаємопорозуміння викладачів і студентів як рівноправних партнерів спілкування. Сучасні підходи до якості освіти студенти розуміли переважно як відповідність отриманих знань сучасній ситуації, вимогам сьогодення¹⁶.

У ст. 51 чинного Закону України «Про освіту» записано, що студенти мають гарантоване державою право не лише на «навчання для здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів» чи на «доступ до інформації в усіх галузях знань», а й на «особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні, в обговоренні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи»¹⁷. Натомість у Законі не визначено конкретних важелів, які б уможливлювали існування відповідних механізмів і процедур, що давали б повноцінну змогу залучати студентів до формування навчальних курсів, планів і програм, до контролю та перевірки якості не тільки змістового наповнення освітнього процесу, а й фахового рівня його забезпечення. Залучення студентів до забезпечення якості освіти неможливе без їхньої участі на різних рівнях в управлінні вищими навчальними закладами. Про це також ідеться в Аналітичному звіті міжнародного благодійного фонду «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики».

Прикладом нового ставлення до проблеми залучення студентів до процесів, пов'язаних із забезпеченням якості освіти, є нововведення у Проекті закону «Про вищу освіту» від робочої

¹⁶ Ніколаєвська А. Викладання очима студентів / Загальноуніверситетська газета. – № 11 (3986). – 4 верес. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=265&Itemid=262.

¹⁷ Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12/page2>.

групи із представників ВНЗ, освітян, науковців, студентів та громадськості під керівництвом М. Згуровського¹⁸. У цьому Проекті маємо низку дуже важливих статей, спрямованих на оцінювання й контроль за якістю освіти у вищих навчальних закладах. Передусім це стосується заснування Національного агентства з якості вищої освіти. У ст. 21 ідеться про те, що в цьому Агентстві із тринадцятих осіб «одна особа обирається з'їздом представників органів студентського самоврядування вищих навчальних закладів з числа осіб, які здобувають академічні ступені». Стаття 38 визначає, що до складу вченої ради входять «не менш як 10 відсотків – виборні представники з числа студентів (курсантів), які обираються студентами (курсантами) шляхом прямих таємних виборів». Студентських представників обирають для участі в загальних зборах (конференціях) трудового колективу, який є Вищим колегіальним органом громадського самоврядування ВНЗ. Цей орган бере участь у виборі ректора (ст. 42). У третьому пункті цієї статті законопроекту також указано, що «у вищому колегіальному органі громадського самоврядування повинні бути представлені всі категорії учасників навчально-виховного процесу вищого навчального закладу. При цьому не менш [...] як 15 відсотків – виборні представники з числа студентів (курсантів), які обираються студентами (курсантами) шляхом прямих таємних виборів». Про це також ідеться у восьмому пункті, що стосується органів громадського самоврядування інституту чи факультету: «В органі громадського самоврядування навчально-наукового інституту (факультету) повинні бути представлені всі категорії працівників навчально-наукового інституту (факультету) та виборні представники з числа осіб, які навчаються в навчально-науковому інституті (на факультеті). При цьому [...] не менш як 15 відсотків – виборні представники з числа студентів, які обираються студентами (курсантами) шляхом прямих таємних виборів». Стаття 43 описує місце і роль студентського самоврядування, яке забезпечує захист прав та інтересів студентів, а також їхню участь у управлінні вищим навчальним

¹⁸ Проект закону «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45512.

закладом. Студентське самоврядування здійснюють студенти як безпосередньо, так і через органи студентського самоврядування, які обирають таємним голосуванням. У цій статті визначено головні функції органів студентського самоврядування. Зокрема наголошено, що вони беруть участь в управлінні ВНЗ в установленому цим законом та статутом вищого навчального закладу порядку; беруть участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи; беруть участь у заходах (процесах) забезпечення якості вищої освіти. Стаття 44 наголошує на ролі наукових товариств студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених у забезпеченні якості освіти. Ці товариства як частина системи громадського самоврядування відповідних ВНЗ, окрім іншої діяльності, також «сприяють підвищенню якості наукових досліджень».

Участь студентів у внутрішньому забезпеченні якості вищої освіти: рекомендації

Одним із найголовніших принципів внутрішнього забезпечення якості вищої освіти є розвиток і вдосконалення навчальних програм в інтересах студента. Така стратегія, коли органи управління ВНЗ повинні брати до уваги передусім механізми, які б забезпечували якість і стандарти навчальних програм, а це своєю чергою повинно передбачати активну, реальну і впливову участь студентів, має бути вихідною в політиці кожного закладу і в кожній процедурі забезпечення якості. Навчальні заклади мають відверто заявити про свої стратегічні наміри створити таку атмосферу і провадити таку практику, яка б визнавала важливість якості та її забезпечення. Стратегії постійного підвищення якості, політиці закладу й усім процедурам слід надати офіційного статусу та зробити доступними для широкого загалу.

Задля актуалізації навчальних програм та постійної підтримки попиту потенційних студентів на них слід залучати студентських представників у справи моніторингу, періодичного перегляду і затвердження. Навчальні заклади повинні мати офіційний, детально прописаний механізм і чітко визначені процедури участі студентів у цих процесах.

Наступний важливий компонент забезпечення якості освіти – якість викладацького складу. Викладачі є найважливішим навчальним ресурсом, доступним більшості студентів. Навчальні заклади повинні мати у своєму розпорядженні конкретні процедури і критерії, які б засвідчували, що викладачі, які працюють зі студентами, мають відповідну кваліфікацію, високий фаховий рівень, володіють сучасними методиками викладання і використовують найновіші світові досягнення в галузі свого наукового зацікавлення. Студенти ж тоді виконують роль головних дійових осіб цих механізмів і реально впливають на адекватну оцінку роботи викладацького складу та формулюють рекомендації щодо покращення кадрової ситуації закладу. Доцільно розвивати партнерські стосунки між викладачами, працівниками навчального закладу і студентами. Їхня мета спільна – досягнути найвищу ефективність освітнього процесу. Викладачі мають усіма способами підтримувати студентів і допомагати їм у їхній діяльності в цій галузі.

Інша складова забезпечення якості освіти – навчальні ресурси та підтримка студентів. Навчальні заклади повинні гарантувати, що наявні ресурси (бібліотеки, комп'ютерні класи, супровідні служби, консультативні центри тощо), які забезпечують навчальний процес, є достатніми і відповідають змістові тих програм, які пропонує заклад. Студенти – як головні користувачі цих ресурсів – повинні мати змогу впливати на їх вдосконалення та оптимізацію. Натомість заклади мають постійно відстежувати, переглядати й удосконалювати ефективність служб підтримки, щоб вони були доступні й результативні.

Для системного моніторингу якості і для задоволення потреб студентів необхідно створити та систематично підтримувати уніфіковану інформаційну систему з базою даних, яка, серед іншого, повинна також відображати, як студенти оцінюють навчальні програми, що вони виконують; окрім цього, у базі мають бути результати студентських опитувань і відгуки щодо ефективності роботи викладачів. Доступ до цієї системи публічний і прозорий. Вона має містити всю інформацію разом із відгуками колишніх студентів, а також із результатами працевлаштування випускників та з їхніми відгуками щодо співвідношення якості

навчальних програм закладу, їх фаховості та реальних потреб працевдавців.

Залучення студентів до процесів оцінювання якості освітнього процесу буде ефективним за умови їх постійного й активного представництва на всіх рівнях діяльності вищого навчального закладу (у деяких європейських країнах становить не менш ніж 20 %). Студентам слід делегувати мінімально двох представників у вчені ради закладу та факультетів, у різні відділи, інститути, кафедри, робочі групи (наприклад, тих, які працюють над змінами в навчальних планах, розкладах чи в екзаменаційних процедурах). Студентські представники мають брати участь у нарадах адміністративних працівників, у зборах трудового колективу, у плануванні та в ухваленні рішень, займатися імплементацією та оцінюванням результатів діяльності закладу з погляду відповідності стандартам якісної вищої освіти. Це передбачає також активну участь студентів у різних внутрішніх комісіях, що займаються перевіркою. Ідеться серед іншого про оцінювання всіх навчальних курсів, про відкрите представлення та обговорення результатів опитування, про студентське бачення якості, актуальності та ефективності дисциплін. Окрім залучення студентів до системних внутрішніх перевірок навчального закладу, варто завжди брати до уваги й ситуативні студентські відгуки про якість здійснюваної освітньої діяльності. Відгуки повинні містити оцінку рівня задоволення студентів:

- програмою навчання й курсами;
- рівнем викладання педагогів;
- методами викладання;
- керівництвом наукових праць;
- перспективою подальшого наукового зростання;
- різними службами, які супроводжують навчальний процес.

Щоб визначити й оцінити стан складових якості освітнього процесу, важливо запропонувати студентам чіткі та зрозумілі індикатори, за допомогою яких можна сформулювати окремий студентський питальник, що охоплюватиме увесь навчальний процес. Ефективна участь студентів у формуванні висновків (відгуків) повинна бути забезпечена чітким процедурним механізмом, який може передбачати: анкети, внутрішні університетські та

національні дослідження, фокус-групи, скриньки для пропозицій у загальнодоступних місцях, відкриті форуми з керівниками освітнього процесу (завідувачами кафедр, деканами, проректорами) та ін.

Своєю чергою навчальний заклад зобов'язаний оприлюднювати результати студентських відгуків у контексті загального звіту про результати оцінювання як щодо програм, предметів і викладацького складу, так і стосовно якості всього навчального процесу. Освітнім закладам треба передбачити процедури санкцій для викладачів, які під час студентського оцінювання отримали низьку або негативну оцінку. Відповідно до цієї процедури модель формування бюджету вищого навчального закладу має передбачати компонент, що враховує студентську оцінку праці викладача. Окрім інших справ, делеговані представники студентства можуть брати участь у виборах ректора і в ухваленні річного фінансового звіту. Винесення ухвали на різних рівнях навчального закладу зазвичай передбачає врахування внутрішньої оцінки й кінцевих звітів. Це стосується також потреби безпосередньо залучати студентську раду до розподілу коштів, які виділяють на освітній процес.

Правильний аналіз та врахування студентських відгуків важливі не тільки для закладу, а й для студентів насамперед тому, що вони мають знати, що вони зробили і як їхні думки, пропозиції і підходи вплинули та надалі впливатимуть на конкретні процеси підвищення якості освіти. На цьому етапі важливо контролювати, наскільки регулярно інформують студентів про результати висновків, зроблених на підставі їхніх доповідей, і наскільки цей круговий зв'язок оптимізує увесь процес і створює ефективну внутрішньоуніверситетську мережу комунікації і взаємодії в галузі контролю і покращення якості освітнього процесу.

Участь студентів у зовнішньому забезпеченні якості вищої освіти: рекомендації

Процеси зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності так само мають служити передусім інтересам студентів. Ідеться головню про участь студентів у роботі агенцій із зовнішнього забезпечення якості. Методи діяльності таких агенцій власне передбачають залучення студентів. Інформація про формування й роботу групи зовнішніх незалежних експертів повинна передбачати, окрім інших вимог, також критерії участі студентів у праці такої групи. Агенціям потрібно дедалі більше залучати делегованих представників студентських організацій до контролю й аудиту якості освіти як експертів із процесів оцінювання та акредитації. Під час перевірки ВНЗ студенти, як і всі інші учасники групи, повинні висловлювати свої міркування й зауваження, на підставі яких агенції вже ухвалюють остаточні висновки щодо стану якості освіти в навчальному закладі. Важливо, щоб у випадку перевірки самих агенцій до складу незалежної групи зовнішніх експертів також входив делегований студент. Необхідно, щоб ради агенцій та їх експертні комісії мали одне зарезервоване місце для представника студентства, який братиме участь у винесенні ухвали стосовно всіх регуляційних правил і стратегій, у виборі критеріїв для зовнішньої оцінки, а також у визначенні головних принципів надання мандатів для участі в робочих групах, які займаються оцінкою.

Студентська діяльність у цьому напрямі повинна бути різноманітною. Як зазначає Стефані Гофман, у деяких агенціях стверджують, що студентів треба залучати до оцінювальних процедур¹⁹. Дослідниця мала на увазі проведення зовнішніх опитувань у ВНЗ. Інші агенції наголошують на участі студентів у внутрішніх процедурах QA у межах навчального закладу (наприклад, самооцінка). Водночас деякі агенції залучають студентів до роботи

¹⁹ Stefanie Hofmann, ACQUIN. Mapping external quality assurance in Central and Eastern Europe. A comparative survey by the CEE network. European Association for Quality Assurance in Higher Education / Central and Eastern European Network of Quality Assurance Agencies in Higher Education. – Helsinki, 2006. – P. 29–30.

акредитаційних комісій, надаючи право брати участь в ухваленні рішень, а також заохочують до діяльності в різнорівневих контрольних та погоджувальних комісіях. Така практика вже існує в Угорщині від 2004 року. Стефані Гофман запропонувала таблицю, в якій подала різні способи залучення студентів в агенціях забезпечення якості європейських країн. На рівні зовнішнього оцінювання якості (peer review) це участь студентів як експертів чи представників ВНЗ, які здійснюють опитування²⁰.

У всіх згаданих процесах повинна бути активно задіяна Студентська спілка. Доцільно, щоб офіційний представник Студентської спілки після відповідної підготовки брав участь у внутрішньому й зовнішньому оцінюванні ВНЗ і наприкінці подавав свій звіт про результати перевірки. З огляду на те, що в європейських країнах репрезентативність студентських спілок щодо загальної кількості студентів є не більшою, ніж 10%, то для навчального закладу важливо забезпечити участь всіх студентів у процесах оцінювання, контролю та забезпечення якості освіти. Це стосується постійного та дієвого представництва органів студентського самоврядування (студентські ради, спілки) у роботі загальноуніверситетських адміністративних структур (вчена рада, рада трудового колективу, приймальна комісія, профспілка студентів) та адміністративних структур і комісій факультету (вчена рада факультету, стипендійна комісія, комісія з розподілу місць у гуртожитку тощо).

Прилучаючи студентів до різноманітних процесів забезпечення і покращення якості освіти, університет повинен створювати умови, щоби студенти формували власну освіту; мали змогу навчатися за альтернативними програмами, на заочній чи екстернатній формі, а також паралельно виконувати програми в інших навчальних закладах країни чи світу. Водночас кожен студент повинен мати постійний доступ до зворотного зв'язку студентських творчих пошуків кращої освіти. Щоб краще відслідковувати, яка роль студентів у забезпеченні й покращенні якості освіти у ВНЗ, бажано аналізувати їхню діяльність крізь призму таких головних вимірів:

²⁰ Ibid. – Р. 30.

1. Інноваційність методів, які використовують студенти.
2. Реальна вага внеску студентів.
3. Сприйняття участі студентів у забезпеченні якості освітнього процесу.
4. Підсумки студентських відгуків та їх вплив на стан справ у галузі якості освітніх послуг університету.

Головними показниками участі студентів у процесах забезпечення якості є:

- наявність пропозицій, які подали студенти, та впровадження органами управління навчального закладу студентських ініціатив;
- представництво студентів в управлінських органах;
- фінансування студентського самоврядування з бюджету університету;
- участь студентів у моніторингових процесах (опитування студентів);
- участь студентів у громадському секторі (студентські організації);
- публічні виступи студентів стосовно якості освітнього процесу (офіційні звернення до МОН, проведення мітингів, страйків, виступи на прес-конференціях).

Беручи до уваги досвід європейських університетів в організації науково-навчального процесу та специфічні обставини освітнього поля України, а також окремі контексти українських ВНЗ, зміни, які потрібно запроваджувати в українській освіті, мають відбуватись у трьох площинах:

1. *В організації навчального процесу*: впровадження вільного відвідування лекційних занять; забезпечення умов для дистанційного прослуховування лекційного матеріалу через різні види сучасних інформаційних сервісів; збільшення обсягу варіативної частини, що дасть реальну змогу обирати не тільки предмет, а й викладача; створення механізмів і впровадження процедур вирішення суперечливих питань.
2. *У забезпеченні якості викладання*: впровадження стандартної системи оцінювання та дотримання її викладачами; застосування сучасних методик викладання, які перед-

бачають індивідуальні особливості студентів; збільшення обсягу практичних, семінарських та лабораторних занять.

3. *У співдії щодо працевлаштування випускників:* створення умов для залучення працевлаштованих до освітнього процесу (спільні лабораторії та практичні заняття за участю працевлаштованих, створення механізмів добору / заохочення студентів до праці у фірмах під час їхнього навчання в університеті); створення механізмів формування портфоліо студента упродовж навчання (отримання сертифіката з конкретних предметів, організація тренінгів із написання резюме та пошуку роботи).

Щоб оцінити, наскільки ефективною є участь студентів у забезпеченні якості освіти, кожний вищий навчальний заклад має ставити перед собою такі запитання:

Чи студенти регулярно беруть участь у перевірках та перекваліфікаціях? Чи достатня кількість представників студентської ради є членами вчених рад, робочих груп, комісій та інших факультетських та університетських нарад, на яких аналізують питання, пов'язані із забезпеченням якості? Чи їхня участь є реальною, чи радше формальною? Чи студенти мають змогу регулярно проводити опитування, подавати свої доповіді та відгуки щодо забезпечення якості? Чи існує регулярна взаємодія між студентами, представниками студентських рад та членів комісій, які контролюють процес та відповідають за адекватний моніторинг якості освіти в навчальному закладі? Чи представники студентів відіграють у суті речі важливу роль у вирішенні проблемних та конфліктних ситуацій, пов'язаних із якістю освіти? Чи в навчальному закладі формується культура активного пошуку, прийняття та оцінювання студентського внеску в підсилення якості освіти? Чи керівники відділів, кафедр, деканатів, університетів беруть до уваги думки студентів? Чи зв'язок між організаторами навчального процесу і тими, хто навчається, є ефективним і продуктивним? Чи є хтось у команді працівників закладу, хто курує студентів у цих питаннях і консулює представників студентської ради з різних питань участі та ефективної діяльності

в радах, комісіях чи робочих групах із питань забезпечення якості освіти у ВНЗ? Як кафедри й деканати враховують студентські відгуки й оцінки у своїх річних звітах?

Подібні питання допоможуть проаналізувати реальний стан ефективності студентської праці в галузі забезпечення якості освіти.

Отже, вищі навчальні заклади України, на підставі досвіду провідних європейських університетів, повинні: створювати умови, які уможливають регулярний вплив на систему якості освіти через взаємовигідні двосторонні стосунки між студентством та університетом; прописати чіткі механізми та канали впливу й регулярно та прозоро представляти рівень їх результативності; публічно поширювати інформацію про ці механізми у друкованих та електронних ЗМІ; оприлюднювати всі зміни, які відбулися, що дасть змогу студентам відчувати свою причетність до розвитку університету та усвідомити, наскільки реально вони впливають на формування системи якості освіти; формувати академічну атмосферу партнерських взаємовигідних стосунків між студентською спільнотою та викладацьким складом завдяки участі студентів та викладачів у спільних проектах, практиках, навчальних лабораторіях; забезпечити систему тренінгів як для студентів, так і для викладачів про механізми європейської системи забезпечення якості освіти; регулярно здійснювати моніторинг та аналіз результатів, публічно впроваджувати зміни та регулярно висвітлювати перебіг цих процесів.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ, НАУКИ, ІННОВАЦІЙ У ВНЗ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО СПРЯМУВАННЯ

Інтегративний процес розбудови сучасної української держави передбачає проведення необхідних змін у різних галузях нашого суспільства, зокрема – в освітній. Це зумовлює необхідність впровадити європейські норми і стандарти для того, щоби на світовому ринку визнавали праці українських спеціалістів. Відтак реалії сьогодення свідчать про невинний процес зростання професійних вимог до молодих фахівців та до їхньої кваліфікації.

Суспільство ХХІ ст. потребує висококваліфікованого працівника, який повинен мати поглиблені теоретичні знання, уміти їх використовувати у своїй практичній діяльності, робити змістовні і ґрунтовні висновки, орієнтуватися у проблемах галузі, знаходити оптимальні шляхи їх вирішення.

Визначаючи пріоритет знань та освіти як вагому складову української національної ідеї, науковці наголошують на її орієнтаційній складовій, що єднає суспільство, створює передумови глобальних перетворень, спонукає до повноправного входження України в європейський і світовий простір як великої, міцної держави, демократично організованого суспільства¹.

Потреби часу диктують нові умови також для підготовки кадрів, що зумовлені проявом та встановленням нового типу освітніх потреб і вимог, виникненням відмінних від традиційних освітніх нормативів освітніх трендів, вивченням і відповідно запровадженням їх в освітній процес.

Важливими складовими модернізації культурно-мистецької освіти в умовах соціальних трансформацій та євроінтеграційних процесів є поєднання освітньо-наукових традицій та інновацій.

¹ Литвин В., Андрущенко В., Довгий С. та ін. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття. – Кн. 2. – К.: Навчальна книга, 2003. – С. 11.

Традиції й інновації вищої освіти, зокрема культурно-мистецької, є об'єктом наукових досліджень багатьох українських науковців (Андрущенко В. П., Богуцький Ю. П., Згуровський М. З., Кремень В. Г., Шейко В. М. та ін.). Проблеми реального стану та ефективності системи сучасної культурно-мистецької освіти активно обговорюють вітчизняні вчені та громадські діячі.

Для невинних трансформаційних процесів сучасної освіти характерно, що освіта перестає бути лише засобом підготовки фахівців, а дедалі більше перетворюється на обов'язковий етап у розвитку особистості, який, безумовно, «працює» на конкурентоспроможність спеціаліста. Одним із пріоритетних завдань освітнього процесу навчального закладу є підготовка фахівця, який має орієнтуватися і працювати в умовах сучасного світу.

Часи незалежності не минули реформаційними процесами і культурно-мистецьку освіту. Функціональне призначення освітнього процесу було розширено з ухваленням Закону України «Основи законодавства про культуру» (1992). Цей нормативно-правовий акт визначав художньо-естетичне виховання пріоритетним напрямом у формуванні всебічно розвинутої особистості. Еволюція розвитку вітчизняного законодавства, зокрема поява Закону України «Про культуру» (2010), продовжила традицію підтримки культурно-мистецької освіти, визначивши одним з основних засад державної культурної політики створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян, доступності освіти у галузі культури для дітей та юнацтва, задоволення культурних потреб українського народу.

Законодавчо закріплено культурні права, що полягають у вільному виборі та реалізації свободи творчості, виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей, у самостійному використанні культурно-мистецьких, художніх творів, у збереженні, розвитку, пропагуванні культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів; у доступі до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ; у здобутті культурно-мистецької освіти тощо² і передбачають відповідні умови для їх реалізації та забезпечення.

² Закон України «Про культуру» // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 24. – С.168.

Реалізація культурних прав людини і громадянина, задекларованих у Конституції України, покладена на фахівців культурно-мистецького напрямку. Незаперечним показником реалізації культурних прав громадян є наявність відповідної мережі культурно-мистецьких, дозвільних, рекреаційних закладів і висококваліфікованих фахівців.

Підготовка відповідного спеціаліста покладена на навчальні заклади культури і мистецтв. Зокрема вищу освіту культурно-мистецького спрямування в Україні надають кілька ВНЗ, серед яких назвімо Національну академію керівних кадрів культури і мистецтв, Національну музичну академію України імені П. І. Чайковського, Національну академію образотворчого мистецтва і архітектури, Київський національний університет культури і мистецтв, Донецьку державну музичну академію ім. С. С. Прокоф'єва, Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого, Луганську державну академію культури і мистецтв, Львівську національну музичну академію ім. М. В. Лисенка, Одеську державну музичну академію ім. А. В. Нежданової, Харківський національний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського, Харківську державну академію культури³.

Сучасна вища культурно-мистецька освіта функціонує за такими напрямками і спеціальностями:

- напрям «Культура» (спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності», «Культурологія», «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури», «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія», «Документознавство та інформаційна діяльність»);
- напрям «Мистецтво» (спеціальності «Музичне мистецтво», «Театральне мистецтво», «Декоративно-прикладне мистецтво», «Естрадно-циркове мистецтво», «Образотворче мистецтво», «Хореографія», «Дизайн», «Кіно-, телемистецтво», «Реставрація творів мистецтва», «Фотомистецтво»).

Підготовка фахівця зазначених вище спеціальностей потребує особливого підходу і ставлення.

³ Міністерство культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/>.

Кожний регіон має специфічний ринок праці залежно від економічних, природних, культурно-історичних, мовних особливостей. Навчальні заклади, які готують фахівців для реалізації культурних прав громадян того чи іншого регіону країни, мають брати до уваги передусім потреби людей, які проживають на даній території.

Характеризуючи сучасну культурно-мистецьку освіту, слід звернутися до проблем, які постали на шляху її розвитку. Сучасні реалії свідчать про низку негативних процесів, що визначають розвиток культурно-мистецького фаху. Однією з таких проблем є зниження престижу мистецьких професій, зокрема й культурно-мистецької освіти. Питання реального стану та ефективності сучасної системи культурно-мистецької освіти активно обговорюють українські науковці та громадські діячі.

Дослідження останніх років дали підстави сформулювати основні проблеми вищої культурно-мистецької освіти, а саме: відсутність єдиної інформаційної бази щодо функціонування мистецьких вищих навчальних закладів; підпорядкованість ВНЗ різним міністерствам, що призводить до відповідних розбіжностей у схемах управління; відсутність єдиних стандартів у вищій освіті культурно-мистецького спрямування⁴.

На сучасному етапі відзначаємо суттєве зниження попиту на культурно-мистецьку освіту на всіх її рівнях. Основною причиною такої проблеми стала комерціалізація культурно-мистецьких послуг. Цей процес перешкоджає реалізації гарантованих Конституцією України рівних прав для доступу різних соціально-вікових категорій населення до культурних благ та послуг. Наголосимо, що особливо вразливою категорією є діти і молодь. Саме вони потребують державної підтримки для розвитку власних творчих здібностей. Комерціалізація послуг, які надають заклади, гуртки, лабораторії, об'єднання культурно-мистецького спрямування, унеможливує рівний доступ громадян до споживання запропонованих послуг.

⁴ Безгін О. І., Бернадська Г. Є., Кочарян І. С. та ін. Проблеми мистецької освіти: типологічні критерії та науково-методична розробка / Ін-т культурології Акад. мистецтв України. – К.: СПД Голосуй, 2008. – С. 147.

У цьому контексті відзначмо, що питання культурно-мистецької освіти в Україні потребує структурного підходу до його вирішення та ефективної організації нововведень в освітньому просторі. Така постановка проблеми передбачає відповідне оновлення освітніх ресурсів та визначення шляхів їх раціонального провадження в підготовку майбутнього фахівця. Підґрунтям цього має стати відповідне вивчення традицій розвитку галузі та ефективне впровадження інновацій.

Основою підготовки конкурентоздатного фахівця є поєднання важливих для навчального процесу структуроутворювальних елементів: *освіти, науки, інновацій*. На жаль, культурно-мистецькій освіті в Україні властива якраз деяка невідповідність цих елементів навчального процесу, що гальмує її розвиток.

Окрім цього, національну культурно-мистецьку освітню систему до деякої міри характеризує наявність недосконалих навчальних планів і програм. Поширена традиція формування навчальної документації має низку недоліків, серед яких – застарілі освітні стандарти, невідповідність отриманих знань сучасним ринковим потребам тощо. На жаль, навчальні програми, за якими готують фахівців для культурно-мистецької галузі, досить часто не відповідають фаховим характеристикам, які висувають до спеціаліста на практиці.

У цьому контексті дієвим стає європейський досвід, який переконливо свідчить про ефективність залучення до формування навчальних планів і програм освітян-практиків і майбутніх працевдавців.

Важливою у підготовці кадрів для культурно-мистецької галузі залишається її фахова спрямованість на людину. Специфіка культурно-мистецьких професій полягає в тому, що практичне застосування отриманих знань зорієнтоване не на техніку, виробництво, а на людину. Тому чимало з них передбачає в рамках навчального процесу вдосконалювання професійної майстерності, яка в подальшому буде спрямована на забезпечення розвитку культурно-мистецьких, творчих здібностей людини. Такі навчальні програми потребують проведення відповідної кількості індивідуальних занять.

З огляду на це наголосімо на специфіці фінансового забезпечення навчального процесу для студентів мистецьких спеціальностей та на збільшенні бюджету за рахунок державного фінансування чи дотацій або ж за рахунок замовника.

Зауважмо, що підготовка таких категорій, як працівник культури, професійний творчий працівник, потребує гнучких навчальних програм. Надто стандартизована вітчизняна освітня практика не дає змоги сформувати таких програм, які б відповідали потребам людини, суспільства і часу.

В Україні, на жаль, немає практики демократичного підходу до створення навчальних програм, які б відповідали не тільки специфіці обраного фаху, а й вимогам часу. Навчальні заклади не є автономними одиницями, що мають право самостійно формувати змістовну складову освітньої програми студента. Натомість культура й мистецтво є однією з тих галузей, які швидко і гостро реагують на зміни в суспільстві.

Вивчений у рамках проекту командою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (далі – НАКККиМ) досвід кафедри культури університету Юваскюле (Фінляндія) підтвердив гіпотезу про необхідність гнучких навчальних програм, які потужно застосовують в європейських вищих навчальних закладах.

Цілком певно, що в сучасному світі культура і мистецтво мають неабияке значення для розвитку особистості. Професійне спрямування фахівця має зважати на всі соціально-демографічні й вікові категорії споживачів культурних послуг. Тому досить актуальним стає потреба запровадити в навчальну програму низку дисциплін психолого-педагогічного спрямування. На жаль, наявні стандарти й рекомендації органів виконавчої влади щодо забезпечення навчального процесу не завжди надають такої змоги.

В епоху кроскультурних змін виникає небезпека невідповідності освітніх програм вимогам часу. *Кроскультурну взаємодію* розглядаємо як особливий вид зв'язків і відносин, які складаються між культурними ідентичностями у процесі взаємного обміну культурними ідеями, нормами і цінностями. Актуальність ефективної кроскультурної взаємодії зумовлена передусім тим, що в її комунікаційний процес залучено різні соціально-демографічні

категорії населення. Цей процес передбачає необхідність орієнтуватися як в мовних, так і в культурних особливостях опонента чи партнера. Невід'ємною складовою результативного кроскультурного процесу є організоване, до деякої міри прогнозоване, а відтак, наскільки це можливо у відповідній ситуації, стандартизоване спілкування.

У час активної міжнародної інтеграції особливого розвитку набуває діалог культур, який ефективний тільки за умов взаємозацікавленості і виконання конкретних взаємних вимог. Однією з таких вимог є обов'язкове знання іноземних мов, без якого культура не може бути *культурою в широкому розумінні цього слова*. У цьому контексті наголосимо, що підготовка конкурентоздатного фахівця в Україні передбачає потребу більш потужного процесу вивчення іноземних мов – основи міжкультурного діалогу.

Функціонування міжкультурного діалогу відбувається завдяки різноманітним культурним заходам, проведення яких вимагає професійної організації. Саме фахова підготовка дає змогу індивідові діяти як активному та відповідальному громадянину, що орієнтується в етнокультурних особливостях партнера. Недостатнє знання іноземної мови унеможливорює забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних фахівців на ринку праці.

Щоби підвищити конкурентоспроможність випускників НАКККиМ, запроваджено додаткову практичну підготовку з вивчення іноземних мов із подальшою сертифікацією з англійської (TOEIC), французької (TFI) та німецької (WiDAF) мов. Мовний сертифікат – це ознака професійної придатності, досягнення відповідного міжнародного рівня компетентності, показник зрілості фахівця найвищого класу, гарантія як працедавця, так і кандидата на посаду. Мовна сертифікація є важливим етапом становлення фахівця в галузі культури й мистецтва.

Вирішальним чинником для взаєморозуміння, взаємодовіри між людьми є також знання культур інших народностей, дотримання гарантованих конституційних прав.

Сучасні освітні програми передбачають вивчення курсів та навчальних дисциплін, які б формували у майбутніх фахівців знання культури і традицій інших народів, застосування отриманих

знань у міжкультурних відносинах. Культурно-мистецька освіта завдяки своїй універсальності ідеально підходить для розвитку відкритих і широких поглядів на світ, що ґрунтуються на принципах вільного вибору, толерантності, поваги до інших. Спеціалісти культурно-мистецької галузі, призначенням яких є реалізація культурних прав людини, мають володіти історико-культурологічними знаннями для подальшого їх використання у професійному житті.

Майбутній фахівець повинен орієнтуватися в культурно-історичному минулому не тільки власної країни, а й світу, розумітися на сучасних світових і вітчизняних тенденціях розвитку галузі та застосовувати найкращі зразки на практиці.

Тому оптимізація навчальних планів і програм має передбачати потреби часу і відповідно бути відображена в навчальному процесі ВНЗ.

Зауважмо, що аналіз та оцінка структурних характеристик культурно-мистецького освітнього потенціалу пов'язані з деякими труднощами, оскільки всі його елементи функціонують одночасно, у сукупності та взаємодії. Це призводить до того, що важко встановити значення кожного елемента освітнього процесу окремо для діяльності всього потенціалу.

Визначаючи важливість усіх структурних підрозділів, які забезпечують освітній процес, слід виокремити роль і значення кафедр у підготовці спеціалістів і реалізації навчальних програм, адже, переконані, кафедра є головним осередком забезпечення якості вищої освіти.

Досвід діяльності цього структурного підрозділу, його роль у системі вищої освіти – незаперечна. Вивчений командою НАКККиМ у рамках проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» європейський досвід дав змогу не тільки вивчити освітній потенціал кафедр, а й проаналізувати такі важливі складові навчального процесу, як *наука та інновації*.

Наукова (творча) діяльність

Освітні програми кафедр мають на меті підготовку спеціаліста, який у майбутньому вчасно зможе реагувати на зміни, що відбуваються в соціумі. Якщо раніше на ці зміни впливав передусім розвиток прогресу, техніки, то сучасний етап розвитку суспільства позначається *впливом знань на соціум*. Практичне застосування знань позначається на втомі мозку. Тому прикладом одного з інноваційних напрямів дослідження кафедри може слугувати *вплив мистецьких заходів на відновлення фізичних сил людини*.

Актуальним питанням підготовки фахівця для культурно-мистецької галузі стало формування не тільки талановитого виконавця різних видів мистецтва (хореограф, актор, вокаліст та ін.), а й педагога, організатора дозвілля, творця культурних послуг, культуртрегера та особистості, яка сприяє культуротворенню. Тому перед культурно-мистецькою освітою постає завдання – підготувати спеціаліста, який не тільки вміє віртуозно виконувати мистецький твір, а й творчо мислити.

Наголосимо, що особливість підготовки фахівця для культурно-мистецької галузі передбачає його як наукову, так і творчу діяльність, які з огляду на специфіку обраного фаху дають змогу реалізувати важливе освітнє завдання – підготувати спеціаліста, чийм призначенням стане реалізація культурних прав людини.

Щоб реалізувати поставлені освітні завдання, на кафедрах активно проводиться наукова робота.

У цьому контексті слід відзначити особливу роль у забезпеченні якості освіти наукових (творчих) шкіл. Зокрема Академія має значний науковий потенціал, сформований багаторічним досвідом. Широкому мистецькому колу відомі такі науково-творчі школи: хореографічна школа М. Вантуха (народний артист України), акторські школи О. Кужельного (народний артист України), В. Зайцева (заслужений артист України), режисерська школа Д. Мухарського (народний артист України), дизайнерська школа А. Жирнова (президент Гільдії ландшафтних архітекторів), вокальні школи Г. Захарченко (народна артистка України), А. Прохорової (заслужена артистка України), мистецькі школи Л. Мороза (заслужений діяч культури України), В. Козліна (доктор мистецтвознавства).

Особливе місце у світовому інформаційно-комунікаційному просторі займає наукова школа з бібліотекознавства, яку очолюють заслужені працівники культури України, професори І. Шевченко, В. Загуменна.

До формування наукових шкіл активно долучаються молоді вчені. На кафедрі культурології та інноваційних культурно-мистецьких проектів НАКККіМ започатковано науково-освітню програму, що покликана навчити студента науково обґрунтовувати обраний фах. Започаткований науково-освітній експеримент має кілька етапів:

- на початку 1 курсу в рамках дисципліни «Вступ до фаху» студентові пропонують описати власне бачення себе у професії. Наприкінці 1-го курсу, після опанування деяких базових професійних знань, студент знову пише ідентичну роботу і надає аналітичну довідку (за результатами двох робіт) про професійні зміни. Цей етап дає змогу виявити, до чого схильний студент, які у нього виявляються здібності, чи він тяжіє до наукового, чи творчого мислення тощо;
- 2-й, 3-й курси передбачають уже написання розширеного варіанта власного бачення себе в професії. На цьому етапі викладач і студент можуть визначити, наскільки отримані знання вплинули на рівень майбутнього фахівця, та зорієнтуватися, який обрати подальший практичний напрям навчання;
- наприкінці освітньо-кваліфікаційної програми «бакалавр» студент у рамках випускної роботи надає аналіз власного професійного зростання (роботи зберігають від 1-го курсу і додають до випускної роботи як додаток). Завдяки цій процедурі студент може оцінити навчальні програми і визначити показники якості, які вплинули на його професійну підготовку і зростання.

Розвиток і підтримка наукових (творчих) шкіл є особливим трендом Академії.

Досліджуючи наукову складову вітчизняного та європейського освітнього процесу, визначмо коло проблемних питань.

Першою в цьому списку є проблема висвітлення наукових доробків у міжнародних наукових виданнях чи виданнях, які

zareestrovani v naukometrichnih bazah. Ostanнім часом проблему досить активно обговорюють в Україні, і це пов'язано з наказом МОН України № 1112, який набрав чинності 17.10.2012 року. На виконання цього наказу НАКККиМ вживає заходів щодо впорядкування наукових досліджень відповідно до українських та світових стандартів.

Крок вітчизняних культурно-мистецьких досліджень у світове наукове товариство, безумовно, є необхідним, і європейська практика в цьому сенсі має переваги. Однак перш ніж робити революційні кроки, законотворці мають ретельно дослідити наукові галузі, визначити реальні можливості й об'єктивні перепони у практичному дотриманні норм, передбачених у згаданому наказі.

Зауважмо, що наукова спільнота, представники якої досліджують історію, теорію, практику, філософію культури, культурологію, мистецтвознавство, не має реальної змоги представляти наукові статті за визначеними параметрами. За показниками наукометричної бази даних Scopus, станом на 2011 рік кількість українських наукових журналів із мистецтвознавства та гуманітаристики дорівнює нулю. Міжнародні журнали із цієї наукової галузі також майже не представлені, через що неможливо знайти зарубіжних представників для колективу редакційної колегії. Інакше кажучи, на шляху до реєстрації наукових видань галузі виникає чимало об'єктивних перепон.

Ще одне проблемне питання – фінансові обмеження доступу до видань наукометричних баз.

Трансформаційні процеси мають відбуватися поступово і зважено, з максимальною увагою до всіх складових вітчизняної економічної, освітньої, соціальної галузей.

Інновації

Детермінанти національного освітнього процесу позначені певним консервативним впливом владних структур. Такий підхід викликає сумніви щодо ефективності поєднання таких важливих складових, як інновація і наука. Якість культурно-мистецької освіти була б більш ефективною за умов поєднання освітнього процесу із практичними інноваціями.

Інноваційною складовою роботи кафедри є низка проектів, мета яких – розробити критерії для визначення ефективності соціальних інновацій. Якщо технічні інновації та їх результативність можна сформулювати в конкретних показниках, то результативність соціальних інновацій, які посідають значне місце в сучасному світі, визначити складно. Соціальні інновації повинні стати невід’ємною складовою діяльності кафедр, адже саме в них є потужний потенціал для розвитку багатьох необхідних для суспільства рішень.

На відміну від кафедр українських вищих навчальних закладів культурно-мистецького спрямування, навчальні підрозділи досліджуваних європейських вищих шкіл мають автономію. Бюджет кафедри визначають цілі та завдання її стратегічного плану розвитку. Результатом реалізації стратегічного плану є акредитація спеціальностей.

Невіддільним елементом освітнього потенціалу є імідж навчального закладу. Сучасні реалії українського вищого закладу такі, що здебільшого він здійснює підготовку достатньо кваліфікованих кадрів, проте не має відповідного бренду. Саме тому важливо використовувати в освіті маркетингові інновації, які були б спрямовані на пошук нових галузей і способів використання потенціалу навчального закладу, на розробку на цій підставі нових конкурентоспроможних кваліфікацій, на залучення практиків для подальшого просування висококваліфікованих фахівців на ринку праці. Основна мета інноваційних досліджень та їх впровадження полягає в задоволенні потреб і запитів майбутніх працедавців та у забезпеченні умов тривалого функціонування та розвитку навчального закладу на ринку освітніх послуг.

Європейський досвід організації вищої освіти свідчить про важливість формування стратегічного плану розвитку, який містить важливі складові для підвищення якості освіти. Як свідчить досвід провідних ВНЗ Європи, стратегічних план – важлива складова діяльності кафедри, інститутів, начального закладу загалом.

Реалізація поставлених завдань дає змогу виявити сильні та слабкі сторони освітнього процесу, спрогнозувати можливі ризики і в подальшому визначити шляхи їх подолання. Зазначмо, що це не може суперечити державній освітній політиці і стратегії

розвитку галузі, за якими готують майбутніх фахівців. Відсутність у державі єдиного стратегічного плану розвитку культурно-мистецької освіти унеможливорює розвиток і впровадження сучасних технологій в освітній процес.

Перші кроки українського уряду, спрямовані на приєднання до європейської освітньої системи, полягають у підписанні низки нормативних актів, що регулюють участь вищої освіти України у Болонських перетвореннях. Задекларовані норми орієнтують освіту на розвиток і набуття нових якісних ознак, а також на збереження найкращих традицій і на зростання вже наявних національних стандартів освіти. Європейський освітній процес позначився низкою тенденцій у забезпеченні якості освіти, зокрема на рівні забезпечення бакалаврських програм відбувається оптимізація планів. Цей процес викликаний загальним європейським трендом. Така оптимізація виходить із сучасних потреб людства і тих вимог, які висувають до фахівця у XXI ст.

Окрім цього, фахівець має володіти знаннями із споріднених спеціальностей і орієнтуватися у процесах, що відбуваються. Практика підготовки вузькопрофільного спеціаліста почасти зумовлює деякі професійні обмеження щодо встановлення взаємозв'язку зі спорідненими видами роботи. Отже, інноваційним підходом до розробки навчальних планів бакалаврів є пошуки точок перетину зі спорідненими спеціальностями. Прикладом цього може слугувати бакалаврська програма підготовки реставраторів, що передбачає вивчення історії реставраційних шкіл для відновлення пам'яток XVIII, XIX ст. Сучасні реставраційні роботи здебільшого зосереджуються на відновленні сучасних будівель, які також мають історичну цінність. Інакше кажучи, практика збереження культурно-історичних будівель враховує і сучасні споруди, які представляють культурно-історичну цінність.

Підготовка майбутніх фахівців, чия діяльність спрямована на розвиток дитячої творчості та молодіжної культури, має дотичність до чималої кількості споріднених спеціальностей, таких, як психологія, педагогіка, музика та ін. Окрім цього, практичне впровадження отриманих теоретичних знань передбачає знання медичних основ. Тому оптимізація навчальних програм для

підготовки фахівців полягає у максимальній увазі до згаданих спеціальностей.

Слід наголосити, що особливість культурно-мистецької освіти полягає в тому, що її сутність і призначення спрямовані на вирішення низки соціокультурних проблем громадян. Тому культурно-мистецьку освіту відрізняє від інших саме *практичне поєднання отриманих знань із соціальною інновацією*. Остання, своєю чергою, є не тільки нововведенням як статичний кінцевий результат творчої діяльності, а й процесом перетворення новацій на соціокультурні норми і моделі поведінки, їхнього інституційного оформлення й інтернаціоналізації.

Аналіз питання в такому контексті дає підстави звернути увагу на ще один важливий аспект такого поєднання.

Сучасний погляд на розвиток культурно-мистецької освіти має передбачати вивчення і відповідно увагу до трендів європейської освіти, адже культура і мистецтво є, зокрема, і світовим надбанням.

Країна, яка не має потенційної змоги сформувати уявлення про національну культуру як про могутній бренд, приречена на постійне утвердження себе у світі. Культурний аспект національного іміджу є незамінним і неповторним, оскільки він пов'язаний із країною, з її минулим, із духовним та культурним розвитком. Національна культура, її бренд у світі визначає унікальність країни⁵.

Представники культурно-мистецьких професій є активними учасниками міжнародних фестивалів та конкурсів. Саме завдяки висококваліфікованій підготовці молоді таланти отримують престижні премії та мають світове визнання. А це, відповідно, дає підстави задуматися над тим, наскільки важливо зберігати в освітньому процесі національні традиції, національну самобутність, тобто саме те, що визначає вищі навчальні заклади культурно-мистецького спрямування.

Відтак реалії часу диктують інші умови підготовки фахівця, запровадження нових методів і підходів до освітнього процесу.

⁵ Анхолт С. Брендинг: дорога к мировому рынку. – М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2004. – С. 212.

Однак зміни в освітньому процесі мають бути виваженими й обґрунтованими. Потреба відповідати сучасним умовам розвитку суспільства не повинна нівелювати традицій, збереження та пропаганда яких тривалий час сприяла підготовці достатньо професійних фахівців для культурно-мистецької галузі.

Підготовка працівників культури, професійних творчих працівників має бути спрямована на підвищення управлінського професіоналізму, на вміння стратегічно мислити в умовах сучасних глобалізаційних та цивілізаційних викликів. Інноваційні процеси в культурно-мистецькій освіті повинні мати зважений характер, тому що дана галузь людського буття потребує особливої уваги і є закономірно вразливою.

Перед ВНЗ, які надають освітню послугу в підготовці кадрів для культурно-мистецького середовища, постає низка завдань, пов'язаних із вдосконаленням організації та змісту освіти. Трансформаційні процеси у світі потребують перегляду навчальних планів і програм, зростання кадрового потенціалу, що передбачає також підвищення фахової майстерності професорсько-викладацького складу. Сучасні освітні програми мають враховувати специфіку галузі культури і мистецтва та відповідно бути орієнтовані на її підтримку. Українською необхідно зважити на те, що загальна внутрішня система культурно-мистецької галузі має власну, специфічну тільки для даної країни організаційну структуру. Тому процес модернізації має бути гнучким і відповідно адаптованим до вже наявних освітніх традицій. У цьому контексті поєднання традицій та інновацій зумовить шляхи розвитку освіти та її «живучість» у сучасних умовах.

Зважаючи на потреби часу, європейський освітній процес ґрунтується передусім на відповідальності за якість наданих освітніх послуг і за те, як цю якість забезпечують в подальшому на ринку праці. Автономія навчальних закладів, мобільність освітніх програм, поєднання освіти, інновацій і науки – усе це допомагає підготувати спеціаліста, який конкурентоспроможний не тільки в європейському, а й у світовому освітньому просторі.

Інноваційний підхід тісно пов'язаний із вирішенням подальшого працевлаштування майбутнього випускника. Серед актуальних освітніх завдань – забезпечення фахівця робочим місцем.

Як вже було зазначено вище, зниження престижу професії різко позначається й на залученні потенційних працедавців. Наголо-сімо, що для вищих навчальних закладів, у яких готують фахівців для культурно-мистецької галузі, практика залучення працедавця суттєво відрізняється від практики технічних закладів.

З огляду на це необхідно досить ретельно вивчити європей-ський досвід, найкращі зразки вітчизняної практики з подальшим адаптуванням досвіду до потреб української культурно-мистецької галузі.

Досі залишається відкритим питання формування відносин між компаніями-замовниками, установами професійної освіти і майбутніми випускниками.

Для розуміння проблеми насамперед зазначмо, що від служби зайнятості як активного суб'єкта ринку праці, що бере участь у вирішенні проблем працевлаштування молоді, зокрема випускників ВНЗ, майже не надходить пропозицій для фахівців культурно-мистецького спрямування.

Таку ситуацію спостерігаємо й на ярмарках вакансій, де потреба спеціалістів у галузі культури також обмежена.

Однак доцільно наголосити на тому, які вже зроблено перші кроки у вирішенні цієї проблеми.

Вивчивши досвід інших країн, у НАКККиМ було удосконалено практику студентів. Зокрема укладено договори із базами прак-тики приватної форми власності (нагадаймо, що багаторічна практика передбачала співпрацю з державними установами культури).

Програми ознайомлювальної, виробничої практики перед-бачають тісний зв'язок із базами не тільки в період, визначений для конкретного виду занять, а й упродовж усього навчання. Результатом такого взаємозв'язку є фактичний вибір спеціаліста, який відповідає вимогам працедавця.

Вивчений європейський досвід дав змогу визначити важли-вість інноваційних процесів в освіті, виявити шляхи їх залучення та реалізації.

Отже, повнота та інтенсивність сучасних цивілізаційних про-цесів та виклики часу визначають подальший розвиток куль-турно-мистецької освіти. Економічні, політичні, соціальні зміни

у країні спричинили втрату в суспільстві творчої сили і до деякої міри призвели до духовного зубожіння. Тому використання сучасних трендів та запровадження інноваційних технологій для поліпшення доволі складної ситуації, що склалась у культурно-мистецькому просторі країни, украй необхідне. Вища освіта стає визначальною серед інших чинників, що можуть щось змінити. Відтак на підставі аналізу можна сформулювати кілька висновків-пропозицій:

1. Необхідно дослідити визначальні тенденції та умови функціонування європейської освіти, стимули її розвитку для подальшого впровадження в сучасний вітчизняний освітній простір. Умовою такого впровадження стає максимальне збереження традиційного змісту та призначення культурно-мистецької освіти з утіленням інновацій для забезпечення адаптації освіти до вимог часу. Окрім цього, слід зазначити, що успіх у європейській культурно-мистецькій освіті пов'язаний із розумінням тих викликів часу, які відбуваються в Україні та світі.
2. Слід виявити і запровадити дієві механізми і методи адаптації вітчизняної освіти в європейський простір. Методи впровадження сучасних освітніх трендів повинні передбачати застосування системно-структурного підходу, зорієнтованого на визначення раціональної структури культурно-мистецького освітнього потенціалу. Використовуючи сучасні методи, суб'єкти освітнього процесу мають звертати увагу на їх відповідність прогресивним ідеям і нормативним співвідношенням, визначеним найбільш досконалими освітніми трендами.
3. Навчальному закладові слід здійснювати самооцінку ефективності діяльності із забезпечення якості на всіх рівнях освітнього процесу. Таке впровадження передбачає не тільки проведення традиційної статистичної звітності, а й формування вмінь і навичок для самопізнання як ВНЗ, так і професора, студента. Визначення й об'єктивний аналіз усіх критеріїв (позитивних чи негативних), за якими здійснюють освітню діяльність, дасть змогу створювати

більш якісні навчальні програми і формувати відповідний професорсько-викладацький склад, який їх забезпечує.

4. Важливим залишається питання автономії ВНЗ, їх структурних складових. Цей процес допоможе ВНЗ обирати більш гнучку і дієву систему забезпечення якості освіти.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі повинні орієнтуватися не тільки на вивчення європейського досвіду, а й на практичне впровадження найкращих сучасних освітніх трендів, на наближення їх до вітчизняної освітньої практики. Використання сучасних підходів дасть змогу модернізувати культурно-мистецьку освіту й наблизити її до європейських стандартів. Пріоритетними залишаються питання переосмислення та гармонічного поєднання управлінських традицій та інновацій в умовах соціальних трансформацій та євроінтеграційних освітніх процесів.

ДОСЛІДЖЕННЯ

Марія ГОЛОВЯНКО

Харківський національний університет радіоелектроніки

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ НАУКИ В УКРАЇНІ НА УМОВАХ ПРОЗОРОСТІ ТА ДОВІРИ

Згідно з Лісабонською стратегією¹, затвердженою Європейським Союзом як стратегічний план розвитку ще 2000 року, стійке та динамічне економічне зростання держави відбувається завдяки орієнтації економіки на знання і безпосередньо залежить від збалансованої взаємодії трьох компонентів «трикутника знань»: *освіти – науки – інновацій*. Наука в цьому «трикутнику» виконує, безумовно, важливе значення² – генерує знання, які впливають на успішність інших двох вершин – передаються у процесі навчання і сприяють виникненню нових комерційно привабливих інноваційних продуктів та послуг.

Нова стратегія соціально-економічного розвитку Євросоюзу на період до 2020 року, схвалена Європейською Радою навесні 2010 року³, також визначає пріоритетність інтелектуального зростання й необхідність покращувати умови та доступ до фінансування саме для науки та інновацій.

Декларативно приєднується до світових тенденцій і Україна. Зокрема Лісабонську стратегію наша країна ратифікувала ще

¹ Lisbon European Council 23 and 24 March Presidency Conclusion / European Union Parliament Website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.

² Towards a European Research Area (ERA) / Official website of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/other/i23010_en.htm.

³ Europe 2020 / European Commission Website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.

2003 року. Але якщо її успішне втілення стало проблемою у країнах Євросоюзу із розвинутою економікою і давно сформованими системами освіти та науки, то у випадку України реальна ситуація взагалі далека від очікувань. У рейтингах Світового економічного форуму за 2012/2013 р. Україна посідає 73-є місце серед 142 країн світу із такими звичними проблемами, що стоять на заваді її розвитку, як: складний доступ до отримання фінансування, корупція та невідповідне законодавство, зокрема податкове⁴. Інноваційний курс розвитку країни визначали як пріоритетний майже всі уряди незалежної України; нинішній уряд, наприклад, намагається запровадити систему постійного моніторингу реалізації інвестиційних та інноваційних проєктів⁵, а президент визначає 2020 рік роком, коли Україна мала б опинитися у списку лідерів серед країн світу, очевидно, маючи на увазі розвиток високотехнологічного виробництва, неможливий без сучасної високорозвиненої науки.

Оцінка сучасного стану науки в Україні

Однак, незважаючи на гучні заяви, сучасна українська наука переживає занепад, і важко сказати, чи вжиті заходи зможуть якось виправити ситуацію, адже вони мають зовсім несистемний характер. Достатньо оцінити місце України у світовій науковій спільноті й тенденції розвитку країни, проаналізувавши міжнародні рейтинги та звіти, які регулярно проводять різноманітні незалежні організації.

Найбільш авторитетними є результати оцінювання українських учених двох відомих універсальних наукометричних платформ – Web of Science (Web of Knowledge)⁶ компанії Thomson Reuters та SciVerse Scopus⁷ видавництва «Elsevier».

⁴ Global Competitiveness Report 2012-2013 / World Economic Forum website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf.

⁵ Ключев доручив налагодити моніторинг виконання найважливіших інвестпроектів / УНІАН економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/82072>.

⁶ Web of Science [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thomson-reuters.com/thomson-reuters-web-of-science>.

⁷ Наука України в дзеркалі науко метричної бази даних SciVerse Scopus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jsi.net.ua/scopus/scopus.html>.

Скажімо, звіт SIR World Report 2012⁸, опублікований 2012 року авторитетною SCImago Research Group, оцінює діяльність наукових закладів усього світу за період від 2006 до 2010 рр. у формі бібліометричних показників, що вказують на науковий вплив (impact), тематичну спеціалізацію, результативність закладів, а також на міжнародні мережі, у яких заклади співпрацюють з іншими організаціями. Звіт складено на підставі бази даних Scopus, він містить кількісні показники для 3 290 закладів зі всього світу та здебільшого зосереджує увагу на оцінці наукових публікацій та на їх цитуванні. Перша українська організація, яку засвідчено в загальному рейтингу, – Національна академія наук України – посідає 106-те місце (табл. 1) у світі, п'яте місце в регіоні та перше у країні. На 1 149-му місці опинився Київський національний університет ім. Тараса Шевченка; Харківський національний університет радіоелектроніки обіймає 2 904-те місце. Серед чималої кількості дослідних та освітніх закладів України тільки вісім українських наукових інституцій потрапили до рейтингу, серед них – сім вищих навчальних закладів.

Таблиця 1

Місце українських організацій у всесвітньому науковому рейтингу SIR

WR	RR	CR	Organization	Output	IC(%)	Q1(%)	NI	Spec	Exc(%)	Leadership
106	5	1	National Academy of Sciences of Ukraine	19,074	42.1	25.9	0.5	0.8	4.1	13,138
1149	55	2	Taras Shevchenko National University of Kyiv	2,643	38.5	20.1	0.5	0.8	3.7	1,603
1747	89	5	V.N. Karazin Kharkiv National University	1,520	38.6	26.0	0.6	0.9	3.7	1,016
2178	122	6	Ivan Franko National University of Lviv	1,105	53.7	28.6	0.5	0.9	2.7	646
2337	135	3	National Technical University of Ukraine - Kyiv Polytechnic Institute	984	26.7	10.1	0.3	0.9	2.2	684
2342	136	4	Lviv Polytechnic National University	982	28.3	11.2	0.4	0.9	0.7	741
2904	183	7	Kharkov National University of Radio Electronics	640	25.0	8.6	0.3	0.9	3.5	512
2971	186	8	Chernivci State University	599	21.5	14.5	0.4	0.9	2.1	502

На перший погляд, факт близькості Академії наук України до першої сотні провідних наукових організацій світу має свідчити про достатньо високий рівень науки у країні, але варто придивитися до звіту уважніше, щоби зрозуміти, що він не є рейтингом у звичному розумінні, адже позиція закладу у списку залежить

⁸ Sir world report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scimagoir.com/pdf/sir_2012_world_report.pdf.

лише від однієї ненормалізованої кількісної величини – від наукових результатів (наукові статті, опубліковані у виданнях, індексованих Scopus), що, цілком певно, не може вказувати на якість науки закладу зокрема та країни загалом. Більш показовою є решта індикаторів, на які не впливають розмір та профіль закладу. Таким показником, наприклад, є *загальний науковий вплив закладу (імпакт)* на світову науку (*Normalized impact*), який визначають, оцінюючи цитованість наукових робіт закладу відповідно до контексту, типу публікації та періоду їх цитування. Значення вказує на *співвідношення середнього наукового імпакту закладу до середнього світового імпакту*, який визначено як 1. Науковий імпакт Національної академії наук України – 0,5, що удвічі менше, ніж середньосвітове значення. У решти закладів України, окрім Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (0,6), імпакт ще менший і коливається в діапазоні значень від 0,3 до 0,5, а отже, цитованість українських публікацій і їх вплив на світову науку вкрай низькі.

Цікавий факт, що Російська академія наук – третя у звіті завдяки великій кількості публікацій, проте має такий самий імпакт, що дорівнює 0,5. Кількість у цьому випадку не переходить в якість.

Серед закладів із дуже високим імпактом переважають здебільшого організації, що ведуть дослідницьку діяльність у галузі охорони здоров'я, а максимальний внесок у світову науку роблять традиційно Гарвардський університет, Массачусетський технологічний інститут, Стенфордський університет і Partners HealthCare System.

Ще одним промовистим індикатором якості науки є *публікації високої якості* (High quality publications) – коефіцієнт публікацій закладу, опублікованих у найбільш впливових наукових журналах світу. Серед публікацій Національної академії наук України таких 25,9 %, що є відносно незначним відсотком порівняно з іншими інституціями, але найгірший результат має Харківський національний університет радіоелектроніки (ХНУРЕ) – 8,6 %, а найкращий – Львівський національний університет ім. І. Франка (28,6 %).

Коефіцієнт *міжнародної взаємодії* (International collaboration) – відсоток наукових робіт, опублікованих спільно з міжнародними партнерами. Це єдиний індикатор якості наукової роботи, що демонструє непогані результати українських закладів у цьому аспекті (від 21,5 до 53,7 %), проте, звісно, прагнути ще є чого.

Індекс спеціалізації (Specialization Index) указує на рівень зосередженості закладу на конкретній тематиці; його розраховують на підставі Gini Index, який використовують в економіці, де 0 означає узагальненість проти 1 – спеціалізованості закладу. У всіх українських закладів, що потрапили до звіту, значення індексу є близьким до одиниці.

Рівень досконалості (Excellence Rate) – міра високої якості наукового результату закладу або відсоток наукових результатів закладу, включених до 10 % найбільш цитованих статей у галузі. Найвищий показник досконалості серед українських організацій засвідчено в НАНУ – 4,1 %.

Лідерство (Scientific Leadership) бере до уваги ті наукові статті, які написані в інституції, до якої належить головний автор статті.

Як бачимо, основні наукові досягнення світові експерти визначають, переважно оцінюючи якість наукових публікацій та їх вплив на світову наукову спільноту, а саме це і є ахіллесовою п'ятою України: українські вчені майже не публікуються англійською мовою в міжнародних журналах із високим імпакт-фактором, а навіть якщо й роблять наукові відкриття (при цьому цей факт важко перевірити в межах однієї країни), то залишають його прихованим від решти наукового світу.

Незважаючи на це, Україна за низкою напрямків (матеріалознавство, математика, комп'ютерні науки, радіоастрономія, теоретична фізика тощо) посідає гідні позиції у світовому розподілі наукової праці.

Цікаві висновки щодо розвитку науки України загалом зроблено⁹ на підставі SCImago Country Rank¹⁰; до уваги взято критерій

⁹ Хаврусь В. Погляд. Україна на мапі наукового світу // «Дзеркало тижня. Україна». – №18. – 20 травня 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/poglyad_ukrayina_na_mapi_naukovogo_svitu-81344.html.

¹⁰ Scimago country rank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scimagojr.com/index.php>.

кількості публікацій у відомих наукових журналах за період 2004-2008 рр. Дані в таблиці погруповано за країнами, із якими Україна має спільний кордон; колишніми республіками СРСР, іншими країнами, які можуть бути цікавими для подальших висновків і порівнянь.

Таблиця 2

Порівняння різних країн

Країна	Документи (2004-2008)	Кількість документів на 1 млн. населення
Україна	30567	668
Сусіди зі спільним кордоном		
Угорщина	33731	3378
Словаччина	16367	3013
Польща	105833	2778
Росія	162351	1144
Румунія	23911	1114
Білорусь	7090	748
Молдова	1336	375
Інші країни		
Швейцарія	119485	15352
Великобританія	567695	9187
Ізраїль	69331	8995
Німеччина	507935	6209
США	1803529	5800
Іспанія	232335	5034
Португалія	42918	4035
Туреччина	104221	1414
Китай	875007	652
Єгипет	24175	303

Абсолютні результати для України загалом непогані. Утім картина істотно змінюється, якщо запровадити відносний критерій і проаналізувати кількість наукових публікацій за аналізований період із розрахунку на один мільйон населення країни (остання колонка табл. 2). Цей критерій свідчить не лише про рівень науки та освіти певної країни, а й опосередковано про їх вплив на рівень розвитку суспільства. Як бачимо, Україна відстає від більшості своїх сусідів, посівши сьоме місце серед країн – колишніх республік СРСР, і має на порядок слабший результат порівняно із провідними країнами світу.

За період 1996-2011 рр. Україна займає 38-ме місце за кількістю публікацій, проіндексованих Scopus, але відносна динаміка їх зміни за роками, якщо взяти, наприклад, за точку відліку 1996 рік – перший рік, доступний у базі, указує на те, що наука України демонструє ознаки стійкої стагнації – на відміну від динамічного розвитку, притаманного сусідній Польщі, Фінляндії, Португалії та іншим країнам Європи (рис. 1).

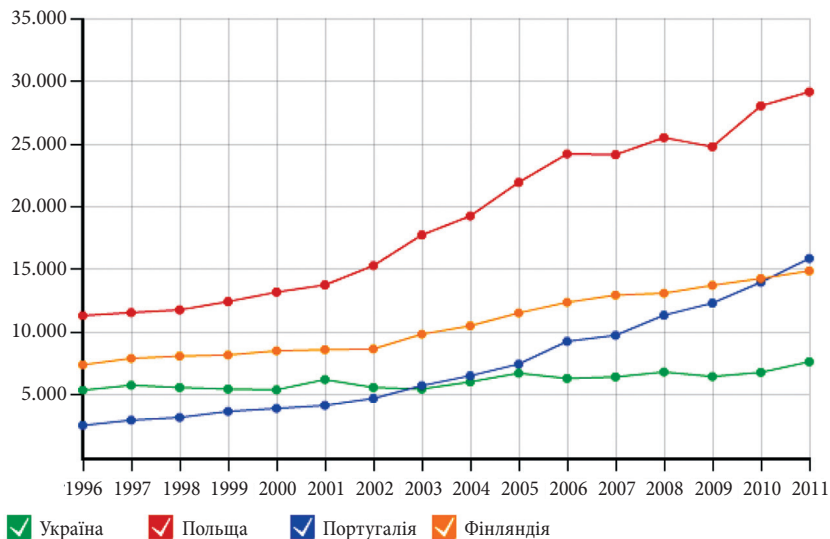

Рисунок 1. Порівняння відносної динаміки публікацій наукових статей України та країн Європи

Звичайно, сама тільки кількість публікацій, навіть дібраних для престижних баз Scopus, не може свідчити про якість наукових досліджень. Для якісної оцінки наукового результату і для його впливу на світову наукову спільноту використовують індикатори, що демонструють рівень його цитованості в інших джерелах. Зокрема *індекс Гірша* (*h*-індекс) можна розраховувати як для конкретного науковця, так і для організації або країни загалом через кількість журнальних статей (*h*), що отримали – як мінімум – *h*-цитат. Порівняння наукового впливу кількох країн Європи за *h*-індексом наведено на рисунку 2.

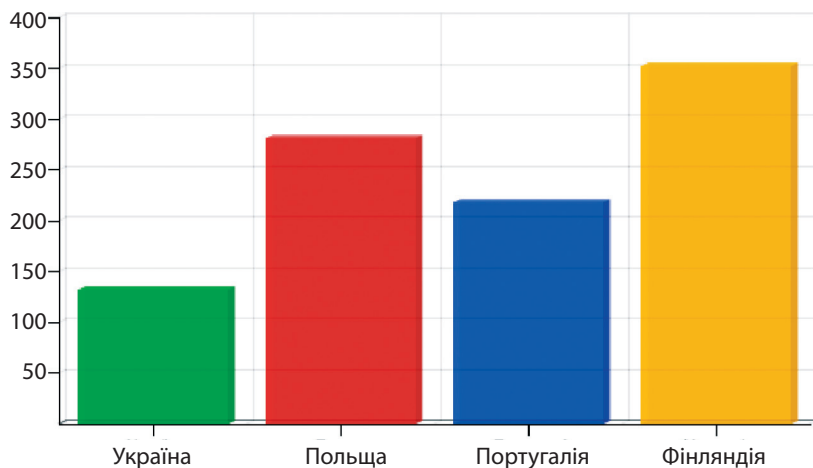

Рисунок 2. Порівняння *h*-індексу України та країн Європи

Управління наукою в Україні. Витоки проблем

Наука – найбільш піднесене втілення Батьківщини, оскільки з усіх народів першим завжди буде той, хто випередить решту в галузі думки та розумової діяльності.
(Луї Пастер).

*У Сполучених Штатів сьогодні чотири пріоритети:
наука, наука, наука і наука.*
(Ненсі Пелосі, спікер Конгресу США, 2009)

Після розпаду СРСР демілітаризація та приватизація країни спричинили деіндустріалізацію та скорочення зайнятих у промисловості та військово-промисловому комплексі, на який передусім працювала радянська наука. Держава відмовилася від домінантної ролі в економіці на користь приватних структур і значно знизила рівень замовлення наукових досліджень, скоротивши фінансування з 1,16 % до приблизно 0,3 % валового внутрішнього продукту впродовж 2000-2011 рр., хоча згідно із Законом про науку і науково-технологічну діяльність в Україні передбачене державне фінансування науки (фундаментальної та прикладної) в обсязі не меншому, ніж 1,7 % ВВП, а підписана Україною Лісабонська угода встановлює мінімум у розмірі 2 % від ВВП. Сьогодні сумарний науковий бюджет України у 120 разів менший, аніж у Китаї, у 30 разів – ніж у Росії, у 5 разів – ніж у Польщі.

Відповідно до даних статистики, кількість науковців зменшилася з 295 010 (1991) до 84 969 (2011) і продовжує зменшуватися, однак цілеспрямованих заходів для того, щоб хоча б зупинити цей процес, поки що не вжито.

Зміна у структурі управління підприємствами спричинила руйнування зв'язків підприємств із ВНЗ, які були усталеними та розвиненими в попередній період, а нових законів, котрі б забезпечили взаємну вигідність співпраці між наукою та бізнесом, у суті речі так і не було ухвалено. Особливої підтримки потребують інноваційні або технологічні осередки з високим ризиком, де практично завжди триває пошук із бажаним, але не гарантованим наперед результатом; натомість бізнес зазвичай підтримує ту або іншу справу лише за умови отримання швидкого прибутку, вигоди, що взагалі неможливо для фундаментальних наукових

досліджень. Частка інноваційного продукту в національному ВВП не перевищує кількох відсотків (оцінки експертів коливаються в межах від 2 % до 8%)¹¹.

Замість того, щоби поступово переходити до нових прозорих схем управління наукою та до розробки механізмів забезпечення й підтримки її якості, держава зберегла за собою тільки домінуючу регулятивну роль, частково законсервувавши стару радянську систему управління наукою. Очевидно, що за декларативної зорієнтованості держави на підтримку науки (обов'язки держави щодо «сприяння розвитку науки, встановлення наукових зв'язків України зі світовим співтовариством» закріплені навіть на конституційному рівні) наука ніколи не належала до державних пріоритетів, граючи радше соціокультурну, другорядну роль, а схеми управління, які використовують політики та чиновники, давно застаріли і працюють у нових умовах лише «за інерцією», поступово приводячи науку у країні до повної зупинки¹². На думку очільників держави, серед шляхів подолання проблем, пов'язаних із недофінансуванням науки, – інтеграція науки й освіти, що навіть зафіксовано в державній цільовій програмі інтеграції науки та освіти в університетах на 2008-2012 рр. «Наука в університетах»¹³. Проте чи достатньо цього?

Розгалужена структура суб'єктів державної влади та державного управління науково-технічною політикою України нараховує не менш ніж декілька десятків різних органів; у деяких із них досі відбуваються реорганізаційні процеси, тому важко визначити, наскільки ефективною є модель їх взаємодії. Законодавчі функції виконує Верховна Рада України. Законопроектну роботу здійснює Комітет Верховної Ради України з питань науки та освіти, який готує, попередньо аналізує питання, зараховані до повноважень Верховної Ради України, та виконує контрольні функції у галузі

¹¹ Стріха М. Українська наука перед викликами // «Дзеркало тижня. Україна». – №8. – 02 березня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/ukrayinska_nauka_pered_viklikami_-98148.htm.

¹² Сибірний А. Яка нам потрібна наука? // «Дзеркало тижня. Україна». – №32. – 14 вересня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/yaka_nam_potribna_nauka-108747.html.

¹³ Цільова програма «Наука в університетах».

науки й науково-технічної діяльності. Центральним виконавчим органом до 2010 року залишалося Міністерство освіти і науки України, контроль і координацію діяльності якого в галузі науки виконував Кабінет Міністрів України через Комісію з питань науково-технічного розвитку. МОН України мав найбільш вагомий повноваження в науковій галузі, що полягали у виробленні засад, в організації, координації, контролі та підтримці наукової та науково-технічної діяльності. У квітні 2010 року частину обов'язків Міністерства було перекладено на новостворений Держкомітет із науково-технологічного та інноваційного розвитку, який у липні було реорганізовано в Держкомітет з науки, інновацій та інформатизації, а кількома місяцями пізніше – у рамках адміністративної реформи – перетворено на держагентство. Тоді ж Міністерство було реорганізовано в Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України, із нього вилучено окремий департамент, який фахово опікувався проблемами науки.

Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України (Держінформнауки України) стало центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра освіти і науки, молоді та спорту України, і перебрало широкий спектр непростих задач (в указі Президента «Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України» їх перелічено 49 – від визначення пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки, інноваційної діяльності та утворення й реорганізації державних наукових установ до проведення конкурсів наукових і науково-технічних проєктів). Отже, університетська наука (другий, а в перспективі – перший за значенням сегмент національної науки), на думку експертів¹⁴, опинилася на узбіччі інтересів влади. Проте експерти виділяють і деякі позитивні результати роботи новоствореного Агентства. Це і збільшення фінансування Державного фонду фундаментальних досліджень та низки державних науково-технічних програм,

¹⁴ Стріха М. Українська наука перед викликами // «Дзеркало тижня. Україна» №8. – 02 березня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/ukrayinska_nauka_pered_viklikami_-98148.html.

і робота, яка ведеться щодо питання асоційованого членства України в міжнародному дослідницькому центрі європейської спільноти – ЦЕРН.

У процесі реорганізації центральних органів влади було також ліквідовано ВАК – Вищу атестаційну комісію України, що реалізовувала державну політику в галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, присудження наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, а її функції (замість університетів, як це прийнято у країнах Європейського Союзу) покладено на новостворене Міністерство освіти і науки, молоді і спорту – МОНМС.

Однак усі реорганізаційні процеси поки що видаються лише «напівмірами» – узаконеними результатами боротьби за функції, бюджетні кошти та за владу між окремими структурами, а не структурною реформою в науці, спрямованою на підвищення наукового рівня країни та на побудову економіки знань.

Деякі повноваження мають також місцеві органи державної виконавчої влади й органи місцевого самоврядування відповідно до своєї компетенції. Вони забезпечують виконання державних наукових і науково-дослідних програм; розробляють та організують виконання регіональних (територіальних) програм. Державні органи мають здійснювати науково-технічну політику за участю громадських наукових та науково-технічних об'єднань.

Найбільш фінансованою науковою структурою із часткою приблизно 50 % бюджетного фінансування є Національна академія наук України (НАНУ). Решту 50 % наукового бюджету розподіляють серед інститутів галузевих академій наук, установ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту, інших міністерств та відомств. НАНУ належить до самоврядних наукових організацій, що залучають до фундаментальних досліджень, до розробки й утілення науково-технічної політики, до експертизи важливих наукових проєктів. У НАНУ працює 40 тис. осіб (порівняймо: в Академії наук Польщі, близької до України за чисельністю населення, працює тільки 6 тис. осіб). Державне базове фінансування передбачає лише оплату заробітної плати і частково –

комунальних платежів. На матеріали, реактиви та відрядження коштів практично не виділяють.

Через деяку непослідовність у проведенні науково-технологічної та інноваційної політики в Україні закріплюються тенденції до технологічного відставання від розвинених країн.

Управління наукою у країнах Європейського Союзу. Досвід та найкращі практики

Сьогодні можна остаточно стверджувати, що конкуренція між розвинутими країнами у суті речі перетворилася на конкуренцію в галузі науки й технологій. Сучасній економіці багатьох провідних країн властива економіка навчання (learning economy) або економіка, заснована на знаннях (knowledge-based economy), у якій знання є провідним ресурсом розвитку.

Фінляндія є показовим прикладом країни, яка перетворила власну економіку на економіку знань за дуже короткі терміни. Фінський досвід є унікальним і демонструє, як знання можуть стати рушійною силою економічного розвитку та реформ. За 90-і роки XX ст. країна розвинула економіку, найбільш спеціалізовану в інформаційних та комунікаційних технологіях (ІКТ), що остаточно закріпило процес переходу від ресурсорієнтованого до орієнтованого на знання та інновації типу її розвитку. На початку XXI ст. країна була названа номером один у рейтингу Світового Економічного Форуму (WEF) за індексом конкурентоспроможності (competitiveness index) та однією з найбільш розвинутих ІКТ-економік. Фінляндія також очолила рейтинг Програми OECD із міжнародної студентської оцінки (PISA) за рівнем знань та досягнень у навчанні, а також отримала найбільший індекс економіки знань згідно з порівняльним аналізом Світового Банку¹⁵.

Упродовж 1996-2012 рр. кількість працівників у галузі науки зросла вдвічі – від 40 000 до 80 000, що складає 2 % усього зайнятого населення країни, найбільший коефіцієнт серед країн – учасниць Організації економічного співробітництва та розвитку.

¹⁵ Dahlman, C. J., Routti, J., & Ylä-Anttila, P. (2006). Finland as a knowledge economy: elements of success and lessons learned [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://info.worldbank.org/etools/docs/library/252524/Session3_ProfRoutti.pdf.

Досягненню таких успіхів сприяло кілька чинників:

1. *Організація управління наукою вибудована таким чином, що кожний владний орган має чітко сформульовані завдання й обов'язки, які не перетинаються між собою (рис. 3)*¹⁶.

Розвиток наукових досліджень ґрунтується на державному Плані розвитку освіти і науки, на Урядовій програмі та політиці, задекларованій Радою з питань науки та інновацій (Research and Innovation Council of Finland).

Законодавчим органом у галузі науки є Парламент. Уряд розробляє принципи та проекти законів у галузі науки, технологій та інноваційної політики. У плануванні розвитку державної політики Уряду асистує Рада з питань науки та інновацій, головою якої є прем'єр-міністр; до складу Ради також входять міністри профільних міністерств, представники фондowych організацій, університетів, дослідних інститутів, бізнесу, промисловості та працевластувачів.

Міністерства відповідають за планування та за виконання наукової і технічної політики у своїй галузі. Зокрема Міністерство освіти і культури Фінляндії опікується питаннями освіти, наукової політики, діяльністю університетів та політехнічних університетів, а також Академією наук, яка є однією з найбільш фінансованих дослідницьких організацій країни. Міністерство фінансує наукову інфраструктуру – обладнання, інформаційні мережі, високотехнологічні та інші наукові обчислювальні засоби та джерела даних, а також наукові бібліотеки. Для інформаційної підтримки науки під управлінням Міністерства освіти і культури створено державний Центр наукових обчислень (The Centre for Scientific Computing). Міністерство зайнятості та економіки займається питаннями, пов'язаними із промисловою та технічною політикою.

Функції експертної організації для добору високоякісних наукових досліджень світового стандарту та для посилення національної науки виконує Академія Фінляндії, що займається розподілом фінансування, просуванням наукових досліджень та їх результатів, а також підтримує міжнародне співробітництво Фінляндії з іншими країнами.

¹⁶ Сайт Міністерства освіти Фінляндії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2006/liitteet/eng_opm15.pdf?lang=en.

Для ефективного перетворення наукових знань на інновації створено незалежне експертне агентство TEKES¹⁷, яке працює з найкращими інноваційними компаніями та на конкурсній основі обирає перспективні проекти для фінансування, а також курує Центр технічних досліджень VTT Фінляндії (VTT Technical Research Centre of Finland). Щороку TEKES обирає 1 500 науково-технічних бізнес-проектів і майже 600 проектів у державних установах за умов довготермінової вигоди від проектів для економіки та суспільства. При цьому агентство не отримує жодних прибутків від своєї діяльності та не володіє інтелектуальними правами на фінансовані дослідження.

Рисунок 3. Схема організації управління наукою Фінляндії

2. Суттєве збільшення фінансування науки.

За останні роки середнє зростання сумарного внеску в науку трималось на рівні 5 % щорічно. Витрати на дослідження та розробку (R&D) на 2012 р. досягають 4 % ВВП, що 2012 р. складало 2010 мільярда євро¹⁸. Цікавий факт: науковий бюджет на 2012 р.,

¹⁷ TEKES [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tekes.fi.

¹⁸ [gu-new] (09/18/08) Tapio's keynote speech at the Education Leadership Symposium on 9/12/08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [eng_opm.15pdf](#).

попри попереднє зростання, вимушено скоротився на 55 мільйонів порівняно з попереднім роком, проте зменшення фінансування торкнулося головним чином адміністративних гілок Міністерства зайнятості та економіки, а також Міністерства соціальної праці та здоров'я. Дослідження фінансують із трьох джерел: коштом приватного сектору, державного сектору та з міжнародних джерел. Фінляндії вдалося досягти ситуації, коли найбільший внесок – близько двох третин загальної суми фінансування – надходить саме із приватного сектору. Розподіл державного фінансування між різними науковими організаціями на 2012 р. висвітлено на рис. 4. Зауважмо, найбільша частка належить університетській науці, до якої надходить 29% загального фінансування.

Рисунок 4. Державне фінансування науково-дослідницьких організацій 2012 року

3. Основним пріоритетом Фінляндії є підвищення якості науки та її впливу на світову науку через відкритість та міжнародну співпрацю. Фінляндія бере участь у заходах основних європейських та світових міжнародних організацій та наукових мереж, учені успішно працюють у рамкових програмах Євро-союзу, країна створює та поширює власні національні наукові програми. Наукові результати обов'язково публікують у між-

народних журналах, переважно англійською мовою. Частка фінських наукових публікацій у світовому масштабі складає близько 1 %, а рівень цитувань тримається на рівні 1,15 %.

Для інтернаціоналізації науки держава серйозно підтримує міжнародну мобільність. Зокрема Академія Фінляндії регулярно виділяє гранти на міжнародну мобільність фінських учених до країн, із якими Академія підписала двосторонні угоди, а також для приймання у себе вчених із цих країн. Наприклад, лише 2007 р. сумарний бюджет виданих Академією грантів склав 1,5 мільйона. Окрім цього, від 1991 року у Фінляндії функціонує Організація для підтримки міжнародної мобільності та співпраці студентів та освітян (СІМО) із загальним бюджетом на 2011 р. у 47,1 мільйонів євро, частину якого було витрачено на мобільність аспірантів.

4. *Серйозна конкуренція за державне фінансування наукових досліджень*, яке здебільшого розподіляють Академія та Фінське агентство з науки та інновацій (ТЕКЕС). Ці дві організації володіють більш ніж 40 % державного наукового фонду. Академія скеровує кошти переважно на університетські проекти.

5. *Двома основними завданнями університетів визнають наукові дослідження та вищу освіту на підставі цих досліджень*. Цей чинник викликає найбільше суперечок серед українських освітян, які не готові визнати науку найважливішим компонентом діяльності університету.

6. *Університети мають широкий спектр свобод, зокрема право на самостійне призначення докторських ступенів*.

7. *Відкритість інформації та прозорість процедур ухвалення рішень є основною умовою діяльності будь-якої організації в галузі науки*. Ґрунтовна інформаційна підтримка наукової інфраструктури обов'язково охоплює веб-ресурси, на яких постійно публікують повну поточну інформацію, звіти про діяльність та ін. В Україні подібна прозорість є поки що не тільки недосяжною, а й небажаною для багатьох наукових організацій та деяких науковців.

Основні проблеми, які потрібно вирішувати в українській науці

Думки експертів¹⁹ збігаються: основними негативними чинниками, які унеможливають розвиток сучасної наукової сфери України, є:

- відсутність реального стратегічного плану розвитку економіки знань в Україні, коли значні ресурси виділяють на наукові дослідження та на їх часткове впровадження в інновації;
- відсутність бажання в основних органів центральної виконавчої та законодавчої влади проводити повномасштабні реформи науково-технологічної галузі України;
- існування надмірного неефективного адміністрування наукових досліджень;
- інноваційно-інвестиційна непривабливість сучасного виробничого сектору економіки України та відсутність відповідного законодавчого забезпечення;
- штучне створення державою несприятливих умов для ефективного використання потенціалу й можливостей академічного та університетського сектору науки;
- значне скорочення державного сектору галузевої науки і його неефективне використання для національного виробництва;
- неефективна діяльність більшості малочисельних громадських наукових товариств та спілок, їх незначний вплив на демократизацію наукового життя;
- недоліки в підготовці та атестації наукових кадрів, у забезпеченні їх матеріального та соціального статусу;
- відсутність дієвої системи незалежної професійної експертизи наукових досліджень і розробок, захисту прав на інтелектуальну власність;
- непрозорість ухвалення рішень на всіх рівнях влади.

Головною причиною ситуації, в якій опинилась українська наука, ми вважаємо відсутність мотивації: жодна зі сторін, які

¹⁹ Концепція розвитку наукової сфери України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/knk/pages/koncepc/docs/koncepciya_rozvytku_ns.doc.

залежать від розвитку науки (від конкретного науковця до суспільства в загальному сенсі), не зацікавлені в ефективності наукових досліджень та в їх глобалізації для впливу на прогрес світової науки, що і спричинило виникнення спотвореної (порівняно із провідними світовими тенденціями) системи цінностей. Україна досі не знає, що таке «якісна наука», продовжуючи міряти власні здобутки кількісними показниками і формувати списки погоджених державою наукових видань, які не читає і не цитує ніхто у світі, окрім хіба інших авторів збірників.

Отже, процес побудови повноцінної системи забезпечення якості наукових досліджень має відбуватись у два етапи: визначення й усвідомлення суспільством поняття «якість наукових досліджень» і розробка способів досягнення сформульованих відповідно до наданого визначення цілей.

Визначення поняття якості наукових досліджень

У контексті науки для оцінювання якості прийнято оперувати поняттям «ефективність». Очевидно, основною одиницею виміру ефективності має бути *науковий результат* науковця або наукової групи, саме його потрібно «зважувати». Відтак ключовим ланцюгом науки можемо назвати пару «*автор – науковий результат*». Проаналізуємо, що може бути результатом наукової діяльності (щоб визначитись зі способом його оцінювання) і хто може бути його власником або автором для розробки справедливого способу розподілу отриманої оцінки.

За чинним українським законодавством наукова діяльність – це «інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань», основними формами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження.

Помилка, якої припускається більшість працівників владних органів, намагаючись покликатися на інноваційні системи, які пропонують у Євросоюзі, – це орієнтація винятково на гроші як головний результат наукової діяльності. Про таке помилкове трактування наукового результату свідчать й активні обговорення рішення про державну підтримку тільки обмеженої кількості тих робіт, які можуть мати продовженням інноваційні проекти

в економіці²⁰, й індикатори якості, які фігурують у формальних звітах²¹, і нові урядові укази щодо зміни способу фінансування науки²², і нові критерії, за якими проводять конкурси наукових та науково-технічних робіт, і передусім нові проекти закону «Про засади наукової і науково-технічної політики». Безумовно, частина наукового результату має працювати на економіку напряду і через інноваційні проекти приносити доволі «швидкі» гроші вже зразу після впровадження та запуску проектів. Проте що робити з фундаментальними дослідженнями, які на сьогодні є, напевно, найціннішими серед тих, що має Україна в науковій сфері, і які ніколи не будуть підтримуватись бізнесом безпосередньо через вже згадані об'єктивні причини?

Абсолютно неприпустимо оцінювати наукові результати, тільки порівнюючи фінансову вигоду від їх впровадження, адже нетривіального універсального механізму обчислення економічного впливу наукового результату поки що не існує в жодній країні світу і за жодних умов функціонування науки. Окрім цього, фінансування в наших реаліях, на жаль, здебільшого вказує зовсім не на якість та актуальність досліджень. Тим паче, гроші є вже другою похідною від науки, якщо їх і порівнювати, то тільки для досліджень одного типу – тих, які мають безпосередній економічний ефект.

Першою похідною будь-якого типу досліджень є нові знання, вагомість яких оцінюють через їх науковий ефект (імпакт). Здебільшого науковий імпакт визначають на підставі кількості та якості покликань на результати дослідження – знання, формалізовані у вигляді, наприклад, наукової статті. Ідея доволі проста й очевидна: покликання або цитування роботи свідчить про об'єктивний попит на неї, а отже, на її якість. До того ж списки покликань з однієї роботи на іншу створюють міжнародні мережі нау-

²⁰ Стріха М. Українська наука перед викликами // «Дзеркало тижня. Україна» №8, 02 березня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/ukrayinska_nauka_pered_viklikami_-98148.html.

²¹ Форма наукового звіту.

²² Концепція реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/780-2012-%D1%80>.

кових результатів, пов'язаних відповідною галуззю знань. Кожне покликання має свою вагу або авторитетність, що може враховуватись в алгоритмах оцінки якості наукового результату на підставі покликань. Такий розрахунок важливості різних ресурсів хоч і має свої мінуси, проте зарекомендував себе як найбільш незалежний від суб'єктивізму через прозорість процедур збору інформації та її аналізу і як достатньо ефективний з огляду на відповідність отриманого результату. Такі ж алгоритми оцінки вагомості ресурсів використовують різні рейтингові системи, зокрема й пошукові веб-машини.

Водночас в Україні досі обчислюють не якість, а кількість наукових робіт, єдиним критерієм якості яких є публікація у виданнях із переліку колишнього ВАК. При цьому ані імпаكتу самої статті, ані імпаكت-фактора видання жодним чином не оцінюють. Зауважмо, донедавна публікація статті в серйозному англомовному журналі взагалі не приносила жодних балів ученому в Україні. Тільки зараз, згідно з наказом МОНМС № 1112 від 17 жовтня 2012 р. «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук»²³, необхідною умовою для захисту стала наявність однієї статті у «виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз» для кандидатської дисертації і чотирьох статей – для докторської. Проте, на думку експертів²⁴, це теж не вирішить проблеми відсутності української науки у світовому контексті через низку вагомих причин. По-перше, факт публікації в серйозному журналі звичайно вказує на певний рівень статті, але її якість можна оцінити лише згодом, після отримання експертних посилок на неї, по-друге, наказ №1112 не містить чіткого визначення поняття «міжнародні наукометричні бази», що дає привід для широкого і неоднозначного його тлумачення спецрадами.

²³ Наказ МОНМС № 1112 від 17 жовтня 2012 року «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук».

²⁴ Стріха М. Дисертаційна паніка: що після неї? // «Дзеркало тижня. Україна». – №42. – 23 листопада 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/disertatsiy_na_panika_scho_pislya_neyi-112612.html.

Причина, через яку міжнародний імпакт статей ученого не враховується для оцінки якості його роботи в Україні, одна: *якщо оцінити результати української науки за її імпаком, виявиться, що насправді в Україні працюють одиниці вчених, тоді як решта науки залишається невидимкою для всього наукового світу, і це при 40 000 армії НАНУ й такій же кількості вчених з решти науково-дослідницьких закладів.*

Звиклі до закритості радянської науки, українські вчені за інерцією продовжують публікуватись у місцевих або іноземних російськомовних виданнях, які висувають значно менше вимог порівняно із серйозними світовими журналами. Головна проблема публікації в таких виданнях – це відсутність жорсткого контролю за якістю публікацій через наукове рецензування авторитетними експертами (бажано іноземними) у процесі вибору статті редакційною колегією, як це має відбуватись згідно з міжнародною практикою. Очевидно, що жодного експертного контролю статей не відбувається, тому що видавці самі зацікавлені в публікаціях будь-якої якості, економлячи на роботі дорогих незалежних експертів-рецензентів і заробляючи швидкі гроші від оплати за публікацію самими авторами. Перевіряють лише формальні вимоги щодо структури статті. Так опублікувати можна майже будь-що.

Аналіз зазначеного вище дає підстави зробити висновки, що **якісні дослідження – це дослідження з високим імпаком, тобто великим впливом на світову науку.** Сьогодні об'єктивно оцінити якість (імпакт) української науки у світовому контексті неможливо. Але очевидно, що наука не може існувати в ізоляції, необхідно стимулювати глобалізаційні процеси в ній та її вихід на міжнародну арену.

Рекомендовані системні заходи для забезпечення якості науки

Для створення системи забезпечення якості наукових досліджень необхідні радикальні системні зміни.

1. Ухвалення та реалізація національної стратегії розвитку економіки знань

Для розвитку держави дедалі більшої актуальності набуває необхідність перейти до інноваційного типу економічного зрос-

тання, замінивши галузевий розподіл національної економіки розподілом технологічним. Зростання ВВП за рахунок уведення нових технологій в Україні оцінюється в розмірі меншому, ніж 1 %, натомість у розвинених країнах цей показник досягає 60 % подекуди 90 %. Україна має показники інноваційної активності в рази менші, аніж країни Європейського Союзу.

Основною рушійною силою має стати розробка і впровадження високих технологій у всіх галузях. Стратегічне значення для економіки сьогодні мають високі технологічні уклади, до ключових напрямів яких належать: біотехнологія, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі, комп'ютерна освіта, формування мережних бізнес-співтовариств. Це ті галузі, які зараз розвиваються у провідних країнах особливо швидкими темпами, тоді як в Україні, як і раніше, закладена структура ресурсоемного промислового виробництва, характерними рисами якого є випереджальний розвиток електроенергетики і використання нафти як головного енергоносія з домінуванням таких галузей, як чорна металургія, електроенергетика, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія, машинобудування.

Доки держава не зважатиме на залежність між власним науковим результатом та економічним розвитком, доведену в багатьох країнах світу, і не побудує моделі розвитку, в якій наука відіграє першорядну роль, потреби в будь-яких реальних реформах не виникне. Очевидно, що сьогодні для збільшення державної зацікавленості необхідний якийсь стимул – зовнішній (вимоги міжнародних організацій та союзів, у яких бере участь Україна, особливо для вирішення фінансово-економічних питань, наприклад надання кредитів) або внутрішній (суспільний попит).

2. Суттєве зростання обсягів бюджетного фінансування

Жодного бюджетного року в Україні не було виконано норми фінансування наукових досліджень (1,7 %), і з кожним роком частка ВВП, що виділяється на науку, стає дедалі меншою. Роль науки за такого фінансування є радше соціокультурною, оскільки експерти стверджують, що економічна функція науки починається з обсягів фінансування, не менших від 0,9 % ВВП. Сума бюджетного фінансування науки, затверджена новим законом

про науку, має бути предметом окремого дослідження і широкої дискусії між експертами з управління наукою, фінансистами та науковцями. В опозиційному проекті закону «Про засади наукової і науково-технічної політики», наприклад, запропоновано встановити в Україні визначений Лісабонськими критеріями європейський рівень фінансування наукової, науково-технічної діяльності та інновацій в обсязі 2 % ВВП, який має бути гарантовано досягнутий упродовж наступних десяти років.

Визначення наукової частки бюджету, безумовно, непросте завдання для експертів, але найголовніше – не створення на папері нових обіцянок, яких ніколи не буде виконано, а реальне виконання задекларованих норм фінансування.

Опріч цього, важливо витримати баланс між базовим фінансуванням науки й конкурсним, що дасть змогу на грантовій основі підтримувати пріоритетні дослідження та розробки.

3. Розробка прозорих процедур оцінювання та моніторингу ефективності наукових досліджень за провідними загальносвітовими критеріями якості

Забезпечення якості науки має бути системою заходів для диференційованої фінансової підтримки провідних наукових досліджень у країні. Висока якість науки є життєво необхідною для прогресу спільноти, тому першим і, напевно, найскладнішим питанням в Україні залишається виокремлення саме провідних досліджень, які формують картину стратегічного розвитку країни, особливо за умов обмежених фінансових можливостей. Для цього необхідно розробити дієві, прозорі та незалежні процедури оцінки та моніторингу якості науки та сучасні зручні інструменти для їх підтримки (використовуючи передусім мережеві потужності та відкритість веб-простору).

Нові процедури мають вимірювати якість науки за допомогою індикаторів, що відображають насамперед науковий ефект (імпакт) від знань, отриманих у результаті наукових досліджень. І головне – не просто оцінити, а й створити процедури вироблення стратегії розвитку наукових досліджень: проаналізувати отримані результати оцінки й запропонувати послідовність конкретних дій, які мають привести до поставленої мети.

4. Перехід від процедур оцінки якості до повного циклу забезпечення якості наукових досліджень

Сьогодні в Україні діють лише процедури оцінювання якості наукових досліджень, головна мета яких – каральна функція. Сам факт виявлення дійсно якісних досліджень у результаті цих процедур є сам по собі сумнівним через низку причин, про які згадано в цій роботі, але головне те, що жодного механізму побудови стратегії розвитку організації, що займається науковими дослідженнями на підставі результатів моніторингу їх якості (особливо у випадку негативної оцінки), не запропоновано досі. А значить, що в закладів відсутня мотивація отримати об'єктивну оцінку власної діяльності, тому головним завданням керівництва закладу зазвичай стає не справжній науковий результат, а «підгонка» сумнівних індикаторів якості до задекларованих міністерствами вимог. Якість науки при цьому не зростає, радше навпаки – бюрократичні застарілі процедури відволікають науковця від його основних обов'язків і змушують займатись сторонніми завданнями.

Цілком очевидно, що експертів зі стратегічного планування наукової діяльності будь-якого рівня – як національного, так і інституційного – необхідно озброїти ефективними інструментами аналізу та прогнозування результатів із можливістю моделювати потенційні зміни в керуванні наукою (наприклад, визначення пріоритетних галузей науки). Подібним інструментом може стати відкритий веб-портал, що забезпечить прозоре та систематичне реєстрування інформації про національні наукові ресурси та потужні аналітичні можливості.

5. Повернути науку до університетів

Сьогодні університетська наука незаслужено зведена до рангу вимираючого виду, тоді як наукові дослідження (а не лише кількість випускників) мають визначати як пріоритетний результат роботи університетів. Це має бути вимогою і навчального процесу, адже трансфер саме цього – наукового – результату має відбуватися під час навчання від викладачів студентам, а навчальні курси повинні будуватись на підставі наукових досліджень викладачів. Але вимагати наукового результату від

викладачів, які і без того беруть участь сьогодні в неймовірній кількості різних університетських процесів і процедур, часто безпосередньо не пов'язаних зі змістом навчання, неможливо без суттєвого зменшення інших типів навантаження (особливо організаційно-адміністративного характеру).

6. Надання університетам більшої свободи в ухваленні рішень

Дволанкова процедура отримання наукового ступеня (захист дисертації плюс розгляд рішення Міністерством освіти і науки, молоді і спорту) є анахронізмом, що провокує відсутність довіри до експертного рішення вченої ради. За успішною практикою провідних світових систем, необхідно послабити централізацію системи наукової кваліфікації і дозволити університетським спеціалізованим радам найавторитетніших (національних) університетів і провідних установ НАНУ присуджувати ступені PhD. При цьому робота спецрад має бути більш відкритою.

7. Розширення участі підприємств у науковій діяльності

У Європейському Союзі участь підприємств у дослідницьких та інноваційних програмах є необхідною умовою для виділення коштів. В Україні підприємства беруть участь у менш ніж 1 % державних науково-технічних та інноваційних програм.

8. Розробка ефективних інструментів та механізмів співпраці між приватним і державним сектором

В Україні немає ані ефективних інструментів, ані механізмів встановлення партнерства між державним та приватним сектором.

9. Інтернаціоналізація української науки

Участь у міжнародних консорціумах наукових проектів гарантуватиме не тільки додаткове до державного фінансування, а й змогу плідно співпрацювати із провідними світовими фахівцями.

Важливим пріоритетом зазначеної європейської інноваційної системи є формування від 2000 р. Європейського дослідницького простору (European Research Area) – процес, який повинен, імовірно, до 2020 р. доповнити чотири свободи (переміщення товарів, послуг, капіталу і людей), що є сьогодні, п'ятою свободою – переміщення дослідників, знань і технологій.

10. Залучення авторитетних (іноземних) експертів для експертної оцінки і вибору наукових досліджень

Аналітики рамкових програм і проектів ЄС обираються на підставі досвіду в предметній галузі. Вони також підписують документ, яким підтверджують, що вони не мають конфлікту інтересів. У багатьох країнах – членах ЄС – аналітиками можуть бути лише іноземці, що гарантуватиме їхню більшу незалежність та незаангажованість. В Україні аналітики не отримують підготовки щодо проведення оцінювання. Часто вони можуть бути учасниками іншого проекту тієї ж програми або мають значно менше досвіду в тих питаннях, які розглядають, ніж ті, кого вони оцінюють. Як наслідок – аналітики часто виконують роботу непрофесійно і не є об'єктивними. А іноземні експерти навіть не можуть узяти участі у процесах оцінювання досліджень в Україні через низку фінансових і легітимних причин.

Оцінка ефективності наукових досліджень за міжнародними стандартами

Для науки вже розроблено низку критеріїв і процедур оцінювання, які приймає більшість міжнародної спільноти і які є абсолютно придатними для адаптації їх в українській системі. Однак брак мотивації для радикального реформування науки і для зміни радянської системи цінностей у більшості суспільства і головне – в очільників країни досі гальмує будь-які серйозні спроби використати успішний міжнародний досвід.

Серед близько двохсот показників наукової та науково-технічної діяльності ВНЗ III–IV рівнів акредитації та наукових установ МОН провідними з року в рік залишаються кількісні показники, такі, як «Чисельність науково-педагогічних працівників НПП (за штатним розписом), усього осіб», «Кількість захищених дисертацій у спеціалізованих вчених радах, усього», «Кількість докторантів», «Кількість аспірантів», «Обсяг фінансування із загального фонду, усього, тис. грн.» та ін., які не можуть свідчити про якість роботи закладу і залежать від розміру закладу та від напряму його діяльності.

Натомість варто зосередитися на невеликій кількості вже згаданих показників, які використовують у країнах із високим

рівнем розвитку науки і дійсно вказують на якість досліджень. Спробуємо ще раз наголосити на тому, що насправді достатньо одного основного показника наукової діяльності як закладу, так і окремого науковця, щоб оцінити його наукову впливовість. Таким показником є індекс цитованості, заснований на цитуванні наукових робіт, наприклад, h-індекс, або індекс Гірша²⁵.

1. Індекс Гірша

Індекс Гірша запропонував американський фізик Хорхе Гірш 2005 року. h-індекс науковця дорівнює N, якщо він є автором щонайменше N статей, кожна з яких була процитована щонайменше N разів. h-індекс можна обчислити як для окремого науковця, так і для організації або країни загалом. Працює припущення, що двох науковців можна порівняти в термінах їхнього наукового внеску, якщо вони мають схожий h-індекс.

Усі публікації науковця, що мають – як мінімум – h цитат, складають «ядро Гірша». Із часом індекс Гірша науковця, котрий публікує праці схожої якості, має лінійно зростати. Слід пам'ятати, що для різних галузей середній індекс може суттєво відрізнятися.

Індекс Гірша має суттєві переваги над іншими показниками ефективності наукових досліджень:

- вимірює як продуктивність науковця або наукової установи, так і важливість або науковий ефект від його робіт;
- не надає переваги жодному вченому або установі;
- на значення індексу суттєво не впливає нерепрезентативна множина з окремих робіт із високим рівнем цитування, що стимулює тривалу високу продуктивність автора;
- немає необхідності визначати порогові значення якості (як, наприклад, у випадкові, коли оцінюють кількість «найбільш

²⁵ Hirsch J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102(46), 16569–16572 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16275915>; Lutz Bornmann and Hans-Dieter Daniel. The state of h index research. Is the h index the ideal way to measure research performance? *EMBO Rep.* 2009 January; 10(1): 2–6 Published online 2008 December 12 Science and Society [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2613214/>.

вдалих» статей, необхідно формалізувати кількість цитат для вибору відповідних статей);

- легко обчислюється;
- не враховує давності публікацій.

Зауважмо, що експерти стверджують, що *h*-індекс не тільки визначає колишню продуктивність наукової діяльності, він краще за інші бібліометричні показники здатен передбачати майбутню ефективність ученого.

Сьогодні *h*-індекс обчислюють автоматично спеціальні сервіси, що використовують потужні наукометричні бази, які збирають та реєструють дані (зокрема обчислюють індекс цитувань) про всі публікації провідних світових видань. Найбільш авторитетними базами є комерційні Scopus та Web of Knowledge або вільна для використання Google Scholar. Scopus, наприклад, на травень 2012 року накопичувала дані про статті у 18 500 провідних наукових журналах світу і містила інформацію про понад 47 млн. наукових публікацій. На жаль, з кількох тисяч наукових видань України у цих наукометричних базах зареєстровано тільки кілька десятків журналів. Скажімо, 2012 р. у Web of Knowledge розміщено лише 16 українських видань, а в Scopus (більш лояльному до українських журналів і тому такому, що частіше використовують в Україні) – 37, більшість яких тематично стосується фізичних наук. Відсутність решти українських наукових журналів у спільноті авторитетних видань означає, що, окрім підняття вимог до наукових статей, необхідно піднімати рівень всієї інфраструктури, що – у принципі – має стати поступовим природним процесом у випадку зміни системи цінностей у середовищі українських учених.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського від 2006 р. передплачує доступ до бази даних Scopus. Рейтинг науковців України за показниками наукометричної бази даних Scopus станом на 2012 р. виглядає так: значення *h*-індексу для 100 найбільш цитованих учених України наразі перебуває в діапазоні між 13 та 25; 75% учених працює в НАН України.

Для порівняння звернімось до *h*-індексів Нобелівських лауреатів, розрахунок яких опублікував 2005 р. сам Гірш, пропонує новий показник якості наукових досліджень: їх *h*-індекси

коливались від 22 до 79; 84 % лауреатів мали індекс, більший за 30 – значно вищий за середній h -індекс ученого. Це вказує на дійсну кореляцію цього показника із критеріями авторитетних експертів, які ухвалюють рішення, зокрема, щодо надання премій та грантів, а крім цього, демонструє, що такі досягнення, як отримання Нобелівської премії, є результатом кропіткої довготривалої роботи, а не раптових геніальних відкриттів.

Цікавим є також поширення концепції використання індексів цитованості на групу авторів. Обчислюють індекс Гірша для наукової групи, дослідницького відділу або країни зазвичай аналогічно до обчислення індексу вченого. У загальному випадку h -індекс групи вище, аніж окремі h -індекси кожного з її учасників. За таким розрахунком серед 100 найкращих вищих навчальних закладів України найбільший індекс Гірша в рейтингу Scopus мають Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна та Львівський національний університет імені Івана Франка. Харківський національний університет радіоелектроніки обіймає 16-ту позицію з h -індексом 17. Це означає, що від 1996 р. університетські вчені опублікували 17 статей, кожна з яких має не менше ніж 17 цитувань в інших джерелах, зареєстрованих у Scopus.

Існують більш складні (рекурсивні) способи обчислення індексу для групи. Наприклад, інститут має індекс h_2 , якщо h_2 з його N учених мають h -індекс, як мінімум, рівний h_2 кожен, а інші $(N - h_2)$ учені мають h_1 -індекси, котрі менші, ніж h_2 . На наступному рівні обчислення можуть враховуватись об'єднання груп – мережі університетів або країн.

Однак незважаючи на те, що використання індексу Гірша стало звичною практикою у провідних системах забезпечення якості наукових досліджень світу, його продовжують критикувати через низку причин:

- неінформативність використання одного значення для оцінки такого складного поняття, як «ефективність наукових досліджень»;
- неочевидну кореляцію між числом цитат і кількістю публікацій, що формують ядро Гірша;

- неврахування більшої частини публікаційного добутку науковця для обчислення індексу (наприклад, учений з 10 статтями із 10 цитатами кожна має такий самий індекс Гірша, що і вчений з 90 статтями, 10 з яких набрали по 10 цитат, а решта 80 – меншу кількість цитат);
- відсутність обчислення важливості кожної цитати, адже очевидно, що покликання з більш авторитетної публікації має давати вченому більше балів.

2. Альтернативні метрики на підставі *h*-індексу

Як альтернативу *h*-індексу для подолання згаданих недоліків у літературі запропоновано чимало метрик, серед яких найбільше обговорень викликають такі:

- *m*-коефіцієнт²⁶. Згідно зі стохастичною моделлю для опису процесу публікації/ цитування, припускають, що *h*-індекс є приблизно пропорційним тривалості кар'єри. Щоб порівняти вчених із різною тривалістю професійної праці, Гірш вводить коефіцієнт *m*, який є результатом ділення *h*-індексу на кількість років кар'єри;
- *g*-індекс²⁷ обчислюють як найбільше число *g* статей, що разом отримали g^2 або більше цитат, для посилення впливу топових статей;
- *h*(2)-індекс ученого визначають як найбільше натуральне число, таке, що *h*(2) найбільш цитованих статей ученого отримали кожна – як мінімум – $[h(2)]^2$ цитат²⁸;
- *a*-індекс обчислюють як середнє число цитат у ядрі Гірша²⁹;

²⁶ Hirsch J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 102(46), 16569–16572 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16275915>.

²⁷ Egghe L. (2006 b). An improvement of the *h*-index: the *g*-index. ISSI Newsletter, 2(1), 8–9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pds4.egloos.com/pds/200703/08/11/g_index.pdf.

²⁸ Kosmulski M. (2006). A new Hirsch-type index saves time and works equally well as the original *h*-index // ISSI Newsletter, 2(3), 4–6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sci2s.ugr.es/hindex/pdf/kosmulski2006.pdf>.

²⁹ Jin B. (2006). *h*-index: an evaluation indicator proposed by scientist // Science Focus, 1(1), 8–9.

- *r-індекс* є квадратним коренем суми цитувань у ядрі Гірша³⁰;
- *ar-індекс* враховує вік публікації, його обчислюють як квадратний корінь суми цитувань у ядрі Гірша на рік; таким чином він лінійно зменшується із часом³¹;
- *h_w-індекс*³². Уведено поняття зваженого h-індексу, який позначають як h_w , який залежить від кількості та авторитетності покликань на статті, що є в h-ядрі:

$$h_w = \sqrt{\sum_{j=1}^{r_0} cit_j} \quad (1),$$

де r_0 – найбільший індекс рядка j , такий, що $r_w(j) \leq cit_j$.

Було проведено факторний аналіз і порівняння³³ цих метрик за розмірністю структури залежностей метрик від різних чинників: час, ефективність досліджень у цитатах, кількість публікацій тощо. Окрім цього, запропоновано аналіз метрик із позиції практичності їх використання³⁴. У результаті аналізу всі метрики поділено на дві групи: індикатори (*h-індекс*, *коефіцієнт t*, *g-індекс* та *h(2)-індекс*), що описують найбільш продуктивне ядро результату вченого і вказують на кількість публікацій у цьому ядрі; інші індикатори (*a-індекс*, *r-індекс*, *ar-індекс*, та *h_w-індекс*) відображають цитованість (імпакт) публікацій у ядрі. З огляду на різне при-

³⁰ Jin B. (2007). The AR-index: complementing the h-index // ISSI Newsletter, 3(1), 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://profs.sci.univr.it/~squasina/papers/Indexmetric/Jin_AR-index.pdf.

³¹ Ibid.

³² Leo Egghe, Ronald Rousseau. An h-index weighted by citation impact // Information Processing & Management. – Vol. 44. – Issue 2. – March 2008. – P. 770–780 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306457307001100>.

³³ Harnad S. (2007). Open access scientometrics and the UK research assessment exercise // D. Torres-Salinas & H. F. Moed (Eds.). Proceedings of the 11th Conference of the International Society for Scientometrics and Informetrics (Vol. 1, P. 27–33). Madrid, Spain: Spanish Research Council (CSIC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akademai.com/content/d626267qu72m6773/>.

³⁴ Bornmann L., Mutz R., Daniel H. Are there better indices for evaluation purposes than the h index? A comparison of nine different variants of the h-index using data from biomedicine // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – Vol. 59. – Issue 5. – P. 830–837. – March 2008; Rahile Hasanova. Application of page rank algorithm in evaluation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/asi.20806/full>.

значення метрик запропоновано використовувати різні індикатори, залежно від задачі, яку вони допомагають розв'язати, або ж застосовувати комбінацію одночасно двох індексів, що репрезентують обидві групи.

3. Індекс цитування на підставі алгоритму PageRank.

Очевидним розвитком спроб запропонувати альтернативний метод обчислення важливості наукових публікацій є звернення до популярного алгоритму оцінки значущості веб-сторінок PageRank Google³⁵. Метод значно розширює цілочисельний підрахунок цитувань за допомогою розв'язання систем лінійних рівнянь. Замість прямого підрахунку кількості цитувань PageRank інтерпретує покликання публікації А на публікацію Б як голос певної ваги публікації А на користь публікації Б.

Важливість публікації Р обчислюють за формулою:

$$R(P) = \frac{1-d}{n} + d \sum_{v \in B(P)} \frac{R(v)}{N_v} \cdot N_{vP} \quad (2),$$

де $B(P)$ – множина публікацій, що цитують публікацію Р;

N_v – загальне число покликань у публікації v ;

N_{vP} – число покликань із публікації v на публікацію Р;

d – коефіцієнт затухання.

Відтак значення важливості публікації залежить від кожної публікації, яка її цитує.

Для збільшення об'єктивності оцінки запропоновано множити значення важливості публікації на імпакт-фактор видання, яке її надрукувало³⁶:

$$R(P) = \frac{1-d}{n} + d \sum_{v \in B(P)} \frac{R(v) \cdot N_{vP}}{N_v} F(v) \quad (3),$$

де $F(v)$ – це імпакт-фактор видання, де надруковано публікацію v .

³⁵ Nan Ma, Jiancheng Guan, Yi Zhao. Bringing PageRank to the citation analysis // Information Processing & Management. – Vol. 44. – Issue 2. – March 2008. – P. 800–810 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306457307001203>.

³⁶ Rahile Hasanova. Application of PageRank algorithm in evaluation.

4. Модифікація h-індексу з урахуванням співавторства

Не варто забувати, що цитування статті і цитування автора – різні поняття. Особливо якщо стаття має кількох авторів, чия участь у написанні здебільшого є нерівнозначною, що має відображатись і в тих балах, які вони отримують за публікацію. Сьогодні всі цитування публікації автоматично присвоюють кожному з її авторів у повному обсязі, наприклад, SCI та Scopus повністю ігнорують рейтинг та участь автора під час підрахунку кількості цитувань та h-індексу науковця. Можливих виходів із ситуації кілька:

- відсотковий розподіл цитувань, отриманих на публікацію, згідно зі ступенем участі в підготовці публікації, визначеним самими авторами на момент подання її до видання;
- відсотковий розподіл цитувань, отриманих на публікацію залежно від рейтингу (відображеному в h-індексі) кожного з її авторів³⁷. Нехай значення звичного рейтингу кожного з авторів дорівнюють відповідно – h_1, h_2, \dots, h_k , тоді кількість цитувань із загального числа n , що припадають на i -го співавтора і враховують для обчислення його модифікованого індивідуального рейтингу (h-індексу), дорівнює:

$$h_{modified}^i = \frac{(n * h_i)}{\sum_{j=1}^k h_j} \quad (4).$$

Кожний розглянутий показник можна використовувати для оцінки ефективності наукових досліджень, але всі вони відображають ефективність тільки одного типу наукової діяльності – публікації наукових досліджень. Якщо ми хочемо звести ефективність науковця до певної показової оцінки, необхідно, щоб вона враховувала увесь комплекс його наукових результатів.

Для цього виокремимо два види роботи науковця:

- генерація нових знань, утілених в авторський результат (який зазвичай закріплюється в публікаціях і оцінюється показниками типу h-індексу);
- генерація і трансфер знань, утілених в авторському результаті іншого вченого (найочевидніший приклад – наукове керівництво) або організації.

³⁷ Terziyan V. Объективная оценка качества: единственный путь к международному признанию украинского образования.

Зараз ефективність другого виду діяльності оцінюють лише в кількісних показниках (кількість захищених аспірантів та магістрів), причому враховують лише один спосіб трансферу знань – офіційно зафіксоване наукове керівництво. Однак очевидно, що керівництво роботами, які мають більший науковий ефект, указує на більшу складність та ефективність керівництва і має відображатися саме в якісному, а не в кількісному показнику. Окрім цього, цікаво було б розширити межі оцінки можливого наукового впливу на будь-які інші типи взаємодії між вченими, опріч керівництва.

Оскільки імпакт наукових робіт «учнів» має бути відомим (розраховують за першою схемою і зберігають в наукометричних базах), то для обчислення ефективності роботи керівника достатньо частково переносити цей імпакт на його наукову оцінку. Для цього можна використовувати кілька способів:

1. Вводити окремий показник «наукового впливу» для другого виду наукової діяльності й обчислювати його на підставі h-індексу. Наприклад, індекс наукового впливу науковця дорівнює N, якщо він керував роботою N аспірантів, кожен із яких має h-індекс не менший, ніж N.
2. Ділити імпакт наукового дослідження (кількість цитувань публікації) на всіх учасників, дотичних до процесу її створення, пропорційно до ступеня участі. Отже, керівник має отримати відповідний відсоток від загальної кількості покликань на роботу, що далі бере участь у розрахунку його h-індексу звичним способом. Ступінь участі має визначатись на момент подавання публікації до видання.
3. Враховувати в h-індексі автора публікації всі цитування, а решті учасників процесу створення публікації надавати відповідний відсоток від загальної кількості покликань на роботу, пропорційно до ступеня їхньої участі.
4. Ділити імпакт наукового дослідження (кількість цитувань публікації) на всіх учасників, дотичних до процесу її створення, пропорційно до їхніх h-індексів.

Визначення способу обчислення показника наукового впливу залежить від того, що вважати результатом роботи вченого, –

знання учнів, обсяг (і оцінка) яких із часом зростає, чи їхні спільні наукові публікації. Другий і третій спосіб є більш гнучким через змогу залучити до наукового доробку вченого роботи не тільки його учнів, а й інших вчених або й організації, які розділили з ним створення публікації (другий – більш суперечливий через необхідність прозорого і чесного розподілу участі вчених самим автором, який має бути зацікавленим в отриманні максимального відсотка цитувань). Проте перший спосіб, хоча й обмежений керівництвом, дає підстави стверджувати, що наукове керівництво – це своєрідне інвестування ресурсів ученого (знань, часу тощо), котре має постійно додавати бали до його наукових досягнень.

Висновки

Науковий вплив України у світовому і навіть у європейському масштабі стає дедалі більше непомітним, наука не виконує покладеної на неї економічної функції, майже повністю втрачено зв'язок між наукою, інноваціями та навчанням, що складають так званий «трикутник знань». Об'єктивно оцінити якість української науки сьогодні важко через застарілість і непрозорість наявних процедур оцінки, які не викликають довіри в усіх учасників наукового життя країни. Відсутність дієвих механізмів впливу на якість науки та небажання керівництва країни та більшості спільноти (зокрема наукової) провести системні реформи не дає змоги сподіватися на суттєві зміни в найближчому майбутньому. Результати поточних реорганізаційних процесів у провідних органах державної влади та управління науково-технічною політикою України є непередбачуваними, проте вже сьогодні можна стверджувати, що вони є частковими заходами, не здатними докорінно змінити ситуації в науці.

Для подолання проблем необхідні системні зміни: передусім необхідно розробити дієву систему забезпечення якості науки відповідно до європейських стандартів на підставі найкращого досвіду розробки і становлення подібних систем – із врахуванням українських реалій, але без таких поступок, які б звели нанівець всі реформи. Рекомендації щодо деяких аспектів подібної системи подано в цьому дослідженні.

Нова, сучасна система цінностей, заснована на впливі країни на світову науку, об'єктивні і зрозумілі процедури та критерії оцінки якості науки, довіра до владних органів через прозорість їх дій, використання сучасних інформаційних веб-технологій – ось ключові відповіді на виклики, які стають перед українською наукою сьогодні.

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ІЗ ЗОВНІШНІМИ ЗАЦІКАВЛЕНИМИ СТОРОНАМИ, ЗОКРЕМА З ПРАЦЕДАВЦЯМИ

1. Аналіз ситуації

Головний вектор розвитку освіти в усій Європі – співпраця вищих навчальних закладів із працедавцями. На сучасному етапі поняття «якість освіти» не визначено законодавчо, а в різноманітних відомих його трактуваннях практично немає соціальної спрямованості. Натомість дедалі частіше до сучасних випускників вищих навчальних закладів висувають нові, більш високі вимоги. Для працедавців уже недостатньо формальних показників – наявності вищої освіти та спеціалізації. Суспільство й виробництво ХХІ ст. вимагає висококваліфікованих професіоналів із творчим ставленням до роботи, з інноваційним мисленням, із багатим ресурсом знань (інтелектуальними здібностями), із практичними навичками роботи та вмінням працювати в колективі.

Однак відсутність співпраці між ВНЗ і підприємствами, недостатній моніторинг динаміки ринку праці, повільне оновлення ресурсної бази навчальних закладів через недостатнє державне фінансування, низька кваліфікація викладачів та слабка зацікавленість студентів у здобуванні освіти призводять до зниження якості професійної підготовки випускників вищих навчальних закладів. Це свідчить про необхідність налагодити соціальну взаємодію вищої школи з ринком праці, із державними структурами та громадськими організаціями.

Відзначмо, що українські вищі заклади освіти щороку надсилають до відповідних міністерств звіт про студентів та кількість працевлаштованих випускників: «Відомості про виробництво і зайнятості бакалаврів, спеціалістів і магістрів очної форми

навчання» (до Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України); «Відомості про потреби регіону у фахівцях з вищою освітою за всіма напрямками підготовки та спеціальностями» (до Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації); «Інформація про студентів-інвалідів» (до Головного управління освіти і науки Харківської ОДА); «Інформація про дітей-сиріт, які залишилися без піклування батьків, а також осіб з їх числа віком від 18 до 23 років» (до Головного управління освіти і науки Харківської ОДА), «Звіт Центру кар'єри» (на ім'я ректора); «Інформація про поточний стан Університету» та «Інформація про працевлаштування випускників очної форми навчання». З огляду на це основними показниками якості освіти є:

- загальна кількість студентів,
- кількість працевлаштованих студентів,
- кількість студентів, які працюють за державним замовленням,
- кількість зайнятих працею інвалідів I та II групи, які навчалися за державним замовленням,
- потреби фахівців за напрямками (спеціальностями),
- назви компаній, організацій, установ, із якими університет має підписані угоди,
- кількість випускників усіх типів фінансування,
- кількість випускників вищих навчальних закладів, підготовку яких здійснювали за державним замовленням,
- кількість випускників-магістрів,
- кількість випускників-спеціалістів,
- кількість місць виробничої практики,
- кількість випускників-сиріт,
- кількість працевлаштованих випускників-сиріт.

Аналіз перерахованих вище документів свідчить, що в багатьох документах показники повторюють один одного; не зрозуміло тільки, навіщо збирають деякі показники; не зрозуміло, які висновки можна зробити з деяких документів; натомість немає справді важливих *показників, що визначають якість освіти*. Ці документи не відтворюють реальної картини освітніх потреб. Більшість затребуваних показників відображає кількісні, а не якісні характеристики, тобто кількість працевлаштованих

студентів (однак це не означає, що всі вони працюють за фахом). Якість освіти в університеті – це передусім якісний рівень студентів, працевлаштованих відповідно до фаху (і не обов'язково у великій компанії).

Зауважмо також, що формальний збір кількісних даних не відображає ступеня взаємодії ВНЗ та працедавців. А брак чітких механізмів, завдяки яким працедавців залучали б до процесу розробки навчальних планів, до формування практики та до розробки проектів, у яких співпрацюють студенти, викладачі та працедавці, і, урешті-решт, безпосередньо до працевлаштування молодих спеціалістів, призводять до того, що кожний ВНЗ буде співпрацю з компаніями на підставі особистих домовленостей. У зв'язку із цим доцільно проаналізувати досвід університетів-партнерів (Португалія, Словаччина, Фінляндія), де впроваджені послідовні процедури взаємодії *ВНЗ – працедавця*: спільна розробка навчальних планів, практична підготовка студентів у компаніях за їх участі в розробці реальних проектів, підготовка випускників до працевлаштування та відстеження їх кар'єрного росту.

2. Досвід співпраці в Португалії

У Коїмбрському університеті діють дві основні структури, що відповідають за працевлаштування студентів та випускників на ринку праці, а також стежать за їхньою подальшою кар'єрою. Перша структура – це Професійний офіс, інтегрований в академічні керівні служби (сервіси) університету, та Відділ планування та професійної підтримки працевлаштування студентів та випускників на ринку праці, який розвиває свою діяльність, співпрацюючи зі всіма факультетами Університету. Ще одна структура, що допомагає студентам реалізувати свої проекти, – це Бізнес-інкубатор.

Професійний офіс

Цей Офіс співпрацює зі всіма кафедрами та факультетами Коїмбрського університету. У тому випадку, коли компанія має вакансію, у пошуках нового працівника вона звертається із запитом до Професійного офісу, викладаючи свої вимоги до майбутнього працівника – знання та навички, обов'язки та контакти

компанії. Відомості про цю вакансію або про змогу стажуватися Офіс публікує на своєму веб-сайті, а також надсилає їх поштою студентам та випускникам, які вже зареєструвалися на цьому сайті. Компанії також можуть зареєструватися на цьому сайті, щоби робити оголошення про появу вакансій та змогу студентам та випускникам стажуватися. Своєю чергою студенти та випускники також мають змогу спілкуватися з компаніями безпосередньо за допомогою веб-сайту. Окрім цього, вони можуть скористатися можливістю надіслати своє резюме та супровідний лист до компаній.

Нові працедавці використовують нагоду приїхати до Коїмбрського університету, аби представити свою компанію та агітувати студентів на роботу. У цьому випадку Професійний офіс забезпечує організацію та проведення цього заходу.

Водночас студенти можуть використати нагоду та шукати місце майбутньої роботи за допомогою Професійного офісу, який забезпечує індивідуальний підхід керівництва в пошуках компанії, профорієнтацію та підготовку заходів, спрямованих на розвиток навичок, до того ж він влаштовує відповідні тренінги, на яких студентів навчають, як знайти роботу.

Окрім цього, щороку в листопаді Професійний офіс організовує в Коїмбрському університеті Ярмарок вакансій, під час якого студенти мають по 10 хвилин для того, щоб прорекламувати себе перед потенційними працедавцями. Водночас працедавці роблять презентації своїх компаній для всіх зацікавлених.

Серед поширених заходів компаній – проведення змагань серед студентів різних вищих навчальних закладів. У цьому випадку Професійний офіс допомагає компаніям організувати та провести такі акції.

Щороку, проаналізувавши результати, Університет Коїмбри надсилає звіт до Міністерства освіти, у якому зазначає кількість випускників. Як бачимо, у Португалії існує тільки один звіт-показник, який Міністерство освіти вимагає від вищого навчального закладу.

У Коїмбрському університеті немає електронної бази даних, що зберігала б інформацію щодо кількості студентів-випускників, а також щодо місця їх працевлаштування. Але через брак

досліджень із працевлаштування випускників, Університет намагається створити основу для досліджень, які, з одного боку, будуть відстежувати кар'єрний ріст випускників, а з іншого – аналізувати професійні напрями та потреби, необхідні на ринку праці.

Однак, незважаючи на тісні контакти із працедавцями, зв'язок навчального закладу односторонній: компанії не інформують Університет про кількість та про якісний професійний рівень випускників, які в них працюють.

Окрім працевлаштування, Професійний офіс займається іншими видами діяльності, проводячи, зокрема:

- програми стажування (станом на 2012 рік тривалість таких програм від 1 до 3 місяців);
- «Кар'єрний тиждень» – захід, який відбувається упродовж трьох днів на кожному факультеті Університету і передбачає, по-перше, проведення найкращої практики професійного добору кадрів; по-друге, інформування студентів та випускників Університету Коїмбри щодо можливостей отримати роботу, подальшого кар'єрного росту, а також щодо деяких важливих моментів, знання яких допоможе адаптуватися під час переходу від навчання до ринку праці.

Бізнес-інкубатор

Один із важливих підрозділів Коїмбрського університету – Інститут Педру Нуніша, який було створено 1991 року. Мета Інституту Педру Нуніша – сприяти інноваціям і трансферу технологій між наукою та бізнесом. Інститут складається з трьох підрозділів: Дослідження та розробка, Інкубація, Навчання.

1. Дослідження та розробка

Лабораторії дослідження та розробки складаються з: Лабораторії автоматизації та систем; Лабораторії одягу, тестування та матеріалів; Лабораторії інформатики та систем; Лабораторії електроаналізу та корозії; Геотехнічної лабораторії та Фармацевтичної лабораторії.

Організаційна модель Лабораторії досліджень та розробки:

- науковий керівник – дослідник із Коїмбрського університету;
- виконавчий директор – співробітник Інституту Педру Нуніша;

- регулярне співробітництво з науково-дослідними установами;
- збільшення ринкових досліджень;
- загальні послуги: комерційні послуги, інтелектуальна власність, фінанси.

2. Інкубація

Схема 1. Питання, якими займається бізнес-інкубатор

За 15 років інкубації (1996-2010 рр.) загальна кількість створених компаній становить більш ніж 150; кількість дочірніх компаній Коїмбрського університету – понад 65 %; виживання – більш ніж 80 %; обіг – понад 70 млн. євро; експорт – більш ніж 35 %. Ця статистика свідчить про ефективність роботи Бізнес-інкубатора.

3. Навчання

Ця частина Бізнес-інкубатора забезпечує поширення новітніх технологій завдяки проведенню семінарів, навчанню підприємців та діагностиці процесів для потреб навчання та консалтингу.

Центральне розташування між Дослідженням та Розробкою, Інкубацією та Навчанням займає департамент підвищення цінності знань та інновацій (VCI, рис. 1). Цей департамент підтримує

взаємодію між всіма відділами та стимулює підвищення взаємодії та ефективності співпраці.

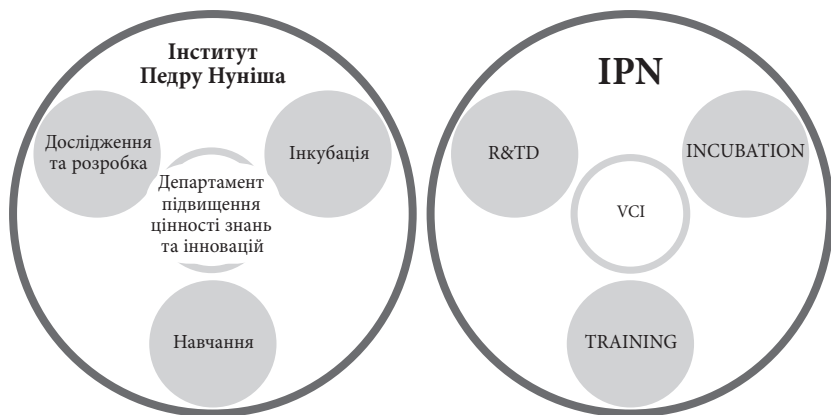

Рисунок 1. Департамент підвищення цінності знань та інновацій (VCI)

Департамент підвищення цінності знань та інновацій виконує такі функції:

- підтримка у створенні дочірніх фірм – розвиток технологій на базі підприємництва у співпраці дослідників, студентів та інших членів національної інноваційної системи;
- комерціалізація технологій – підтримка у трансфері технологій та розробка продукції (договір про ліцензування, фінансове керівництво тощо);
- фінансування досліджень та розробок – національні та науково-дослідні проекти;
- інтелектуальна власність – підтримка компаній, дослідників, студентів та інших членів Національної інноваційної системи, а також підприємців та компаній у галузі промисловості власності.

Один із прикладів інновації – національний проект у галузі здоров'я, який було розроблено Інститутом Педру Нуніша (IPN). У цьому проекті брало участь 8 науково-дослідних установ, 17 підприємств та 7 закладів охорони здоров'я. До проекту було залучено університети, науково-дослідні заклади, підприємства та заклади охорони здоров'я. Наслідком спільних зусиль стала

розробка веб-платформи для городян, медичних працівників та для закладів охорони здоров'я.

На рисунку 2 наведено структуру Інституту Педру Нуніша (IPN), що складається з національних та регіональних мереж, а також із міжнародної мережі.

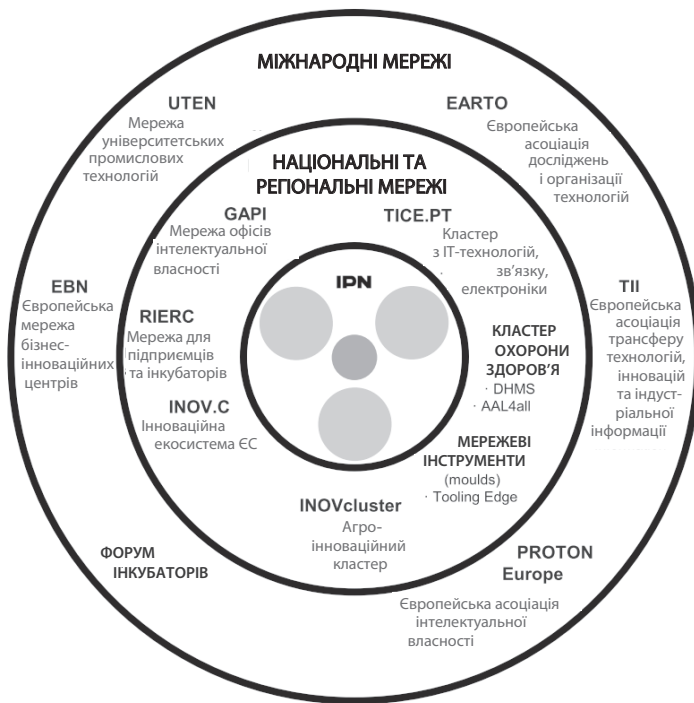

Рисунок 2. Структура Інституту Педру Нуніша (IPN)

Департамент підвищення цінності знань та інновацій займається вирішенням таких питань:

- ✓ як керувати університетом / зв'язками з підприємствами;
- ✓ як долучити підприємців до праці в інкубаторі;
- ✓ як сприяти локальному / регіональному розвитку;
- ✓ як сприяти інтернаціоналізації.

Для вирішення цих проблем Інститут Педру Нуніша вважає за необхідне додати Акселератор (прискорювач) як основний четвертий елемент у структуру Інституту Педру Нуніша (IPN). Це

означає, що в майбутньому ППН буде складатися не із трьох елементів: Дослідження та Розробка, Інкубація, Навчання, а із чотирьох: Дослідження та Розробка, Інкубація, Навчання та Акселерація.

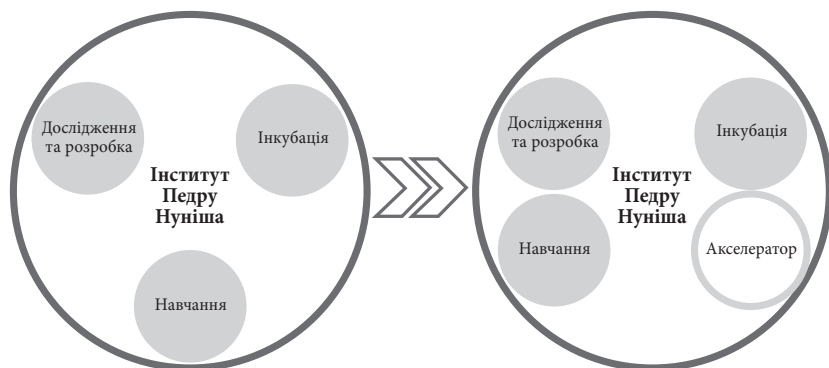

Рисунок 3. Структура Інституту Педру Нуніша

Основна мета Бізнес-акселератора – прискорити зростання бізнесу високотехнологічних компаній, що швидко зростають, які працюють на світові ринки.

Працевлаштування студентів та випускників на ринку праці в Коїмбрському університеті підтримують Професійний офіс, інтегрований в академічні управлінські служби Університету, та Відділ планування та професійної підтримки працевлаштування студентів та випускників. З одного боку, цей офіс надає студентам та випускникам змогу знайти місце праці у компанії. З іншого – цей офіс допомагає компаніям знаходити працівників за відповідними критеріями. Якщо організація має вакансії, то вона надсилає лист до Професійного офісу з переліком вимог, обсягу необхідних знань та навичок, обов'язків потенційного працівника. Офіс публікує інформацію про цю вакансію чи про можливість стажуватися на своєму веб-сайті, а також надсилає їх поштою студентам та випускникам, які вже зареєстровані на цьому сайті. Компанії також можуть зареєструватися на цьому сайті, щоб подавати оголошення про появу нових вакансій та змогу стажуватися для студентів та випускників. Студенти та

випускники також можуть спілкуватися із представниками компаній безпосередньо за допомогою веб-сайту. Окрім цього, вони мають змогу надіслати своє резюме та супровідний лист до компаній. Ця процедура дає змогу як студентам, так і компаніям упродовж короткого часу знайти одне одного на ринку праці. Професійний офіс співпрацює зі всіма кафедрами та факультетами Коїмбрського університету, що тільки сприяє поширенню інформації та встановленню зворотного зв'язку.

Для обох сторін корисно влаштовувати презентації своїх досягнень компаній в Університеті, а також спілкуватися зі студентами під час таких заходів. У цьому випадкові Офіс підтримує компанії в організації таких заходів, так званих Ярмарків вакансій, які проводять раз на рік.

Однак у діяльності Професійного офісу є недоліки: зокрема Університет не має електронної бази даних, де би зберігалась інформація про кількість студентів, які закінчують університет за різними напрямками, та про подальше місце працевлаштування випускників; Університет не отримує зворотного зв'язку від компаній щодо кількості та рівня студентів, які працюють у кожній компанії.

Інститут Педру Нуніша та його Бізнес-інкубатор, що займається трансфером технологій між наукою та бізнесом та інноваціями, – одна з найуспішніших інституцій Університету Коїмбри. Зазначмо, що 2010 року цей Інкубатор було визнано найкращим у Європі.

Інститут Педру Нуніша (та Бізнес-інкубатор зокрема) сприяє трансформації бізнес-середовища та організацій загалом, поширенню інновацій у культурі, підприємництві. Інститут працює у трьох напрямках:

- наукові дослідження та розвиток технологій, консультування та спеціалізовані сервіси;
- бізнес та ідея інкубації;
- високоспеціалізована підготовка та поширення науки та технологій.

Окрім цього, Інститут Педру Нуніша допомагає у створенні дочірніх компаній, які підтримують ідеї, що ґрунтуються на інноваційних технологіях з інститутських лабораторій, та спільні

із промисловими галузями проекти, сприяє роботі вищих навчальних закладів, зокрема з Коїмбрського університету.

Інститут Педру Нуніша зосереджує свої зусилля на високому рівні безперервного навчання, спрямованого на зростання кількості фахівців, які працюють із сучасними технологіями, на навчанні студентів та випускників. А також займається створенням та інкубацією компаній та навчанням молодих підприємців.

1. Досвід Фінляндії

В освітній галузі Фінляндії впроваджено досить послідовну систему взаємодії *ВНЗ – працедавець*. Представники працедавців беруть участь в оцінюванні стратегії забезпечення якості освіти у вищих навчальних закладах; студенти проходять практику на підприємствах чи в компаніях, займаючись розробкою реальних продуктів, проектів, а компанії своєю чергою отримують експертні консультації професорів університетів через спільне керівництво роботами студентів під час проходження практики. Отже, працедавець отримує добре підготовленого працівника і тому зацікавлений у такій співпраці.

У країні функціонує сайт Career Services, до якого може звернутися кожний, у кого виникли питання щодо роботи чи кар'єри у Фінляндії. Тут запропонують підтримку з документами для пошуку роботи, зі стажуванням або аспірантурою. Основна мета сайту – подальша взаємодія та співпраця між університетом та працедавцем. Маючи чітку зорієнтованість послуг сервісу – професійна орієнтація та надання консультацій, – сайт, проте, не забезпечує робочих місць для студентів. Сервіс надає підтримку в написанні супровідного листа та резюме. Для цього достатньо зв'язатися зі співробітником сервісу.

Окрім цього, сайт Career Services пропонує інформацію про вакансії, про літературу щодо трудової діяльності у Фінляндії та за її межами, а також контактну інформацію про компанії та організації з різних довідників.

У Фінляндії існує національна мережа центрів «Кар'єра» в усіх університетах, що називається Aagresaari. Цей веб-сайт містить загальну інформацію про пошук роботи, написання резюме, можливості планувати кар'єру; студенти всіх університетів Фінляндії можуть сконтактуватися з працедавцями.

Aarresaari – це мережа з академічних сервісів «Кар'єра», що об'єднує 19 фінських університетів. Мережа надає послуги для студентів, випускників та працедавців, а також для самих університетів. Таким чином мережа Aarresaari створює міст між студентами та працедавцями. Сервіс поділено на сервіс для здобувачів та сервіс для працедавців.

Сервіс для здобувача. Для пошуку вакансій здобувачеві необхідно пам'ятати, що «рекламують» лише третину робочих місць, тому що це надто дорого та забирає чимало часу в працедавця. Здобувач має сконтактуватися із представниками підприємств та організацій, запитати HR-департамент про можливі вакансії. Сайт розміщує також рекомендації щодо пошуку вакансій через засоби масової інформації, через сайти пошуку роботи та ярмарки вакансій. Щоб обрати компанію, необхідно вивчити її річний звіт та відповідні публікації-відгуки незалежної третьої сторони.

Після остаточного обрання компанії та можливої вакансії необхідно зв'язатись із компанією. На сайті представлені рекомендації, як заповнити форму та написати резюме.

Сервіс для працедавців. JobBoard – це ефективний загальнонаціональний засіб пошуку роботи. Тому JobBoard є одним із найбільш відвідуваних сайтів серед студентів та випускників. Щоби знайти відповідних студентів та випускників, працедавець має подати на JobBoard оголошення, указавши перелік вимог до майбутнього працівника, необхідні знання та вміння. У формі працедавець заповнює такі обов'язкові розділи: ім'я працедавця, ім'я особи для контактів, адреса, номер телефону, адреса електронної пошти, місце роботи, тривалість робочого дня, заробітна плата, опис роботи та сайт.

Оголошення про роботу буде розміщене на сайті упродовж 30 днів. Водночас працедавець може надіслати оголошення такого змісту до всіх фінських університетів.

Університет – у зворотному порядку – отримує від компаній інформацію про кількість студентів, які в них працюють, а також про рівень підготовки студентів. Однак така інформація надходить не систематично, здебільшого завдяки особистим контактам. Час від часу в регіоні проводять форуми, на яких викладачі

вищих навчальних закладів та представники компаній можуть спілкуватися та обмінюватися інформацією чи досвідом.

Зазначмо, що у Фінляндії під час створення навчальних планів для нових дисциплін представники кафедри не співпрацюють із представниками компаній-працедавців. Навіть більше – у Фінляндії закон декларує, що завдання університету полягають у наукових дослідженнях та в наданні вищої освіти, що ґрунтується на наукових дослідженнях. Тому навіть формулювання закону заохочує університети бути незалежними в розробці навчальних курсів та програм. Натомість тісніший зв'язок із підприємствами підтримують політехнічні університети.

Однак у сучасній освіті через економічну кризу склалася така ситуація, за якої виробництво та компанії не потребують настільки високоосвічених студентів, наскільки їх готують університети. Водночас наявність у відкритому доступі мережі Інтернет навчальних курсів, розроблених найпотужнішими університетами світу, дає підстави вважати, що вищі освітні заклади вже не потрібні в тому форматі, в якому вони існують. Тому наразі виникла необхідність переосмислити функції університетів у сучасному суспільстві. У Фінляндії їх убачають у формуванні саме тих знань, які тепер потрібні, і тих, які будуть необхідні в майбутньому, у забезпеченні якнайкращого розуміння потреб виробництва зокрема та суспільства загалом; університети повинні підготувати вчасні «відповіді» на запити майбутнього.

Незалежна національна агенція з оцінки якості освіти FINNHEEC проходить акредитацію один раз на п'ять років (згідно із правилами ESG) і таким чином стає зареєстрованою в EQAR, отримуючи право співпрацювати на міжнародному рівні. Національна агенція оцінює систему менеджменту забезпечення постійного зростання якості у ВНЗ. Аудит якості, що відбувається раз на шість років, оцінює програми підготовки (магістерські, докторські) і присвоює звання «Центр досконалості», оцінює міжнародні програми підготовки (за галузями й темами). Під час аудиту якості у вищих навчальних закладах Фінляндії всі види діяльності на кожному рівні проходять оцінювання застосованої стратегії забезпечення якості. Критерієм оцінки планів є кількість зробленого на кафедрі для подальшого працевлаштування сту-

дентів. До складу «decision making body of FINNHEEC» входять представники студентів, академічного персоналу та працедавців, такий самий склад має робоча група, яка проводить аудит у ВНЗ.

У системі вищої освіти Фінляндії, щоби призначити лектора чи викладача, застосовують зовнішню експертну оцінку, а на посаду професора оголошують міжнародний конкурс, під час якого претендента оцінюють щонайменше два міжнародних експерти (не обов'язково навіть із Європи).

2. Рекомендації щодо показників якості освіти в Україні

На сучасному етапі в Україні існує кілька моделей формування рейтингу ВНЗ. Кожний рейтинг використовує свою методику розрахунку, але жоден із них не дає реального уявлення про стан освітнього закладу та про активність співпраці університету із працедавцями. Немає прозорості розрахунків того, як формуються показники щодо кожного університету. На жаль, немає незалежних організацій, наприклад компаній чи підприємств, які б могли дати об'єктивну оцінку якості роботи ВНЗ. Пропонуємо аналіз трьох основних рейтингів.

Рейтинг «Деньги»

Цей рейтинг було складено з українських ВНЗ за п'ятьма спеціальностями випускників: економістів, юристів, гуманітаріїв, «технарів» і будівельників. Загалом складено п'ять списків вищих навчальних закладів, які випускають таких фахівців. Ці списки було розіслано провідним працедавцям, які зазвичай наймають таких спеціалістів, та запропоновано оцінити заклад відповідно від «0» до «10» балів. При цьому «0» означав, що «випускника цього ВНЗ я би не взяв на роботу», а «10» – «узяв би й, можливо, на більш високу зарплату, ніж середня на ринку для молодого фахівця». Компанії-працедавці відзначили освітні заклади оцінками-балами. Набрана сума балів визначила місце ВНЗ у рейтингу за тією чи іншою спеціальністю.

Цікаво, що назва ВНЗ, указана в дипломі, для працедавця має значення, хоча багато HR-менеджерів зазвичай говорять про це неохоче, коли наймають нового співробітника. Насправді ж те, який навчальний заклад закінчив потенційний кандидат, має вагоме значення. У «брендових» працедавців існує перелік топ-

закладів, студенти та випускники яких отримують додаткові бали під час розгляду їхніх кандидатур на посаду. Якщо випускник ще не має досвіду роботи за фахом, то, аналізуючи його кандидатуру, компанії більш уважно вивчають його диплом. ВНЗ, який закінчив потенційний кандидат, безпосередньо впливає на перше враження працедавця. Подальше спілкування на співбесіді зводиться до оцінки загалом: особистісної, психологічної та фахової підготовки.

Окрім цього, корпоративному сектору цікаві випускники, у котрих дві вищі освіти або котрі отримали ступінь магістра в європейських університетах.

Працедавців також цікавить, на якому рівні кандидат володіє іноземними мовами. Сучасний ринок праці свідчить, що найбільш затребуваними стають ті, хто отримує дві вищі освіти, має дві спеціальності. Це дає змогу компанії бути більш гнучкою під час розподілу завдань у разі організаційних змін. Для міжнародної компанії дуже важливим є знання англійської мови.

Рейтинг найкращих ВНЗ України «Компас»

На відміну від інших рейтингів, «Компас» оцінює ВНЗ із позиції безпосередньо споживачів послуг у галузі освіти (випускників, працедавців), а також українських та міжнародних експертів.

В оцінюванні беруть участь 234 вищі навчальні заклади, які готують фахівців за одним із таких напрямків, як «Бізнес-економіка», «Архітектура-будівництво», «Право», «ІТ» та інженерно-технічних спеціальностей (інших не оцінювано). І 156 випускників, 845 компаній-працедавців, а також представники 341 провідної компанії-експерта оцінювали вищі заклади освіти. Випускники зазначали, як навчальні заклади допомагають їм у працевлаштуванні, наскільки їх влаштовує якість знань і чи можна ці знання застосувати на практиці. Натомість працедавці вказували, чи університетська підготовка відповідає вимогам їхніх компаній і наскільки активно заклади співпрацюють із ними. Відповідь кожного оцінювали балами, суму яких множили на коефіцієнт. Для відповідей працедавців він становив 0,31; для експертів – 0,29, а для випускників – 0,1. Урешті-решт, укладачі рейтингу виводили підсумковий бал, який і визначав місце ВНЗ

у рейтингу. Одне місце розділяло кілька навчальних закладів, що можна пояснити тим, що бали, які вони набрали, були приблизно однаковими з незначними відмінностями.

Рейтинг вищих навчальних закладів України ЮНЕСКО «Топ-200»

Рейтинг вищих навчальних закладів України ЮНЕСКО «Топ-200» складає кафедра ЮНЕСКО «Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика» при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» та навчально-науковий комплекс «Інститут прикладного системного аналізу». Рейтинг розробляють у рамках проєктів ЮНЕСКО СЕПЕС (Європейський центр з вищої освіти) та IREG (International Observatory on Academic Ranking and Excellence) – організації, покликаної сприяти розробці та впровадженню рейтингів у системі вищої освіти.

За основу цього рейтингу було прийнято методику визначення рейтингів найкращих університетів світу «Shanghai Jiao Tong University TOP-500», максимально наблизивши її до реалій української системи вищої освіти. Для забезпечення об'єктивності рейтингу використовують лише кількісні показники, висновки експертів не беруться до уваги. Порівняння проводять за рівнями міжнародного визнання вищого навчального закладу, викладацького складу, якості навчання у ВНЗ.

Роботу групи, що складала рейтинг, цілком узгоджено тільки з Міжнародною наглядовою радою, створеною ЮНЕСКО СЕПЕС і IREG, і вона ніяк не залежить від впливу тих чи інших сторін в Україні.

Висновки

На підставі проведеного вище аналізу показників якості освіти, маємо змогу зробити висновки, що сучасні рейтинги не зовсім коректно репрезентують стан освітніх закладів. Не всі критерії оцінювання є важливими, натомість деяких суттєвих показників немає. Тому, на нашу думку, було б доцільно проводити як внутрішнє, так і зовнішнє оцінювання роботи університету. До того ж у зовнішньому оцінюванні одну з головних позицій мають посідати компанії та підприємства.

Внутрішня оцінка роботи університету може полягати у створенні інформаційної системи, яка б надавала змогу тестувати студентів щодо їхньої оцінки курсу та роботи викладача.

Зовнішня оцінка роботи університету має охоплювати такі показники:

- слід проводити моніторинг працевлаштування випускників. Зауважмо, що в цьому аспекті головне не кількість працевлаштованих випускників, а їхня робота за фахом. Відслідковувати кар'єрну історію випускника можна також за допомогою соціальних мереж або інших офіційних джерел;
- компанії повинні брати активну участь як у формуванні навчальних планів, так і в проведенні спільних курсів для студентів, у підвищенні кваліфікації для викладачів, у формуванні практичних навичок студентів, проводячи для студентів практику (III курс та переддипломна практика). Окрім цього, має бути передбачено відкриття спільних класів із компаніями; проведення семінарів, на яких студентам розповідатимуть про нові тенденції; оголошення конкурсів та олімпіад, спільних наукових проєктів. Компанії повинні допомагати у стартапах (як це робить, скажімо, Бізнес-інкубатор у Португалії);
- із кожним викладачем університет має підписувати контракт на кілька років. По закінченні цього терміну необхідно перевіряти якість навчальних курсів, які він викладає, робочі програми, публікації, участь у наукових проєктах. Раз на кілька років кожен викладач має пройти підвищення кваліфікації за напрямом своїх навчальних курсів або мати сертифікати з кожного курсу; перевагу доцільно надавати стажуванню / викладанню в європейських вищих навчальних закладах-партнерах. Неабияке значення має також участь науково-педагогічних працівників у науковій роботі закладу.

Групи показників якості освіти:

- затребуваність випускників вищих навчальних закладів у працедавців,
- оплата праці випускників ВНЗ,

- стан і просування випускників на ринку праці,
- зусилля ВНЗ щодо забезпечення якості підготовки студентів,
- застосування результатів підготовки та їх оцінка,
- особисті освітні стратегії,
- особливість рейтингу – інтегральний підхід до оцінювання результатів діяльності ВНЗ,
- оцінка результатів діяльності ВНЗ із позиції ринку праці: моніторинг та рейтингування.

Юрій КОРДУБА

ВНЗ «Український католицький університет», м. Львів

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ВНЗ ІЗ РИНКОМ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ІЗ ПРАЦЕДАВЦЯМИ

Сучасному періодові історії властиві зміни практично в усіх галузях життєдіяльності людини й суспільства. Змінюються необхідні для нормального функціонування економіки характер праці, зміст економічної діяльності, технічна база, вимоги до рівня знань і кваліфікацій людини, до її фахової та соціальної мобільності. Такі зміни супроводжують потужні процеси глобалізації, створення мультинаціональних корпорацій та фінансових холдингів, які поступово витісняють компанії, орієнтовані винятково на внутрішній ринок.

Демократизація суспільства й нові реалії ринкової економіки розширили можливості молоді у виборі спеціальності й видів економічної діяльності, територіальної та професійної мобільності, значно скоригували її вимоги до робочого місця та загалом змінили трудову ментальність. Водночас погіршення економічної ситуації в Україні, політична нестабільність, скорочення соціальних програм, корупція, неспроможність держави забезпечити місце праці хоча б для тих студентів, які отримали освіту державним коштом, нездатність випускників вищих навчальних закладів власними силами забезпечити свою зайнятість або створити робоче місце підвищують незахищеність молоді на ринку праці та ускладнюють її соціальну інтеграцію.

Для сучасної ситуації на ринку праці України характерні такі головні тенденції:

- зменшення кількості економічно активного населення працездатного віку, головні причини якого – скорочення чисельності населення України та потужна трудова міграція;

- наявність значної невідповідності у співвідношенні попиту та пропозиції в розрізі деяких професій;
- значна диференціація розмірів заробітної плати відповідно до видів економічної діяльності підприємств та до регіональної приналежності;
- зростання потреби підприємств у висококваліфікованих фахівцях, які мають, окрім спеціалізованої професійної підготовки, навички інноваційної, підприємницької та управлінської діяльності;
- неспроможність багатьох працедавців забезпечувати навчання і розвиток персоналу;
- скорочення постійних робочих місць; зростання відсотка тимчасових посад; дедалі частіше фахівців залучають до роботи в короткотермінових проектах;
- зниження захищеності місця праці, наслідком чого є часта зміна місця праці, робота не за фахом.

У сучасній ситуації на ринку освітніх послуг в Україні спостерігаємо такі тенденції:

- зростання конкуренції вищих навчальних закладів за абітурієнта;
- нерівні конкурентні умови за успішних студентів, що стає причиною зменшення насамперед кількості приватних закладів;
- одержавлення системи вищої освіти, домінування в освітній політиці інтересів менеджменту великих державних університетів;
- зорієнтованість вищої освіти передусім не на потреби економіки, а на необґрунтований попит молоді на деякі спеціальності;
- відсутність дієвих прозорих механізмів формування державного замовлення на підготовку спеціалістів;
- несистемні намагання державних органів влади провести освітню реформу згідно з європейськими стандартами (не ухвалено відповідного Закону про вищу освіту; не впроваджено багатоступеневої освіти – бакалавр, магістр, доктор; бакалавра не визначено як випускну кваліфікацію на ринку праці; не створено незалежної агенції зовнішнього

оцінювання якості; бракує дієвих механізмів інтернаціоналізації та забезпечення академічної мобільності студентів та викладачів (складні процедури визнання документів про освіту (нострифікація), наукових ступенів та вчених звань, здобутих за кордоном та ін.);

- невиразність професійного спрямування процесу навчання (особливо для гуманітарних програм);
- зміна парадигми навчання – перехід від системи, у центрі якої перебуває викладач, до системи, зорієнтованої на студента;
- зростання зацікавленості студентів у виробничій практиці;
- формування нової системи – «навчання протягом життя», яка передбачає дистанційне, неформальне навчання на робочому місці, гнучкі траєкторії навчання тощо;
- корупційність у галузі освіти як одне з найпоширеніших і найнебезпечніших явищ у сенсі соціального впливу;
- масовість вищої освіти; зорієнтованість менеджменту деяких університетів на залучення додаткових коштів від студентів, які навчаються на платній основі, через що виникають проблеми якості вищої освіти;
- прагнення українських студентів навчатися за кордоном. Політика урядів деяких європейських держав, менеджменту університетів в умовах загальноєвропейської демографічної кризи спрямована на залучення найкращих українських випускників середньої та усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти (передбачено систему стипендій із державних, приватних, університетських фондів; часто оплата за навчання за кордоном є меншою, ніж в Україні). Тому дедалі більше українців вирішують здобувати свою освіту поза межами батьківщини.

Проблеми якості вищої освіти значною мірою зумовлені розривом між сферами праці та освіти. Працедавці вважають вищі навчальні заклади занадто консервативними та громіздкими для швидкого реагування на зміни в умовах та технологіях праці. Університети розраховують на додаткове фінансування від співпраці з працедавцями, які, своєю чергою, вважають, що свої обов'язки з фінансування освіти вони виконують, сплачуючи податки, або

розраховують отримати за цю співпрацю податкові преференції, які не передбачені законодавством¹.

Питання співпраці різних сторін у процесі забезпечення якості вищої освіти в Україні останнім часом є предметом активних обговорень та досліджень.

Перший заступник директора з науково-дослідної роботи Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України професор Михайло Степко вважає, що

в Україні взаємозв'язку ринку праці та ринку освітніх послуг не відчувається, перш за все з причини несформованості ринку праці, невизначення довгострокових перспектив розвитку економіки. Крім того, університети й підприємства не повною мірою усвідомлюють потенціал такого співробітництва. Тому складається ситуація, коли підприємства прагнуть виживати й не ставлять перед собою довгострокових перспектив, що пов'язані з упровадженням сучасних розробок, а університети не готові запропонувати швидкі рішення й залишаються суто на академічних позиціях².

Учений наголошує на важливості зв'язків вищої освіти зі світом праці як рівних партнерів. У сучасних умовах на перше місце для всіх, насамперед для технічних університетів, виходить прагматичний підхід, який приніс успіхи системі вищої освіти США. Водночас продукт діяльності університетів часто перебуває за межами «ринку», особливо це стосується моральних та інтелектуальних наслідків досліджень, освітньо-культурного впливу. Університети не можна перетворити в майданчик для виробництва придатної для продажу продукції. Класичні

¹ Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторингові дослідження: аналітичний звіт / Міжнародний благодійний Фонд «Міжнародний Фонд досліджень освітньої політики» / Кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2012. – 54 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kvit.ukma.kiev.ua/wp-content/uploads/2012/06/Analit_v3_17.05b.pdf.

² Степко М. Ф. Болонський процес, ситуація після Льовена [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tempus.org.ua/uk/national-team-here/289-bolonskij-proces-situacija-pisla-lovena.html>.

університети були і є осередком незалежної думки, переважно саме вони покликані пропонувати програми академічного скерування, і їх потрібно берегти на державному рівні, якщо йдеться про цивілізовану державу³.

Тенденції, що характеризують ситуацію на перехресті ринку праці та освітніх послуг, підтверджено результатами соціологічних досліджень. Зокрема, в розділі «Система вищої освіти в Україні: кількість, що не переходить в якість» Звіту про конкурентоспроможність регіонів України за 2011 рік⁴, опублікованого Фондом «Ефективне управління» за підтримки Всесвітнього економічного форуму, на підставі опитування керівників бізнесу та порівняння відповідних показників із загальносвітовими зроблено такі висновки:

- *Якість освіти не відповідає очікуванням працедавців* (кожен п'ятий працедавець вважає низький рівень кваліфікації робочої сили проблемним для свого бізнесу).
- *Кількість випускників не відповідає потребам економіки* (на ринку праці наявний дефіцит спеціалістів деяких професій і відносний надлишок інших; окрім цього, спостережено «старіння» деяких професій, переважно в бюджетному секторі).
- *Система освіти не розвиває важливих для конкурентоспроможності навичок* (низька якість викладання менеджменту, що є провідною складовою продуктивності компаній у сучасному світі).
- *Виділені на освіту кошти витрачаються неефективно* (останніми роками з державного та місцевих бюджетів на освіту виділялося чимало, близько 7 % ВВП України; порівняймо: у країнах Європейського Союзу – 5,07%; проте більшість коштів іде на оплату праці та на комунальні платежі – понад 70 %).

³ Степко М. Ф. Болонський процес, ситуація після Льовена.

⁴ Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2011 / Фонд «Ефективне Управління» за підтримки Всесвітнього економічного форуму / Робоча група: Т. Бойко, І. Газізуллін, І. Гончаренко, В. Коваленко, Г. Чухай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.feg.org.ua/docs/Report_on_the_Competitiveness_of_Regions_of_Ukraine_2011.pdf.

- *Навчальним закладам України не вистачає фінансової та академічної автономії* (система освіти у країні є централізованою; щоб змінити навчальний план, затвердити витрати та провести серйозні зміни або втілити нововведення, необхідно отримати дозвіл та схвалення міністерства і пройти складну бюрократичну процедуру).
- *В Україні слабка система керування й контролю якості освіти* (діяльність університетів оцінюють за кількісними, а не за якісними показниками, навчальні заклади отримують фінансування залежно від кількості студентів, а не від якості здобутих ними знань та навичок; немає зовнішнього моніторингу, який визнавали б за кордоном).
- *Компанії не інвестують у підвищення кваліфікації та у збереження персоналу* (низькі оцінки цього показника до деякої міри можна пояснити відносно невисоким рівнем доступу до якісних спеціалізованих послуг у сфері підвищення кваліфікації; через високий рівень ризиків планування частіше відбувається на короткотермінову, ніж на тривалу перспективу).

Інше дослідження – «Випускники українських ВНЗ очима роботодавців»⁵ – проводив Київський міжнародний інститут соціології в рамках проекту «Рейтинг українських ВНЗ «Компас»» на замовлення компанії «Систем Кепітал Менеджмент» у січні–березні 2011 року на підставі опитування великих і середніх компаній-працедавців, які неоднозначно оцінюють зміни в якості підготовки сучасних випускників українських ВНЗ: близько чверті (26 %) указали на те, що за останні 5 років якість підготовки випускників в українських вищих навчальних закладах знизилася; на думку 30 %, – не змінилася, і 20 % працедавців упродовж останніх років зауважили покращення якості підготовки молодих фахівців.

⁵ «Випускники українських ВНЗ очима роботодавців»; Опитування великих і середніх компаній-працедавців, проведене Київським міжнародним інститутом соціології в рамках проекту «Рейтинг українських ВНЗ «Компас» на замовлення компанії «Систем Кепітал Менеджмент» у січні–березні 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.yourcompass.org/PDF%20Tables/Employees%20on%20University_Graduates.pdf.

Серед загальних тенденцій, які описують особливості та характеристики сучасного випускника, респонденти під час експертних інтерв'ю називали зниження за останні роки середнього рівня знань, маючи на увазі не тільки фахові знання, а й рівень базової грамотності.

Найважливішими якостями працівників, на думку працедавців, є практичні професійні навички, уміння вирішувати проблемні ситуації та навички роботи із клієнтами. За оцінками працедавців, саме цих навичок найчастіше бракує молодим спеціалістам. Великі підприємства гостріше відчують недостатній рівень компетентності молодих спеціалістів, адже зазвичай що більше підприємство, то вищий і жорсткіший рівень вимог, а отже – то відчутнішою стає відсутність тих або інших навичок у молодих співробітників.

Першочерговою проблемою залишається розрив між теоретичними знаннями, які дає ВНЗ, та їх практичним застосуванням у реальних умовах.

Результати якісного дослідження доповнюють дані репрезентативного опитування працедавців. Експерти в галузі управління персоналом (директори з персоналу провідних компаній та фахівці у цій галузі) підтверджують наявність розриву в тих навичках, які отримує випускник ВНЗ, і тими навичками, які необхідно вже мати працівникові компанії. Попри те, що у своїх експертних інтерв'ю HR-фахівці називають сучасних випускників «амбіційними», «ініціативними», «активними», «цілеспрямованими», серйозною перешкодою в роботі молоді стає брак так званих *soft skills*: «комунікабельності, вміння презентувати, вести переговори, емоційного контролю». Розвиток таких навичок становить стандартну частину програми навчання нових співробітників у багатьох компаніях. Значною проблемою абсолютно для всіх випускників, незалежно від рівня їхньої теоретичної підготовки, компанії вважають *відірваність знань від практики*, невідповідність до роботи в реальному бізнесі і нерозуміння того, як цей бізнес працює. Оскільки саме з цією проблемою стикаються найчастіше, усі опитані компанії намагаються вирішувати її власними силами, проводячи додаткове навчання нових працівників безпосередньо в компанії, а також співпрацюючи з вищим навчальним закладом.

Більшість основних недоліків випускників, із якими мають справу компанії, – відсутність практичних знань та уявлень про роботу в компанії, брак фахових або загальноосвітніх знань, відсутність *soft skills* – експерти пов'язують із недоліками в системі освіти. Необхідно, на думку експертів, збільшити практичну складову в освітньому процесі і відновити матеріально-технічну базу. Такі зміни можуть відбуватися, як вважають експерти, передусім завдяки поглибленню співпраці між ВНЗ та бізнесом: ідеться про потребу залучати працівників компаній до читання лекцій і проведення семінарів, організовувати практику для студентів і викладачів на базі компаній тощо.

За словами експертів, компанії визначають свою співпрацю із профільними для них університетами як пріоритетну. Програми співпраці можна умовно розділити на *презентаційні* та *конкурсні*. Мета презентаційних програм – швидке інформування студентів про роботу компанії, про змогу працевлаштуватися в ній, а також про особливості ринку загалом. Конкурсні програми – інструмент добору і підготовки конкретних кадрів для роботи в компанії, що починається найчастіше з перших курсів навчання у ВНЗ.

Працедавці та випускники визнають, що найкращим свідченням ефективності роботи університету є практична цінність і відповідність освітніх послуг потребам ринку праці, а показники наукової діяльності і впливу на суспільне життя тепер стають другорядними.

Розуміючи складність та важливість ситуації, представники освіти, бізнесу, професійних об'єднань працедавців та незалежні експерти періодично порушують питання якості освіти, організовують заходи в різних форматах (круглі столи, конференції, ярмарки вакансій тощо). Наприклад, 10 грудня 2011 року відбувся один із таких заходів – круглий стіл під назвою «Як підвищити якість вищої освіти відповідно до вимог сучасного ринку праці»⁶. Його учасники зосередилися на питаннях реформ

⁶ Матеріали круглого столу «Як підвищити якість вищої освіти відповідно до вимог сучасного ринку праці» за участю представників освіти, бізнесу, професійних об'єднань працедавців та незалежних експертів, 10 грудня 2011 р. /

у вищій освіті, державного замовлення, залучення організацій працедавців і професійних спілок до формування системи вищої освіти. Дискусію було організовано за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку, Альянсу Програми сприяння зовнішньому тестуванню в Україні (Альянс USETI) та Конфедерації роботодавців України.

Директор департаменту з питань розвитку трудового потенціалу Конфедерації роботодавців України Родіон Колишко зазначив, що питання підготовки професійних кадрів гостро стояло на останньому з'їзді організації, яку він представляє. Учасники з'їзду обговорили та сформулювали конкретні рекомендації, спрямовані на покращення ситуації із кадровим забезпеченням у різних галузях економіки, та подали їх до Кабінету Міністрів України.

Директор із персоналу Марта Моонен розповіла, що провідна фінансова група України «Систем Кепітал Менеджмент» (СКМ), яку вона представляє, на власному досвіді переконалася, що система вищої освіти не орієнтована на потреби ринку, а освітні стандарти не відповідають вимогам бізнесу. За словами директора, українські холдингові компанії часто змушені витрачати час і гроші на перенавчання, тоді як у держави виникають проблеми із працевлаштуванням фахівців, незатребуваних на ринку праці. Пані Моонен навела приклади успішних ініціатив компанії СКМ, спрямованих на підвищення освіченості працівників та збільшення практичної складової навчання студентів (глобальний проект сучасної освіти «Компас», проект із розробки професійних стандартів на компетентнісній основі), і запропонувала три форми співпраці, які дадуть змогу побудувати мости між бізнесом і вищими навчальними закладами:

- 1) укладення договорів про співпрацю між ВНЗ і працедавцем, на підставі яких останній зобов'язується приймати на практику студентів;
- 2) самостійний пошук талановитих студентів завдяки проведенню представниками бізнесу майстер-класів та семінарів;

3) перекваліфікація самих викладачів за професійними галузями.

Директор із персоналу компанії «AES Україна» Марія Панфілова висловила думку, що для працедавця робота із закладами вищої школи – це радше інвестиція, аніж ресурс, але щоб дбати про майбутнє, такі інвестиції робити конче необхідно. На сучасному етапі, вважає Марія Панфілова, проблему добору кадрів бізнес вирішує для себе відокремлено, але в цьому питанні треба створити системний підхід, щоб забезпечити в подальшому тривалий результат. «Ми, як підрозділ компанії, що забезпечує персоналом два підприємства – Київобленерго та Рівнеобленерго, принципово сказали, що 2011 року самі визначаємо теми, за якими хочемо бачити студентів на практиці», – розповіла п. Марія.

Наталія Вовчук, яка представляє Асоціацію присяжних сертифікованих бухгалтерів (АССА), вважає, що сучасна освіта, яка репрезентована сьогодні здебільшого двома складовими – власне освітніми закладами і працедавцем, має розвивати третю складову – професійні організації, які в Україні вже є, однак все ще залишаються новою темою для неї. Класичним «трикутником освіти», на її думку, має стати *«вища школа – професійна організація – працедавець»*. Вища школа надає академічну освіту, фундаментальні теоретичні знання; профорганізація – початкові навички та прикладні знання, а у працедавця молодий фахівець безпосередньо розвиває ці здобуті навички і вміння, набуває досвіду роботи. Практику професійної сертифікації бухгалтерів, податківців, аудиторів було запропоновано поширити й на інші професії.

Прикладом нового погляду на соціальну відповідальність бізнесу перед освітою може слугувати досвід функціонування Міжкорпоративного університету (МКУ)⁷, який від 2009 року об'єднав зусилля низки провідних бізнес-структур (компанія «Вім-Біль-Данн Україна», «Київська інвестиційна група», «МЕТРО Кеш енд Кері Україна», «МТС-Україна») та національних університетів (Києво-Могилянська академія, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київський політехнічний

⁷ Міжкорпоративний Університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intercorp-univ.com.ua/>.

інститут). Проект орієнтований на довготермінову перспективу і передбачає інтеграцію унікальних практичних знань та досвіду компаній у процес підготовки майбутніх фахівців. Місія МКУ – формувати нове покоління спеціалістів. Мета проекту полягає в побудові адаптивної системи управління знаннями та в підвищенні рівня фахової підготовки студентів старших курсів ВНЗ не тільки технічних, а й гуманітарних спеціальностей, щоб формувати в них затребувані працедавцями управлінські та комунікативні навички (soft skills). Ключове завдання МКУ – розробляти програми, проводити навчання та організовувати стажування студентів відповідно до вимог сучасного бізнесу та реальної ситуації на ринку праці.

Свідченням того, що бізнес таки намагається знайти точки дотику із системою вищої освіти України, є посібник «Як налагодити партнерство: рекомендації для бізнесу»⁸, укладений Центром «Розвиток КСВ» за підтримки компанії «Галнафтогаз» у рамках проекту «Розробка національного порядку денного з КСВ», що реалізується за підтримки UNITER, Раст. Опублікований матеріал – результати дискусій між різними групами зацікавлених сторін (стейкхолдерами), організованих упродовж виставки соціальних та екологічних проектів компаній (CSR Marketplace) у листопаді 2010 року. Учасники виставки не мали єдиного бачення концепції партнерства, зазначаючи, що у процесі реалізації партнерських проектів виникає чимало перешкод. Однією із причин їх виникнення, на думку стейкхолдерів, є брак практичного інструментарію, що давав би змогу компаніям та організаціям ефективно впроваджувати партнерські проекти. Однак партнерство між бізнесом та іншими зацікавленими сторонами (університетами, медіа, муніципалітетами, неурядовими організаціями) важливе для всіх, оскільки сприяє підвищенню ефективності проектів, водночас скорочує витрати ресурсів на їх реалізацію. Окрім цього, посібник містить практичні поради для проведення моніторингу й оцінювання партнерських проектів, щоб визначити їх ефективність та вплив на проблеми і потреби цільової

⁸ Як налагодити партнерство: рекомендації для бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svb.org.ua/sites/default/files/yak_nalagoditi.pdf.

аудиторії (один із розділів посібника – «Співпраця між бізнесом і вищими навчальними закладами (ВНЗ)»).

Партнерські відносини між навчальними закладами й бізнесовими компаніями забезпечують виграні переваги для обох сторін. Університети отримують прибутки та нові ідеї зі сфери бізнесу, що дає їм змогу проводити наукові дослідження під час підготовки студентів. Бізнес може надати навчальному закладові зворотний зв'язок щодо готовності випускників до успішної фахової діяльності, зорієнтувати систему підготовки майбутніх спеціалістів на формування актуальних для сучасного ринку праці професійних компетенцій. Окрім цього, налагоджена система роботи ВНЗ із потенційними працедавцями підвищує привабливість навчального закладу в очах студентів та абітурієнтів. Своєю чергою, компанії можуть розвинути систему адресної підготовки майбутніх працівників, котрі закриватимуть вакансії та матимуть достатньо практичних навичок для успішної роботи в компанії. До того ж вони можуть брати безпосередню участь у підготовці кадрів, скеровуючи своїх топ-менеджерів викладати у ВНЗ.

У посібнику запропоновано кілька методів юридичного закріплення відносин ВНЗ і компанії-працедавця:

- *договірні відносини* (найпоширеніший і найпростіший спосіб взаємодії). Між вищим навчальним закладом і підприємством укладається договір про надання конкретних послуг, у якому визначають кількість студентів, термін їх підготовки, суму оплати за них;
- *альянси* – об'єднання кількох компаній з університетами на підставі угоди про спільне фінансування, розробку й модернізацію продукції (освітньої програми); учасники альянсу роблять свій внесок у вигляді інтелектуальних, матеріальних та інших ресурсів, після досягнення результату отримують свою частку інтелектуальної власності;
- *освітньо-промислові групи (ОПГ)* – сукупність навчальних закладів та підприємств, що об'єднують за принципом спільної участі свої матеріальні та нематеріальні активи на базі угоди для реалізації інвестиційних та інших проєктів і програм, спрямованих на підвищення якості підготовки кадрів відповідно до сучасних соціально-економічних та

господарчих вимог. Функціонування освітньо-промислової групи можна описати у вигляді довготермінових договорів сумісної діяльності та надання науково-технічних, консультаційних або освітніх послуг.

Щоб ініціювати налагодження партнерства ВНЗ із працевдавцями, залучати їх до процесів формулювання та ухвалення рішень із проблем вищої освіти, 22 червня 2012 року було ухвалено новий Закон України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності»⁹. У ст. 5 Закону одним із завдань організацій працевдавців, їх об'єднань визначено «участь у розробленні та реалізації державної політики у сфері освіти, зайнятості, професійної орієнтації». А ст. 26 надає їм право брати участь у розробці державного стандарту вищої освіти; у погодженні державних стандартів конкретних професій, галузевих стандартів вищої освіти, стандартів вищої освіти вищих навчальних закладів, кваліфікаційних характеристик, професійних стандартів; у тематичному, вихідному контролі знань, умінь та навичок слухачів, у їх кваліфікаційній атестації; у формуванні системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників, а також право створювати галузеві та міжгалузеві ради, навчальні заклади, науково-дослідні установи, центри незалежних експертиз; вносити в установленому порядку пропозиції щодо змін до Національного класифікатора України «Класифікатор професій» та до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями; розробляти та скеровувати до центрального органу виконавчої влади в галузі освіти й науки критерії ефективності системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із вищою освітою та робітничих кадрів; брати участь у визначенні пріоритетних напрямів наукових досліджень навчальних закладів, у наукових проектах і програмах; розширювати форми організації навчання працівників на виробництві із впровадженням

⁹ Закон України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5026-17>.

сучасних інноваційних методик. Зауважмо, що в попередньому аналогічному законі таких завдань і прав не було передбачено.

Результатом спільної роботи представників Міністерства освіти і науки, вищих і професійно-технічних навчальних закладів, Національної академії педагогічних наук і Конфедерації роботодавців України стало ухвалення постанови «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій України»¹⁰, підготовленої на виконання Національного плану дій щодо впровадження Програми економічних реформ Президента України на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Національна рамка кваліфікацій має стати фундаментом для розробки та модернізації низки інших документів, що впливатимуть на розвиток і якість української освіти відповідно до вимог сучасної економіки та європейських стандартів забезпечення якості.

Розвиток взаємодії вищої освіти із працедавцями може стати стратегічним напрямом підвищення якості та ефективності освіти України. Наразі стан українського ринку праці, його низький рівень зорієнтованості на розвиток сучасного високотехнологічного виробництва, та й на виробництво загалом, не сприяють вирішенню цього важливого завдання. Тому державна політика в освітній та науково-технічній галузі має бути спрямована на підтримку інноваційної активності національних суб'єктів господарювання, на стимулювання попиту на результати наукових досліджень і розробок, на створення сприятливих умов для виробництва інноваційної продукції з високим рівнем доданої вартості. Вищі навчальні заклади потребують формування нових законодавчо закріплених умов економічної самостійності та взаємодії із працедавцями – зрештою, як і останні потребують гарантій для зниження інвестиційних ризиків вкладень в освітню галузь та забезпечення більшої прозорості процесів фінансово-господарського управління освітніми установами.

¹⁰ Постанова Кабінету міністрів України № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>.

Моделі взаємодії університетів м. Коїмбра (Португалія) і Технічного університету м. Кошице (Словаччина) із працевдавцями

Питання взаємодії вищих навчальних закладів із працевдавцями¹¹ не було предметом окремого дослідження під час навчальних візитів у рамках ЄС Темпус-проекту 516935-TEMPUS-1-2011-1-FITEMPUS-SMGR «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти – TRUST» представників українських університетів до закордонних партнерів – Університету м. Коїмбра, Португалія (23 січня – 3 лютого 2012 року) та Технічного університету м. Кошице, Словаччина (12–23 березня 2012 року). Однак деякі елементи такої взаємодії, зокрема її нові форми, створення нових структур, відповідальних за співпрацю університетів із бізнесом і трансфер інноваційних технологій, стали об'єктом уваги дослідників. Зважаючи на те, що економіки обох країн переживають не найкращі часи, університети інтенсивно шукають шляхів співпраці з бізнесом. Особливо це помітно у високотехнологічних галузях науки.

¹¹ Питанню успішності співпраці університетів із бізнесом присвячено низку соціологічних досліджень та публікацій:

- Final report, On the international implementation on the “Skills for the future”, Project in Poland, Italy, Portugal and Turkey, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iped.pl/artykuly.php?id=104>.
- João Paulo Coelho Marques, J.M.G. Caraca and H. Diz, Do Business Incubators Function as a Transfer Technology Mechanism from University to Industry? Evidence from Portugal, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.benthamscience.com/open/tobj/articles/V003/15TOBJ.pdf>.
- J.P.C. Marques, J.M.G. Caraca, H. Diz, How can university–industry–government interactions change the innovation scenario in Portugal? The case of the University of Coimbra, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iscac.pt/files/docentes/80.pdf>.
- University Business Cooperation, 15 Institutional Case Studies on the Links Between Higher Education Institutions and Businesses, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/higher-education/doc/studies/technopolis_en.pdf.
- University – Industry Collaboration at the Technical University of Kosice, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mzv.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_722295B88B2985B7C1257942003D89F7_SK/\\$File/seversko_slovenske_inovacne_forum_anton_cizmar_panel2.pdf](http://www.mzv.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_722295B88B2985B7C1257942003D89F7_SK/$File/seversko_slovenske_inovacne_forum_anton_cizmar_panel2.pdf).

Щодо Португалії, то тут не існує державного регулювання взаємодії вищих навчальних закладів із бізнесом. Це означає, що університети самостійно вирішують питання форм співпраці і шукають способи мотивації працевлагодотворення. Але уряд намагається підтримувати університети в їхньому намірі розвивати високо-технологічні наукові проекти, які мають прикладне застосування, а також формувати відповідні навчальні програми.

Можна стверджувати, що в Португалії участь працевлагодотворення, професійних асоціацій, регіональних громадських, культурних і наукових організацій у підготовці фахівців – це їх усвідомлений вибір, в основі якого – соціальна відповідальність.

Партнер проекту – Коїмбрський університет – має тривалу традицію взаємодії з бізнесом. Нові форми співпраці Університету із працевлагодотвореннями та з іншими зацікавленими сторонами здебільшого ґрунтуються на роботі двох структур, створення яких було ініційоване спеціально з цією метою, – Інституту Педру Нуніша та Центру біотехнологічних інновацій BIOCANTE.

Інститут Педру Нуніша (IPN) у Португалії¹², заснований 1991 року за ініціативи Коїмбрського університету, – асоціація інновацій та розвитку науки й технологій, некомерційна приватна установа. Його місія – змінювати організації та підприємства загалом, сприяти інноваційній культурі, якості, підприємництву, покладаючись на фундаментальні зв'язки та співпрацю у трьох напрямках, які підсилюють і доповнюють один одного:

- розвиток наукових досліджень і технологій, консультування та спеціалізовані послуги;
- бізнес та впровадження (інкубація) ідей;
- високоспеціалізована підготовка й поширення науки та технологій.

Розвиток наукових досліджень і технологій, консультування та спеціалізовані послуги забезпечує власна інфраструктура Інституту – шість лабораторій технологічного розвитку: LABGEO – геотехнічно-інженерна, LABPHARM – фармацевтичних наук, LAS – автоматизації та систем, LED&MAT – випробування та захисту

¹² Pedro Nunes Institute [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ipn.pt/si/initapplication.do>.

матеріалів, LIS – інформаційних технологій та систем, LEC – електроаналізу та корозії. Окрім цього, IPN співпрацює з мережею інституцій Національної системи досліджень і розвитку (Sistema Científico e Tecnológico Nacional). Співпраця з Коїмбрським університетом відбувається через факультет науки і технологій, а також через безпосередні зв'язки з науковими лабораторіями Університету. В одній із таких лабораторій найстарішого університету Португалії побували члени нашої української команди. Наукові працівники цієї лабораторії займаються впровадженням медичних пристроїв і розвитком технологій, які допомагають людям, хворим на невиліковні форми епілепсії, отримувати попередження про імовірне наближення нападу хвороби і здійснити заходи, що запобігають небажаним наслідкам.

Напрямок «Бізнес та впровадження (інкубація) ідей» забезпечують, сприяючи створенню спін-оф-компаній (spin-off companies), що підтримують інноваційні технологічні ідеї власних лабораторій Коїмбрського та інших університетів, приватного сектора та від проектів дослідження та розвитку (R&D projects) у співпраці із промисловістю. Інкубатором управляє автономна асоціація «IPN-INCUBADORA», що забезпечує компаніям легший доступ до національної системи досліджень та розвитку і дає змогу розширювати знання щодо якості, менеджменту, маркетингу, а також полегшує контакти з національними і міжнародними ринками. Такі спін-оф компанії стають новими суб'єктами господарювання, вони формуються на базі одного або декількох винаходів, отриманих від науково-дослідної роботи одного із засновників.

У третьому напрямі – «Високоспеціалізована підготовка і поширення науки та технологій» – IPN зосереджує зусилля на високому рівні безперервного навчання, на збільшенні кількості фахівців, які шукають шляхів реалізувати свої знання в нових технологічних галузях, а також на заходах, пов'язаних із діяльністю IPN зі створення та інкубації технологічних компаній, на навчанні молодих підприємців та їхніх працівників. Така навчальна діяльність заснована на потужному зв'язку Університету м. Коїмбра та інших R&D установ, а також на мережі компаній, які співпрацюють на постійній основі з IPN.

Ще одна неприбуткова асоціація, яка входить до структури Університету м. Коїмбра – Центр біотехнологічних інновацій BIOCANT¹³, – репрезентує сучасну високотехнологічну галузь науки про живі організми (Life Sciences). BIOCANT у консорціумі з національними та міжнародними компаніями сприяє розвитку наукових досліджень для створення нових продуктів і послуг; заохочує та підтримує португальського підприємця у галузі біотехнологій.

Перший біотехнологічний парк у Португалії було створено завдяки сміливим інвестиціям муніципалітету Кантаньєді, Центру неврології та клітинної біології Коїмбрського університету, а також Асоціації «Beira Atlântico Parque». Спільними зусиллями завдяки національним інвестиціям у галузі природничих наук було сформовано комплексну стратегію сприяння підприємництву та економічного зростання.

Політична підтримка співпраці університетів із бізнесом у Словаччині здебільшого відображена в декларативних стратегічних документах. Одним із них є «Довгостроковий план освітньої, науково-дослідної, творчої та іншої діяльності в університетах до 2014 року». Пріоритетом співпраці університетів із бізнесом у цьому документі визнано поліпшення якості науки та освіти у словацьких ВНЗ і зазначено, що сучасні підприємства будуть співпрацювати лише з тими академічними інституціями, які її забезпечуватимуть. Окрім цього, Міністерство освіти, науки, розвитку і спорту Словацької Республіки планує увести критерії мобільності та залучуваності професорів до діяльності підприємств в ухваленні рішень, пов'язаних із рівнем інституційного фінансування університетів. Проте на цей час у Словаччині, як і в Португалії, немає законодавчо закріплених механізмів, які б таку співпрацю детермінували. Уряд підтримує цей напрям, спираючись тільки на рекомендації, і реалізує здебільшого через проекти, які фінансує Європейський Союз.

Технологічний університет м. Кошице має тісні зв'язки з місцевими і міжнародними промисловими партнерами. Співпраця

¹³ BIOCANT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biocant.pt/centro.aspx>.

з бізнесом реалізується передусім через діяльність численних сучасних лабораторій, більшість яких була створена в рамках проектів із фінансуванням ЄС. Наприклад, кожна кафедра факультету електронної інженерії та інформатики (керівництво якого організовувало програму робочого візиту української делегації) має власну навчально-наукову лабораторію, що забезпечує не тільки практичну складову навчальної програми, а і стає першим місцем праці для багатьох студентів. Провідні лабораторії факультету: мовних технологій та комунікацій, комп'ютерних мереж, кіберлаб, високої напруги, автомобільної електроніки, центр розумних технологій. Серед лабораторій інших структур та загальноуніверситетських підрозділів слід згадати такі, які було створено завдяки співпраці з найбільшими глобальними світовими виробниками ІТ техніки, мережного устаткування та надавачами ІТ сервісів: «Cisco Telepresence», «Cisco IPv6 Lab», «Laboratory IBM», «T-System».

У комерційних проектах лабораторій поряд працюють професори, студенти і представники організацій-замовників. Частими гостями й партнерами є успішні колишні випускники факультету. Більшість аспірантів працює над дисертаціями разом зі своїми потенційними працедавцями. Студентів заохочують складати зовнішні іспити для професійної сертифікації (скажімо, професійна сертифікація у галузі інформаційних технологій для роботи із продукцією «Cisco Systems»).

Серед іншого відбувається дистанційне навчання (e-learning). Реалізуючи принцип безперервного навчання, університет надає знання зі спеціалізованих комп'ютерних програм, що необхідні для роботи працівникам підприємств.

Водночас керівництво університету намагається розвивати нові напрями діяльності, пов'язані з бізнесом. Відповідно до сучасних трендів формується структура університету, створюються нові інституції, відповідальні за розвиток механізмів забезпечення продуктивності наукової діяльності, спільних проектів, передачі знань і технологій. Створено університетський центр інновацій, трансферу технологій і захисту прав інтелектуальної власності UCITT. Серед його основних функцій:

- підготовка, впровадження та виконання національних та міжнародних проектів наукової діяльності та розвитку;
- ефективна співпраця та передача технологій соціальної та комерційної практики;
- ініціювання та створення відповідних спін-оф та стартап фірм;
- розвиток людських ресурсів для управління та адміністрування досліджень;
- маркетинг у галузі R&D та передачі технологій.

Адміністрація університету намагається мотивувати викладачів та науковців до пошуку комерційних проектів. Університет залишає для власних потреб 15 % прибутку за використання бренду, за ризики та гарантії, решту розподіляють між виконавцями. Отже, у структурі зарплати науково-педагогічних працівників складова, отримана за рахунок різних проектів, складає до 40 %.

В обох університетах – Коїмбрському та Кошицькому – значну увагу зосереджують на модернізації вже наявних навчальних програм. У навчальних планах різних спеціальностей, передусім магістерських і докторських програм, з'являються предмети, пов'язані з інноваціями та підприємництвом, лідерством, управлінським та організаційним розвитком. Питання партнерства з бізнесом, зв'язки навчального циклу з мережею підприємств та із громадським сектором, інтеграція наукової, технологічної та професійної діяльності з національними та інтернаціональними проектами, рівень працевлаштування випускників, реальний внесок у забезпечення розвитку науки, культури, спорту та мистецтва на національному, регіональному та місцевому рівнях є предметом самооцінки університетів та оцінки експертів під час акредитації спеціальностей зовнішніми незалежними агенціями із забезпечення якості. Показники індикаторів, що характеризують окреслені питання, збирають, і вони стають підставою для різноманітних рейтингів.

Один із європейських проектів, що розпочався 2005 року і триває досі, близький за змістом та завданнями до нашого; це проект створення формальної уніфікованої системи класифікації та рейтингування європейських вищих навчальних закладів (U-Mar

project)¹⁴. Участь у цьому проекті бере Португалія. Проект, урешті-решт, має дати змогу різним стейкхолдерам ухвалювати рішення на підставі класифікації та рейтингування університетів за важливими для них показниками. Напрацювання Проекту, включно з індикаторами забезпечення якості вищої освіти, викладено і в підсумковому звіті «The European Classification of Higher Education Institutions» (2010) та в документі «Overview of dimensions and indicators» (2011), і можуть бути корисні для опрацювання українською командою.

У країнах – учасницях нашого проекту Tempus (Португалії та Словаччині) – не існує державного регулювання взаємодії вищих навчальних закладів із ринком праці. Однак уряди цих держав намагаються всіляко підтримувати університети в їх намірі розвивати високотехнологічні наукові проекти, які мають прикладне застосування, а також формувати відповідні навчальні програми. Така підтримка ґрунтується на урядових документах, які мають здебільшого декларативно-рекомендаційний характер. Вищі навчальні заклади разом із працедавцями та іншими зацікавленими сторонами спільно шукають взаємовигідні механізми й форми співпраці. Участь працедавців, професійних асоціацій, регіональних громадських, культурних і наукових організацій у діяльності університетів є їх усвідомленим вибором, в основі якого – соціальна відповідальність.

Отже, якщо ми бачимо в майбутньому Україну сильною державою, потужним гравцем на європейському та світовому ринках, усім зацікавленим сторонам слід послідовно працювати в напрямі розбудови демократичного громадянського суспільства, вільного від корупції; формувати культуру взаємної довіри між державою, освітньо-науковою спільнотою та бізнесом на відкритих, публічних і конкурентних засадах.

¹⁴ U-Map project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.u-map.eu/>.

ІННОВАЦІЇ

Светлана ГРИШКО

Харьковский национальный университет радиоэлектроники

ИССЛЕДОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОСТИ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК ВЕКТОРА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ «УНИВЕРСИТЕТ – ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО»

Вступительное слово

Система образования оказывает глубинное, комплексное и пролонгированное воздействие на развитие общества. Именно поэтому миссия университета не была одинаковой на протяжении всей его тысячелетней истории, она всегда напрямую зависела от внешних обстоятельств и запросов общества. Первые средневековые университеты, появившиеся в Европе более 800 лет назад, были призваны передавать культурное наследие, выполняя запросы верховной власти, представляемой в то время церковью. Изменение общественного устройства после реформации снизило влияние церкви на университеты. Соответственно, в XV веке, когда укрепляется власть государства, происходит смещение целей университета: от передачи культурного наследия к подготовке государственных кадров. Однако спустя два столетия и этот подход устаревает, уже не отвечая запросам эпохи Просвещения. Начинается процесс сложного реформирования университетов (австрийские образовательные реформы,

модернизация университетов в Ганновере и Гёттингене), который путем проб и ошибок в конечном итоге привел к эффективной на тот момент Гумбольдтовской модели. Преимущество этой модели прежде всего состояло в том, что она соответствовала запросам своего времени, давая университетам академическую свободу и проповедуя единство преподавания и исследования. Так в XIX веке укореняется понимание того, что образование не должно быть оторвано от научной деятельности.

XX век – это период перехода человечества к принципиально новым социально-экономическим основам существования. В связи с этим мировое сообщество и отдельные страны сталкиваются с целым рядом вызовов. Вызов интернационализации требует от национальных экономик адаптивности и умения находить свое уникальное место во взаимодействии между экономиками разных стран. Вызов глобализации означает умение нации включаться в мировые интеграционные процессы, унифицировать их согласно мировым стандартам качества. Информационный вызов требует инсталляции сообщества в единое мировое информационное пространство.

Все это создает особый образовательные запрос от общества. Образование в современных условиях отвечает не только за передачу полученных знаний или создание новых знаний о мире. Теперь уже от образования зависит и национальное производство: его уровень, его структура, его вектор развития. Европейский союз осознал эти реалии, провозгласив, что ключевыми факторами развития общества является так называемый «треугольник знаний»: образование, наука, инновации.

Вектор взаимодействия «университет – инновации – бизнес» является одним из основных для европейского высшего образования. Его изучению посвящен данный раздел пособия. Согласно логике исследования, он состоит из трех частей: анализ украинских реалий в области университетской инновационной деятельности, анализ европейского опыта и разработка рекомендаций по активизации инновационной деятельности украинских университетов.

1. Системный анализ взаимодействия инноваций и образования в Украине

1.1. Место Украины в мировом инновационном пространстве

Если вы такие умные, то почему так плохо живете?
Украинская народная мудрость

То, что украинская система ВО находится в состоянии системного кризиса, становится ясно при попытке найти ответ на вопрос: «А кому, собственно, в Украине высшее образование нужно и для чего?»

Все множество заказчиков и потребителей образовательного продукта (явных и скрытых, реальных и потенциальных) можно рассматривать на макро- и микроуровне. Для такой классификации воспользуемся образным сравнением авторов знаменитого «Экономикса»¹: «Макроэкономика изучает лес в целом, а микроэкономика – отдельное дерево».

По аналогии, на образовательном микроуровне находятся отдельные граждане и юридические лица. Это, прежде всего, сам обучаемый, представленный в триедином образе *«абитуриент – студент – специалист»*, финансирующие его лица (чаще всего – родители, могут быть также финансовые и благотворительные организации), работодатели, общественные организации и т. п. Микроуровень непосредственно участвует в цепочке образовательного процесса и представляет собой его основных заказчиков или заинтересованных лиц.

Макроуровень, представляя общество в целом, испытывает на себе опосредованное влияние образовательного процесса. Но это вовсе не означает, что весомость общества как потребителя образовательного продукта мала.

Более того, в этом как раз и заключается *«ловушка» для украинского социума*. Образование оказывает огромное влияние на

¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. с 13-го англ. изд. – М.: ИНФРА, 1999, 974 с. – С. 38.

состояние общества, но это происходит не за одну итерацию, не за один цикл и не сразу. Это влияние невозможно напрямую увидеть за цепочкой причинно-следственных связей, которую проходит общество в своем развитии.

Размыто и само понятие «развитие общества». В широком смысле его можно трактовать как движение общества от простого к сложному, от низшего к высшему, от менее упорядоченного к более организованному и справедливому. Но критерии общественного развития – это предмет столетних научных споров. Считается, что общество развивается, если:

- преобладают нравственные, гуманистические ценности (Сен-Симон),
- государство приближается к правовому устройству (Шеллинг),
- происходит осознание свободы (Гегель),
- развивается материальное производство, что позволяет овладеть стихийными силами природы и добиться социальной гармонии и прогресса в духовной сфере (К. Маркс).

Приняв все эти мнения как критерии развития общества, отметим, однако, что система высшего образования в каждом из указанных вариантов выступает движущей силой. Учитывая все это, можно представить схему влияния системы высшего образования на развитие общества (см. рис. 1.1).

Итак, все составляющие человеческого развития так или иначе связаны с разными элементами образовательного процесса:

- добывание знаний происходит в процессе научной деятельности,
- распространение знаний – в процессе обучения,
- воплощение знаний в жизнь общества – в процессе инноваций.

Именно эти элементы и составляют треугольник знаний, который считается *главной* движущей силой развития западного общества, основанного на экономике знаний.

Если говорить о *развитии украинского общества*, то процесс, представленный на рис. 1.1, блокируется рядом проблемных участков, в том числе – и в системе высшего образования.

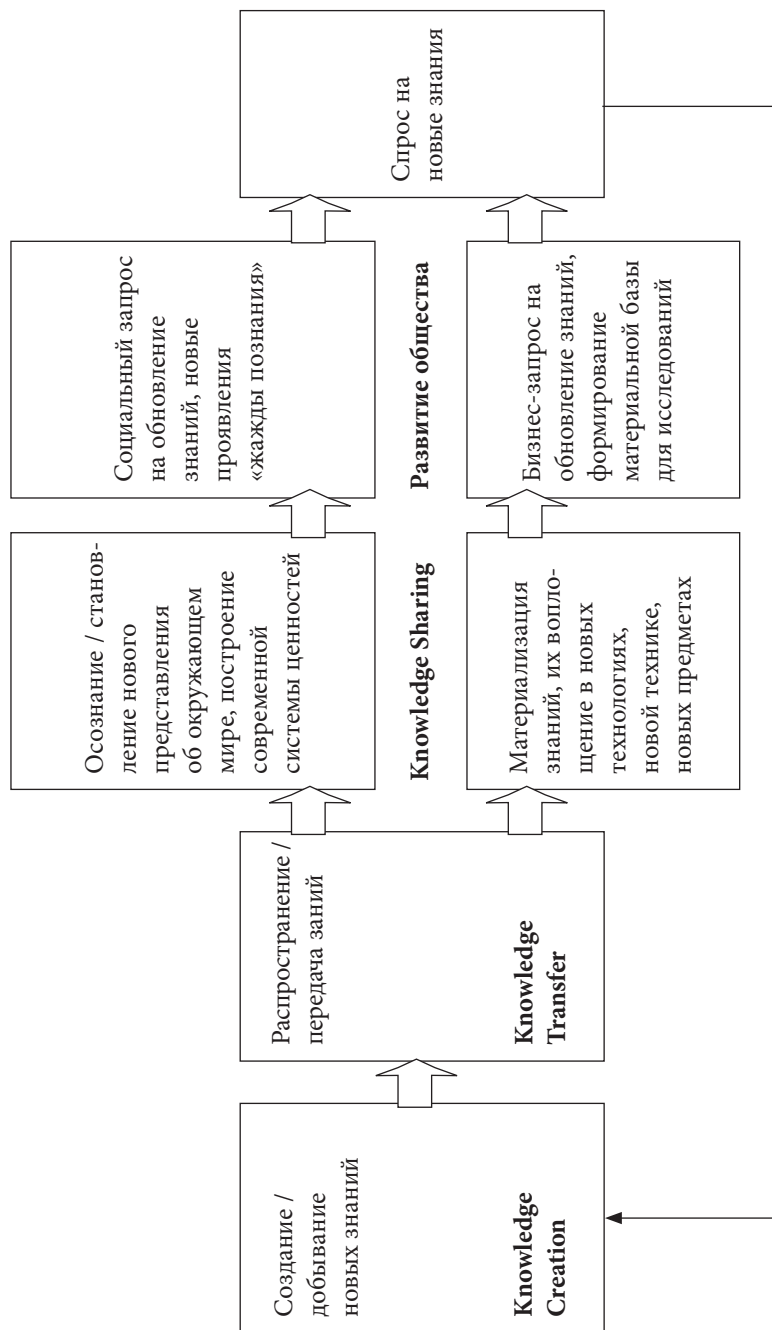

Рисунок 1.1. Влияние элементов образования на развитие общества

Не отрицая наличия проблем в механизмах обучения (которые отвечают за распространение знаний) и в научной деятельности (которая обеспечивает добывание новых знаний), отметим, что макроуровень, представляющий интересы общества в целом, более всего страдает от «непроходимости» знаний в практические сферы жизни (этот этап отмечен красными стрелками на рис. 1.1).

В Украине проблема обновляемости знаний находится не только на материальном уровне, то есть на уровне развития технологий и производства, но и на духовном.

В самых общих чертах отметим эту особенность украинских реалий, поскольку она является определяющей для понимания других проблем. Система ценностей украинского общества не только не совершенствуется, она фактически еще не создана. Эта проблема – проблема формирования украинской национальной идеи, объединенной украинской идентичности, пожалуй, наиболее болезненная, наиболее сложная и, наверно, важная для Украины и украинцев. Однако в силу ее нематериальности многие в Украине (в том числе и на самом высоком уровне) рассматривают ее по остаточному принципу.

Видимой же частью проблемы «непроходимости» знаний в Украине является их слабая материализация, практическое отсутствие новых технологий и новой техники украинского производства и, соответственно, – низкая конкурентоспособность украинской экономики.

Обратимся к фактам.

Одним из наиболее весомых мировых рейтингов национальной конкурентоспособности является *Growth Competitiveness Index* (GCI), предоставляемый Всемирным Экономическим Форумом (World Economic Forum) в Отчетах о конкурентоспособности (Global Competitiveness Report).

В этом рейтинге Украина находится на 82 месте (из 142 стран мира) по уровню глобальной конкурентоспособности² (GCI), между Тринидадом-Тобаго и Намибией. Это означает, что инновационное развитие не оказывает значительного влияния на рост

² The Global Competitiveness Report 2011-2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.

конкурентоспособности Украины, а также ставится под сомнение способность украинской экономики к устойчивому экономическому росту в среднесрочной перспективе.

Другая система индикаторов инновационной активности стран – это Европейское инновационное табло (European Innovation Scoreboard – EIS), сейчас оно имеет новое название – *Табло инновационного союза*.

Эта система индикаторов действует в рамках Инициативы ЕС по созданию Инновационного союза-2020. В Табло инновационного союза включены инновационные индикаторы и анализ тенденций их развития по 27 странам - членам ЕС, а также Турции, Исландии, Норвегии, Швейцарии, США и Японии. При этом все страны оцениваются в разрезе четырех групп: 1) лидеры; 2) инновационные последователи; 3) страны – умеренные инноваторы; 4) страны, движущиеся вдогонку³.

EIS – это общий индикатор того, насколько экономический рост страны базируется на инновациях. При этом инновации трактуются в более широком смысле, чем технологические новшества. Они отражают различные аспекты нововведений, исследования и разработки, собственно нововведения, а также показатели их диффузии, включая показатели распространения новых знаний и степень использования информационных технологий.

Впервые в 2007 году показатели EIS были рассчитаны для Украины и России в рамках специального проекта BRUIT, выполненного при поддержке ЕС⁴.

Согласно индикаторам, рассчитанным по принципам Европейского инновационного табло, *Украина находится в последней, четвертой группе* – «страны, движущиеся вдогонку».

Результатирующий индекс EIS Украины в 2006 году оказался достаточно высоким для данной группы и составил 0,23, так же,

³ Innovation Union scoreboard 2011 / European Commission PRO INNO Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf.

⁴ EU project seeks to improve innovation performance of Russia and Ukraine [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cordis.europa.eu/fetch?CALLER=EN_NEWS&ACTION=D&SESSION=&RCN=28030.

как и у России. Более высокое значение в этой группе EIS демонстрирует только Венгрия (0,24). Результирующие индексы остальных стран ниже: Латвия – 0,22, Польша – 0,21, Хорватия – 0,20, Греция – 0,20, Болгария – 0,19, Румыния – 0,16 и Турция – 0,08⁵.

Однако такое высокое значение результирующего индекса EIS Украины во многом связано с тем, что значения ряда показателей, по которым не удалось найти данные, не были включены в расчеты. Далеко не все показатели EIS можно получить с помощью имеющейся в Украине статистики. Кроме того, интерпретация отдельных украинских показателей и методика их расчетов не всегда совпадают с международными стандартами.

Если обратиться к локальным показателям Табло, можно увидеть, что по уровню инновативности Украина – последняя в группе (рис. 1.2).

Даже с учетом ограниченной исходной информации этот локальный индикатор SII свидетельствует о том, что Украина существенно отстает от средних показателей ЕС-27 по инновационности.

Другие рейтинги, хотя и косвенно, но также характеризуют низкую инновационность развития Украины:

- в мировом рейтинге, составляемом газетой Wall Street Journal и исследовательским центром Heritage Foundation и определяющем индекс экономической свободы, Украина попала в низшую категорию – категорию репрессивных экономик, заняв 163-е место из 179 стран⁶;
- Украина занимает 152-е место среди 183 стран по показателю благоприятности инвестиционного климата в рейтинге Doing Business, подготавливаемом Всемирным банком и международной финансовой корпорацией⁷;

⁵ Проект «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920.

⁶ Country Rankings [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/ranking>.

⁷ Economy Rankings [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.doingbusiness.org/rankings/>.

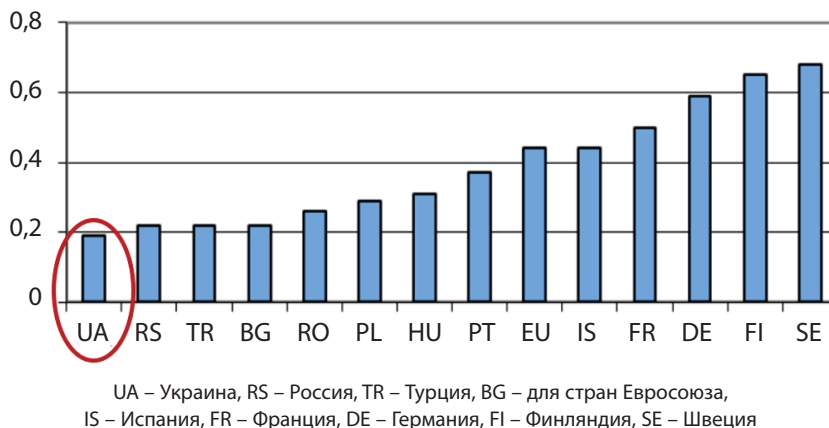

Рисунок 1.2. Украина в соответствии с индикаторами развития науки и инноваций Science Innovation Indicators (SII) в сравнении с отдельными странами ЕС, 2008–2009⁸

- во Всемирном ежегодном рейтинге конкурентоспособности (WCY), который является всесторонним исследованием по национальной конкурентоспособности стран и составляется Международным институтом управленческого развития (International Institute for Management Development, IMD) для 59 стран мира, Украина заняла 56 место, опередив лишь Хорватию, Грецию и Венесуэлу⁹.

Все эти оценки свидетельствуют о том, что Украина находится в числе инновационно не состоявшихся стран.

⁸ Цит. за: Innovation policy: European benchmarking for Ukraine, 3rd volume. Innovation in Ukraine: Policy Options for Action. Final Document. Released on 19.10.2011. EU Project “Enhance Innovation Strategies, Policies and Regulation in Ukraine”. – К.: Feniks, 2011. – 72 p.

⁹ The world competitiveness scoreboard 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imd.org/research/publications/wcy/upload/scoreboard.pdf>.

1.2. Развитие инновационной среды в Украине

Если в Верховную Раду Украины внести законопроект, в котором было бы всего два пункта: «1. Не убий. 2. Не укради», то депутаты все равно приступили бы к долгой работе над поправками...

Так шутят в Украине

Причины, которые привели к инновационной неразвитости Украины и, в частности, к отсутствию инновационной составляющей в украинском образовании, сформировались еще во времена СССР. А в период становления украинского государства они окончательно закрепились и оформились в устойчивый тренд инновационного отставания Украины. Этому способствовала непродуманность инновационной идеологии, непоследовательность в реализации намеченного, неправильный выбор направления и времени «старта» реформ, непрофессионализм и ошибки власти.

Еще в 1991 году, когда Украина образовалась как государство, было заявлено, что главным приоритетом экономического развития страны станет инновационно-инвестиционная модель.

За десять лет независимости Украины была проведена большая работа, которая отразилась в огромном количестве документов.

Одна из главных особенностей украинских реалий состоит в том, что *экономические и социальные реформы отождествляются с разработкой нормативно-правовой базы*. Эта особенность играет ключевую роль в понимании того, что происходит с развитием Украины вообще и, в частности, – с инновациями и образованием в стране.

Ведь если посмотреть на документы (табл. 1.1), то внедрение инновационной модели развития Украины идет полным ходом с момента образования украинского государства.

В Украине совокупное количество законов, связанных с инновациями, составляет более 90 – такая практика разрушительна для инновационной системы. Тем более, что подавляющее большинство из них носит чисто декларативный характер, а те, в которых сделана попытка проработки механизмов, недоработаны или нивелируются другими законами.

Таблица 1.1.
Основные нормативные документы в инновационно-инвестиционной сфере, принятые в Украине

Статус и реквизиты	Название документа	Краткая характеристика	Ссылка на источник
Действующих	Закон Украины «Об основах государственной политики в сфере науки и научно-технической деятельности» № 1977-ХІІ	Провозглашено, что научно-технический прогресс является главным фактором развития общества. В новой редакции закона (от 1998 г.) приведены правовые, организационные и финансовые основы функционирования и развития научно-технической сферы, а также различные стимулы, экономические, социальные и правовые гарантии. Расписаны полномочия органов власти разных уровней. Кроме описания условий для эффективного использования научно-технического потенциала, в законе говорится о том, что государство должно взять на себя обязанность по созданию современной инфраструктуры науки, а также <i>интеграции образования, науки и производства</i> . На государство законодательно возлагалась обязанность по финансированию и материальному обеспечению фундаментальных исследований, прогнозированию тенденций научно-технического и инновационного развития.	Исходный текст (1991 г.) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/ed19911213
Дата принятия – 13.12.1991	Он же с 1998 г. – Закон Украины «О научной и научно-технической деятельности»	На практике все эти задачи не выполняются из-за отсутствия финансово-кредитных и налоговых рычагов управления инновационным процессом, из-за невозможности обеспечить заявленное финансирование. Закон в полной мере используется только в части ст. 24, которая определяет порядок пенсионного обеспечения и начисления пенсий для научных работников.	Текущая редакция (2012 г.) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1977-12
Последняя редакция – 05.08.2012			

<p>Действующий</p> <p>Дата принятия – 18.09.1991</p> <p>Последняя редакция – 19.08.2012</p>	<p>Закон Украины «Об инвестиционной деятельности» № 1560-XII</p>	<p>Впервые были определены общие условия инвестиционной деятельности в Украине.</p> <p>Закон направлен на эффективное инвестирование экономики Украины, однако узкая направленность в сторону госфинансирования, недостаточность бюджетных средств играют негативную роль в реализации задекларированного.</p>	<p>Исходный текст (1991 г.) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12/ed19910918</p> <p>Текущая редакция (2012 г.) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12</p>
<p>Действующий</p> <p>Дата принятия – 13.07.1999</p>	<p>Постановление Верховной Рады Украины «О Концепции научно-технологического и инновационного развития Украины» № 916-XIV</p>	<p>Сохранение и повышение качества научно-технологического потенциала отнесены к приоритетным национальным интересам Украины.</p> <p>Основные положения Концепции отражены:</p> <ul style="list-style-type: none"> - в группе законов о специальных экономических зонах, - в Законе Украины «О специальном режиме инновационной деятельности технологических парков» № 991-XI, - в ряде законопроект, например, о зонах развития высоких технологий, технологических и научных парках, об использовании трансфера технологий и др. <p>В Законах не проработаны механизмы, в том числе механизмы отношений собственности, организационно-правовых форм, взаимодействия с другими структурами, налогообложения, предоставления льгот.</p>	<p>Текст концепции см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/916-14</p> <p>Текст Закона «Об общих принципах создания и функционирования специальных (свободных) экономических зон» см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2673-12.</p> <p>Текст Закона «О специальном режиме инновационной деятельности технологических парков» см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/991-14</p>

<p>Действующий</p> <p>Дата принятия – 04.07.2002</p>	<p>Закон Украины «Об инновационной деятельности» № 40-IV</p>	<p>Основной нормативный документ в сфере инновационной деятельности в Украине должен был дать решающий толчок к внедрению инноваций в Украине.</p> <p>Но позже Верховная Рада пошла на уступки правительству, отменяя ключевые позиции закона.</p> <p>После того как в 2005 г. было приостановлено действие статей 21 и 22 этого закона в части стимулов по налогообложению и правил таможенного регулирования, он практически утратил свое назначение и превратился в чисто декларативный документ.</p> <p>На данный момент неэффективность закона связана с:</p> <ul style="list-style-type: none"> - отсутствием механизма налоговых льгот, - недостаточностью средств госбюджета для инвестирования инноваций, - громоздким механизмом господдержки инноваций, ориентированием в основном на государственное финансирование. 	<p>Текст Закона «Об инновационной деятельности» см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15</p>
<p>Утратил силу</p> <p>Дата принятия – 16.01.2003</p>	<p>Закон Украины «О приоритетных направлениях инновационной деятельности в Украине» № 433-IV</p>	<p>Впервые в Украине были определены приоритетные стратегические направления инновационной деятельности до 2013 г.: разработка новых и возобновляемых источников энергии; внедрение ресурсосберегаемых технологий; развитие машиностроения, приборостроения, нанотехнологий, микроэлектроники, информационных технологий, телекоммуникаций, химических технологий, биотехнологий, сельского хозяйства, транспорта, строительства, охраны окружающей среды.</p> <p>Однако приоритетами действие закона ограничивается, т. к. не проработан механизм ни разработок, ни принятия программ для реализации этих приоритетов.</p>	<p>Текст Закона см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/433-15</p>

<p>Действующий</p> <p>Дата принятия – 08.09.2011</p>	<p>Закон Украины «О приоритетных направлениях инновационной деятельности в Украине» № 3715-VI</p>	<p>Названы стратегические приоритетные направления на 2011-2021 годы:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) освоение новых технологий транспортировки энергии, внедрения энергоэффективных, ресурсосберегающих технологий, освоение альтернативных источников энергии, 2) освоение новых технологий высокотехнологичного развития транспортной системы, ракетно-космической отрасли, авиа- и судостроения, вооружения и военной техники, 3) освоение новых технологий производства материалов, их обработки и соединения, создание индустрии наноматериалов и нанотехнологий, 4) технологическое обновление и развитие агропромышленного комплекса, 5) внедрение новых технологий и оборудования для качественного медицинского обслуживания, лечения, фармацевтики, 6) широкое применение технологий более чистого производства и охраны окружающей среды, 7) развитие современных информационных, коммуникационных технологий, робототехники. <p>Однако механизмы реализации приоритетов по-прежнему непроработаны.</p>	<p>Текст Закона «О приоритетных направлениях инновационной деятельности в Украине см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3715-17</p>
--	---	--	---

Действующий Дата принятия – 25.06.2009	Закон Украины «О научных парках» № 1563-VI	Регулирует создание и функционирование научных парков. Направлен на интенсификацию процессов разработок, внедрения, производства инновационных продуктов и инновационной продукции на внутреннем и внешнем рынках. Однако не проработаны механизмы, прежде всего, связанные с налогообложением и отношениями по поводу нематериальных объектов собственности.	Текст Закона см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1563-17
Проект Одобен Постановлением ВРУ от 21.10.2010 № 2632-VI	Проект «Стратегия инновационного развития Украины на 2010-2020 годы в условиях глобализационных вызовов»	Проект разработан в 2009 г. Комитетом Верховной Рады по вопросам науки и образования совместно с академическими институтами. Данный нормативно-правовой акт носит декларативный характер и не содержит конкретных действий.	Текст Проекта см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kpo.rada.gov.ua/komsviti/control/uk/publish/article?art_id=47920
Действующий Дата принятия – 01.07.2010	Закон Украины «Про державно-приватне партнерство» № 2404-VI	Определяет принципы государственно-частного партнерства на договорной основе. Учитывая проблемы недостаточности бюджета и направленность предыдущей нормативной базы на государственное финансирование инновационной сферы, этот закон можно считать очень своевременным. Однако в законе отсутствуют специальные нормы о видах и механизмах государственно-частного партнерства в сфере исследований, разработок и инновационной деятельности.	Текст Закона см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2404-17

<p>Действующий</p> <p>Дата принятия – 02.02.2011</p>	<p>Программа развития ин-встиционной и инновацион-ной деятельнос-ти в Украине, утверждена Каб-мином Украины № 389</p>	<p>Констатируется, что до сих пор не определены институционные основы национальной инновационной системы и условия для увеличения количества предприятий, которые внедряют инновации.</p> <p>Кроме констатирующей части, документ ничего более не содержит.</p>	<p>Текст Программы см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF</p>
<p>Не вступил в силу</p> <p>Дата при-нятия – 21.06.2012</p> <p>Вступление в силу – 04.09.2012</p>	<p>Закон Украины «Об индустри-альных парках» № 5018-VI</p>	<p>Определяет правовые и организационные основы создания и функционирования индустриальных парков на террито-рии Украины.</p>	<p>Текст Закона «Об индуст-риальных парках» см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5018-17</p>

При этом *официальные власти Украины считают*, что необходимо дальнейшее формирование нормативно-правовой базы. На рассмотрении в Верховной Раде Украины находится ряд законопроектов, направленных на совершенствование регулирования отношений в инновационно-инвестиционной сфере¹⁰.

Все правильно расставленные на бумаге приоритеты полностью соответствуют задачам, стоящим перед передовыми экономиками мира. Они и могли бы стать «точками» роста, создать синергический эффект в смежных отраслях и стимулировать создание новых высокотехнологичных и хорошо оплачиваемых рабочих мест. Если бы не одно «но» – *стремительно стареющие основные средства производства и фактически начало деиндустриализации национальной экономики*.

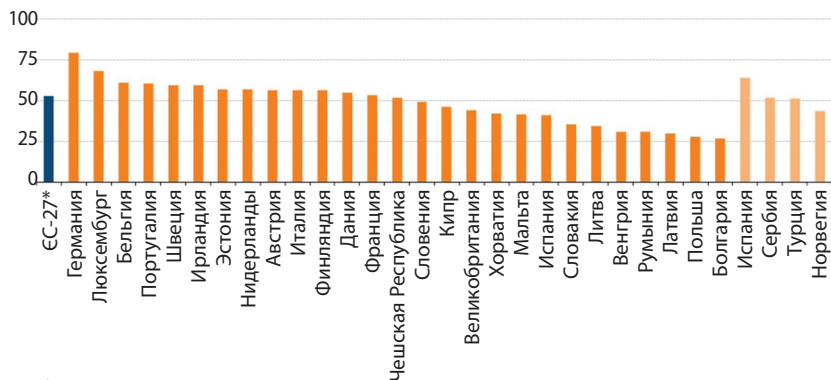
В отличие от представителей власти, многие *украинские ученые уже хорошо понимают*, что проблема инновационности в Украине состоит не в количестве нормативных документов, и даже не в их качестве и соответствии подобной нормативной базе передовых стран¹¹. Проблема, прежде всего, – в отсутствии системы государственных и частных институтов, для которых и создавалась нормативно-правовая база. Проявилось противоречие между реальной жизнью и разработанным законодательным полем:

- удельный вес предприятий Украины, которые занимаются инновациями, составляет 16,2 %¹²; для сравнения, доля инновативных предприятий в странах ЕС в среднем более 50 % (рис. 1.3);
- количество инновативных предприятий в Украине со временем не только не растет, но и сокращается: в 2011 году 12,8 % промышленных предприятий занимались инновациями, а в 2000 году таких предприятий было 14,8 %;

¹⁰ Інвестиційне законодавство: стан, проблеми, перспективи: офіційне роз'яснення Міністерства юстиції України від 08.05.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/p0015323-12>.

¹¹ Симоненко В. К прорыву не готовы: инноватизация и модернизация экономики [Электронный ресурс] // Еженедельник 2000. – №8 (595) 24 февраля – 1 марта 2012. – Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/derzhava/ekonomika/78560>.

¹² Отчет Государственной службы статистики Украины «Научная и инновационная деятельность (1990-2011), представленный на сайте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [раздел «Статистическая информация»].

* – без учета Греции

Рисунок 1.3. Доля инновационных предприятий ЕС (2008-2010 гг.)¹³

Обратимся к фактам:

- доля инновационной продукции в выпуске украинской промышленности сократилась с 6,8 % в 2000 году до 3,8 % в 2011 году;
- объем научных и научно-технических работ, выполненных в Украине в 2011 году, составил 0,79 % от валового внутреннего продукта Украины (тогда как в 1996 году – 1,36 %).
- из индустриальных отраслей Украины практически полностью исчезли наукоемкие, высокооплачиваемые производства в станкостроении, приборостроении, микропроцессорном производстве, биохимии, судостроении;

Приведенные показатели свидетельствуют о прогрессирующе низкой эффективности украинской экономики, а также о ее преимущественно экспортно-сырьевой ориентации.

Все это дает основание утверждать, что попытка обеспечить инновационное развитие на устаревшей индустриальной базе была неудачной.

Ни наличие новшеств, ни инвестиционные потоки не смогут вывести Украину на качественно новый уровень развития без изменения ее индустриального базиса.

¹³ Europe in figures – Eurostat yearbook. Innovation statistics [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Innovation_statistics.

Если говорить о попытке инновационного сдвига в Украине (в общем или, в частности, – в образовании), то обязательно нужно учитывать эту реальность: *в Украине нет никаких четких государственных решений по прекращению деиндустриализации экономики страны и дальнейшего прогрессирующего старения основных фондов.*

Это – одна из базовых причин неприменимости (частичной или полной) ряда положительных европейских инновационных практик.

1.3. Специфика инновационной составляющей в специфическом украинском треугольнике знаний

*Мало иметь хороший ум,
главное – хорошо его применять.*

Р. Декарт

В Украине у всех участников треугольника знаний есть проблемы.

Власть требует ориентироваться на экономику инноваций, экономику знаний. От науки ждут новых разработок, способных изменить нашу жизнь. При этом украинскими учеными недовольны: они якобы занимаются в своих лабораториях никому не понятными исследованиями, а прикладных инноваций нет. Сами ученые тоже жалуются: даже если что-то и получается создать, то внедрить созданное невозможно.

Основы этих проблем кроются в том, что *украинский менеджмент системы высшего образования – это переделанная советская система управления.*

Плановая экономика, подчиняясь интересам государства, не ориентировалась на коммерциализацию новшеств и открытые инновационные диффузии.

В Советском Союзе существовал целый пласт отраслевых НИИ. Они служили своеобразным мостом между фундаментальной наукой и производством.

Именно через отраслевые институты советские ученые могли внедрять свои инновационные разработки в практику. В первую

очередь инновации обслуживали военно-промышленный комплекс, и уже по остаточному принципу – народное хозяйство. Эта система действовала через госзаказ и работала по принципам планового хозяйства.

Поэтому роль университетов в разработке прикладных инноваций в условиях советской экономики была незначительной. Впрочем, высшее образование играет незначительную роль в финансировании исследовательских проектов и сейчас (их доля варьируется в пределах 0,07 %–0,44 % от общего объема).

Но этот *сектор прикладной науки практически исчез в девяностые*:

- децентрализация управления привела к отсутствию единственного заказчика и источника финансирования – государства, в основном в лице ВПК,
- такие необходимые и в целом прогрессивные процессы как обеспечение экономической независимости вновь созданных государств и формирование суверенных экономик имели разрушающие последствия для постсоветской централизованной науки и административной организации производства. Была разорвана организационная, институциональная, финансовая цепь «фундаментальные исследования – разработки – внедрение в производство», без чего невозможно внедрение инноваций,
- пагубным было и сочетание, с одной стороны, – автономии советской экономики, которая развивалась в отрыве от мировых технологических тенденций, с другой стороны – изобилия природных ресурсов, из-за чего отсутствовала насущная потребность в развитии материало- и энерго-сберегающих технологий.

В результате постсоветское производство оказалось неконкурентоспособным на мировом рынке.

В то же время мировые *глобализационные процессы* создают свои угрозы и препятствуют развитию инновационности развивающихся экономик, к которым, безусловно, относится и Украина.

Под влиянием глобализации изменяются наиболее важные ресурсы развития.

В информационном мире к решающим ресурсам относят не пространство с закрепленным на нем производством, а ставшие мобильными интеллект и финансы.

Соответственно изменились отношения между развитыми и развивающимися странами: созидательное освоение вторых первыми при помощи прямых инвестиций стало уступать место разрушительному освоению путем обособления и изъятия финансовых и интеллектуальных ресурсов.

Естественно, в таких условиях не может идти речь об инновационном развитии экономики Украины. Развиваются преимущественно малонаукоемкие и низкотехнологические сырьевые отрасли – добывающая и топливная, пищевая, легкая промышленность, агропромышленный комплекс.

Обратимся к фактам, приведенным в Проекте «Стратегии инновационного развития Украины на 2010-2020 годы в условиях глобализационных вызовов»:

- до 75 % научного персонала в Украине используется для поддержания уже достигнутого научно-технического уровня экономики, а не для обновления на современном уровне знаний;
- из общего количества научно-исследовательских работ только 6 % направлено на создание новых образцов изделий, 8 % – новых технологий, 2,7 % – новых видов материалов, 1,3 % – новых сортов растений.

Однако, утратив те немногие конкурентные преимущества, которые обеспечивались закрытостью и плановостью советской экономики, *высшее образование Украины не может воспользоваться и выгодами рыночных отношений.*

Украинское образование и наука до сих пор остались заложниками малоэффективной системы административно-командного управления и государственного финансирования. Университеты Украины фактически *не имеют академической, финансовой и административной самостоятельности.*

В частности, сектор высшего образования как исполнитель исследовательских проектов до сих пор зависим от государственного финансирования. Диапазон доли государственных фондов

в финансировании университетских исследований в Украине изменился с 1995 года несущественно: с 68,7 % до 74,7 %¹⁴, и то в сторону увеличения.

Закон Украины «О высшем образовании»¹⁵ не просто тормозит, а сводит «на нет» все попытки построить механизмы коммерциализации знаний:

- положение о том, что имущество, предоставленное вузам, находится у них на правах оперативного управления, значительно ограничивает и порядок распоряжения им. Отчуждение, предоставление в аренду, безвозмездная передача с баланса на баланс – все это может осуществляться только с разрешения соответствующих государственных структур;
- украинские университеты имеют возможность тратить бюджетные средства, предоставленные для обеспечения их деятельности, только по четко определенному целевому назначению;
- внебюджетные средства, полученные вузами в результате разрешенной им хозяйственной деятельности, могут быть потрачены последними лишь в соответствии с утвержденной сметой (где, как правило, зарабатывающее подразделение получает лишь небольшую долю заработанного);
- существуют проблемы, связанные с оценкой объектов права интеллектуальной собственности, постановкой их на баланс, распределением прав на такие объекты, созданные за бюджетные средства, и т. п.

Не «отпуская» университетскую науку, государство держит ее на «голодном пайке».

Уровень расходов на выполнение научных и научно-технических работ (ННТР) за счет госбюджета в Украине является одним из самых низких по сравнению с развитыми странами мира. В 2010 году расходы на научно-технические разработки в Украине

¹⁴ Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України». – Т. 1. – К.: Фенікс, 2011. – С. 28.

¹⁵ Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.

составили 3,7 млрд. грн. (0,34 % от ВВП). В кризисном 2009 году расходы государственного бюджета на научно-технические разработки в Японии составляли 0,77 % от ВВП, в странах ЕС-27 – 0,74 % от ВВП (рис. 1.4).

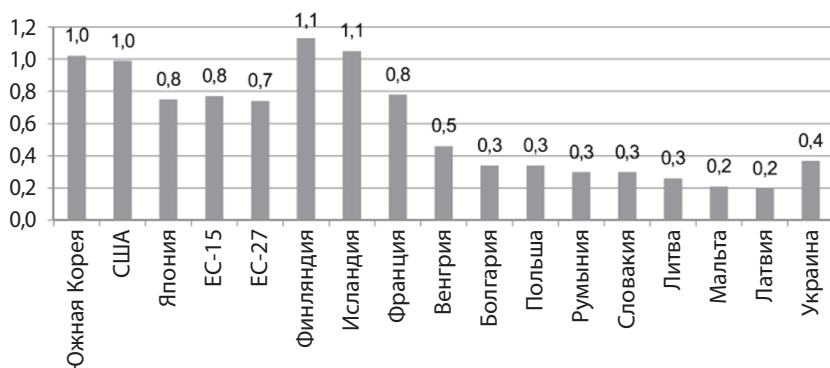

Рисунок 1.4. Государственные затраты на научно-технические разработки в странах мира в 2009 году, % от ВВП¹⁶

Причем в Украине в рамках государственного сектора как исполнителя исследовательских проектов развивается преимущественно неприбыльная составляющая. Это еще больше усугубляет ситуацию, когда *научный сектор работает для науки*, а не для других секторов экономики.

Можно отметить одну особенность трансформационного состояния украинского общества. Казалось бы, административно-командная система в условиях свободы выбора обречена на вымирание и должна естественным образом уступить место конкуренции, ориентации на механизмы спроса и предложения и т. п. Однако *бюрократические механизмы при отсутствии жестких установок и ограничений демонстрируют не только выживаемость, но и самовозрастание и самоусложнение*. Это как нельзя

¹⁶ Источник: Science, technology and innovation in Europe. – Luxembourg, 2011. – 164 p.; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. «Щодо першочергових заходів з активізації інноваційної діяльності в Україні». Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/654/>.

лучше проявляется в попытке обеспечить администрирование инновационного развития Украины.

В результате можно наблюдать распыление и дублирование функций между центральными органами исполнительной власти, которые занимаются инновационной сферой, отсутствие координации действий между ними. Многочисленные учреждения, которые принадлежат к разным юрисдикциям, конкурируют между собой в условиях ограниченных ресурсов.

Для Украины характерна сложность организационной структуры публичного управления, которая содержит значительное количество министерств, агентств, служб, однако ни одна из этих структур не является ответственной за инновационную политику как единственный представитель правительства.

Так, МОН Украины является ответственным за формирование и обеспечение реализации государственной политики в сфере науки и инноваций¹⁷.

МОН включает несколько подразделений, занимающихся научной и инновационной политикой. Министерство также отвечает за деятельность определенного количества научно-исследовательских институтов, а также научно-технические подразделения в университетском секторе.

Государственное агентство по вопросам науки, инноваций и информатизации подчиняется МОН. Сначала роль этого агентства планировалась как ведущая в системе управления в научной и инновационной сфере. Однако на данный момент оно играет подчиненную роль в отношении Министерства.

Инновационная политика является также одной из задач Министерства экономического развития и торговли. НАН Украины, отраслевые государственные академии наук и отраслевые министерства имеют собственные научно-технические и инновационные «политики»¹⁸, а также соответствующие институты,

¹⁷ Указ Президента України «Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – С. 178. – С. 1243.

¹⁸ Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів (вересень 2011). – К.: Фенікс, 2011. – С. 30.

финансирование которых в большинстве случаев является государственным, а также трудовые ресурсы и материально-техническую базу.

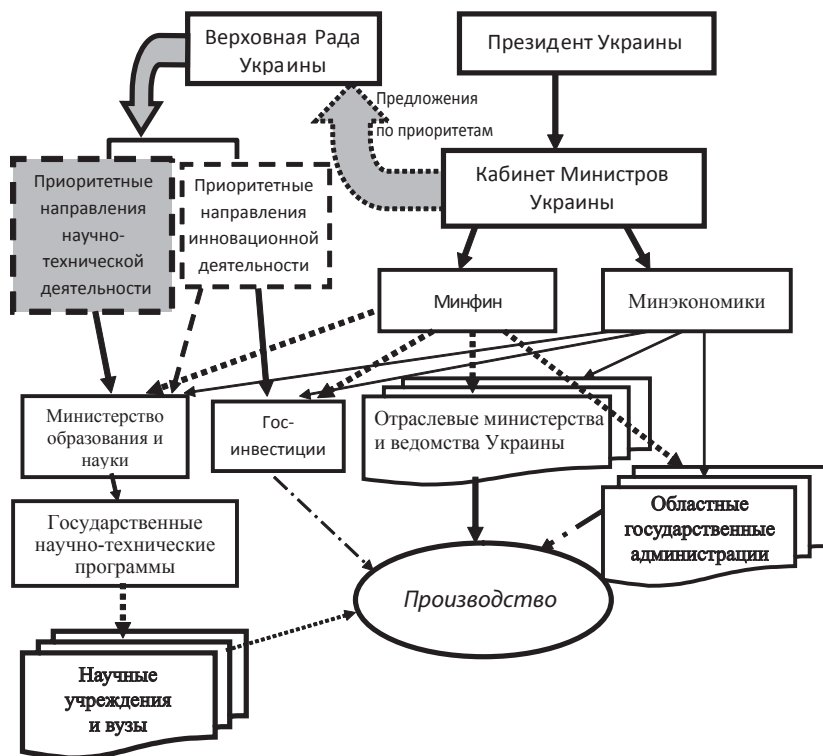
Все это ставит под сомнение саму возможность осуществления последовательной государственной политики в инновационной сфере.

Ниже представлена схема существующей в Украине системы органов государственного управления научно-технологическим и инновационным развитием (рис. 1.5).

Однако если посмотреть на предлагаемую в Проекте «Стратегии инновационного развития Украины на 2010-2020 годы в условиях глобализационных вызовов» оптимизацию этой управленческой схемы, то можно увидеть живую иллюстрацию закона Мэрфи: «Каждое сокращение штатов приводит к увеличению численности персонала» (рис. 1.6).

Не вызывает сомнений то, что предлагаемая оптимизация имеет под собой веские основания и научно обоснована. Но, сравнивая обе схемы, обнаружим формальные отличия. Оптимизация состоит в том, что:

- создается два дополнительных комитета (при Президенте и Кабмине),
- создается целое новое министерство (по вопросам науки и инновационного развития),
- генерируется в два раза больше документов (вместо приоритетов научно-технической деятельности и приоритетов инновационной деятельности теперь надо создавать общегосударственные приоритеты, отраслевые приоритеты и программы, региональные приоритеты и программы, государственные инновационные программы; плюс к этому – еще и программа прогнозирования развития),
- и почему-то в оптимизированной схеме *нет места* вузам (в отличие от ныне действующей), а научные организации почти не контактируют с производством, только слегка влияют на него через участие в государственной программе прогнозирования.

- • ➤ участие в прогнозировании и формировании приоритетов
- ➤ приоритеты как директива для реализации, участие в реализации
- - ➤ приоритеты для учета в своей деятельности
- ➤ реальное влияние на инновационные процессы

Рисунок 1.5.
Существующая в Украине система
государственного управления сферой науки и технологий¹⁹

Вот это и есть оптимизация по-украински: сокращение коснулось исключительно сферы образования, а чиновничий аппарат увеличился.

¹⁹ Источник: Проект «Стратегии инновационного развития Украины на 2010-2020 годы в условиях глобализационных вызовов». – С. 78.

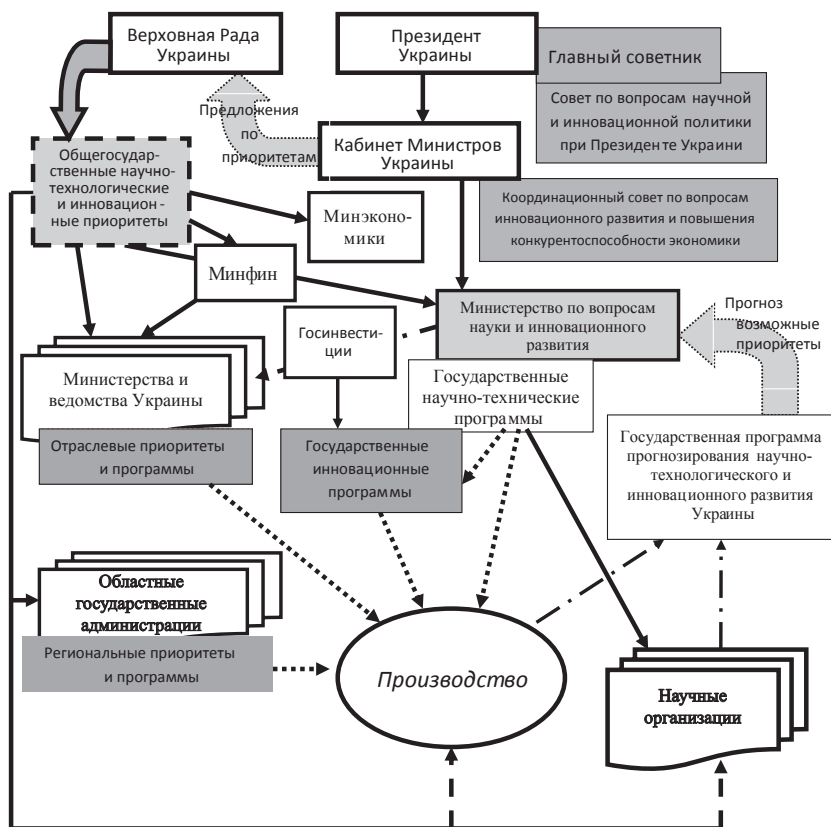

Рисунок 1.6.

Оптимизированная схема

управления инновационным развитием согласно Проекта
«Стратегии инновационного развития Украины на 2010-2020 годы
в условиях глобализационных вызовов»

Другая трансформационная особенность состоит в том, что при такой бурной административной деятельности в Украине до сих пор не сформирована инновационная инфраструктура: технопарки, технополисы, высокотехнологичные инновационные предприятия, венчурные фонды, центры трансфера технологий и др.

Именно с развитием инновационной структуры во многих странах связан успех инновационного высокотехнологического

бизнеса, и не учитывать этот опыт нельзя. Но нельзя не учесть и опыт неуспешного копирования, о чем предостерегает один из основателей Силиконовой долины, управляющий директор Центра технологий и инноваций PriceWaterhouseCoopers Бо Паркер: «Я никому не советую создавать копию калифорнийской Силиконовой долины»²⁰.

Тем не менее, именно подобный процесс заменяет формирование по-настоящему действенной инновационной инфраструктуры. В 2007 году – «Под Винницей закладывают основы Силиконовой долины»²¹, а в 2010 году премьер-министр Украины Н. Я. Азаров обещает создать в Украине свою Силиконовую долину²², упоминая при этом полную ликвидацию в 2005 году «технопарков как класса» предыдущим правительством. Законы, в том числе о технопарках, у нас – уже в избыточном количестве, и власть готовит новые. Так, в 2010 году глава Государственного агентства по вопросам науки, инноваций и информации В. П. Семиноженко заявил, что «сейчас в законодательстве ничто не стимулирует инновации»²³.

Но если посмотреть на официальные данные, возникает вопрос: а может быть, инновационная система Украины уже давно создана и не нуждается в поддержке? По данным Министерства экономического развития и торговли Украины на начало 2012 года²⁴ на территории Украины работает огромная инновационная сеть:

²⁰ Дробинина Е. Никому не советую копировать Силиконовую долину [Электронный ресурс] // Сайт Русской службы BBC. – 23 июня 2010 г. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/business/2010/06/100623_silicon_valley_interview.shtml.

²¹ Под Винницей закладывают основы Силиконовой долины [Электронный ресурс] // Сайт Корреспондент.net. – 21 мая 2007 г. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/190972-pod-vinnicej-zakladyvayut-osnovy-silikonovoj-doliny>.

²² Азаров обещает создать в Украине свою Силиконовую долину [Электронный ресурс] // Сайт Информационно-аналитического издания Ура-информ. – 4 декабря 2010 г. – Режим доступа: <http://ura-inform.com/ru/politics/2010/12/04/aazarov>.

²³ «Коммерсантъ-Украина». – № 188. – 2010. – 02.11.

²⁴ Довідка щодо стану інституційного забезпечення інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні 27.01.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article/main?art_id=127481&cat_id=127480&search_param=%F6%B3%ED&searchPublishing=1.

- 270 бизнес-центров, в частности, наибольшее их количество находится в Харьковской (53), Одесской (30) и Донецкой (25) областях;
- 57 бизнес-инкубаторов, большинство которых сосредоточено в Харьковской области – 5 бизнес-инкубаторов, а также Донецкой, Киевской, Николаевской и Одесской областях – по 4 бизнес-инкубатора;
- 10 технопарков (без государственной регистрации) функционируют: в Харьковской области – 7, в Хмельницкой и Винницкой областях – по 2, в Ивано-Франковской области – 1 технопарк;
- 3 саморегулируемые организации профессиональных участников рынка ценных бумаг: Профессиональная ассоциация регистраторов и депозитариев; Украинская ассоциация инвестиционного бизнеса; Ассоциация «Украинские фондовые торговцы»;
- 1726 институтов совместного инвестирования, из них: 282 корпоративных инвестиционных фонда, 1444 паевых инвестиционных фонда.

Однако цифры официальной статистики, как обычно, слабо отражают реальное положение вещей. Согласно данным исследования инновационной политики Украины, проведенного в рамках ЕС²⁵, лишь 8 технопарков (из 17 зарегистрированных) действительно работают. Эксперты считают, что всего 2 или 3 из них показывают действительно хорошие результаты.

Негативное влияние на деятельность технологических парков имели:

- отмена косвенной государственной поддержки в виде налоговых льгот для исполнителей проектов,
- недофинансирование и, соответственно, невыполнение мероприятий Государственной целевой экономической программы «Создание в Украине инновационной инфраструктуры» на 2009-2013 годы: так, в 2010 году программой было предусмотрено и в результате непрофинансировано

²⁵ Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України». – Т. 1. – К.: Фенікс, 2011. – С. 77.

создание 5-ти центров передачи технологий для малых предприятий, образованных с участием крупных промышленных корпоративных предприятий, 12 бизнес-инкубаторов (в высших учебных заведениях), 12 центров трансфера технологий (в научных учреждениях), 12 бизнес-парков (в научных учреждениях), 1 небанковского финансово-кредитного учреждения, 1 венчурного фонда.

Несогласованность нормативно-правовых актов существенно затрудняет использование системы стимулирующих средств.

Закон «Об инновационной деятельности» ошибочно относит типичных представителей инновационной инфраструктуры (инновационные центры, технопарки, технополисы, бизнес-инкубаторы) к инновационным предприятиям, которые непосредственно разрабатывают, производят и реализуют инновационные продукты и (или) инновационную продукцию или услуги.

Кроме того, разные нормативные акты дают различное толкование элементов инновационного процесса. Так, под «*технопарком*» в Украине понимается:

- инновационное предприятие (ст. 1 Закона Украины «Об инновационной деятельности»),
- субъект инновационной инфраструктуры (Распоряжение Кабинета Министров Украины «Об одобрении Концепции развития национальной инновационной системы») ²⁶,
- территория со специальным режимом деятельности (ст. 3 Закона Украины «Об общих принципах создания и функционирования СЭЗ»).

Механизм государственного контроля за деятельностью технопарков за 10 лет доведен до бюрократического совершенства. Проекты сначала отбирает сам технопарк. Затем комиссия НАН Украины, анализирующая степень инновационности проекта. Она требует, чтобы в основе любого проекта лежала интеллектуальная собственность (патенты, лицензии и пр.), принадлежащая

²⁶ «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 № 680-р [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show?nreg=680-2009-%F0&find=1&text=%F2%E5%F5%ED%EE%EF%E0%F0%EA&x=9&y=3>.

исполнителю проекта. Но и после прохождения НАН Украины становится не легче.

Каждый проект проходит комплексную научно-техническую и экономическую экспертизу в Центре экспертизы при МОН, а после этого еще и рассматривается центральными органами исполнительной власти, включая обязательно Минфин, Минэкономики, ГНАУ и профильные министерства. И только после успешного прохождения всех этапов экспертизы проект утверждается²⁷.

Как правило, и бизнес-инкубаторы в Украине получают поддержку через схемы государственного сектора вместе со взносами частных предпринимателей. Однако, в Украине партнерство частных предпринимателей и учреждений, финансируемых из госбюджета, почти неразвито. Компании, созданные бизнес-инкубаторами, ориентированы на получение 100 % финансирования от государства.

В отличие от ЕС, в Украине высшие учебные заведения редко выступают учредителями бизнес-инкубаторов. Положения законодательных актов *запрещают университетам принимать участие почти во всех типах предпринимательской деятельности*, включая запрет на создание предприятий, которые работают над коммерциализацией результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ.

Все это не может не влиять негативно на функционирование инновационной системы.

Хотя надо отметить и позитивные сдвиги – пока государство определяется с законодательной базой и финансированием, украинские коммерческие структуры начали предпринимать попытки создания *коммерческих стартап-инкубаторов* (табл. 1.2).

Анализируя данные табл. 1.2, можно увидеть и узкопрофильное направление украинских коммерческих стартапов (это исключительно ИТ-сфера), и «молодой» возраст инкубаторов и, соответственно, – отсутствие «историй успеха».

Но, учитывая, что это первые попытки украинских бизнесменов что-то сделать, а не просто задекларировать, в направлении

²⁷ Шишкин О. Мифы и реалии украинских технопарков [Электронный ресурс] // Информационный сайт From-UA. – Режим доступа: <http://from-ua.com/nocomments/68261701b3889.html>.

помощи стартапам в Украине, то можно считать, что «лед тронулся».

Не сформированы условия для развития институтов венчурного финансирования. В большинстве экономически развитых стран мира именно они считаются одним из самых эффективных инструментов привлечения инвестиций в инновационную сферу.

Несмотря на то, что количество венчурных фондов в Украине имеет стойкую динамику роста: только за первое полугодие 2011 года их количество увеличилось на 8,9% и составило 822 ед., аккумулировав 106,5 млрд. грн. (почти треть бюджета Украины! – рис. 1.7), эффективность венчурного инвестирования в инновационную деятельность незначительна.

Фактически ни один украинский венчурный фонд не специализируется на инвестировании в стартапы. Это особенность украинского рынка. Венчурные фонды лишь называются венчурными, но по своей сути они не соответствуют западным образцам. Основная масса действующих венчурных фондов пока не спешит делать рискованные инвестиции, предпочитая компании, уже имеющие высокие финансовые показатели. Но это удел традиционного бизнеса. В Украине венчурные фонды практически не вкладывают средства в высокотехнологичные отрасли, а ограничиваются традиционными (строительство, недвижимость).

Однако в Украине есть подвижки в сторону европейского подхода к венчурному финансированию.

К венчурным фондам можно отнести *Aventures Capital* Андрея Колодюка, который запустил несколько компаний с общим оборотом более миллиарда долларов. Среди них hi-tech-проекты *United Software Corporation*, издательский дом *Softpress*, проект в зеленой энергетике *СП INETGRID*.

Фонд *TA Venture* с первоначальным капиталом в 20 млн. долл., принадлежащий Виктории Тигипко, супруге известного украинского политика Украины Сергея Тигипко, с 2010 года инвестирует в перспективные интернет-проекты в Украине, странах СНГ, а также США и Европе. В 2011 году *TA Venture* совместно с французским фондом *Ventech* и российским фондом *KiteVentures* вложили 5 млн. долл. в компанию *Pixonic*, которая разрабатывает, издает, инвестирует в приложения для социальных сетей.

Таблица 1.2.

Примеры украинских коммерческих стартап-инкубаторов

Название	Год создания	Отрасль	Функции	Финансовые условия
GrowthUP см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://growthup.com/ru/startup.htm	2010	Специализированный инкубатор для технологических компаний	Предоставляет набор сервисов: доступ к опыту, знаниям и ресурсам экспертов и инвесторов, а также возможность участия в обучающих программах и коучинг-сессиях.	Не инвестирует собственные средства. Плата за участие в обучающей программе 1200 грн.
Инкубатор стартапов Виктора Пинчука EastLabs (Киев) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eastlabs.co/	Январь 2012	Интернет-бизнес, мобильные технологии и цифровые медиа	4-хмесячное обучение с предоставлением: - первоначального капитала, - знания, советы, - место для работы над идеями, - связи с партнерами, заинтересованными.	Финансирование в размере до 20 тыс. долл., в обмен на 15 % компании

<p>Happy Farm (Киев) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://happyfarm.com.ua/bi/info/about/</p>	<p>Июль 2012</p>	<p>IT, мобильные техноло- гии, облачные вычисле- ния, игры, социальные сети, SaaS, биотехно- логии, альтернативная энергетика</p>	<p>Услуги бизнес-девелоп- мента: - рабочее место для команды (2-3 чел.) на 2 месяца, - возможность попасть на стажировку в Крем- ниевую долину, - офисный пакет, - обучение, - юридическое, финан- совое, HR-сопровожде- ние; - помощь в поиске инве- стиций.</p>	<p>Условия участия стар- тапа: 15 % компании за оказанные услуги</p>
<p>WannaBiz (Одесса) см.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wannabiz.com.ua/</p>	<p>Запуск пла- нируется на октябрь 2012</p>	<p>Проекты в сфере веб- и мобильных разработок</p>	<p>- финансовая помощь - офис, - инфраструктура, - менторская и организационная под- держка.</p>	<p>Финансирование в раз- мере до 20 тыс. долл., в обмен на 15-25 % ком- пании</p>

В начале 2012 года TA Venture совместно с Bravofly Group профинансировала русскоязычный онлайн-сервис по продаже авиабилетов Bravoavia. А в 2010 году TA Venture вложила средства в семантический переводчик Linguee, с помощью которого можно искать перевод слов и выражений в двуязычных текстах.

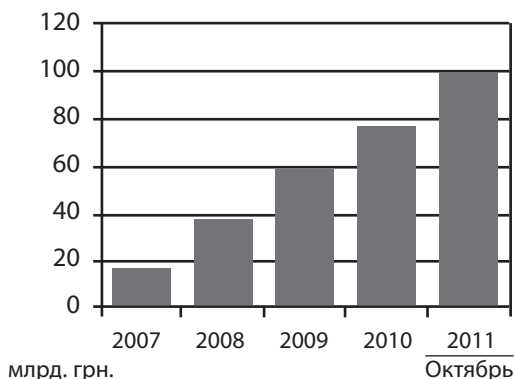

Рисунок 1.7. Динамика активов венчурных фондов Украины²⁸

То, что «первые ласточки» венчурного инвестирования в Украине появились, – это хороший знак, но, скорее, исключение из правил. Пока что венчурное инвестирование в европейском понимании этого слова для Украины не характерно.

В Украине нет и механизмов трансфера технологий. Это препятствует развитию научно-исследовательской и технологической кооперации в инновационной сфере.

В среднем в странах ЕС-27 каждое третье инновационное предприятие сотрудничает с другими предприятиями, университетами или государственными исследовательскими институтами других стран (в Дании – 56,8 %, на Кипре – 51,4 %, Бельгии – 48,8 %, Эстонии – 48,6 %).

Для 18,2 % отечественных инновационных предприятий основными партнерами по инновационной деятельности были

²⁸ Источник: Украинская ассоциация инвестиционного бизнеса. См.: Государская И. Инкубация инновации [Электронный ресурс] // Журнал «Эксперт». – №37 (319). – 03 октября 2011 г. – Режим доступа: <http://www.expert.ua/articles/7/0/9327/>.

отечественные предприятия и организации, для 5,9 % – европейские фирмы, 4,0 % – предприятия и организации России, 2,1 % – других стран СНГ, 2,7 % – США, Индии и Китая, 4,8 % – других стран.

Несмотря на то, что в Украине существует база данных по патентам, офисы по трансферу технологий в университетах и несколько активных субъектов в сфере трансфера технологий, все инициативы несогласованы между собой. Университеты исследуют интеллектуальную собственность изолированно от других учреждений, поэтому *компаниям достаточно трудно сравнивать технологические решения, которые предлагают различные университеты.*

Сам трансфер технологий понимается как обнародование (опубликование) результатов исследований, которые были профинансированы государством, в базах данных без их активного внедрения в промышленность. В инфраструктуре *нет ни одного участника, задачей которого было бы информировать университеты о потребностях компаний и способствовать тому, чтобы вузы удовлетворяли такие потребности научными разработками.* Также нет и финансовых механизмов содействия научно-исследовательскому сотрудничеству предприятий и университетов.

Все указанные выше причины в совокупности привели к тому, что *треугольник знаний в украинских реалиях оказался разорванным* – отдельные его элементы есть, а вот связи между ними не налажены:

- образование ориентировано не на тех, кто непосредственно потребляет его результат (студент, работодатель, общество), а подчиняется государственному органу управления, отсюда – слабое знание производственных проблем, оторванность образования от профессиональной деятельности и, как результат, – отсутствие инноваций,
- наука, которая в советское время воплощалась в технологии не через университеты, а через систему отраслевых научных организаций, имеет слабые взаимосвязи с производством: отраслевые научные структуры исчезли вместе с плановой экономикой, университеты не могут свободно выстраивать

научную деятельность, так как не самостоятельны и не имеют финансовой и материально-технической базы, а производства не хотят и не могут финансировать университетскую науку из-за низкой эффективности ее взаимодействия с производством,

- инновации в современных украинских реалиях вообще невозможно перевести в системный процесс из-за отсутствия технико-экономических предпосылок, механизмов взаимодействия, инновационной инфраструктуры, финансовых условий и бюрократизации управления.

В результате украинская система высшего образования оказалась не готова к разработке прикладных инноваций, а украинское производство – к их практической реализации.

1.4. Возможности Украины с точки зрения теории инновационного развития

Экономический рост как отдельной страны, так и в целом – человеческого общества, связан с определенными закономерностями. За последнее столетие образовалась научная школа, которая базируется на том, что *основная движущая сила экономического роста – это инновационный процесс.*

В поисках инновационных путей развития украинского образования будет полезным руководствоваться одним из важнейших выводов: *технологические инновации воспринимаются экономикой не всегда, а только в определенные периоды ее развития* и дают прирост через определенный промежуток времени.

Периоды, когда экономика восприимчива к инновациям, определяются так называемыми длинными циклами экономической конъюнктуры, примерно полувековой продолжительности, которые были открыты и исследованы великим русским экономистом Николаем Кондратьевым в 1920-х годах²⁹ (за что советская власть его и репрессировала). Он всесторонне обосновал закономерную связь «повышательных» и «понижательных» стадий этих циклов с волнами технологических инноваций.

²⁹ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. – М.: «Экономика», 2002. – 767 с.

На этой основе американским экономистом Йозефом Шумпетером была разработана *инновационная теория длинных волн*³⁰. Именно эта теория и стала теоретическим фундаментом современного экономического развития западного общества и привела в результате к формированию экономики знаний.

Главная идея теории состоит в том, что инновации выступают в роли локомотива экономического развития, определяя его эффективность. Когда инновации внедряются в экономику, имеет место так называемый «вихрь созидательного разрушения». Он подрывает равновесие прежней экономической системы, вызывает уход с рынка устаревших технологий и отживших организационных структур и приводит к появлению новых жизнеспособных отраслей, в результате чего и происходит рост экономики и благосостояния людей.

Но согласно теории Шумпетера, 90 % экономических агентов в нормальной ситуации держатся за старые технологии, хозяйственные связи, стремятся сохранить свою долю рынка и противятся переменам. И только 10 % хотят сдвинуть или сломать равновесие, радикально изменить облик той отрасли, в которой работают.

Процесс проникновения (диффузии) инновационных продуктов на рынки был исследован Э. Мэнсфилдом (США)³¹, в результате чего было установлено, что он лучше всего описывается функцией, график которой представляет s-образную нелинейную кривую. Это свидетельствует о *нелинейной природе инновационного процесса*. Вначале действуют силы положительной обратной связи, благодаря чему диффузия инноваций идет со всё возрастающей скоростью. Когда скорость диффузии достигает определенного критического значения, автоматически включается отрицательная обратная связь, которая вызывает замедление скорости диффузии, что приводит к насыщению инновационного процесса.

³⁰ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: «Прогресс», 1982. – 455 с.

³¹ E. Mansfield. The Economics of Technological Change. – New York: Norton, 1968. – 260 p.

Японский исследователь Масааки Хироока установил³², что жизненный цикл нововведений постепенно сокращался, начиная со времен первой промышленной революции (XVII в.), с 90 до 25 лет в настоящее время. Период диффузии инноваций в наше время длится порядка 25-30 лет до момента достижения рынком состояния зрелости.

Важно отметить, что диффузия инноваций происходит по логистической траектории только при благоприятных экономических условиях. Если же экономика попадает в зону *турбулентности* (что характерно для постсоветских стран из-за трансформационных процессов, в том числе и для *Украины*), то диффузия подавляется и отклоняется от первоначальной s-образной траектории. Когда экономика вновь приходит в состояние подъема, то диффузия вновь укладывается в рамки исходной траектории и проделявает оставшийся путь, так что *нет необходимости начинать всё с нуля*.

Другим замечательным *свойством инновационного процесса является самоорганизация*, вытекающая из нелинейной природы инноваций. Благодаря самоорганизации инновации действуют не в одиночку, а, как правило, группами, собираясь в тесную связку и образуя так называемые «кластеры». Инновации внутри одного кластера взаимно усиливают друг друга, вызывая *синергетический эффект*. Именно благодаря синергетическому эффекту взаимодействия инноваций внутри кластера они вызывают мощный кумулятивный рост экономики, обеспечивая прорывной характер её развития.

Кластеры базисных технологий приводят к возникновению новых отраслей и, тем самым, запускают длительные экономические циклы, формируя повышательную стадию кондратьевского цикла, которая достигает своего пика в момент созревания инноваций.

Инновация является результатом длительных и упорных усилий ученых и изобретателей, инноваторов и предпринимателей,

³² Masaaki Hirooka. Innovation Dynamism And Economic Growth: A Non-linear Perspective. – Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, – Edward Elgar Pub, 2006. – 448 p.

итогом эволюционного развития важного научного открытия или технического изобретения, создания на этой основе нового продукта (товара) и его коммерциализации.

Таким образом, в основе инновации лежит научное знание – научное открытие или техническое изобретение. Однако не любое знание является инновацией.

Инновация – это знание, воплощенное в коммерческий продукт.

М. Хироока установил, что любая инновационная парадигма состоит из трех логистических траекторий, как показано на рис. 1.8: технологической, разработки и диффузии.

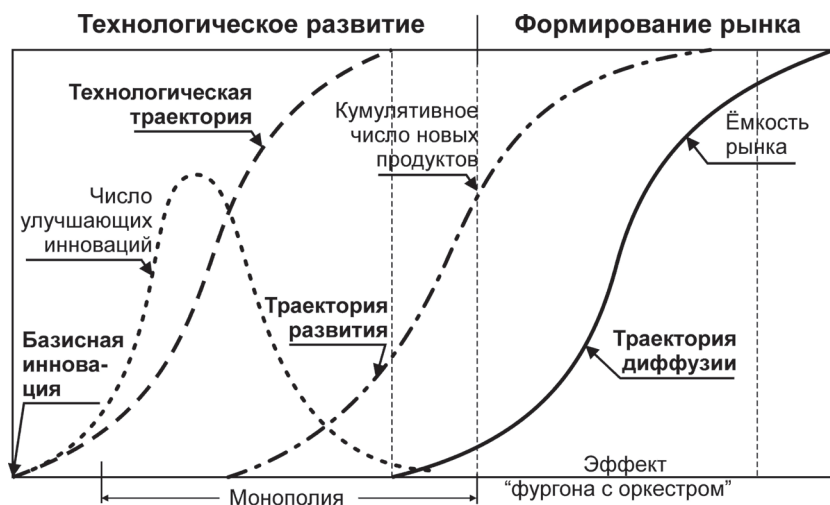

Рисунок 1.8. Структура инновационной парадигмы с тремя траекториями: технологической, разработки и диффузии³³

Технологическая траектория представляет собой совокупность «ключевых» технологий, относящихся к рассматриваемой инновации.

³³ Источник: Системный мониторинг: Глобальное и региональное развитие / Ред. Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев. – М.: УРСС, 2009. – С. 141-162 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=167&Itemid=1.

Траектория разработки – это совокупность новых инновационных продуктов, полученных на основе указанных ключевых технологий. *Траектория разработки играет самую важную роль в инновационной парадигме*, поскольку именно здесь осуществляется передача технологических знаний от академических институтов к промышленности и возникают венчурные предприятия с целью освоения инновационного продукта с дальнейшей его коммерциализацией. Благоприятные возможности для венчурных предприятий имеют тенденцию концентрироваться в первые 10-15 лет первой половины траектории разработки. Поэтому исключительно важно не упустить этот благоприятный период для коммерциализации инноваций.

Траектория диффузии или проникновения нововведений на рынок начинается как раз после окончания этого периода, что совпадает с завершением траектории развития технологии, и продолжается она порядка 25-30 лет до момента насыщения рынка.

Таким образом, *инновационная парадигма имеет каскадную структуру*, состоящую из трех логистических траекторий, отстоящих друг от друга на определенный промежуток времени.

Повышательную и понижательную стадии большого цикла Кондратьева принято подразделять на четыре фазы: оживление (восстановление) и подъем (процветание) – это фазы повышательной стадии, а спад (рецессия) и депрессия – фазы понижательной стадии.

Как ни странно, но именно в периоды депрессии экономика наиболее восприимчива к инновациям. Депрессия заставляет искать возможности для выживания, а инновационный процесс может их предоставить. Впервые этот факт установил немецкий исследователь Герхардт Менш³⁴ и назвал его «триггерным эффектом депрессии», имея в виду, что депрессия запускает инновационный процесс.

И лишь совсем недавно М. Хироока доказал существование тесной корреляции между диффузией инноваций и большими

³⁴ Mensch G. Stalemate in Technology: Innovations Overcome the Depression – New York: Ballinger Publishing Company, 1979. – 241 p.

циклами Кондратьева. Он подтвердил, что диффузия нововведений, благодаря механизму самоорганизации, выборочно собирает кластер инноваций вдоль подъема большого цикла Кондратьева, как показано на рис. 1.9.

Рисунок 1.9. Естественный цикл развития макротехнологий по Н. Д. Кондратьеву³⁵

Отсюда следует важный практический вывод.

Для выхода из депрессии спасительную роль играет внедрение разработок в производство, а стадия подъема сопровождается диффузией, повсеместным распространением новшеств, то есть их массовой коммерциализацией.

Что происходит в мире сейчас с точки зрения инновационной теории развития?

Сейчас мировая экономика находится на понижательной стадии на переходе в фазу депрессии, которая, скорее всего, продлится до 2020 года. Период до 2020 года является, таким образом, самым благоприятным временем для освоения и внедрения новой волны базисных технологических инноваций.

Технологии нового поколения (генная инженерия, мультимедиа, включая глобальные интеллектуальные информационные

³⁵ Источник: Проф. Кричевский Г. Е. Технологические уклады, экономика нанотехнологий и технологические дорожные карты нанопроизводства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nanonewsnet.ru/articles/2011/tehnologicheskie-uklady-tu-ekonomika-nanotekhnologii-tehnologicheskie-dorozhnye-kart>.

сети, сверхпроводники и экологически чистая энергетика) уже завершили или завершают траектории своего развития, *набирают темпы траектории их разработки*, а коммерческое применение инновационных продуктов на их основе начнется на повышательной волне грядущего шестого цикла Кондратьева (2020-2060).

Понимание Европейским сообществом того, что выход из депрессии связан с диффузией и коммерциализацией нововведений, нашло отражение в европейской политике, причем не только экономической, но и инновационной и образовательной. *Отсюда – особый интерес в Европе ко всем элементам общественного развития, которые обеспечивают именно трансфер знаний и их коммерциализацию.*

Это прослеживается и в инновационной направленности Стратегии «Европа-2020»³⁶, и в акценте на диффузию как неотъемлемую часть инновационного процесса, отмеченную в Руководстве Осло³⁷, и в том, что инновации являются одной из составляющих треугольника знаний.

Именно необходимость оживить инновационный процесс, обеспечив свободу перемещения знаний, подтолкнула Европу к созданию единого образовательного пространства.

Инновации разрабатываются в развитых странах, продвигая их на ещё более высокий уровень развития. *Какие возможности есть у Украины в общемировом инновационном развитии? Есть ли шанс сдвинуть с мертвой точки инновационный процесс в этой стране и какова при этом роль высшего образования?*

История показала, что, воспользовавшись имеющимися в развитых странах инновациями, отдельные развивающиеся страны также выходят на передовой уровень технологичности и начинают экспортировать свои продукты в развитые страны.

Между развивающимися и развитыми странами в этой ситуации возникает конкурентная борьба, борьба за снижение затрат

³⁶ Europe 2020 in a nutshell: Priorities [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm.

³⁷ Proposed guidelines for collecting and interpreting technological innovation data [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/science/innovation/science/technologyandindustry/2367580.pdf>.

и улучшение качества. По мере диффузии инноваций взаимоотношения между страной-изобретателем и странами, использующими эту инновацию, меняется.

Пример №1 – США. США в конце XIX века за счет дешевизны рабочей силы имели существенно меньшую стоимость производства и, таким образом, обладали конкурентным преимуществом. В начале XX века США развили свою экономику, *внедряя технологии из Европы*, и стали затем доминировать в мировой экономике благодаря технологическому превосходству и более высокой мощности производства.

Пример №2 – Япония. Япония после Второй мировой войны пошла путем США, стала *широко внедрять западные технологии* и быстро развиваться. Но при этом был хорошо налажен механизм выявления именно тех технологий, которые нужны для народного хозяйства, существовал жесткий механизм координации и контроля за их внедрением.

Во время подъема четвертого Кондратьевского цикла Япония стала полностью развитой и достигла уровня передовых западных стран благодаря успешному использованию таких магистральных инноваций, как текстиль, сталь, автомобили, нефтехимия, электроприборы, микроэлектроника. Япония начала делать ставку на собственные инновации только в 80-е годы XX ст., когда по уровню душевого ВВП практически догнала европейские страны.

Благодаря синергетическому эффекту взаимодействия благосостояние развитых стран нарастало по экспоненте с высоким показателем роста: ВВП США вырос в 30 раз за последние 100 лет, а в Японии – в 80 раз³⁸.

Пример №3 – Ирландия. В данное время страна находится в процессе перехода от экономики, движимой обычными инвестициями, к экономике, основанной на инновациях и знаниях. До последнего времени рост одной из богатых стран Европы базировался на *поощрении инвестиций и заимствовании технологий*. Страна не спешит делать необоснованные инновационные

³⁸ «Системный мониторинг: Глобальное и региональное развитие» / Ред. Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев. – М.: УРСС, 2009. – С. 141-162.

«рывки», не подготовив материальную и финансовую базу для этого: по рейтингу Табло инновационного союза Ирландия находится во второй группе стран – «инновационных последователей», среди Великобритании, Австрии, Франции, Словении и Эстонии³⁹. Зато по Индексу человеческого развития Ирландия занимает почетное седьмое место⁴⁰.

И теория инновационного развития, и практика передовых стран говорит о том, что в *инновационном процессе обмен знаниями играет не менее важную роль, чем создание новшеств*. Более того, считается, что сегодня мы находимся в середине процесса изменения парадигмы: от закрытой инновационной практики, доминировавшей ранее, к новым, открытым ее формам⁴¹.

При закрытом подходе компания не использует внешние источники для создания инноваций, а рассчитывает преимущественно на собственные исследовательские подразделения и компетенцию своих работников, стремится защитить свои инновации правами на интеллектуальную собственность.

Открытая инновационная практика предполагает активный поиск перспективных идей во внешней среде, совместные исследования и создание инноваций с другими партнерами, а также стратегическое использование прав на интеллектуальную собственность. К примеру, патентные пулы, приобретение и продажа патентных лицензий позволяют каждому участнику управлять доступом третьих лиц к собственным разработкам и, наоборот, использовать технологии, созданные другими, получая от этого выгоду (рис. 1.9).

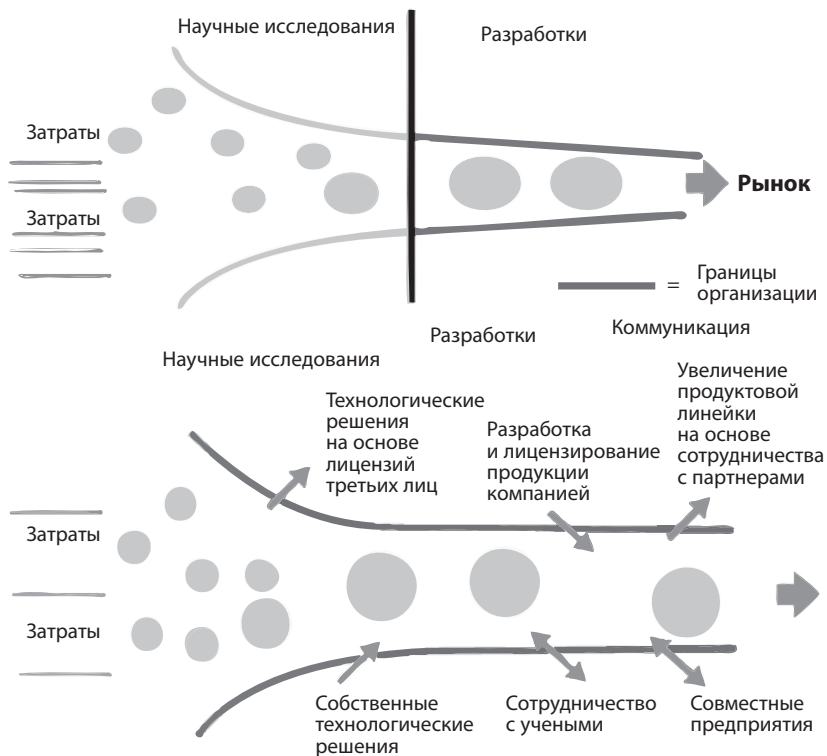
Сегодня становится актуальным *сочетание как внешних и внутренних идей, так и внешних и внутренних путей выхода на рынок для ускорения развития новых технологий*.

³⁹ Innovation Union scoreboard 2011 [Электронный ресурс] // European Commission PRO INNO Europe. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf. – Р. 12.

⁴⁰ Human Development Reports 2011 [Электронный ресурс] // United Nations Development Programme. – Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2011>.

⁴¹ Френц М., Ламберт Р. Открытые и закрытые инновации: сравнительный анализ национальных практик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://foresight-journal.hse.ru/data/2010/12/31/1208181708/04_16-31.pdf.

Стандартная и открытая инновационные модели

Источник: CEPS (2010 год) со ссылкой на Chesbrough, 2009 год.

Рисунок 1.10. Сравнение закрытых и открытых инноваций⁴²

В связи с переходом европейского сообщества к открытой инновационной практике меняется и инновационная роль университетов. Сегодня университеты являются мощным источником технологических инноваций. Об этом красноречиво свидетельствует опыт США.

⁴² Размещено в отчете компании «Эрнст и Янг» «Инновационная политика будущего: Политика ЕС в области инновационного развития должна поддерживать экономический рост» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/\\$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf).

В 2009 году, по данным Ассоциации менеджеров университетских технологий (AUTM), было инвестировано более чем 4 млрд. долл. в исследовательские университеты США. Университеты, а не промышленные лаборатории, ведут большинство федеральных исследований в передовых областях, таких как биотехнологии, экологически чистая энергия и нанотехнологии. Сегодня университеты владеют почти четвертью новых патентов США в области нанотехнологий и биотехнологий⁴³.

Открытое инновационное партнерство с университетами дает предприятиям целый ряд преимуществ:

- сотрудничая с университетом, предприятие находится в курсе новых технологий и передовых методов, не инвестируя средства в создание собственной инновационной инфраструктуры,
- университеты, принимая участие в решении наиболее важных проблем отрасли в своих областях, получают большой и многогранный опыт,
- предприятие может задействовать ряд лабораторий университета, обеспечивая большую гибкость исследования на стыке наук,
- привлекая студентов к участию в проекте, предприятие формирует базу потенциальных сотрудников, которые уже знакомы с применяемыми технологиями и с большей вероятностью могут трудоустроиться именно на этом предприятии,
- поскольку большая часть предварительных исследований университета находится в открытом доступе, предприятие может легко найти, оценить и сравнить исследовательский опыт университетских лабораторий,
- университеты, как правило, не участвуют непосредственно в бизнес-конкуренции.

Варианты взаимодействия с университетами также могут быть самыми разными: от найма сотрудников через трудоустройство

⁴³ Melba Kurman The Benefits of Partnering with US Universities in the Era of Open Innovation [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.innovationmanagement.se/2011/10/03/the-benefits-of-partnering-with-us-universities-in-the-era-of-open-innovation/>.

студентов, технического экспертного консультирования до использования (покупки) принадлежащих университету патентов.

Учитывая, что развитие общества непосредственно зависит от инноваций, а в инновационном процессе акцент смещается в сторону трансфера знаний, университеты приобретают особую инновационную роль.

Миссия университетов в инновационной среде состоит в обеспечении свободного перемещения знаний и содействии открытости инновационного процесса.

Следовательно, важнейшим критерием инновационности университета является то, как университет делится знаниями с другими участниками экономического взаимодействия.

Соответственно две важнейших инновационных задачи университета состоят в том, чтобы университет:

- был интересен другим заинтересованным сторонам инновационного процесса, принимал участие в актуальных работах и исследованиях,
- максимально информировал общество о том, какие исследования проводятся и какие результаты получены (то есть обеспечить открытость инновационной деятельности университета).

Выводы

1. На данный момент Украина находится в числе *инновационно неразвитых стран*, демонстрируя отставание фактически по всем показателям инновативности.
2. *Отсутствие индустриального базиса* не позволяет Украине делать ставку на резкий инновационный рывок за счет самостоятельной разработки новшеств. Это накладывает ограничения на возможность применения европейского опыта в области инноватизации образования.
3. Украинская система высшего образования сложилась при адаптации советского менеджмента к условиям свободы выбора. В результате из советского прошлого она перенесла все *проблемы «замкнутой системы»*: отсутствие адми-

нистративной, финансовой и академической автономии плюс отсутствие независимых субъектов оценки качества. С другой стороны, внешняя свобода и открытость границ усилили инновационную и образовательную конкуренцию, разрушили выстроенные в советское время связи «фундаментальные исследования – разработки – внедрение в производство», усилили глобализационные угрозы. В результате украинские университеты оказались *не готовы к системной разработке прикладных инноваций*, а украинское производство – к их внедрению.

4. *Специфика украинского треугольника знаний – не отсутствие его элементов, а разорванность между ними*: образование не ориентировано на производство и науку, украинская наука оторвана от мировых трендов, не самостоятельна и недофинансирована, а инновации в системе высшего образования фактически не генерируются.
5. Учитывая мировые тренды в инновационном процессе и место Украины в нем, есть смысл для повышения инновативности украинского образования сделать ставку на *трансфер знаний*, на процессы распространения новшеств.
6. Поскольку бюрократия подменяет и фактически поглощает все активности, связанные с инновационно-образовательным развитием в Украине, то механизмы обеспечения качества инновационной составляющей образования должны быть *предельно прозрачными*. Это означает, что:
 - данные для оценки тех или иных показателей инновативности образования можно считать объективными, если они формируются исключительно *независимыми внешними источниками*,
 - механизмы оценивания *должны быть простыми*; это означает отсутствие многошаговых и многовариантных действий по вычислению показателей, оперирование простыми понятиями без исключений из правил и поправок, ибо все указанное дает «лазейки» для искажения показателей, а в Украине виртуозно умеют бороться не с проблемой, а со статистикой,

- в ходе формирования новой инновационной модели украинского образования *недопустимо увеличивать бюрократическую структуру* и наращивать количество дополнительных процедур и функций.
7. *Миссия университетов* в инновационной среде: обеспечение свободного перемещения знаний и содействие открытости инновационного процесса.

2. Системный анализ опыта европейских партнеров в области QA и оценка целесообразности его использования в украинском контексте

2.1. Инновационное развитие ЕС

Обеспечение инновационного развития стало приоритетной задачей органов управления Европейского союза после принятия Лиссабонской стратегии в 2000 году. Основные усилия были сосредоточены на реализации Лиссабонского договора, рамочных программ НИОКР, долгосрочной программы содействия малым и средним предприятиям, рамочной программы стимулирования конкурентоспособности и инноваций (CIP), программы использования структурных и интеграционных фондов, а также ряда других инициатив.

После десятилетней работы руководители учреждений ЕС поняли, что *поставленных в 2000 году высоких целей достичь не удалось*⁴⁴. В последние два десятилетия отставание Европы от других регионов по таким показателям, как экономический рост и конкурентоспособность, непрерывно увеличивалось. Эту тенденцию подтверждают данные, опубликованные Европейской комиссией в отчете «Innovation Union Scoreboard 2010» («Инновационный союз: показатели за 2010 год»), согласно которым США и Япония значительно опередили страны ЕС по многим показателям инновационного развития. Одновременно с этим происходит ускорение инноваций в ранее отстающих экономиках, например, в странах БРИК, и можно предположить, что через несколько лет они обгонят ЕС. Еще большее значение имеет тот факт, что проводимые ЕС мероприятия в области стимулирования инноваций, повышения экономического роста и производительности пока не смогли предотвратить появление существенных различий в инновационном развитии 27 стран ЕС.

⁴⁴ Отчет компании «Эрнест и Янг» «Инновационная политика будущего: Политика ЕС в области инновационного развития должна поддерживать экономический рост» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/\\$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf).

В отчете Европейской комиссии «The World in 2025» («Мир в 2025 году») сделан прогноз, согласно которому «при сохранении современных тенденций к 2025 году США и европейские страны утратят научно-техническое и технологическое лидерство, уступив его азиатским странам»⁴⁵. В частности, США и европейские страны утратят лидерство по такому показателю, как инвестиции в НИОКР, – доля Китая и Индии в совокупном объеме мировых инвестиций составит 20 %. Китай обгонит ЕС по объему инвестиций в НИОКР уже в 2014 году (рис. 2.1).

Средние показатели количества выданных патентов, а также доходов от продажи лицензий и патентов в европейских странах ниже, чем в США и других регионах. На рис. 1 показано, что США с большим отрывом лидируют по количеству выданных патентов в области здравоохранения, а Япония обгоняет остальные страны по числу запатентованных экологически чистых технологий. Поскольку в дальнейшем значение таких технологий будет возрастать, конкурентоспособность европейских стран в течение следующих десятилетий, скорее всего, снизится.

Общая картина выглядит еще более удручающей для европейских стран, если проследить эволюцию таких ключевых показателей инновационного развития, как *тенденции в сфере университетского образования*.

Если среди 500 лучших университетов по Шанхайскому списку (Shanghai ranking) доля европейских университетов приближается к 40 %, то в первой двадцатке доминируют университеты США (17 из 20).

Совокупные расходы ЕС на высшее и среднее специальное образование (tertiary) более чем в два раза ниже, чем в США, что в основном объясняется меньшими расходами частного сектора в Европе.

Такая ситуация заставляет Европу больше внимания уделить инновациям в рамках политики Евросоюза. Новая стратегия развития ЕС до 2020 года включает целевую инициативу («Иннова-

⁴⁵ Отчет «The World in 2025: Rising Asia and Socio-Ecological Transition» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/the-world-in-2025-report_en.pdf.

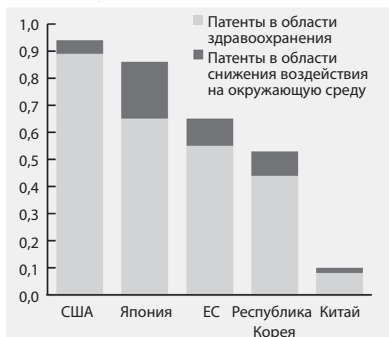
Прогноз расходов на НИОКР в крупнейших странах*

Источник: Европейская комиссия, 2011 год.

* В млрд. евро по ППС в ценах и валютных курсах 2000 года, 1995-2008 годы (данные Китая не включают Гонконг).

Патенты на передовые технологии

Источник: ОЭСР, 2010 год.

Рисунок 2.1. Показатели инновационного развития⁴⁶

ционный союз»), дополненную другими, связанными с инновационным развитием, инициативами, такими, как Digital Agenda (задачи развития цифровых технологий), An Industrial Policy for the Globalization Era (промышленная политика в эпоху глобализации) и An Agenda for New Skills and Jobs (задачи формирования новых навыков и создания новых профессий).

Обновленная программа развития предпринимательства и инноваций (EIP), заменившая программу стимулирования конкурентоспособности и инноваций (CIP), станет еще одним объединяющим механизмом, направленным на поддержку предпринимательства и инноваций в Европе. Новая программа, затрагивающая 11 различных направлений, уделяет основное внимание формированию кластеров, развитию новых отраслей, организации госзакупок, а также многим другим вопросам.

Среди причин, которые могут замедлить ускорение темпов инновационного развития ЕС в будущем, специалисты компании «Эрнст и Янг» называют следующие:

1. Отсутствие эффективного внутреннего рынка инноваций в рамках ЕС, в том числе единого патента ЕС (Community Patent) и отсутствие в рамках ЕС понятных правил, регулирующих передачу технологий, а также сохранившиеся недостатки стандартизации (фрагментация на региональном уровне инновационных

⁴⁶ Источник: Эрнст и Янг, 2011.

мероприятий и финансовых рынков, факторы ограничения мобильности капитала и населения, различные условия выхода на рынки отдельных стран).

2. Неадресный характер финансовых механизмов поддержки инновационных МСП (малых и средних предприятий). Многие финансовые механизмы Европейского инвестиционного банка (European Investment Bank) не подходят для типичного малого предприятия, желающего предложить рынку инновационные товары или услуги.

3. Большие изменения в организации инновационных разработок: произошла эволюция в сторону открытых инноваций и развития постоянного сотрудничества между предприятиями на основе совместных инновационных мероприятий. Это ставит перед ЕС ряд вопросов, связанных с устранением препятствий для циркуляции и лицензирования инновационных предложений в странах ЕС.

4. Усиливается интернационализация НИОКР и инноваций, в то время как инновационная политика в ЕС по своей сути остается национальной. Речь идет о стремлении вести НИОКР на зарубежных рынках, приближая их результаты к потребителям. Данные о международном сотрудничестве в области информационно-коммуникационных технологий говорят о значительно большей активности компаний из США, чем из стран ЕС. Превалирование в инновационной политике ЕС национальных интересов ограничивает величину доступных рынков и возможность европейских компаний осуществлять высокорентабельные международные совместные инновационные проекты, которые могли бы объединить наиболее эффективные и инновационные компании из стран ЕС.

5. Механизмы сотрудничества и НИОКР постепенно переводятся на онлайн-технологии, повышается использование потенциала социальных сетей. Считавшееся ранее выгодным размещение центров НИОКР и инноваций в непосредственной близости друг от друга утрачивает значение.

6. Инновационные цепочки создания добавленной стоимости постоянно усложняются. Растет количество рынков, на которых для эффективного использования конечной продукции потреби-

телям необходимо для начала собрать разные взаимодополняющие товары, добавленная стоимость продукции увеличивается соразмерно числу потребителей. В итоге необходимость вести конкуренцию на международном рынке обуславливает растущее значение подхода, основанного на понятии цепочки формирования добавленной стоимости. Отсутствие комплексного подхода к цепочке формирования добавленной стоимости на уровне принимающих решения лиц ведет к тому, что они отдают явное предпочтение финансовым механизмам и не уделяют достаточного внимания менее затратным инструментам, находящимся на стороне спроса.

7. Для инновационной политики ЕС характерна устойчивая тенденция к выбору победителей. Во многих случаях уделяется основное внимание поддержке предложения конкретных технологий и рынков. ЕС редко позволяет промышленности и потребителям самим решать, какие товары и технологии скорее всего приведут к наилучшему результату для общества. Европа пока не может избавиться от «синдрома GSM» (уверенность в том, что использование диапазона 900 МГц для развития технологии GSM определит лидерство Европы в области беспроводной телефонной связи, в конце 1990-х дала Европе краткосрочное конкурентное преимущество, но при этом сделала ее рынок беспроводной связи легко уязвимым для технологий, разработанных за пределами ЕС, при переходе к связи поколений 3G и 4G).

В инновационной политике ЕС важно учитывать, что во всем мире структура инновационного развития стремительно меняется. Это происходит так быстро, что ответственные за принятие решений лица не успевают учитывать изменения, и к моменту введения новых положений инновационной политики последние устаревают.

Современные принципы стимулирования инноваций вырабатаны на основе представлений об инновационном развитии, сформировавшихся после 1960-х годов. Большинство из них основаны на стимулировании предложения и предполагают совместное финансирование новых проектов из государственных и частных источников. Кроме того, инновационная политика ЕС часто дополняется нецелевыми проектами, в основе которых

также лежит стимулирование предложения. Лишь недавно стало уделяться больше внимания инициативам, влияющим на спрос.

Вывод №1: Инновационные проблемы Европейского союза находятся на принципиально другом уровне по сравнению с украинскими. Многие проблемы, характерные для Украины, в Евросоюзе уже давно и успешно решены. В свете этого Украине необходимо изучение уже готовых действенных европейских механизмов инноватизации, в частности – в высшем образовании, чтобы выработать успешный инновационный вектор развития собственной образовательной системы.

Вывод №2: Однако это не означает, что инновационное настоящее и будущее Евросоюза безоблачно. ЕС находится «на переломной линии» борьбы за инновации, и на этом уровне европейская инновативность находится под угрозой.

Европа так же, как и Украина, находится в режиме инновационного намерения. Только ЕС пытается «догнать» США, а Украина – Европу.

В такой плоскости для Украины важно, во-первых, изучить, какие меры принимает ЕС для повышения инновативности и какую роль в этом играют университеты. Это те проблемы, до которых Украина еще «не дошла», но именно они определяют направление мирового инновационного развития в будущем.

Во-вторых, проанализировать те инновационные успехи, которых удалось достичь европейское образовательное пространство. Каковы механизмы преодоления инновационного кризиса? И на этот вопрос также можно найти ответ в европейском образовательном опыте.

2.2. Европейская инновационная инфраструктура

На данный момент страны Евросоюза уже наработали богатую практику организации инновационного процесса и его взаимодействия с университетами.

В обеспечении инновативности европейского образования огромную роль сыграло наличие *развитой инновационной инфраструктуры*. Это позволяет университетам обмениваться знаниями, участвовать в разработке новых технологий и внедрении новых идей в производство.

На европейском уровне развития инноваций определяющую роль в инфраструктуре приобретают не отдельные ее элементы, а *взаимодействие* между ними. Свобода инновационного обмена, ускорение трансфера знаний – это требование возрастающей интернационализации и перехода к модели открытых инноваций. Поэтому актуальная европейская тенденция – развитие инновационных сетей.

Инновационные сети – это сообщества с общими технологическими задачами: они поддерживают обучение на организационном уровне, позволяют углублять специализацию и сочетание ресурсов. Такие сети действуют как «коллективы, которые рассуждают инновационно» и могут ускорить смену парадигм, что важно для развития инноваций и прорывных технологий.

Европейские университеты, организуя свои исследования и инновационную деятельность, все больший упор делают на развитии партнерства. Все более популярной в Европе становится «открытая модель инноваций», в которой одно из центральных мест отводится открытому инновационному сотрудничеству университетов с бизнесом.

Это находит отражение в европейских инициативах, среди которых особое внимание заслуживает «*ProTon*»⁴⁷. Она была разработана в 2004 году в тесном сотрудничестве с Европейской ассоциацией университетов, Европейской ассоциацией научно-производственного управления (EIRMA), Европейской ассоциацией организаций в области исследований и технологий (EARTO) и Европейской сетью офисов передачи знаний. Результатом инициативы со стороны университетов, промышленности и государственных исследовательских организаций стал документ «Ответственное партнерство: объединение сил в мире открытых инноваций», в котором был собран лучший европейский опыт по совместным исследованиям и трансферу знаний между наукой и промышленностью.

⁴⁷ Responsible partnering initiative and university-business collaborative research [Электронный ресурс] // European University Association. – Режим доступа: <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area/research-and-innovation/Responsible-Partnering-Initiative.aspx>.

Таблица 2.1.

Европейские инновационные сети (примеры)

Название	Тип	Характеристика
<i>На международном уровне</i>		
Международная ассоциация научных парков – International Association of Science Parks (IASP)	Независимая некоммерческая неправительственная всемирная сеть	Создана в 1984 году, объединяет 128 тыс. компаний из 64 стран. Цель – стимулирование роста, интернационализации и эффективности инноваций.
Мировая ассоциация научно-исследовательских парков – World Technopolis Association (WTA)	Сеть с международной координацией	Создана в 1997 году, объединяет 80 членов из 40 стран. Цель – устойчивое развитие технополисов. Деятельность направлена на развитие взаимодействия между региональными правительственными организациями, университетами, бизнесом (рис. 2).
<i>На европейском уровне</i>		
Европейская сеть бизнес-ангелов – European Business Angels Network (EBAN)	Европейская специализированная сеть	Создана в 1999 году, объединяет 113 организаций в 26 странах. Цель – содействие финансовой поддержке инноваций на их ранней стадии.
Европейская ассоциация венчурного капитала – European Venture Capital Association (EVCA)	Европейская специализированная сеть	Создана в 1983 году, объединяет 1200 фирм-участников. Цель – поддержка инновационного сектора механизмами по улучшению доступа к финансам.

Європейська асоціація наукових менеджерів та адміністраторів – European Association of Research Managers and Administrators (EARMA)	Европейская специализированная некоммерческая сеть	<p>Создана в 1995 году для повышения эффективности европейских научных исследований.</p> <p>Объединяет 60 институциональных и 180 индивидуальных членов из 31 страны.</p> <p>Предоставляет поддержку инновационному менеджменту путем тренингов, организации обмена работниками, повышения профессионального уровня индивидов и организаций, поддерживающих инноваций.</p>
Европейская ассоциация исследовательских и технологических организаций European Association of Research and Technology Organisations (EARTO)	Европейская некоммерческая сеть	<p>Создана в 1999 году. Объединяет 350 RTO (Research and Technology Organisations – исследовательских и технологических организаций) Европы.</p> <p>Цель: европейские исследовательские и инновационные системы – без границ.</p>
Европейская сеть поддержки предпринимательства – Enterprise Europe Network (EEN)	Европейская некоммерческая многопрофильная сеть	<p>EEN была запущена в 2008 г. на основе бывшего Евро Инфо Центра (EIC) и Innovation Relay-центра (IRC) Networks, которые были основаны в 1987 г. и 1995 г. соответственно.</p> <p>Объединяет около 600 организаций (в том числе – <i>университеты</i>) поддержки бизнеса из более чем 50 стран мира.</p> <p>Ее миссия – предоставлять по принципу «одного окна» информацию, необходимую для развития предприятий, стимулировать международный и инновационный бизнес, помогать предприятиям в поиске партнеров по бизнесу и технологиям.</p>

<p>Европейская сеть бизнес-инновационных центров – European Business & Innovation Centre Network (EBN)</p>	<p>Неправительственная некоммерческая общеевропейская сеть</p>	<p>Создана в 1984 г. и объединяет около 200 бизнес-инновационных центров (БИС), инкубаторов, инновационных центров и т. п. по всей Европе.</p> <p>Миссия – выявление и поддержка инноваций, развитие инкубаторов, интернационализация, стимулирование инноваций в региональной экономике.</p>
<p>Европейская сеть EURAXESS (ранее – ERA-MORE)</p>	<p>Европейская сервисная сеть</p>	<p>Основана в 2004 году в рамках создания Европейского исследовательского пространства и объединившая 200 центров мобильности в 35 странах Европы для устранения барьеров на пути свободного движения знаний, укрепления транснациональной мобильности ученых, студентов и преподавателей.</p> <p>Центры мобильности призваны облегчить перемещения исследователей в Европе и в направлении Европы. В них учёные получают помощь по всем вопросам, связанным с их профессиональными поездками, а именно в решении административных формальностей, обеспечении жильём. Поддерживает научные организации в поисках исследователей.</p>

Европейская ассоциация трансфера технологий, инноваций и индустриальной информации – European Association for the Transfer of Technologies, Innovation and Industrial Information (TTI)	Европейская профессиональная сервисная сеть	<p>Основана в 1984 году, насчитывает более 200 участников в 40 странах.</p> <p>Цель – создание глобального сообщества поддержки инноваций, передачи технологий, содействие внедрению высоких стандартов в оказании поддержки инноваций и услуг по передаче технологий в производство, передача профессионального опыта и передовой практики, с целью развития экономики знаний и улучшения качества жизни.</p> <p>Ассоциация предлагает услуги в пяти основных областях: информация и сети; бизнес / проект развития; обмен практическим опытом; содействие передаче технологий и профессиональное развитие / обучение.</p> <p>Объединяет консультантов по инновациям и технологиям, университеты и научно-исследовательские центры, офисы трансфера знаний, агентства регионального развития и торговые палаты, научные парки, инновационные центры и бизнес-инкубаторы и т. п.</p>
На национальном уровне		
Ассоциация научных парков Великобритании – United Kingdom's Science Park Association (UKSPA)	Национальная специализированная сеть Великобритании	<p>Организована в 1991г., объединяет более 1700 компаний-арендаторов – членов UKSPA.</p> <p>Цель – содействие в создании и развитии научных парков, которые ускоряют внедрение инноваций.</p> <p>Членство в UKSPA доступно только для организаций, расположенных в Великобритании.</p>

AREA Science Park	Национальная многопрофильная сеть Италии	<p>Основана в 1978 г. по инициативе правительства Италии как координатор работы национальных научных парков в «<i>NiSo Regione</i>» (или регион инноваций Фриули-Венеция-Джулия).</p> <p>Объединяет 88 организаций-арендаторов, в том числе 21 научно-исследовательский парк и 352 партнера в 30 странах. Интегрирует работу исследовательских и государственных организаций Италии.</p> <p><i>Университеты</i> участвуют в AREA Science Park в рамках программы CER (координация научно-исследовательских институтов), созданной при участии итальянского Министерства образования, университетов и исследовательских организаций, итальянского министерства иностранных дел.</p>
Корпоративная сеть университетских технологий – University Technology Enterprise Network (UTEN)	Национальная специализированная сеть	<p>Основана в 1997 г. как сеть профессиональных бюро по передаче технологий, направленная на <i>коммерциализацию и интернационализацию португальской науки и техники</i>.</p> <p>Основу сети составляют 14 университетов, также участниками сети являются политехники, R&D лаборатории, университетские инкубаторы и научные парки.</p> <p>UTEN обеспечивает: семинары и конференции, международные стажировки, обучение по месту работы и т. п.</p>

Треугольник взаимодействия

Рисунок 2.2. Основные направления деятельности
Мировой ассоциации научно-исследовательских парков WTA⁴⁸

Это был важный шаг для расширения взаимодействия между европейскими университетами и промышленностью, укрепления доверия и установления взаимовыгодных отношений.

Документ охватывает основные области, которые имеют решающее значение для университетско-промышленного сотрудничества, касающиеся согласования интересов, профессиональной подготовки и повышения квалификации, прав интеллектуальной собственности и патентов, и, главное, – для построения долгосрочных отношений в совместных исследованиях. Эти руководящие

⁴⁸ Источник: WTA, см.: Vision & Goals WTA [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wtanet.org/english/intro/PMGView.mf?menu=english/intro&pagePath=vision>.

принципы для улучшения передачи знаний были признаны как новаторская европейская инициатива различными европейскими комиссиями. Руководящие принципы – это «живой документ», который регулярно пересматривается, проходя «проверку семинарами». Кроме того, принципы нашли отражение в разработках стратегических документов Европейского исследовательского пространства ERA⁴⁹.

2.3. Многообразие европейских подходов к обеспечению инновационности

Анализируя инновационное развитие Европы, можно увидеть, что оно крайне отличается среди стран ЕС-27. Это связано с тем, что инновационные подходы, характерные для конкретных стран, адаптированы под конкретные особенности на национальном уровне.

Этот момент уже отмечался нами как недостаток общеевропейской инновационной политики, поскольку такая фрагментарность тормозит инновационный рост Европы. Конечно, вследствие создания и расширения ЕС Европа постепенно теряет свою неоднородность, однако сближение на уровне институтов и стратегических планов происходит все еще довольно медленно.

Поскольку страны Евросоюза неоднородны, то проанализировать европейский опыт обеспечения инновационного развития и роли в нем университетов возможно на уровне конкретной страны. Аналитиками были сделаны разные попытки найти типологию между странами Европы.

С точки зрения инноваций в первую очередь интересна классификация стран ЕС по показателю уровня инновационного развития, представленная в отчете Innovation Scoreboard за 2010 год:

- 1-я группа – лидеры инновационного развития: Дания, Финляндия, Германия и Швеция, которые по эффективности инновационного развития значительно опережают остальные страны ЕС,

⁴⁹ Текст документа ERA «Strategic View of the European Research Area: Preparing Europe for a New Renaissance» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/research/erab/pdf/erab-first-annual-report-06102009_en.pdf.

- 2-я группа – последователи лидеров инновационного развития: Австрия, Бельгия, Кипр, Эстония, Франция, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Словения и Великобритания,
- 3-я группа – умеренные инноваторы: Чешская Республика, Греция, Венгрия, Италия, Мальта, Польша, Португалия, Словакия и Испания, показывающие результаты ниже среднего уровня,
- 4-я группа – начинающие инноваторы: Болгария, Латвия, Литва и Румыния, уровень инновационного развития которых значительно отстает от средневропейского.

Еще одна классификация, интересная для понимания инновационного и образовательного процесса, предложена в рамках Проекта ЕС «Совершенствование стратегий, политики и регулирования инноваций в Украине»⁵⁰. Аналитиками проекта выделено 4 европейские социально-экономические модели:

- скандинавская (Швеция, Норвегия, Дания, Финляндия): базируется на равенстве, комплексном подходе, социальной интеграции, универсальности; большая инфраструктура социальных служб, которые предоставляют высококачественные услуги по доступной цене; высокий уровень занятости и акцент на гендерном равенстве; пособие по безработице и медицинское обеспечение финансируется из налогов; высокий уровень детоваризации и перераспределения; прогрессивная система налогообложения, налоги на имущество, на наследство, низкие налоги для бизнеса; достаточно высокие минимальные зарплаты, пенсии со щедрыми минимальными стандартами; сотрудничество между социальными партнерами (бизнес, профсоюзы и правительство); страховкой по безработице и подготовкой кадров занимаются профсоюзы;
- континентальная (Германия, Франция, Бельгия, Нидерланды, Австрия, Швейцария): базируется на сохранении социального статуса и доминировании денежных выплат; выплаты, связанные с прибылью, имеют низкие минимальные

⁵⁰ Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України. – Т. 1. – К.: Фенікс, 2011. – 214 с.

стандарты; система социального страхования пенсии и безработицы основана на вкладах; слабые меры перераспределения, регрессивная налоговая структура (низкие налоги на богатство, высокие налоги на труд и потребление); кооперативные межотраслевые отношения и согласованный уровень зарплаты; торги;

- англосаксонская (Великобритания, Ирландия): преобладающая роль рынков, минимальная роль государства; низкий уровень регулирования; высокая конкуренция, сложная структура регулирования систем обеспечения; выборочные социальные выплаты, то есть, с проверкой на степень потребности; система государственного медицинского обеспечения и, частично, государственное финансирование школ;
- средиземноморская (Италия, Испания, Португалия, Греция): важная роль родственных связей; высокая степень гендерного неравенства; низкая доля рабочей силы в общей численности определенной возрастной группы; остались некоторые черты аграрного патриархального общества.

В результате сопоставления стран ЕС по рассмотренным критериям построена карта позиционирования (табл. 2.2), которая наглядно показывает, что инновационно наиболее успешной оказалась скандинавская экономическая модель.

Больше всего инновационных последователей дала англосаксонская модель и развитые страны континентальной модели. А среди умеренных новаторов преобладает южноевропейская модель и развивающиеся страны континентальной модели.

С точки зрения экономического развития *украинская экономика* ближе к южноевропейской с элементами континентальной, а по инновационной составляющей – среди начинающих новаторов. Поэтому Украине, с одной стороны, интересен опыт средиземноморской и развивающейся континентальной модели. Это страны, которые ближе Украине по состоянию экономического развития, по инновационной проблематике, но которые уже стали инновационно более успешными. Исследование этого опыта обеспечено участием партнеров нашего проекта в Португалии и Словакии.

Таблица 2.2.

**Позиционирование стран ЕС
по экономическим и инновационным условиям развития**

Экономические модели	Представители стран по показателю уровня инновационного развития			
	<i>Лидеры</i>	<i>Последователи</i>	<i>Умеренные новаторы</i>	<i>Начинающие новаторы</i>
Скандинавская	Дания, Финляндия, Швеция			
Континентальная	Германия	Австрия, Бельгия, Нидерланды	Чехия, Венгрия, Польша, Словакия	
Англосаксонская		Великобритания, Ирландия		
Средиземноморская (южноевропейская)		Кипр	Италия, Испания, Португалия, Греция	Болгария, Румыния

С другой стороны, интересен передовой инновационный опыт скандинавской модели, который накоплен у наших партнеров из Финляндии.

Таким образом, изучение европейского опыта по трем странам разного типа покажет разные грани европейского инновационного пространства и отразит различные механизмы инновативности европейского образования.

2.4. Опыт Финляндии

*Финляндия – страна победившего хай-тека*⁵¹

Одной из наиболее успешных в мире является финская инновационная система.

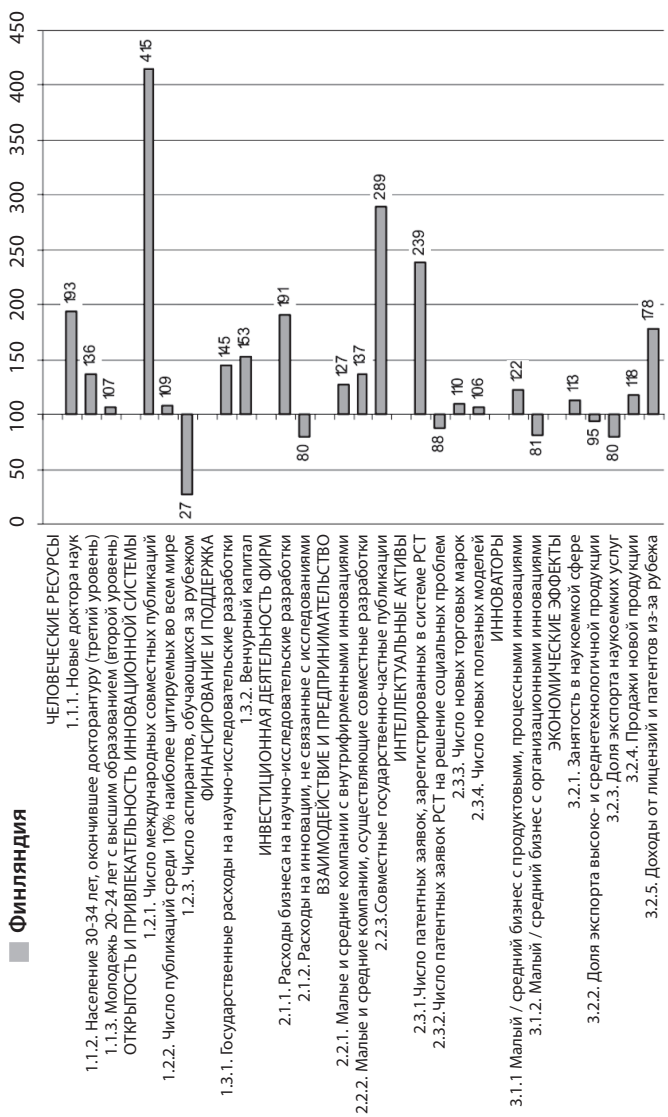
Хотя Финляндия начинала формирование своей инновационной политики в условиях относительно слабого развития как промышленного сектора, так и научно-технической базы и за несколько десятков лет добилась впечатляющих успехов благодаря взвешенной государственной политике в области науки и инноваций.

По оценкам Информационного табло ЕС⁵² Финляндия является одним из инновационных лидеров с производительностью выше среднего. Ее относительно сильными сторонами являются человеческие ресурсы, финансы и поддержка инноваций, взаимодействие с производством (рис. 2).

Опыт Финляндии по формированию национальной инновационной системы заслуживает тщательного изучения и осмысления.

⁵¹ Рубан О. Страна победившего хайтека [Электронный ресурс] // Журнал «Эксперт». – № 20 (421), 31 мая 2004 г. – Режим доступа: http://expert.ru/expert/2004/20/20ex-nauka_29904/; Украина – не Финляндия, но поучиться есть чему [Электронный ресурс] / Журнал «Лидер-персона». – 2011. – № 3. – Режим доступа: <http://leaderperson.com/article/3-fievral-2011/ukraina-nie-finlyandiya-no-pouchitsya-iest-chiemu.html>; Муравьева М. Финляндия: ставка на инновации [Электронный ресурс] / Сайт «Наука и технологии РФ». – Режим доступа: http://www.strf.ru/material.aspx?d_no=12573&CatalogId=223&print=1; и т. д.

⁵² Innovation Union scoreboard 2011 [Электронный ресурс] // European Commission PRO INNO Europe. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf. – Р. 49.

Значения показателей по отношению к ЕС-27 (ЕС-27 = 100)

Рисунок 2.2. Показатели инновационной деятельности Финляндии¹

¹ Источник: Innovation Union Scoreboard, 2011.

Финское инновационное чудо началось не с сильной научной базы, не с передовой промышленности, а с *диалога политической элиты и бизнеса*. В 1979 году был собран Национальный технологический комитет, в который вошли представители всех отраслей промышленности, имевшихся на тот момент в стране. Поиск ответа на вопрос о том, какие технологии сейчас особенно необходимы для модернизации и развития предприятий, позволил определить первые финские приоритеты в области науки и технологий. Второй шаг – в 1983 году было создано Национальное технологическое агентство TEKES. В результате ученым стало выгодно делать то, что было востребовано бизнесом, а бизнесу – идти к ученым, чтобы в их лабораториях черпать ресурсы для своего развития.

Финская наука и финская промышленность стали расти вместе, подпитывая друг друга. Компании постепенно освоили способ «дешевого роста» за счет «домашних» технологий и поддержки государства, а у государства появились средства и возможности поддерживать и другие, пока еще слабо востребованные научные направления.

Сегодня политика экономического развития Финляндии охватывает широкий спектр направлений, каждое из которых нацелено на увеличение наукоемкой составляющей экономической базы страны, включая:

- меры по стимулированию развития частного сектора, повышению эффективности и конкурентоспособности традиционных отраслей экономики, таких как обрабатывающая промышленность и сельское хозяйство, а также по стимулированию развития новых высокотехнологичных предприятий;
- программы по созданию систем образования, направленных на обучение навыкам познания и техническим навыкам, которые требуются для достижения высокого уровня жизни в условиях глобальной экономики, основанной на знаниях;
- меры по коммерциализации результатов деятельности национальных научно-исследовательских структур.

В Финляндии инновационная модель развития экономики основана на *кластерной стратегии*, при которой определяются группы географически соседствующих взаимосвязанных компаний (поставщики, производители и др.) и связанных с ними организаций (образовательные заведения, органы государственного управления, инфраструктурные компании), действующих в определенной сфере и взаимодополняющих друг друга.

Конкурентоспособность страны рассматривается через призму международной конкурентоспособности не отдельных ее фирм, а кластеров – объединений предприятий различных отраслей, причем принципиальное значение имеет способность этих кластеров эффективно использовать внутренние ресурсы.

2.4.1. Национальная инновационная система Финляндии

Финляндия стала первой страной, которая приняла *концепцию национальной инновационной системы как основного элемента политики в сфере науки и технологий*.

Целостный подход к организации инновационных процессов достигается интеграцией деятельности Министерства труда, Национального агентства по технологиям (TEKES), Академии наук и ряда других правительственных организаций и бизнес-ассоциаций.

Уникальным для Европы является тесное сотрудничество Академии наук Финляндии и Национального агентства по технологиям TEKES. Это сотрудничество основывается на концепции создания научных и технологических знаний в сетях кооперации университетов и промышленности.

На рис. 2.3 представлена организационная схема инновационной системы Финляндии, которая разделена на шесть уровней деятельности – от общенациональной политики до производителей товаров и услуг. На каждом уровне к работе привлечены соответствующие специалисты. Функции некоторых из них могут охватывать несколько уровней.

Парламент, правительство и Совет по вопросам исследований и инноваций являются основными органами, определяющими общую политику системы.

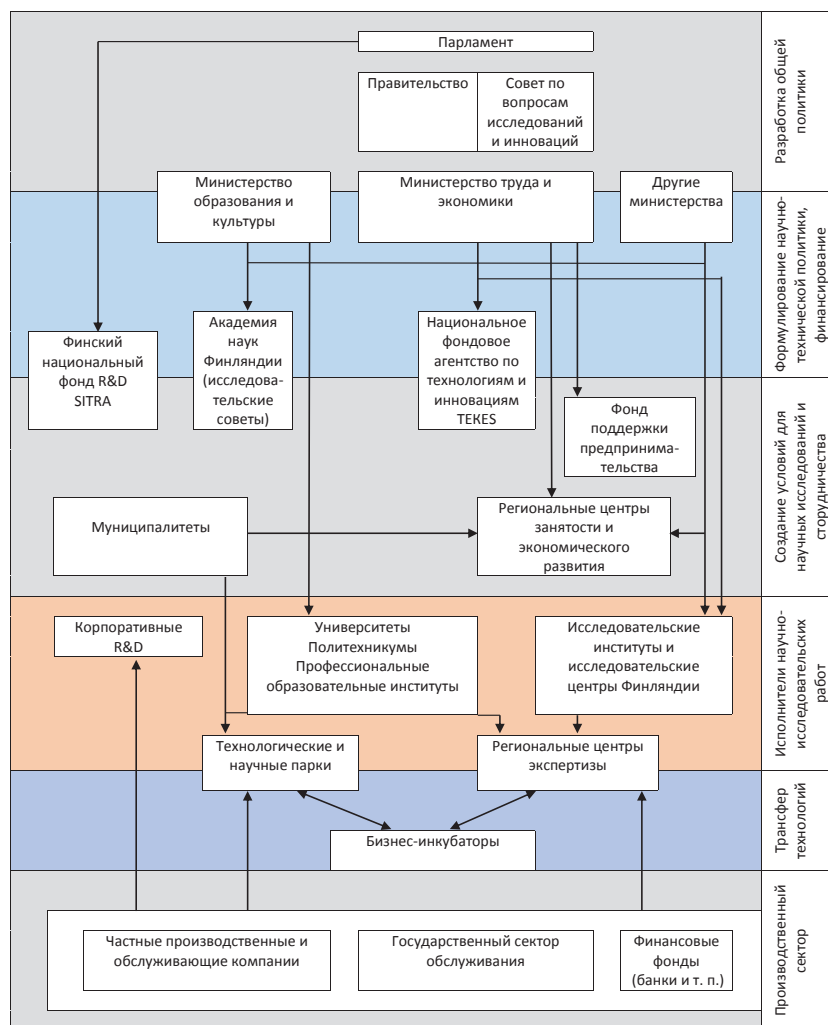

Рисунок 2.3. Инновационная система Финляндии

Министерства частично участвуют в разработке общей политики, однако их основными функциями являются координация, распределение средств и контроль за деятельностью системы.

Более 80 % средств, выделяемых бюджетом страны на науку и исследования, распределяют между собой Министерство труда и экономики, Министерство образования Финляндии.

Уровнем ниже располагаются *Академия наук Финляндии* и *Национальное агентство по технологиям TEKES*, которые в основном призваны финансировать научно-исследовательскую деятельность. Помимо прочего, они регулируют, координируют и поддерживают функционирование системы.

При этом происходит разделение по сферам: финансирование вузовской науки (основная часть фундаментальных исследований страны и часть прикладных) осуществляется через *Академию наук Финляндии* – подконтрольный Министерству образования центральный научный административный орган. В состав Академии входят Комитет по науке и шесть комиссий: по естественным, медицинским, сельскохозяйственным, техническим, общественным и гуманитарным наукам.

Национальное фондовое агентство технологий и инноваций TEKES является подотчетным Министерству труда и экономики Финляндии и распределяет большую часть бюджетных средств, выделяемых на прикладные исследования. TEKES стал основным источником финансирования государственных исследований и разработок, ориентированных на бизнес.

Программы Национального агентства по технологиям TEKES охватывают весь спектр инновационной деятельности – от научных исследований до маркетинга. TEKES выполняет связующую функцию между общественными и частными исследовательскими организациями и промышленностью, особенно между университетами и малыми и средними предприятиями. С точки зрения производственных компаний, программы TEKES привлекательны тем, что обеспечивают доступ к существующим знаниям, а исследовательские институты имеют возможность продавать результаты своих исследований коммерческим организациям.

Действенность TEKES обусловлена его независимым статусом. Независимость позволяет фонду действовать более оперативно, а также на более длительную перспективу, чем действуют политические структуры. Это дает возможность максимально приблизить процесс принятия решений к специфике разработок. Хотя фонд должен отчитываться перед министерством торговли

и промышленности за расходование средств, министерство не вправе принимать решения о финансировании конкретных проектов – это решает сам TEKES.

Особое положение в стране занимает *Финский инновационный фонд «Ситра» (SITRA)* – независимый общественный фонд при парламенте Финляндии, который был организован в 1967 году. Подчинение парламенту не означает прямого контроля со стороны последнего: подобно TEKES, SITRA имеет автономный статус и является скорее сетевой организацией, чем большим институтом. Он не занимается финансированием технологических исследований и разработок, но финансирует новые компании на стадии начала и расширения их деятельности. В рамках программ фонда осуществляется как прямое финансирование start-up фирм, так и вложение средств в региональные фонды поддержки технологичных предприятий. SITRA финансирует фирмы на венчурных основах с последующим обменом на часть их акций (15-40 %), предоставляя суммы от 0,2 до 2,0 млн. евро.

Помимо роли крупнейшего государственного венчурного капиталиста Финляндии, SITRA является мозговым центром, который генерирует новые идеи и финансирует смелые, неординарные исследования, не ориентированные непосредственно на создание товаров, а также образование в тех сферах, которые считает важными для развития Финляндии.

Органами финансирования и поддержки инновационной деятельности являются фонды венчурного капитала, а также *региональные центры занятости и экономического развития*, которые иницируют региональные инновационные программы и сами участвуют в них. *Исследовательские центры* имеют связи со всеми звеньями инновационной системы.

Технологические и научные парки, региональные центры экспертизы могут рассматриваться как организации для передачи знаний, хотя они и сами принимают участие в исследовательской деятельности. Как видно из схемы, научные парки и бизнес-инкубаторы, создающие условия для деятельности начинающих компаний, специально встроены между производителями товаров и услуг и организациями по передаче знаний.

Министерство труда и экономики Финляндии с 1996 года занимается созданием межфирменных и межорганизационных сетей в рамках *Национальной программы развития рабочих мест*. Цель программы – увеличить производительность и улучшить условия труда путем поддержки и развития инноваций на рабочих местах. Программа в первую очередь поддерживает проекты, направленные на реформу организации труда, улучшение профессиональных навыков, условий труда и оздоровление обстановки на рабочих местах. Программа поддерживает проекты как частных компаний, так и общественных организаций.

Выводы

Среди *преимуществ финской инновационной системы* следует отметить:

- наличие простой, понятной и функциональной логики ее построения, благодаря чему обеспечивается взаимодействие университетов и бизнеса с последующей коммерциализацией знаний,
- разделение академических и прикладных функций исследований между Академией наук Финляндии и Национальным агентством по технологиям, а также обеспечение взаимодействия между ними,
- стабильность институтов управления, которая обеспечивается прежде всего политической стабильностью и регламентированностью изменений (они происходят при переизбрании правительства, то есть не чаще, чем раз в 4 года).

2.4.2. Финская национальная инновационная стратегия

Одной из функций Министерства занятости и экономики Финляндии в области инновационной политики является разработка национальной инновационной стратегии, которую должно одобрить финское правительство. Этот документ определяет основной стратегический вектор развития инноваций в Финляндии [Finland's National Innovation Strategy, 2008] ⁵³.

⁵³ Proposal for Finland's National Innovation Strategy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/finland_national_innovation_strategy.pdf.

Стратегическими целями в национальной инновационной стратегии Финляндии признаны экономический рост, благополучие общества и сохранение окружающей среды.

Еще одной целью стратегии является лидерство в области инновационной деятельности. Это предполагает, что инновационная политика должна пересекать административные границы, оказывая содействие распространению технологических и нетехнологических инноваций и поддерживая инновационную культуру. Потребность финского народа влиять на цели регионального, национального и международного развития – его стратегический выбор.

Национальная инновационная стратегия Финляндии соответствует инновационной стратегии ЕС. Но реальное содержание стратегии определяется тем, как эти пункты сведены воедино.

Особенность финской стратегии состоит в том, как расставлены приоритеты. Это прежде всего акцент на стимулируемые спросом инновации и вовлечение в инновационный процесс потребителей и заказчиков. Только речь идет не об инновациях, инициированных пользователем, а о взаимовыгодном сотрудничестве между потребителями и производителями. Такая система связи между потребителями и производителями является отличительной особенностью всех финских институтов. Тем самым признается тот факт, что инновационная политика должна непременно сводить вместе потребителей, производителей и всех граждан страны, чтобы общими усилиями создавать новое знание, заниматься творчеством и формировать компетенции.

Успех экономической и инновационной политики ЕС имеет огромное значение для Финляндии, но при этом у страны появляется потребность участвовать в реализации инновационной политики ЕС, влиять на нее, а заодно и пользоваться преимуществами всего ее инструментария.

В стратегии выделены четыре движущие силы:

- глобализация,
- устойчивое развитие,
- новые технологии,
- старение населения Финляндии.

Последний фактор поднял проблему, связанную с человеческими ресурсами, на гораздо более высокий уровень, чем тот, из которого исходят стратегии других стран.

Стратегическим выбором, или приоритетами стратегии, является глобальное вовлечение (включая потребность Финляндии быть задействованной на всех уровнях процесса принятия решения), а также потребность для финнов быть мобильными, а для страны – стать привлекательной для людей и инвестиций. Следующий приоритет – стимулирование спроса на инновации и взаимодействие между потребителями и производителями. Поддержка отдельных индивидуумов, инновационных сообществ и предпринимателей – это третья цель, а системный подход к управлению изменениями – четвертая.

Рисунок 2.4. Основные направления развития Национальной инновационной стратегии Финляндии⁵⁴

⁵⁴ Finland's national innovation strategy to the parliament [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tem.fi/files/21010/National_Innovation_Strategy_March_2009.pdf.

Вся стратегия, прямо или косвенно, указывает на то, что значимость сетей и участие в них являются приоритетами. Акцент на сети иллюстрирует инклюзивный характер стратегии и признание ею искусства и природы в качестве источника познания и новых идей. Такие новые идеи наполняют электронный контент, который представляет собой все расширяющееся поле экономической деятельности.

Фокусирование на влиянии надгосударственных и международных организаций – ключ к интеграции Финляндии в мировую экономику, а сети и накопленный в них сетевой капитал будут иметь решающее значение.

Вывод

Если сравнить финскую инновационную стратегию, принятую еще в 2008 году, с актуальными проблемами Евросоюза 2012 года, то можно увидеть уникальную особенность финского документа. Финляндия оказалась хорошо подготовленной к вызовам европейской инновационной среды. Стратегия содержит «упреждающие» меры фактически по всем проблемам европейского инновационного пространства.

Другой важной особенностью стратегии стало сочетание, с одной стороны, интернационализации решения инновационных проблем, а с другой – акцентирования на специфику финской ментальной, отраслевой, структурной среды (в частности – вовлеченность в инновационный процесс на всех уровнях управления).

2.4.3. Место и роль университетов в инновационном процессе Финляндии

Фундамент экономических успехов Финляндии – образование, соответствующее высшим мировым стандартам.

Финляндия опережает страны ЕС по темпам роста экономики и по размаху технологической революции. А ведь еще в 60-х годах прошлого века в стране были лишь два полноценных государственных университета, но уже через десять лет их число выросло до 20. Именно проводимые в университетах научные исследования стали интеллектуальной основой финской инновационной системы.

Университеты в Финляндии – не просто образовательные центры, но и производители новых знаний. Научные исследования в Финляндии, все без исключения, *финансируются только на конкурсной основе*, поддержку от государства получают только те ученые, которые ведут качественные, действительно перспективные исследования. Средства, которые государство выделяет на фундаментальные исследования, в Финляндии распределяет Академия. В саму систему производства и использования новых знаний заложены жесткие стимулы работать на мировом уровне, точнее, быть лучшими. В Финляндии никто не получит финансирование на науку только потому, что он академик, известный профессор или лауреат. Это ничего не значит.

Научные проекты из разряда «впервые в Финляндии» здесь тоже не финансируются. Нет смысла тратить деньги на исследования, которые уже сделаны где-то в другом месте.

Первый и главный критерий – высокое качество научного проекта. Если данный проект недостаточно высокого качества, каким бы актуальным и значимым он ни был, он не будет финансирован.

Что явно отличает финскую систему финансирования исследований от украинской – там никто не накачивает бюджетными средствами институты или лаборатории лишь под предлогом «государственных приоритетов».

Еще одна интересная особенность: куда направить финские деньги, предназначенные для финской науки, фактически решают иностранцы: для экспертизы всех заявок, которые поступают от ученых, Академия привлекает зарубежных специалистов. И как финская наука эти деньги использует – контролируют тоже иностранцы. Таким образом *финское государство постоянно сверяет уровень национальных исследований с мировым.*

В 1995 году Академия запустила программу *Centers of Excellence* (Центры превосходных)⁵⁵. Эти центры представляют собой мини-сети, ассоциации самых сильных и успешных в научном плане лабораторий и исследовательских подразделений

⁵⁵ Centres of excellence in research [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.research.fi/en/resources/centres_of_excellence_in_research.

Финляндии в каждой области знаний. Лучших отбирают по итогам очень строгого конкурса, где решающий голос тоже имеют ученые-иностранцы. Лабораториям, которые прошли этот отбор, на пять лет дается статус «Центр превосходных», очень престижный в Финляндии, и предоставляется дополнительное финансирование. Эти деньги дают ученым возможность рисковать – проверять самые невероятные идеи, и часто случается так, что именно они дают начало новым перспективным исследованиям.

Еще одно звено финской инновационной системы, которое обеспечивает связь между университетами и реальным сектором, – *технический исследовательский центр VTT* (Valtion teknillinen tutkimuskeskus, аналог советских отраслевых НИИ). Центр участвует в кооперации университетских лабораторий и промышленных компаний – помогает им развить лабораторную технологию до такого уровня, чтобы ее можно было применять в промышленных масштабах.

Довести новые знания до уровня новых продуктов и процессов, а также совершенствовать уже имеющиеся технологии центру позволяет его солидная исследовательская база – почти 30 крупных исследовательских кампусов по всей стране и около 3 тыс. сотрудников. Сегодня VTT – один из наиболее сильных в Европе. Его годовой бюджет – около 300 млн. евро. Из них около 30 % – государственные средства, остальные 70 % – деньги частного сектора⁵⁶.

Но сколь бы ни был высок уровень научных исследований, как бы заботливо государство ни поддерживало своих ученых, система не работала бы, если бы не существовало агентства TEKES. Хотя оно и распределяет большую часть средств, выделяемых государством на прикладные исследования, его основная функция – *подталкивать исследовательские подразделения компаний к совместной работе с университетами и научными институтами*, чтобы в такой кооперации создавать новые продукты и процессы.

⁵⁶ VTT overview [Электронный ресурс] // VTT Technical Research Centre of Finland. – Режим доступа: <http://www.vtt.fi/vtt/index.jsp>.

Кроме того, TEKES особо поощряет, а иногда даже требует *создавать разветвленные коллаборации* – чем больше университетов, исследовательских институтов и компаний заявлено в списке участников проекта, тем больше у такого проекта шансов получить поддержку. Тем самым государство добивается, чтобы новые знания и новые технологии, на которые были потрачены бюджетные средства, не «запирались» в какой-либо одной компании или лаборатории, а использовались в экономике страны как можно шире.

Важно для обеспечения инновационности финского образования и то, что студенты и аспиранты имеют *свободный доступ* ко всем авторитетным мировым изданиям научного и научно-технического профиля. Здесь же, в университетских лабораториях, в их распоряжении самое современное оборудование, самые «продвинутые» и дорогостоящие исследовательские установки. Прийти в лабораторию и ставить свои эксперименты можно в любое время дня и ночи: никаких допусков, засовов и сторожей; достаточно вставить студенческую карточку в прорезь электронного замка и – делай науку.

Сейчас, когда маховик инновационного развития экономики уже раскручен, *университеты часто работают с индустрией напрямую*, без участия TEKES. Частный бизнес в Финляндии сегодня заинтересован в сотрудничестве с университетами. Для него это очень выгодно. В процессе совместной работы над проектом компания получает консультации профессоров и научных сотрудников лаборатории – высококвалифицированных специалистов, которые лучше, чем кто бы то ни был, знают, какими возможностями располагает на сегодняшний день мировая наука в данной конкретной области.

Вывод

В формуле финского успеха можно выделить три слагаемых:

- высокий уровень образования,
- конкурсный принцип распределения средств на науку,
- развитая инновационная инфраструктура.

При этом *обеспечение качества инновационного процесса в образовании* Финляндии достигается путем:

- иностранной *независимой экспертизы* мирового уровня при принятии решений фактически по всем основным вопросам,
- создания стабильных и простых механизмов для обеспечения *открытых инноваций*: трансфера знаний среди научных и исследовательских организаций, диффузии инноваций между университетами и промышленностью,
- *интернационализации*: ориентир на мировой уровень исследований и разработок, взаимодействие с международными организациями.

2.5. Опыт Португалии

2.5.1. Проблемы образовательной и инновационной систем Португалии

Если финский опыт интересен для Украины тем, что инновационный рынок в этой стране начинался с отсутствия индустриального базиса и развитой науки, то *опыт Португалии интересен сходными с Украиной условиями развития образовательной системы.*

По сравнению с другими странами ЕС, Португалия имеет особую историю и структуру высшего образования. Основу университетского образования составляют 4 так называемых «старых» университета: Лиссабонский, Университеты Коимбры и Порту и Технический университет Лиссабона.

Все остальные университеты, созданные за последние 10-20 лет, называются в Португалии «новыми». Их создание является результатом осуществляемой в этот период политики диверсификации и децентрализации высшего образования.

Поскольку высшее образование в Португалии бинарное, то проведение научных исследований разграничено между его *двумя подсистемами* (рис. 5):

- политехнические заведения ориентированы на *исследования прикладного характера*;
- университеты осуществляют *фундаментальные исследования*.

Так же, как и в Украине, количество высших учебных заведений Португалии быстро расширялось в 80-е годы в ответ на увеличение числа учащихся. Количество студентов в высших

учебных заведениях выросло с 30 тыс. в 60-е годы почти до 400 тыс. в 2000-м. Расширение высшего образования происходило в основном в частном секторе, и особенно в политехнических подсистемах. Это нашло свое отражение в большом количестве дипломных курсов и учебных программ. В 2004 году общее количество программ бакалавриата составило 1763. Из них 647 были предложены государственными университетами, 58 – католическим университетом, 299 – частными университетами, 532 – государственными политехническими и 227 – частными политехническими учреждениями.

Последующий за этим спад числа учащихся в начале 2000-х привел к заметному дисбалансу между спросом и предложением на образовательные услуги. В результате усиления конкуренции в высшем образовании и появилась необходимость обеспечения образовательных стандартов.

Возникло понимание того, что неконтролируемое расширение в системе высшего образования и, особенно, частного сектора, повлияло на качество образования и несет угрозу для доверия к системе образования в целом.

Это привело Португалию в начале 90-х к консенсусу по созданию национальной системы обеспечения качества образования. Результатом совместной работы международных экспертов из ENQA и португальского правительства стали два важных завоевания:

- научная, педагогическая, административная и финансовая автономия университетов,
- создание национальной системы аккредитации, в рамках которой в 2007 году было создано независимое Агентство по оцениванию и аккредитации в высшем образовании (A3ES), в основу деятельности которого положены руководящие принципы (стандарт ESG) для агентств по обеспечению качества в Европе.

Именно эти две составляющие – автономия университетов и независимое агентство по оцениванию университетов – стали главными «прорывными» элементами в португальском образовании.

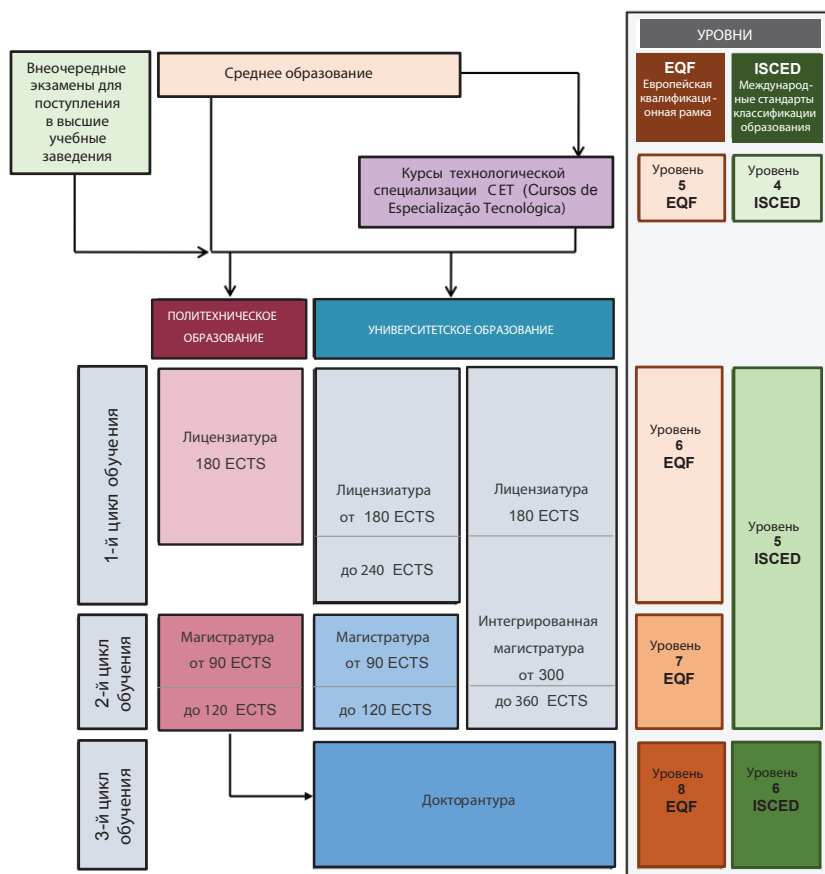

Рисунок 2.5.

Схема португальской системы высшего образования
в соответствии с Болонской системой⁵⁷

⁵⁷ Diagram of the Portuguese Higher Education System according Bologna [Электронный ресурс] // A Direção-Geral do Ensino Superior [Официальный сайт Главного управления высшего образования Португалии – DGES]. – Режим доступа: <http://www.dges.mctes.pt/DGES/pt/AssuntosDiversos/FHEQ/>.

Это и есть то, что позволило португальским университетам (пока – только некоторым из них) показывать хорошие инновационные результаты даже в условиях неблагоприятного инновационного климата.

Инновационная система Португалии базируется на двух ключевых министерствах:

- Министерстве экономики и инноваций,
- Министерстве науки и высшего образования.

Эти министерства отвечают за основные программы, связанные с инновациями. Они разделяют ответственность за работу *Инновационного агентства (ADI)*, которое стало основным органом, отвечающим за реализацию инновационной политики, ориентированной на бизнес, за взаимодействие между университетами и промышленностью.

Объединение по инновациям и знаниям (UMIC) является органом, ответственным за поддержку, осуществление и оценку инициатив в области информационного общества и электронного правительства.

Общие программы по поддержке инвестиционных компаний и модернизации находятся в ведении *Института малого и среднего бизнеса и инвестиций (IAPMEI)*.

Была внедрена в Португалии и *Система поощрения использования промышленной собственности (SIUPI)*, целью которой стала финансовая поддержка использования прав промышленной собственности португальскими компаниями, учеными, научно-исследовательскими подразделениями и высшими учебными заведениями, технологическими и инновационными центрами. Система была создана с целью поощрения патентования, однако стимулирующее значение SIUPI оказалось достаточно низким.

Основным толчком к развитию инновационной политики стал запуск *Технологического плана*. Планом предусматривалось стимулирование создания, распространения, поглощения и использования знаний в качестве рычага для развития динамичной конкурентоспособной экономики. Были определены три направления:

- знания для повышения квалификации граждан Португалии;

- технологии для преодоления научной и технологической отсталости,
- инновации для адаптирования экономической структуры к требованиям глобализации.

Чтобы следить за осуществлением этого технологического плана, были созданы: Межведомственная комиссия (с участием представителей основных заинтересованных министерств) и Консультативный совет (бизнесменов, ученых и политиков).

Однако и до сих пор Португалия не смогла стать инновационно развитой страной (рис. 2.6). Реальный ВВП на душу населения не изменился за последние 10 лет.

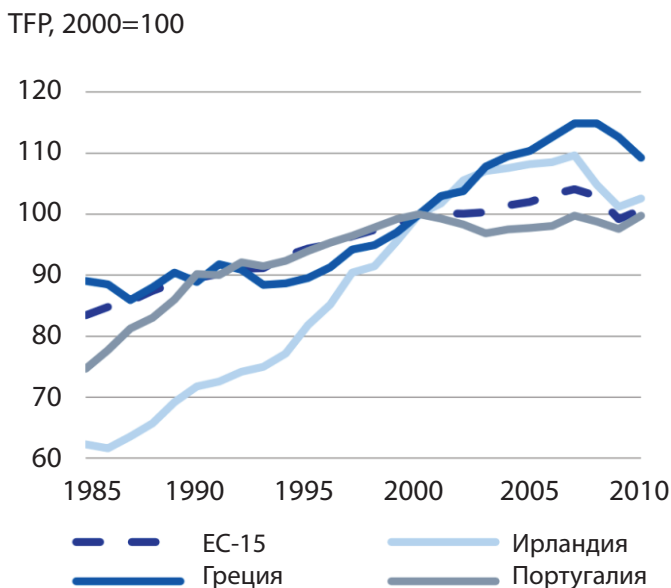
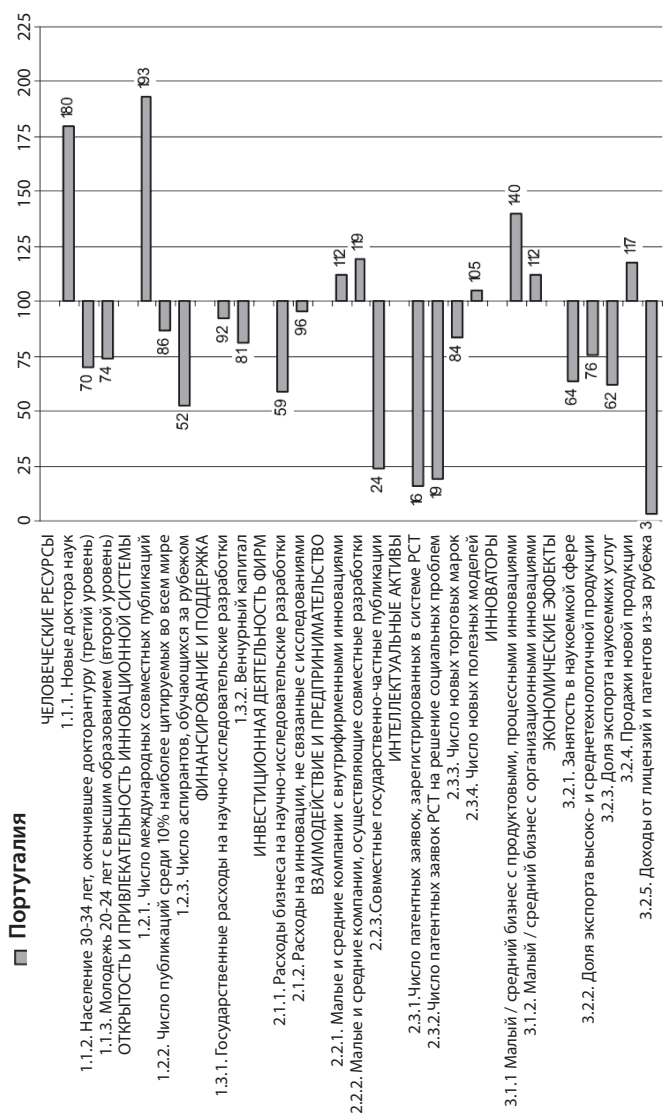

Рисунок 2.6.

Отсутствие технологического прогресса в Португалии с 2000 года (уровень показателя total factor productivity (TFP) на уровне 2000 года принят за 100 %)⁵⁸

⁵⁸ EU Monitor «Greece, Ireland, Portugal: More growth via innovation» [Электронный ресурс] / Deutsche Bank Research. – Режим доступа: http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000283994.pdf. – P. 5.

Значения показателей по отношению к ЕС-27 (ЕС-27 = 100)

Рисунок 2.7. Показатели инновационной деятельности Португалии¹

¹ Источник: Innovation Union Scoreboard, 2011.

По оценкам Информационного табло ЕС, Португалия находится в группе *умеренных новаторов* с производительностью ниже средней. И большинство инновационных показателей государства находятся ниже среднеевропейского уровня.

Сильными сторонами португальской инновационной системы эксперты Евросоюза признают⁵⁹: открытую систему научных исследований, финансирование и поддержку рационализаторов. Слабыми сторонами инновационной системы Португалии являются инвестиции в предприятия, интеллектуальные активы и экономические последствия (рис. 2.7).

В 2012 году Португалия названа среди стран ЕС, которые нуждаются в инновационном развитии⁶⁰. Акцент сделан на необходимости усилить работу в сфере образования. А скудные финансовые ресурсы ЕС советует направить в поддержку функциональных кластеров, например, в автомобильную, фармацевтическую, ИТ-отрасли и альтернативную энергетику.

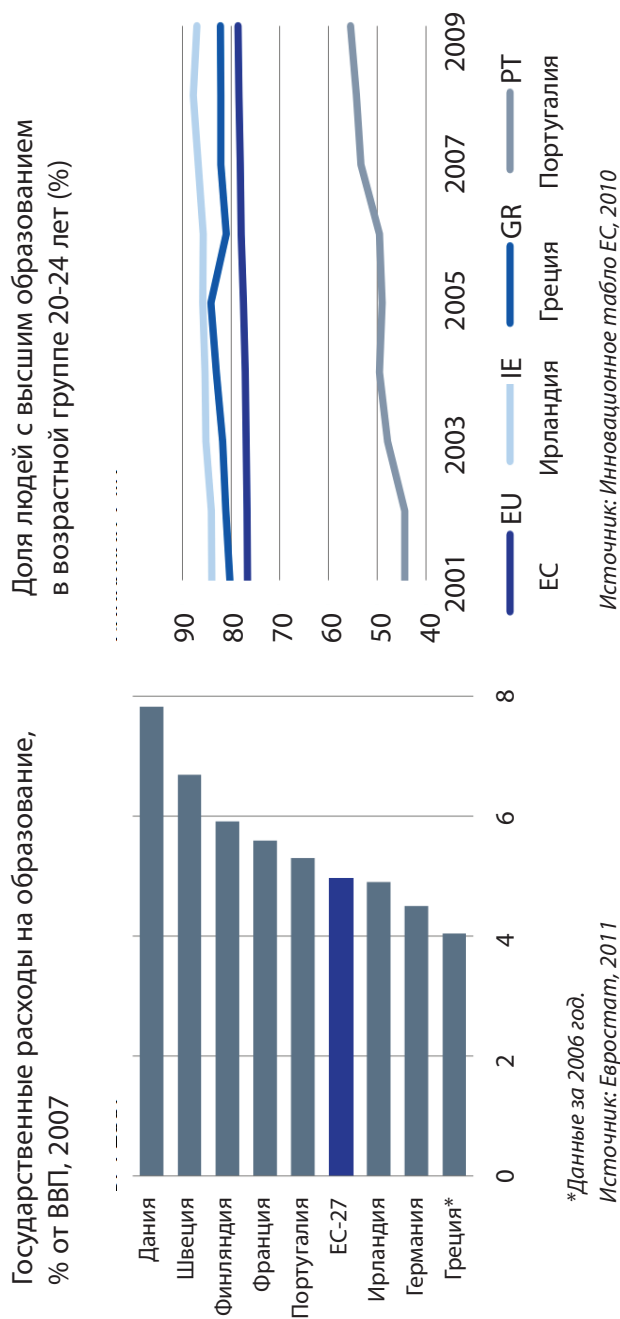
Кроме того, по мнению специалистов ЕС, *инновационная система Португалии имеет существенные недостатки в образовании*. В то время как государственные расходы на образование немного опережают уровень ЕС – в среднем 5 % от ВВП (рис. 8), это не приводит к высокому уровню образования для населения в целом: доля выпускников вузов по-прежнему низкая в сравнении с уровнем ЕС (рис. 2.8).

Это связано с тем, что в Португалии существует большой разрыв в качестве между средним и высшим образованием. Уровень занятости в наукоемких секторах Португалии также остается гораздо ниже среднего показателя по ЕС.

ОЭСР считает, что низкая эффективность образования Португалии, которая не дает достаточного количества образованных рабочих, является одной из основных причин отставания производительности всей страны.

⁵⁹ Innovation Union Scoreboard. – 2011, P. 45 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf.

⁶⁰ EU Monitor: European integration «Greece, Ireland, Portugal – More growth via innovation» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fulleremoney.com/content/2012-01-27/Greece_Ireland_Portugal_More_growth_via_innovation.pdf.

Рисунок 2.8. Показатели эффективности образования Португалии¹

¹ EU Monitor «Greece, Ireland, Portugal: More growth via innovation» [Электронный ресурс] // Deutsche Bank Research – Режим доступа: http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD000000000283994.pdf. – Р. 9.

В Португалии довольно остро стоит *проблема привлечения бизнеса к инновациям*, а также проблема сотрудничества между исследовательскими центрами, университетами и производственными компаниями.

Среди причин этого называют⁶¹:

- недостаточное государственное финансирование для осуществления изменений в традиционном укладе португальской промышленности,
- большая часть португальских фирм – это малый бизнес, и его возможности в инвестировании ограничены,
- большая часть индустриальных исследований фокусируется на краткосрочных целях, долгосрочные научные исследования коммерческим сектором почти не финансируются.

Однако несмотря на довольно критичные оценки со стороны ЕС в адрес способности Португалии к производству нового знания, признаются значительные *успехи страны во внедрении и распространении заимствованных технологий*.

В Португалии количество малых и средних предприятий, работающих с новыми технологиями, выше среднего по ЕС, кроме того, довольно высок уровень затрат на развитие ICT (Internet communication technologies) технологий, а также выше среднего по ЕС количество предприятий, внедряющих не технологические, а организационные инновации, в т. ч. в области менеджмента.

Для преодоления инновационных проблем ЕС рекомендует Португалии уделить внимание совершенствованию инновационной политики, а именно:

- в первую очередь налаживанию связей и сотрудничества между основными игроками национальной инновационной системы,
- повышению качества человеческих ресурсов,
- увеличению эффективности государственного управления.

⁶¹ Ringo, John Decker. The influence of higher education on the national innovation system in Portugal: Thesis (SM in Technology and Policy). – Massachusetts Institute of Technology, 2009. – Р. 35 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.mit.edu/handle/1721.1/53061>.

Вывод

Португальская инновационная система в Евросоюзе – одна из наиболее слабых, ее недостатки в первую очередь связаны с неэффективным государственным управлением и отсутствием налаженного взаимодействия между элементами инновационной системы. Аналогичные проблемы характерны и для украинской инновационной среды.

Что касается образования, то в ретроспективе есть схожие проблемные ситуации – чрезмерный государственный контроль, снижение качества образовательных программ, неконтролируемый рост университетов в 80-90-е годы.

Главное положительное отличие в инновационной составляющей образования Португалии от украинской – это предоставление университетам автономии и создание независимого агентства по оценке университетов.

В результате автономии университеты получили возможность наращивать и реализовывать свой инновационный потенциал, а независимое агентство позволяет отобразить объективную ситуацию и увидеть, куда надо двигаться дальше.

2.5.2. Место и роль университетов в инновационном процессе Португалии на примере Университета Коимбры

То, чего может достичь университет даже в таких сложных образовательных и инновационных условиях, будучи вооруженными лишь университетской автономией и собственным пониманием того, что необходимо делать, свидетельствует опыт Университета Коимбры – партнера проекта.

В 1991 году по инициативе Университета Коимбры был создан Институт Педру Нуниша (Instituto Pedro Nunes, IPN), который должен был способствовать инновациям и передаче технологий между наукой и бизнесом.

Фактически в каждом уважающем себя украинском вузе есть отдел с подобным названием и с аналогичными функциями. Вот только результат у португальского вуза получился иной: в 2010 году IPN занимает первое место в номинации «Лучший научный инкубатор» в престижном международном конкурсе,

организованном Всемирной сетью инкубаторов (WIN)⁶². Победителями прошлых лет этого конкурса всегда были организации с высоким авторитетом и международным признанием: научный парк Цинхуа в Пекине, Oxford BioBusiness-центр, бизнес-инкубатор I3P Туринского политехнического университета, Symbion – Научный парк в Копенгагене и др.

Инкубатор IPN был отмечен среди более чем 50 инкубаторов из 23 стран. Результаты, за которые институт был удостоен премии, – это большая отдача от государственных инвестиций, выживаемость инкубационных компаний, которая превышает 80 %. В совокупности оборот компаний в 2009 году превышал 70 млн. евро, было создано более 1 500 постоянных рабочих мест.

Бизнес-инкубатор – это один из трех «китов», на которых держится инновационный процесс IPN. Институт способствует созданию спин-офф компаний (тех, которые базируются на результатах научных исследований), поддерживает инновационные идеи и развивает технологическую базу, сформированную на основе собственных лабораторий Университета Коимбры, разрабатывает частные R&D проекты совместно с представителями промышленности.

Организационное ядро института состоит из трех взаимосвязанных элементов:

- инкубатор,
- исследовательские подразделения,
- обучение.

Исследовательские подразделения включают 6 лабораторий:

- LAS – лаборатория систем автоматизации;
- LED&MAT – лаборатория одежды, тестирования и материалов;
- LIS – лаборатория информационных систем;
- LEC – лаборатория электроанализа и коррозии;
- LABGEO – геотехническая лаборатория;
- LABPHARM – фармацевтическая лаборатория.

⁶² Best Science Based Incubator Awards [Электронный ресурс] // The Technopolicy Network. – Режим доступа: <http://technopolicy.net/index.php/events/sbi-awards>.

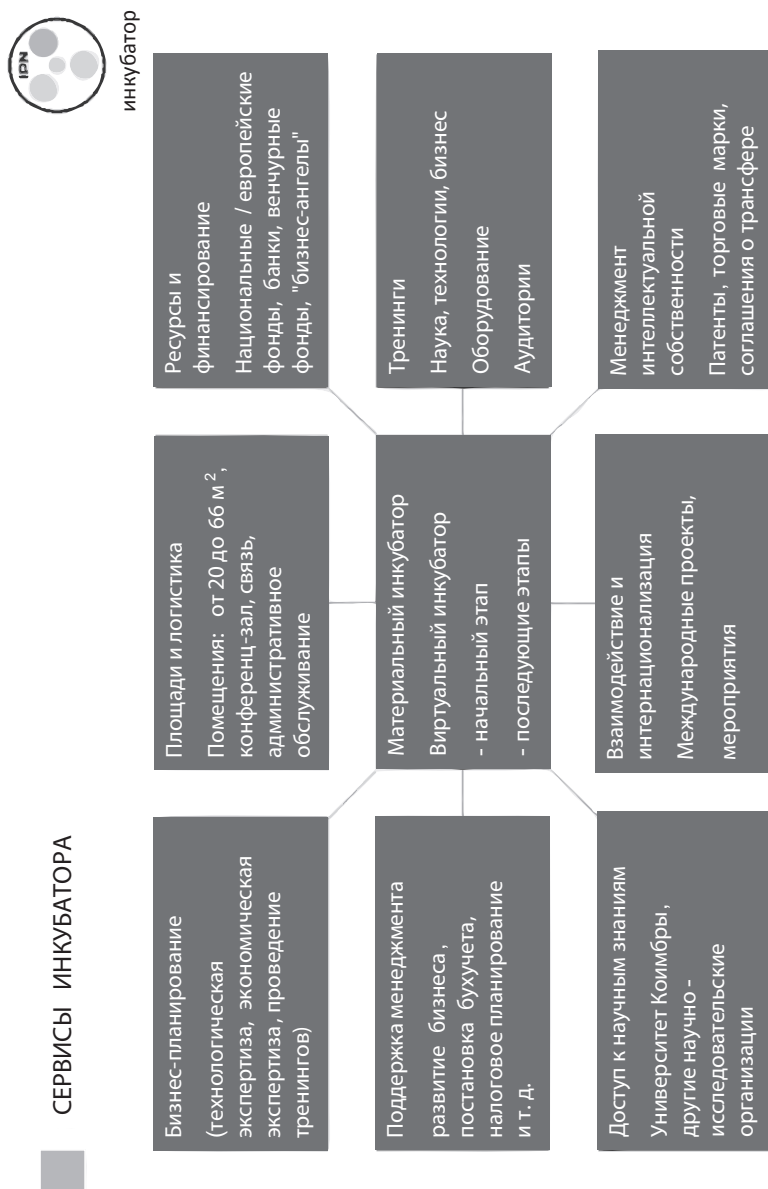

Рисунок 2.9. Услуги, предоставляемые бизнес-инкубатором IPN, Португалия

Лаборатории проводят исследования, имеющие прикладной характер, для самых разных заказчиков. Например:

1. Разработано защитное нетускнеющее серебряное покрытие для металлической тары (решение проблемы, из-за которой произошло снижение португальского экспорта). Данный проект осуществлялся в рамках национальной программы IDEIA;
2. Разработана методика тестирования истирания бумаги при работе принтера на основе методов анализа поверхности бумаги. Данный проект представляет собой индивидуальное решение для отдельного заказчика (Soporcel);
3. Разработка удаленных навигационных систем зондирования водного пространства для повышения безопасности, эффективности и уменьшения экологических воздействий на рыболовство (решение проблемы, которая повышает конкурентоспособность отрасли). Проект осуществлялся в партнерстве с 12 организациями, среди которых – британские, норвежские и польские университеты, ассоциации рыболовства, производителей рыболовного снаряжения и т. д.

Лаборатории IPN с 1994 года осуществляют трансфер технологий, результатами которого стали:

- более 200 договоров по технологическому трансферу,
- более 350 клиентов,
- усиление интернационализации: доля международных проектов увеличилась с 17 % в 2000 году до 43 % в 2010 году.

Другой элемент инновационного института IPN – тот самый *бизнес-инкубатор*, который был создан в 1996 году и признан лучшим в 2010 году. На сегодня инкубатор представлен в виде обычного оффлайн-подразделения, также и в виртуальной форме, его *главная задача – оказывать поддержку бизнесу* как на начальных этапах, так и в последующем развитии (рис. 2.9).

На начальных этапах формирования бизнес-идеи *инкубатор предоставляет инноваторам:*

- помещения для работы (комнаты от 20 до 66 м², конференц-залы, административную и коммуникационную поддержку и т. п.),

- оказывает помощь в составлении бизнес-плана (помощь в обучении, проверка технологической состоятельности и экономической эффективности и т. п.),
- оказывает помощь в управлении (по развитию бизнеса, постановке бухгалтерии и финансового планирования и т. п.).

В дальнейшем спектр помощи инноваторам расширяется. Это:

- предоставление ресурсов для проведения научных исследований (как лаборатории Университета Коимбры, так и других организаций),
- услуги, связанные с организацией взаимодействий, в том числе и международных (участие в проектах, организационная помощь),
- помощь в нахождении финансирования (через португальские и европейские банки, «бизнес-ангелов», венчурные фонды),
- помощь в управлении интеллектуальной собственностью (патентование, заключение соглашений о передаче технологий, оформление прав на товарные знаки),
- обучение и тренинги как по технологическим, так и по бизнес-процессам.

То есть бизнес-инкубатор может сопровождать инновацию в течение всего цикла коммерциализации. Поэтому результаты работы как оффлайновой структуры бизнес-инкубатора, так и виртуального офиса, впечатляют (рис. 2.10–2.11).

За период существования инкубатора с 1996 года достигнуты такие показатели:

- общее количество созданных предприятий – более 150,
- из них более 65 % – это спин-офф компании, созданные по исследованиям Университета Коимбры,
- более 80 % созданных предприятий выживают,
- годовой оборот (по результатам 2010 г.) – 70 млн. евро,
- из них 35 % – экспорт,
- создано более 1500 новых рабочих мест.

Одна из сопутствующих инновационного успеха Института IPN состоит в том, что он широко *использует возможности европейских инновационных сетей* (рис. 2.12.).

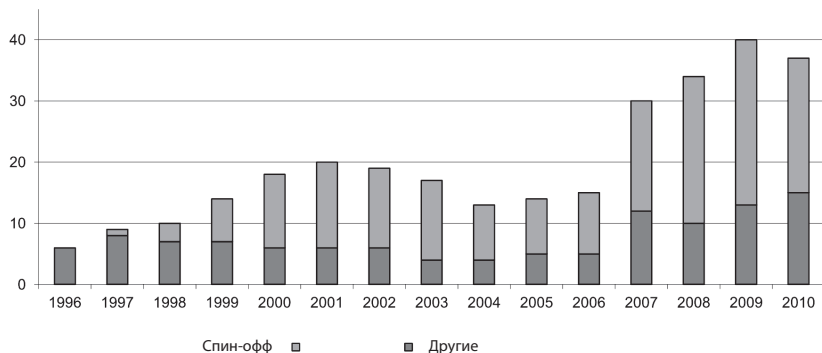

Рисунок 2.10. Количество спин-офф компаний, созданных реальным сектором бизнес-инкубатора IPN, Португалия

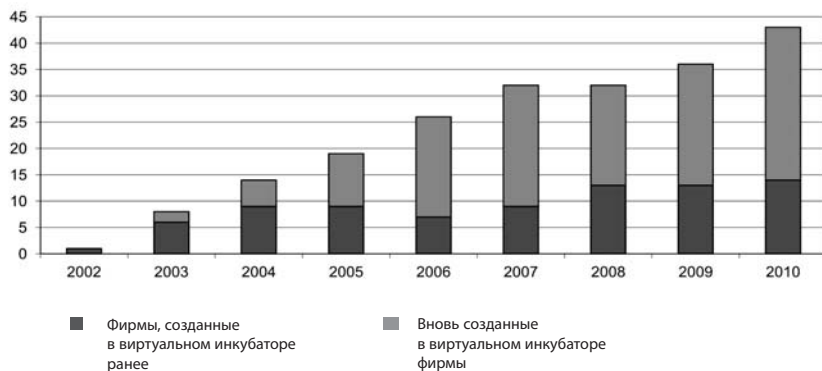
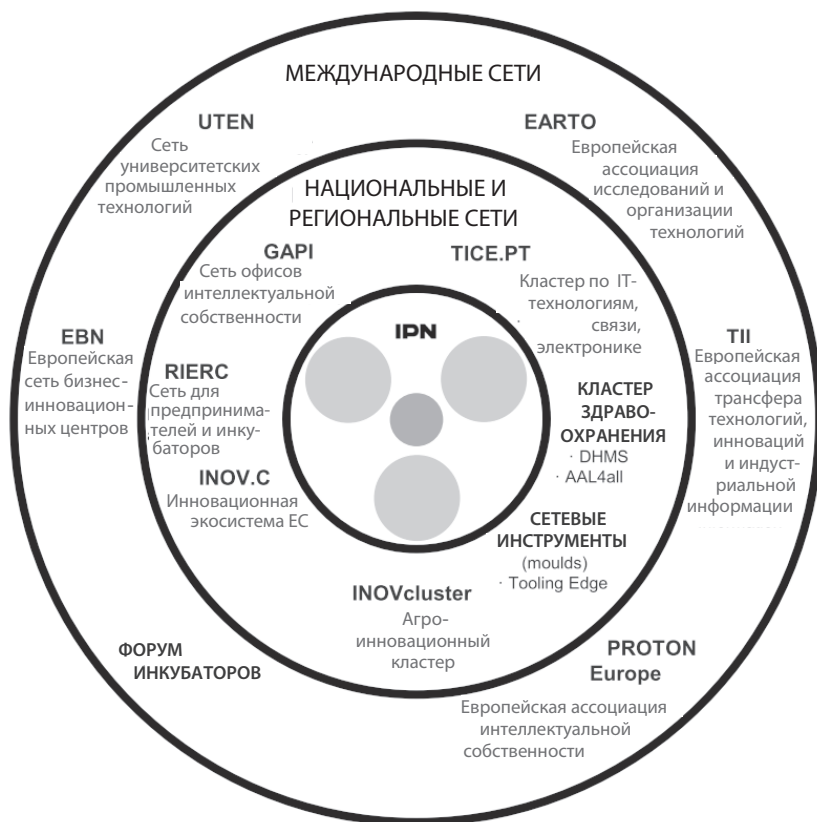

Рисунок 2.11. Количество спин-офф компаний, созданных виртуальным сектором бизнес-инкубатора IPN, Португалия

Среди проблем, над которыми работает IPN и которые определяют его направления деятельности, выделяют следующие:

- как организовать взаимодействие между IPN и предприятиями,
- как привлечь предприятия в бизнес-инкубатор,
- как содействовать региональному развитию,
- как способствовать интернационализации инноваций.

Решение данных проблем требует все новых подходов. Поэтому IPN – это не застывшая структура. Там следуют главному правилу современной экономики: «Кто не двигается вперед – тот двигается назад».

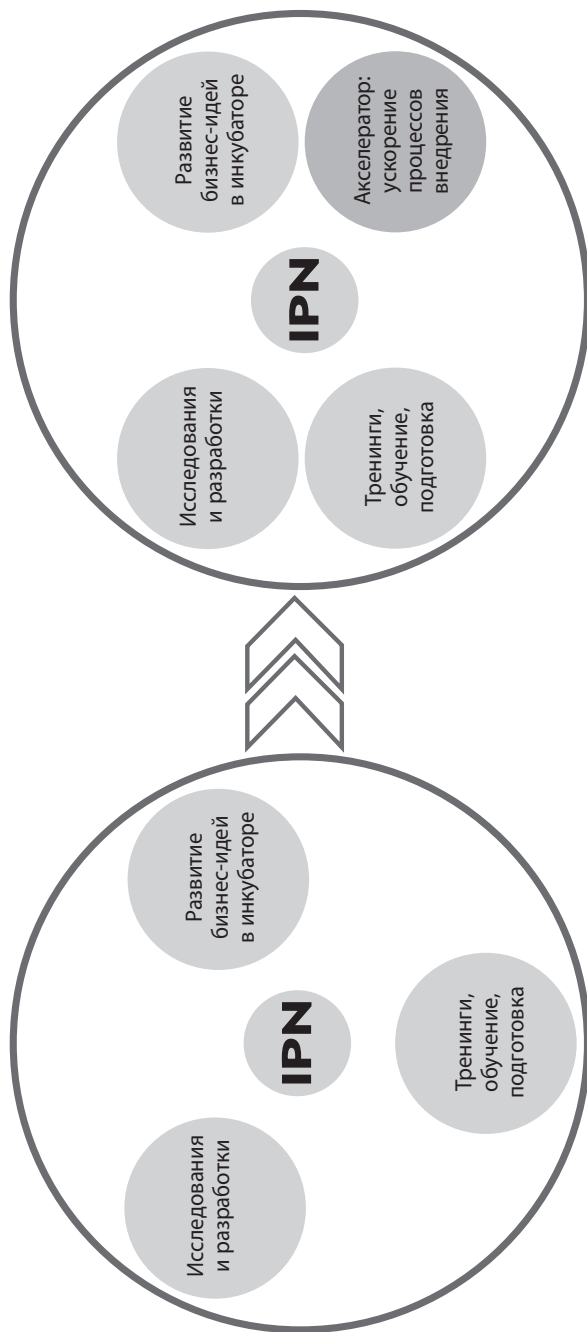

Рисунок 2.13. Перспективное направление деятельности IPN

Следует отметить, IPN – это отдельное структурное подразделение, у которого есть свои цели и задачи. А как обеспечивается инновационная направленность деятельности всего университета, целостное видение инновационной составляющей?

Для формирования инновационной политики Университета Коимбры в 2003 году создан Отдел инновации и передачи знаний DITS. Его функция – предоставление сопроводительных услуг по разработке и продвижению политики Университета в области экономики знаний.

Миссия DITS Университета Коимбры предельно конкретизирована: поднять до международного уровня процесс создания знаний, инновации и предпринимательства Коимбры в сфере здравоохранения, энергетики, информационных и компьютерных технологий и творческой индустрии, чтобы к 2017 году центральный регион Португалии был включен в топ-100 наиболее инновационных регионов Европы по версии Regional Innovation Scoreboard.

Для решения поставленной задачи отдел оказывает поддержку в организации взаимодействий на всех стадиях инновационного цикла.

Инновационный цикл рассматривается как замкнутый, его этапы:

1. Получение новшества (исследовательской идеи).
2. Превращение новшества в бизнес-идею.
3. Разработка бизнес-плана.
4. Создание бизнеса, который генерирует денежные потоки.
5. Направление части денежных потоков от созданного бизнеса в получение новых разработок (в исследования).

Опыт отдела DITS позволяет определить те *рычаги, которые повышают эффективность перехода из одной стадии инновационного цикла в другую.*

Проблема перехода от первой стадии ко второй – поиск бизнес-идей. Для решения этой задачи в Университете Коимбры используют:

- технологическую разведку,
- менеджмент интеллектуальной собственности,
- стимулирующие денежные фонды,

- конкурс бизнес-идей,
- осведомленность в области предпринимательства,
- оценку исследований с точки зрения коммерческих возможностей.

Проблема перехода от второй стадии к третьей – как разработать бизнес-план под бизнес-идею? Для этого можно использовать такие механизмы:

- курсы по предпринимательству,
- конкурс бизнес-планов,
- наставничество,
- РОС (Proof-of-Concept) Fund – пробное финансирование, финансирование пилотных проектов.

Проблема перехода от третьей стадии к четвертой – как создать предприятие? Механизмы, которые можно использовать для этого:

- бизнес-инкубаторы,
- лицензирование интеллектуальной собственности,
- использование «бизнес-ангелов», всевозможные благотворительные фонды и т. п.,
- использование предложений посредников.

Проблема перехода от четвертой стадии к пятой – как сделать, чтобы созданное предприятие стало жизнеспособным и давало денежные потоки? Механизмы, которые можно использовать для этого:

- экономические и финансовые механизмы акселерации бизнеса,
- интернационализация бизнеса,
- бизнес-разведка (маркетинговые исследования),
- проведение собственных научных изысканий для развития бизнеса,
- использование венчурного капитала,
- брокерская деятельность.

Проблема перехода от пятой стадии к шестой – как развить предприятие, чтобы оно обеспечивало инвестирование новых разработок? Механизмы, которые можно использовать для этого:

- технопарки,
- разветвление международной сети,

- FDI (foreign direct investment) – прямые иностранные инвестиции.

Оценка инновационной деятельности является элементом системы внутреннего контроля качества образования Университета Коимбры.

Оценка качества инновационной деятельности базируется на системе мониторинга основных показателей, так называемых *индикаторов эффективности инновационной деятельности*.

Система индикаторов разработана по теории KPI – ключевых показателей эффективности (англ. Key Performance Indicators). То есть эта система оценки помогает университету определить достижение стратегических и тактических целей (табл. 2.3).

Для украинских университетов такой опыт организации может быть очень полезным, поскольку целостной, систематической и регулярной инновационной деятельности украинские университеты не осуществляют.

Многие инновационные инициативы гаснут, поскольку украинский менеджмент не знает, «как это делать».

Однако есть еще более существенное препятствие для применения практики португальского университета в нынешних украинских реалиях. *Все эти механизмы работают лишь в условиях автономии вузов.*

Выводы

Университет Коимбры своей деятельностью доказывает, что можно организовать эффективный трансфер знаний и инновационную диффузию даже в условиях неблагоприятной национальной инновационной среды.

Но только при наличии университетской автономии.

Инновационные структуры университетов должны иметь возможность юридически оформлять взаимодействие с бизнесом. И главное – иметь возможность аккумулировать финансовые ресурсы, полученные от инновационной деятельности, и самостоятельно ими распоряжаться. Только это позволяет «замкнуть» круг инновационного процесса, т. е. получить собственные инвестиции на новые разработки. Указанное отличие – самостоятельность вузов – и является главным препятствием для применения успешного португальского опыта у нас.

Таблица 2.3.

Индикаторы эффективности инновационной деятельности Университета Коимбры

Этап инновационной деятельности	Индикатор	Факт 2011	Эталон		
			2012	2017	2022
«Озарение»	Количество поданных изобретений	43	70	90	110
	Количество поданных грантов	0	7	15	30
	Количество патентов	37	50	70	90
	Количество представленных на конкурсы бизнес-идей	NC	50	70	100
Верификация	Количество разработанных бизнес-предложений	80	200	300	300
Валидация	Количество разработанных бизнес-планов	NC	40	50	60
	Количество вновь созданных компаний	20	50	75	75
	Количество технологий, внедренных в новые компании	13	20	20	20
Создание	Количество лицензий на право интеллектуальной собственности	4	7	10	10

Ускорение	Освоение (% от м ²)	NA	50 %	80 %	95 %
	Количество созданных рабочих мест	NC	650	1000	1300
Развитие	Количество технологий, внедренных в компании с числом рабочих более 250	1	3	5	5
	Количество интернационализированных компаний	1	3	5	5
Переход в состояние развитого бизнеса	Выживаемость создаваемых компаний, %	80 %	70 %	70 %	75 %
	Количество созданных высококвалифицированных рабочих мест	NC	100	100	100
	Объемы продаж (М€)	70	100	200	300
	Доля экспорта в продажах	35 %	40 %	50 %	60 %
	Удовлетворенность региональными инновациями заинтересованных сторон (от 1 до 5 баллов)	NC	> 4,0	> 4,0	> 4,0

В опыте Университета Коимбры примером для подражания может стать:

- *инновационная структура университета* с его отделом DITS (который определяет общую инновационную политику, обеспечивает взаимосвязь подразделений) и отдельным инновационным «ядром» в виде института IPN, который, в свою очередь, включает и исследовательские лаборатории, и бизнес-инкубатор, и тренинг-центр; такое построение оказалось не просто работающим, а очень эффективным, дающим результаты даже в неблагоприятных условиях, поскольку и создание новшества, и инновационная инфраструктура – все есть «на месте», в университете;
- *функциональность* каждого подразделения: нет балласта в виде «раздутых штатов» или бюрократических процедур; персонал всех отделов немногочисленный;
- *постепенное развертывание* инновационной деятельности по принципу «от простого – к сложному»;
- *использование возможностей внешней среды*, что нашло отражение в контактах с разными португальскими и европейскими сетями и, как результат, – вылилось в инновационное взаимодействие;
- *умение понятно и конкретно определить цели* и направление деятельности – с указанием сроков и эталонных показателей.

2.6. Опыт Словакии

2.6.1. Проблемы инновационной системы Словакии

Словакия, будучи одной из бедных стран региона, в результате реформ достигла устойчивого роста ВВП, качественных структурных изменений и роста инвестиционной привлекательности. Основным фактором улучшения экономических показателей стали *реформы 2002-2006 гг.*, направленные на:

- структурные изменения в экономической и социальной системе страны,
- макроэкономическую стабилизацию и удовлетворение критериям конвергенции для вступления в ЕС в 2009 году.

Наиболее важные изменения происходили в рамках:

- налоговой реформы (введение единой ставки налога в размере 19 %),
- реформы бизнес-среды (упрощение условий для предпринимательства),
- реформы социальных и медицинских услуг (в порядке для обеспечения финансовой устойчивости этих систем).

Как и большинство новых государств – членов ЕС, *Словакия развивает инновационную деятельность через создание соответствующей структуры.*

Так, в 2007 году было основано Словацкое агентство по вопросам инноваций и энергетики (SIEA). Однако оно действует лишь как консультативный орган Министерства экономики. Причем до 2007 года эта структура существовала исключительно как агентство по энергетике. Добавление слова «инновации» в названии придало его деятельности европейский оттенок, позволило расширить область деятельности через конкурс проектов на местном уровне (в основном – в сфере энергетики), но не сделало SIEA классическим европейским инновационным агентством (как TEKES в Финляндии). Эта организация не оказывает существенного влияния на формирование целостного инновационного процесса в Словакии.

Инновационную политику определяют такие словацкие организации:

- Государственное управление по развитию инвестиций и торговли (SARIO),
- Национальное ведомство по развитию малого и среднего предпринимательства (NADSME),
- Агентство по вопросам структурных фондов ЕС (SFs Agency) при Министерстве образования: занимается вопросами модернизации системы научных исследований и разработок с целью повышения ее эффективности; поддержки и улучшения инфраструктуры высших учебных заведений; способствует созданию новых инновационных малых и средних предприятий, созданию новых рабочих мест,
- Словацкое агентство исследований и разработок (SRDA): занимается распределением государственных средств на исследования и разработки на конкурсной основе. SRDA

отвечает за научные исследования и содействие развитию во всех областях исследований, в том числе – в области международного научного сотрудничества,

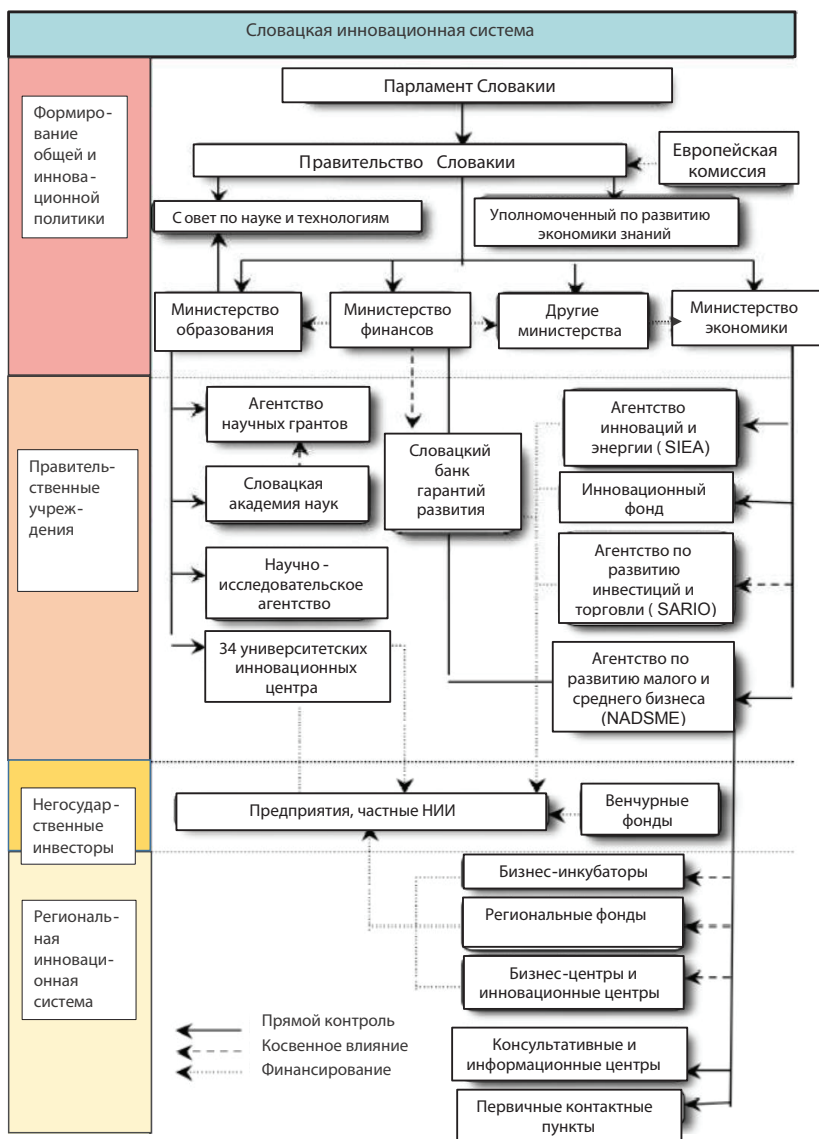
- Словацкий центр науки и технической информации (SCSTI): национальный информационный центр и научная библиотека предоставляет библиотечные и информационные услуги, услуги по построению и обслуживанию информационных сетей. Имеет доступ к Депозитарию библиотек ОЭСР, ЕБРР, Центру трансфера технологий, Центру патентной информации SR – PATLIB, осуществлению национальных и международных проектов (фонды ЕС).

Начиная с 2010 года, проводится работа по созданию Национальной инфраструктуры для поддержки передачи технологий в Словакии – NITT SK. Завершение этой работы запланировано на декабрь 2014 года, бюджет – 8,23 млн. евро. Цель – создание и внедрение национальной системы поддержки результатов исследований, разработок и их применение в социальной и экономической практике.

Структура словацкой инновационной системы представлена на рис. 12.

Реформирование инновационной системы Словакии продолжается, поскольку на данный момент наблюдается низкий уровень инновационной активности. В регионах отсутствует инновационный потенциал: нет технической инфраструктуры, человеческих ресурсов и инновационной поддерживающей сети. Для содействия региональной инновационной системе в данный момент осуществляются попытки реализовать *проект Евросоюза по созданию полюсов инноваций – RICs*⁶³. Это предполагает: инвестирование порядка 150 млн. евро в период 2008-2013 гг., создание потенциала для развития инноваций в малых и средних предприятиях, улучшение связи между деловыми кругами, промышленностью и прикладными научно-исследовательскими организациями и университетами.

⁶³ Building regional innovation centres [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/opencms/information/country_pages/sk/supportmeasure/support_mig_0002?tab=other&subtab=atemplates&query=&country=sk.

Рисунок 2.12. Структура словацкой инновационной системы⁶⁴

⁶⁴ Knowledge Transfer Study 2010-2012. Expert workshop [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://knowledge-transfer-study.eu/fileadmin/KTS/workshop/European/KTS_WS_CZ-SK-HU-SI_2012-04-25_Presentation_J.Turna.pdf.

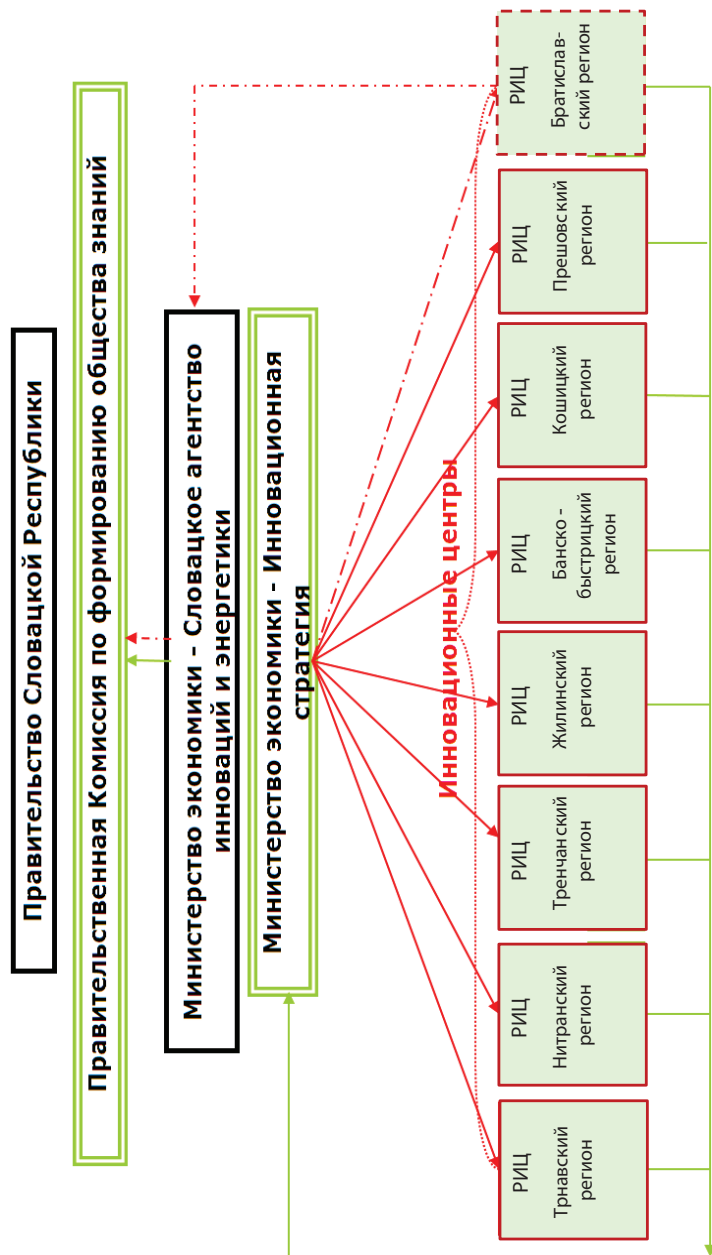

Рисунок 2.13. Развитие сети региональных инновационных центров (RICs)¹

¹ Источник: SARJO, 2010.

В результате планируется создание инфраструктуры из 8 региональных инновационных центров (РИЦ) (рис. 2.13).

Организационные реформы имели определенный успех в 2000-х годах – они привели к макроэкономической стабилизации, повышению темпов экономического роста, укреплению деловой среды, привлечению прямых иностранных инвестиций и повышению производительности труда.

Однако другим результатом реформ оказалось *расслоение экономики*:

- с одной стороны, на территории Словакии успешно функционируют филиалы транснациональных компаний с высоким уровнем производительности,
- с другой, – около 60 тыс. малых и средних предприятий плюс несколько крупных национальных компаний с крайне низкими инновационными возможностями.

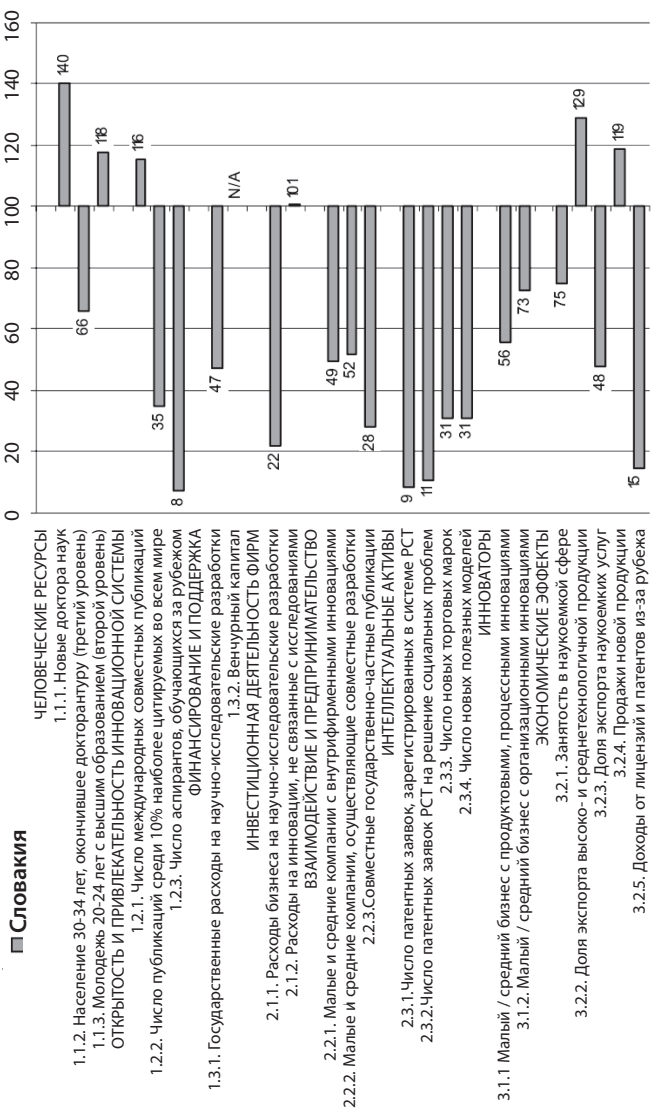
Такая *ситуация способствует доминированию импорта технологий* и резкого падения традиционных внутренних исследований и разработок. В результате интенсивность исследовательской деятельности в Словакии неуклонно снижается с пикового уровня 3,88 % в 1989 году до 0,48 % в 2009 году.

Это резкое падение характеризует научную и технологическую зависимость, которая может поставить под угрозу долгосрочные перспективы роста словацкой экономики, особенно когда ресурсы повышения эффективности через капитальные вложения будут исчерпаны.

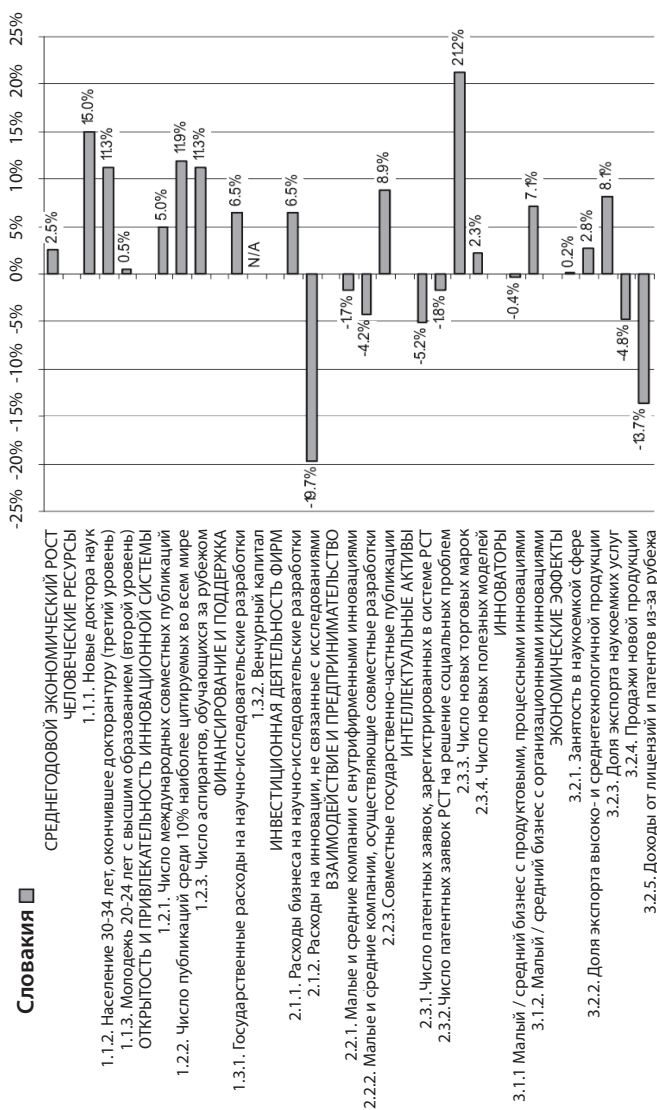
По оценкам Европейского инновационного табло⁶⁵, Словакия является одним из умеренных новаторов с производительностью ниже средней. Страна характеризуется низкой инновационной активностью, с одной стороны, но с другой – хорошими темпами позитивных изменений (рис. 2.14)

Словацкая инновационная система отражает последствия экономических и социальных преобразований, которые произошли в начале 2000-х годов. Они привели к радикальному сжатию

⁶⁵ Innovation Union scoreboard 2011 [Электронный ресурс] // European Commission PRO INNO Europe. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf.

Значения показателей по отношению к ЕС-27 (ЕС-27 = 100)

Среднегодовой прирост индикаторов и среднегодовой экономический рост

Рисунок 2.14. Показатели инновационной деятельности Словакии¹

¹ Источник: Innovation Union Scoreboard, 2011.

этой системы в связи с сокращением государственных и частных инвестиций на исследования и «утечкой мозгов» из государственного сектора. В настоящее время низкий уровень инвестирования сохраняется, что приводит к отсутствию научно-технического обновления производства, усиливает зависимость от международной системы и *препятствует способности экономики создавать, использовать и распространять знания.*

Сегодня системная поддержка инвестиций в исследования и разработки в Словакии может быть получена из нескольких источников.

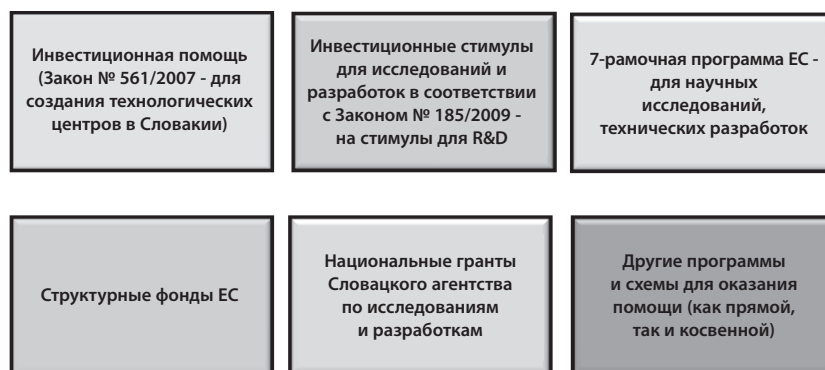

Рисунок 2.15.

*Механизмы финансирования исследований и разработок в Словакии*⁶⁶

Если проанализировать механизм финансирования, то можно увидеть, что в основном действует *система распределения* государственных средств и фондов ЕС. Небольшое разнообразие вносят рамочные программы ЕС, где научные проекты сталкиваются с конкуренцией на международном уровне.

Для того, чтобы исправить эту ситуацию, *Словацкая Республика установила как национальный приоритет повышение интенсивности исследований и разработок до уровня 1 % к 2020 году*, что будет означать перелом в отрицательной 20-летней динамике

⁶⁶ Источник: SARIO, 2010.

этого показателя⁶⁷. Однако для реализации поставленных целей нужны механизмы, основанные на свободе и конкурсном финансировании на международном уровне. А в Словакии, так же как и в Украине, сохраняется государственный механизм управления и финансирования.

2.6.2. Место и роль университетов в инновационной системе Словакии

Так же, как и почти во всех странах бывшего социализма, правительство Чехословакии финансировало исследования Академии наук, университетов, научно-исследовательских институтов промышленности. В результате инновации проходили почти тот же путь, что и в СССР, через отраслевые исследования, заказываемые государством. Фундаментальные исследования проводились главным образом в Академии наук и университетах, прикладные – в технических университетах, отраслевых научно-исследовательских институтах (и даже на некоторых крупных заводах).

В 1990-х годах отраслевые промышленные научно-исследовательские институты исчезли, правительственное финансирование уменьшилось, неопытность и отсутствие европейских контактов не позволили сразу наладить отношения с инновационными структурами ЕС, поэтому получать европейское финансирование было сложно, частные инвестиции были ничтожны. К чему это привело на данный момент?

Сегодня в Словакии насчитывается более 30 университетов (рис. 2.16).

Университетская наука в Словакии испытывает сложности в области разработок и их коммерциализации, характерные для небольших государств постсоциалистического пространства:

- исследования и разработки, в том числе – университетские, – не являются приоритетом правительства; многие политические декларации не реализуются на практике; долгосрочные исследования, финансируемые одним правительством, не поддерживаются после выборов другого правительства;

⁶⁷ Innovation Union Competitiveness report 2011 Overall review of EU Member States and Associated countries [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unic.pt/images/stories/publicacoes5/country_review.pdf.

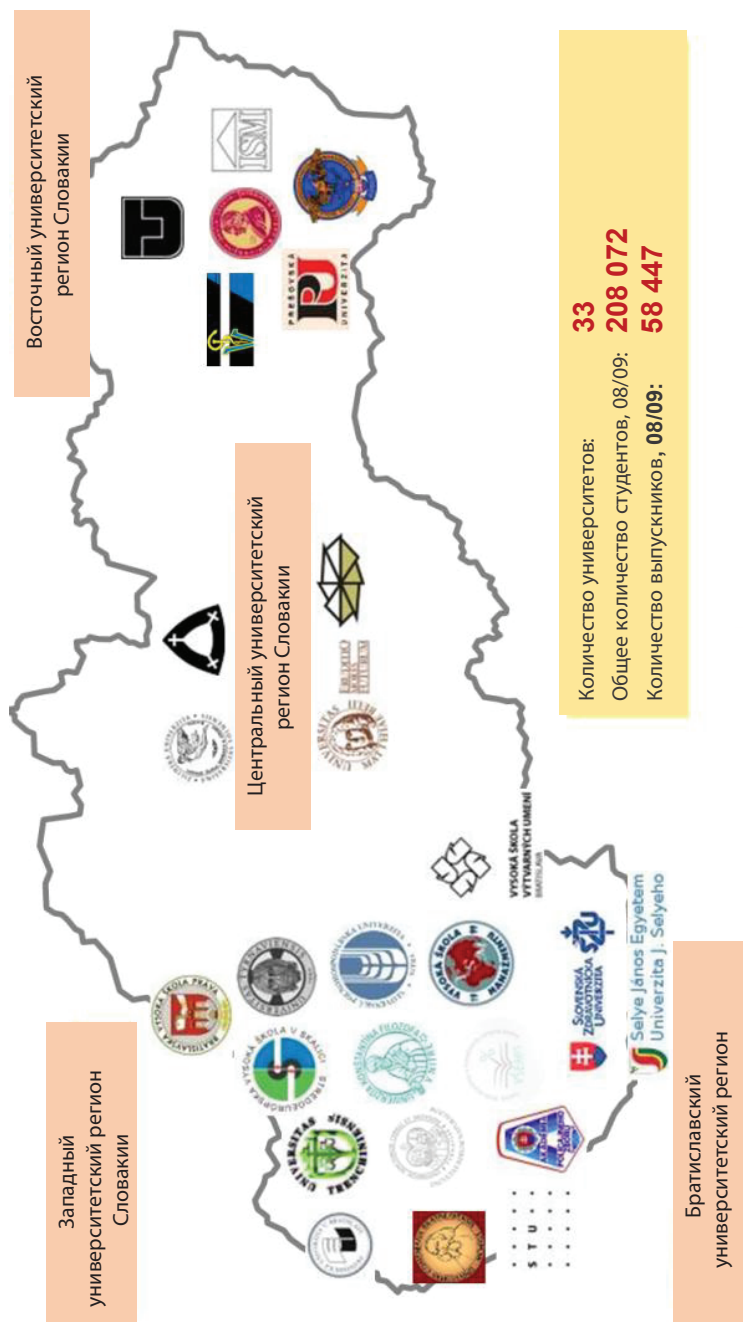

Рисунок 2.16. Университеты Словакии

- низкое государственное финансирование на протяжении десятилетий снижает конкурентоспособность исследовательских групп;
- транснациональные компании, работающие на рынке Словакии, осуществляют большую часть исследований в своих странах;
- компаниям, во-первых, не хватает средств для инновационного сотрудничества с университетами, а во-вторых, они не нуждаются в новых разработках.
- науки, когда традиционная роль технических университетов – прикладные исследования – подменяются формальной публикацией результатов деятельности.

Однако несмотря на все проблемы трансформационного периода, Словакия все же имеет наработки в области инноваций и коммерциализации знаний.

Примеры инновационных предприятий и исследований в сильных промышленных отраслях Словакии:

1. *Самым сильным производственным сегментом Словакии является автомобилестроение, а Центральная Европа – один из крупнейших автомобильных кластеров в мире. Неудивительно, что Словакия занимает 1-е место в мире по производству автомобилей на 1000 жителей.*

Инженерный центр Johnson Controls в Тренчине создан в 2004 году для разработки нового дизайна интерьеров для всех европейских производителей автомобилей (CAD-дизайна и отделки), прототипирования, тестирования сиденья, приборной панели, отделки.

2. *Не менее важным производственным сегментом Словакии является отрасль электроники. Развиваются современные технологии Samsung ЖК-панелей, производство солнечных батарей. В стране есть большие заводы Sony и Samsung. Большие инвестиции в волоконную оптику позволили Словакии занять четвертое место в мире по FTTH-технологиям.*

Центр полупроводниковых приборов в Братиславе является мировым поставщиком высокопроизводительных приборов питания и управления данными ASIC, ASSPs, а также стандартных

полупроводниковых приборов. Результатом работы центра стало создание 30 новых центров разработки продуктов, 12 производственных предприятий, 5 центров технических решений, сертификация по ISO 9001, TS 16949.

Исследовательский отдел *LEONI Autokabel Slovakia Trenčín*: основная продукция – инновационные разработки приборов с кабельными жгутами для автомобильной промышленности.

3. Традиционно сильный сегмент промышленности Словакии – исследование материалов.

Институт технологии SAS в Братиславе: цель – содействие в междисциплинарном исследовании материалов. Работает с десятью партнерскими институтами в Братиславе, в том числе занято около 250 ученых в данной области. Среди направлений исследований выделяют: наноматериалы и нанотехнологии, материалы электроники и электротехнологий, строительные материалы, материалы для экстремальных условий.

Среди потенциальных возможностей Словакии также можно выделить ряд перспективных отраслей с уже состоявшимися «историями успеха»:

1. ICT кластер Словакии представляет собой высококонкурентный сегмент.

Быстрые темпы развития отрасли, расширение беспроводной технологии позволяет охватить большую часть населения.

Ассоциация IT Valey Košice: цели – создание центра передового опыта информационно-коммуникационных технологий в Восточной Словакии; создание информационного общества и общества знаний, создание коммуникационной платформы между государственной администрацией, деловыми кругами и образовательными учреждениями, что приведет к ускорению развития отрасли IT в регионе. Основные участники IT Valey в Кошице: Технический университет в Кошице, Университет Павла Йозефа Шафарика в Кошице, T-Systems Словакии, NESS Словакии, Siemens PSE, Cisco Systems Словакии, Microsoft Словакии, Словацкая Telecom и т. д.

Исследовательское подразделение Siemens основано в 1991 году, включает в себя 4 центра разработок в Словакии (Братислава, Кошице, Жилина, Пьештяни) и является крупнейшим центром

по разработке программного обеспечения в Словакии. Специализируется на развитии связи и медицинских технологий.

BSH Michalovce: разработка и производство двигателей для бытовой техники (центр разработки в Кошице) в собственной лаборатории. Проводят испытания двигателей в сотрудничестве с Техническим университетом города Кошице.

ESET-компания: основана в 1992 году, является ведущим в мире производителем программного обеспечения безопасности. ESET – лидер рынка проактивного обнаружения компьютерных угроз. ESET находится в Братиславе, имеет филиалы в Праге (Чехия), Бристоле (Великобритания), Буэнос-Айресе (Аргентина), Сан-Диего (США), и работает более чем в 160 странах мира. По данным Deloitte Technology Fast рейтинга топ-500, фирма входит в число 500 самых быстрорастущих технологических компаний в Европе, на Ближнем Востоке и в Африке.

2. Другим потенциально привлекательным сегментом является *энергетика и возобновляемые источники энергии*. В Словакии атомная энергия составляет 44 %, тепловая – 38,5 % и гидроэлектростанции – 17,5 %.

В Словакии проводится комплексное изучение возобновляемой энергии, так как есть возможность сосредоточить разные геологические исследования на небольшой площади. Высокий уровень лесоразведки, большие возможности для ГЭС. В 2007 году обнаружен новый источник геотермальной энергии с потенциалом в 5538 МВт.

Ядерная энергетика пришла в Словакию вместе с первой АЭС в 1957 году. Работают 4 реактора (1760MW), 3 реактора нового поколения разрабатываются. Современные исследования в области ядерного деления проводятся институтом VUJE.

VUJE – Научно-исследовательский институт ядерной энергии, Трнава. По сути это инжиниринговая компания, которая выполняет проектирование, поставку, внедрение, проведение научно-исследовательских и учебных мероприятий, в частности, в области ядерной и обычной энергетики.

Таким образом, Словакия – это страна с большим инновационным потенциалом, а сферы производства, где страна имеет конкурентные преимущества, являются перспективными.

Однако все рассмотренные инновационные структуры промышленности имеют слабые связи с университетскими исследованиями. Здесь явно просматриваются те же «симптомы», что и у украинского треугольника знаний: есть университеты, есть инновации и промышленность, но прочной взаимосвязи между ними нет. Они функционируют достаточно обособленно. А те примеры сотрудничества (как, например, BSH Michalovce и Тьюк) – это исключение, а не правило.

Сейчас в университетах Словакии *приходят к пониманию важности инноваций и коммерциализации результатов научных исследований*. Начали создаваться (или модернизироваться) инновационные центры и технологические инкубаторы при университетах, например:

- университетский технологический инкубатор (InQb) при Словацком технологическом университете в Братиславе,
- центр инноваций, передачи технологий и защиты интеллектуальной собственности при Техническом университете в Кошице (UCITT),
- инновационный центр Microsoft (UMB) при Университете Матей Бела в Банской Быстрице и др.,
- Словацкий производительный центр (SLCP) при Университете Жилина с научным и технопарком и т. д.

Среди партнеров проекта – Технический университет в Кошице (Тьюк). В его долгосрочной стратегии важное место занимает улучшение исследований и разработок на основе сотрудничества с промышленными предприятиями в Словакии и за рубежом.

С этой целью было *инициировано создание нового центра, UCITT* (центр инноваций, передачи технологий и защиты интеллектуальной собственности), который должен объединить ряд инновационных структур: научно-технологический парк Techni-Com и Hi-Tech инкубатор. В настоящее время осуществляется строительство UCITT на территории кампуса Тьюк при поддержке Европейского фонда регионального развития.

Основная задача UCITT заключается в содействии эффективному, взаимовыгодному и разностороннему сотрудничеству между специалистами академических областей и производственной отрасли. Улучшение условий для инноваций и передачи технологий

будет способствовать росту региональной и национальной экономики.

Проект предназначен для обучения на рабочем месте. Планируется предоставление консультаций и услуг:

- поддержка прикладных исследований за счет государственных средств (Kega, VEGA и т. д.),
- сотрудничество с производством (прикладные исследования, общественная деятельность и т. д.),
- защита прав интеллектуальной собственности (трудовая, экспертная, юридическая консультация по вопросам авторского права, патентов и т. д.),
- развитие человеческих ресурсов,
- маркетинг.

Открытие UCITT планируется на конец 2012 года. Его концепция и положение в цепочке создания стоимости связано с созданием TechniCom-парка при поддержке нескольких последующих проектов:

- VUKONZE-центр – научно-исследовательский центр для эффективной интеграции возобновляемых комбинированных энергетических систем;
- KC ZATIPS-центр – центр Компетенций и Знания технологий применительно к инновациям производственных систем в промышленности и сфере услуг;
- VRS Засс-центр – центр разработки и реализации сырья и лечения.

Эти проекты должны создать структуру для развития TechniCom-парка и активизируют существенное инновационное сотрудничество, передачу и реализацию совместных проектов в сфере услуг с компаниями, такими как CM3 Елшава, ZTS-вуз Кошице, T-Systems Словакии, ELCOM, ANTIK Telecom, СПЭ SK, ITKON, IPM-решений и IT-долина Кошице.

Выводы

Инноватика Словацких университетов по состоянию дел ближе всего к ситуации в Украине.

Похожая история развития инноваций в советское и постсоветское время. Тот же принцип организации инновационной

деятельности, когда главное – задекларировать направление движения и создать целый ряд структур, в основном – государственных и в основном – с консультативно-контролирующей функцией.

Те же проблемы финансирования – в основном оно происходит как распределение государственных средств (здесь, правда, есть специфика – добавляются и средства из фондов ЕС), которых крайне не хватает. А частное финансирование затруднено: транснациональные корпорации не хотят финансировать, а национальный производитель – не может.

Тот же вектор развития – по лучшим мировым инновационным примерам создаются технопарки и бизнес-инкубаторы. Правда, в отличие от этих лучших примеров (где создание начиналось «снизу – вверх» и только потом получало государственную поддержку), в Словакии, как и в Украине, новые инновационные структуры создаются по принципу «сверху – вниз».

Не удивительно, что в результате в активе обеих стран – низкий уровень инновационности. Хотя Словакия, конечно, демонстрирует лучшие результаты: если Украина – в группе начинающих новаторов, то Словакия – группой выше (умеренный новатор). Однако не следует забывать, что вступление в ЕС все же позволило Словакии получить определенный доступ и на рынки, и к финансированию, и к сетям.

Что касается инноваций как элемента треугольника знаний, то одинаковые словацко-украинские симптомы оказались связаны с одинаковой инновационной «болезнью» систем высшего образования – это *отсутствие университетской самостоятельности и отсутствие независимого органа по обеспечению качества образования*.

Общие выводы по разделу

1. Изучение опыта партнеров проекта позволило убедиться в том, что инновационный успех приходит не с ростом финансирования, не при увеличении инновационных организаций и инфраструктуры, не с принятием массы законов и нормативных документов, и даже не с налоговыми льготами. Все это – важные факторы, но они являются сопутствующими, изменяющими скорость инновационного процесса, а не создающими его.

2. Во всех случаях, когда есть положительный опыт инновационной деятельности, будь то на государственном уровне (как в Финляндии) или на уровне университета (как португальский бизнес-инкубатор), он базируется:

- на свободе деятельности, автономии университетов (для инновационной деятельности первоочередное значение имеет юридическая и финансовая самостоятельность),
- на конкурсном финансировании на уровне международных требований.

3. Автономия университетов при наличии организации независимого оценивания их деятельности – это та почва, которая позволяет развиваться инновационной деятельности в университетской среде. Причем развиваться на хорошем конкурентном уровне.

Если проанализировать все рассмотренные примеры, то настоящая «живая» инновационная инициатива всегда зарождается по принципу «снизу – вверх», задача государственных структур – поддерживать, а не создавать инновационный процесс. Не получается административными мерами обеспечить качественный инновационный прорыв в открытой среде.

4. Финансирование инновационной деятельности по традиции считается самым большим вопросом инновационного процесса в Украине. Но ведь когда Финляндия только начинала выстраивать свою, образцовую на данный момент, инновационную систему, разве располагала она большими финансовыми средствами? Разве португальский бизнес-инкубатор получает государственное финансирование? Все его средства – это то, что приносит коммерциализация разработок, и только.

Заведомо тупиковый путь – пытаться «выбить» избыточное финансирование и считать, что от этого появятся инновации.

Правы сторонники такой точки зрения только в одном: финансирование действительно играет решающую роль в организации инновационного процесса, но не его количество, а то, как оно организовано. Только конкурс, прозрачный, беспристрастный, на уровне международных требований – и тогда финансирование становится действенным инновационным стимулом. А распределение бюджета местными чиновниками, даже если и объявлен

конкурс, но его результаты не вызывают доверия, – это не только не стимулирует, но и убивает всякую настоящую инициативу.

5. Интернационализация является еще одним важным европейским уроком. Нет смысла замыкаться в рамках собственной экономики, решая задачи, которые в мире уже давно имеют эффективные решения. Нет смысла финансировать проекты, исходя только из их актуальности для государственных интересов, без учета качества такого проекта. Нет смысла ограничивать свою деятельность только национальными разработками. Нет смысла, потому что даже самая мощная корпорация не может конкурировать с «мировым разумом». Открытость инновационной деятельности не приводит к проблемам, она их вскрывает, показывая разницу (зачастую – гигантскую) между уровнем данного исследования и мировым уровнем. Поэтому боязнь выхода за пределы национальной экономики со стороны неконкурентоспособных организаций вполне понятна.

Но ведь интернационализация не только создает условия для жесточайшей конкуренции, когда выживает сильнейший. Открывается и исследовательское пространство, доступ к информации, возможность взаимодействия, что значительно усиливает конкурентные преимущества небольших организаций, создавая синергетический эффект. Эту особенность поняли и используют такие мощные инновационные державы, как США и Япония, в этом направлении действует и ЕС.

6. Опыт Финляндии для Украины интересен тем, что инновационная система в этой стране создавалась в условиях, ничуть не лучших, чем сейчас в Украине. Этот опыт позволяет ответить на один из самых сложных вопросов – с чего начать? В Финляндии началом инновационного прорыва стал диалог власти с бизнесом. Не формальный, не бюрократизированный, а по существу. Он и позволил определить те сферы, которые стали приоритетными для развития и бизнеса, и образования, и исследований.

Другим хорошим уроком можно считать то, как финны решили проблему об одновременном развитии и бизнеса, и образования. Действительно, развивать что-то одно бессмысленно, а на все сразу не хватает средств. Выход был найден в кластеризации и в узкой направленности финансирования в наиболее

конкурентоспособные отрасли. И только когда разработки стали приносить денежные потоки, появилась возможность расширить сферу научных интересов.

Уже общепризнанным является тот факт, что формирование кластеров оказывает большое влияние на снижение транзакционных издержек и совершенствование обмена знаниями.

Третьим, крайне важным для Украины, примером можно считать то, как обеспечивается непредвзятость и мировой уровень оценки инновационной деятельности, проектов, университетов. Коррупционные схемы и бюрократия в Украине – не просто помеха инновациям, они подменяют собой инновационную деятельность и тем самым сводят ее на нет. Оказывается, этот гордиев узел можно разрубить несложным механизмом привлечения международных независимых экспертов, использованием открытых, доступных и беспристрастных источников информации (современные интернет-технологии позволяют решить эту задачу).

Четвертое, на что нельзя не обратить внимания, – это сочетание интернационализации инновационной деятельности и национальной специфики. Финнам так удачно удалось вписать в международный контекст и природно-отраслевые возможности своей экономики (для сравнения – Карельский край обладает сходными природными условиями, но его уровень развития нельзя даже сравнить с финским), и ментальность: национальную особенность уметь принимать коллективные решения они сделали стратегическим преимуществом.

7. Опыт Португалии демонстрирует другие возможности – на уровне отдельного университета. Это контраргумент тем, кто считает, что университет сможет заниматься инновациями и их коммерциализацией, если только в стране развита инновационная система и созданы благоприятные экономические условия.

Университету Коимбры в Португалии понадобилась лишь университетская автономия, инициаторы и поддержка на уровне администрации университета. Для украинских вузов будет полезно познакомиться со структурой инновационных подразделений этого университета, где собраны вместе и лаборатории, и бизнес-инкубатор.

8. Опыт Словакии подтверждает, что у стран, которые были построены по принципу плановой экономики, объективно возникают сложности при внедрении в мировое исследовательское пространство. Самое главное в таких ситуациях – наладить взаимодействие между элементами треугольника знаний, обеспечивая трансфер знаний и коммерциализацию результатов исследований.

9. Еще один интересный вывод можно сделать при ознакомлении с европейским опытом: когда действительно есть настрой на решение проблемы, то формулировка целей и задач происходит просто и конкретно, разрабатываются несложные, но действенные механизмы. Все работающие инновационные механизмы при их изучении были понятны, функциональны, логичны. Но там, где нет результатов, есть сложно сформулированные стратегии, запутанно построенные механизмы с непонятными дублирующимися функциями. Поэтому важно качество работы оценивать по результату. Результатом инновационного элемента в треугольнике знаний является эффективность «перетекания» знаний из лабораторий в производство. Следовательно, результат университетских инноваций находится не в университете, а на производстве. На достижение этого результата и надо ориентировать инновационную деятельность вузов.

3. Рекомендации по обновлению системы обеспечения качества инновационной составляющей высшего образования Украины

*Человек, который почувствовал ветер перемен,
должен строить не щит от ветра, а ветряные мельницы.*

Стивен Кинг. «Мертвая зона»

3.1. Европейские подходы к преодолению инновационного кризиса и рекомендации по их применению в Украине

Для решения собственных инновационных проблем ЕС акцентирует внимание на целом ряде мероприятий.

Одно из последних исследований в этой области выполнено Джейм Ниббе, руководителем направления по развитию бизнеса компании «Эрнст и Янг» в регионе EMEA (Европа, Ближний Восток, Индия и Африка), который совместно с брюссельским Центром европейских политических исследований (CEPS) изучил мнения отраслевых экспертов о развитии инноваций в ЕС⁶⁸. В результате были сформулированы те изменения, которые могут сделать инновационную европолитику более гибкой и динамичной.

Эти рекомендации имеют несомненный интерес и для Украины, поскольку во многом перекликаются с украинской инновативной проблематикой. Предлагаемые подходы, очерчивая перспективные направления развития европейского инновационного процесса, можно принять и как украинский вектор развития.

Следует, однако, иметь в виду, что, если европейские проблемы – это проблемы равноправной конкуренции, то Украина только делает попытки (причем зачастую – неэффективные) участия в инновационном процессе.

⁶⁸ По материалам Отчета компании «Эрнст и Янг» «Инновационная политика будущего: Политика ЕС в области инновационного развития должна поддерживать экономический рост» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/\\$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf).

Кроме того, проблема инновативности в нашем исследовании рассматривается как одна из составляющих обеспечения качества образования. Поэтому, соглашаясь с необходимостью коренных изменений инновационной среды в целом в Украине, уделим основное внимание лишь одному из ее элементов – инновационной составляющей образования.

Рассмотрим возможность применения «рецептов» европейской инновационной политики к обеспечению инновационного качества украинского образования.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Создание надежной платформы для проведения постоянных консультаций по индустриальным вопросам с заинтересованными сторонами.

Основа такой платформы – новые интернет-технологии (вплоть до создания Википравительства). Это поможет лучше сориентироваться в динамично меняющейся инновационной среде. Современные сложные понятия, например, важнейшие прорывные технологии (key enabling technologies или KETs), могли бы со временем быть адаптированы с учетом такого информационного обмена.

Одна из болевых точек украинского треугольника знаний – то, что его непосредственные участники не вовлечены в процесс прогнозирования и принятия решений.

За несколько десятилетий не был сформирован механизм участия. Чиновничий аппарат, который взял на себя функции управления инновациями, уничтожает всякую инициативу.

Поэтому создание дополнительных комитетов и т. п. лишь усугубит ситуацию.

Европейский механизм интернет-демократизации может стать чуть ли не единственным выходом из замкнутого круга украинской бюрократии.

Задача вполне выполнима, учитывая, что среди всех негативных показателей инновационного развития Украины один из немногих, которые находятся на достойном уровне, – это развитие области информационно-коммуникационных технологий.

Чтобы сформировать «план инноватизации» украинского ВО, нужно прежде всего организовать диалог с промышленностью. А интернет-платформа позволит вовлечь всех заинтересованных лиц и сделать этот процесс демократичным.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Повышение эффективности процесса передачи технологий в Европе. Существует огромный разрыв между США и Японией, с одной стороны, и Европой, с другой стороны, в области передачи технологий и знаний, особенно между университетами и промышленностью. *Европе нужен больший потенциальный спрос на создаваемые университетской наукой инновационные продукты.*

Это требует:

- большей юридической определенности и деловой среды, создающей более благоприятные условия для привлечения совместных инвестиций,
- трансформации функций европейского правительства в рамках государственно-частного партнерства из командно-контрольных (т. е. функций регулятора) во вспомогательные и соинновационные,
- создания инновационных платформ и формирования открытой среды,
- благоприятного взаимодействия для малых и средних предприятий.

Разрыв в области передачи технологий между Украиной и Европой на порядок больше, чем между Европой и США. И уж если у Европы проблемы трансфера знаний вызывают беспокойство, то Украине пришла пора бить тревогу.

Все то, что необходимо предпринять Европе для повышения эффективности инновационного трансфера, в Украине уже давно стало болевыми точками и требует срочного решения.

В частности, *барьерами для взаимодействия университетов и бизнеса в Украине являются:*

- юридическая неопределенность такого взаимодействия, в первую очередь, – административная и финансовая несамостоятельность вузов,

- командно-контрольные функции фактически всего государственного аппарата и, прежде всего, Министерства образования.
- *Украинским вузам нужна от МОН не контролирующая надстройка, а сервис!*
- замкнутость процессов ВО и закрытость процедур оценки качества,
- отсутствие взаимодействия не то что с малыми предприятиями, а с производством в принципе (это усугубляется и тем, что у малых предприятий в Украине есть свои, не менее болезненные проблемы).

То, что Европа ориентирует свою инновационную политику в сторону децентрализации и открытой среды, для Украины должно стать еще одним сигналом к срочному решению указанных проблем!

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Использование сетевых возможностей. Во многих отраслях использование сетей стало основным методом инновационного развития. При этом творческий подход и сотрудничество как факторы инновационного развития имеют большее значение, чем рынки капитала и конкуренция.

В настоящее время инновационная политика ЕС основана не на концепции использования сетевых возможностей, а на финансовой поддержке кластеров (центров развития), сконцентрированных в нескольких регионах.

Вместе с этим на фоне информационной революции концепция кластеров уступает место более широкой модели, основанной на формировании сети кластеров или *сети инноваторов, которые обмениваются частью результатов НИОКР*, используют сетевой эффект и экономию масштаба для маркетинга продукции.

Украинское ВО страдает от отсутствия инновационной среды, в которой могли бы «взращиваться» новые знания.

Европейский опыт говорит о том, что территориальный принцип организации инновационной среды, который еще десятилетием раньше обеспечил инновационные прорывы ряда стран, в современных условиях мобильных сетевых возможностей

становится менее эффективным. На первый план выходит сетевой принцип организации.

Может, и Украине, которая уже много лет героически пытается создать всяческого рода «наукограды», пересмотреть свой слегка устаревший подход к обеспечению инновационной среды?

Безусловно, развивать технопарки в Украине нужно, но лишь в тех единичных случаях, где действительно у Украины есть конкурентные научно-технические «прорывные» разработки (например, Институт Электросварки им. Е. О. Патона).

Искусственное создание «силиконовых долин», да еще и по принципу «сверху – вниз» – это заведомо неверный шаг. Плюс к этому в Украине:

- отсутствует индустриальная основа для разработки и внедрения инноваций, технологическая база устарела,
- хронически не хватает бюджетных средств на финансирование таких дорогих проектов, а бизнес вообще не мотивирован к участию в технопарках.

И если для ЕС актуально формирование сетевых сообществ, то для Украины это, опять-таки, может стать чуть ли не единственной возможностью *организовать эффективную инновационную среду на уровне мировых стандартов.*

Это может сработать, особенно на начальных этапах, так как:

- организация интернет-взаимодействия обходится дешевле, чем выстраивание физического пространства,
- сфера IT – это одна из немногих отраслей, которая в Украине находится на уровне, сопоставимом со среднеевропейским,
- интернет-коммуникация наименее забюрократизирована и обеспечивает свободу перемещения информации в процессе исследований, а также позволяет максимально проинформировать общественность о результатах исследований и разработок,
- так легче всего обеспечить интернационализацию инновационного процесса в образовании.

Ведь не зря украинский бизнес в последние несколько лет начал создавать стартап-инкубаторы именно в сфере IT и именно через интернет-ресурсы.

По всей видимости, эта тенденция, актуальная для Европы, еще более актуальна для Украины.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Инвестиции в инновационные платформы. Инновационную политику удастся объединить с промышленной политикой при комплексном подходе к формированию новой платформы развития, причем инвестиции в создание такой платформы начинаются с разработки стратегии.

Растущее значение рынков, обладающих сетевым эффектом, в отраслях, отличающихся высокой степенью стандартизации, говорит о том, что победителем окажется тот, кому удастся решить дилемму курицы и яйца, характерную для таких рынков.

Прежде чем приступать к регулированию рынков либо проводить нецелевые мероприятия, ответственным за принятие решений лицам следует изучить отличительные особенности их экономики.

К чему привел украинский опыт создания инновационной модели развития экономики на базе устаревшей промышленности, можно увидеть уже сегодня.

Украина, одна из самых промышленно развитых республик Советского Союза, через 20 лет «прорыва» оказалась инновационно несостоявшейся страной.

Сегодня уже всем понятно: нельзя рассматривать инновационность в отрыве от промышленности.

В украинской практике еврорекомендацию «инвестировать в инновационные платформы» можно применить двояко:

- во-первых, как принцип осторожности, то есть не допускать перекосов в сторону одной из составляющих «наука – производство». Именно поэтому *от украинских вузов нельзя требовать в административном порядке срочно начать сотрудничество с производством.* Все равно это не даст действенного результата, при видимости деятельности средства будут опять потрачены впустую;
- создание инновационных платформ следует *базировать на специфических особенностях национального производства.* В этом плане интересен опыт европейских стран, в частности, Финляндии.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Содействие процессу совместных инноваций. Понятие «совместные инновации» возникло в результате стремления расширить масштаб и сферу внешних партнерств и альянсов для получения доступа к новым технологиям, знаниям и рынкам. В последнее время этот термин используется также для обозначения участия клиентов в разработке инноваций, информирования об их потребностях и специфических запросах с тем, чтобы их можно было учитывать на начальных этапах НИОКР.

Создание совместных инновационных лабораторий получило наибольшее распространение в государствах с развивающейся рыночной экономикой (Китай, Индия и Бразилия), в которых компании научились эффективно сотрудничать с местным рынком для получения конкурентных преимуществ.

Вместе с этим правительства ряда стран использовали принцип совместных инноваций для дальнейшего совершенствования модели государственно-частного партнерства (ГЧП). Так, в 2010 году в Сингапуре было учреждено государственно-частное совместное инновационное партнерство CI-Partnership в виде платформы сингапурского правительства и местных компаний, предназначенной для совместной разработки инновационных подходов в целях удовлетворения государственного спроса.

Данное направление оптимизации европолитики отражает необходимость организовывать всякого рода взаимодействия. А это требует *перехода от инноваций, ориентированных на предложение, к инновациям, ориентированным на спрос.*

Для украинского образования это означает необходимость ориентации на производство и на полезные для общества результаты:

- необходимо участие представителей производства и на этапе формирования учебных планов, и на этапе обучения студентов, и, конечно, – в процессе исследований и разработок; обязательно также их вовлеченность в процесс оценивания качества высшего образования; однако здесь возникает вопрос – что украинский университет может предложить бизнесу взамен;
- для обеспечения качества украинских вузов необходимо участие в совместных инновационных проектах, причем

- нужно развивать партнерство как с бизнесом, так и с другими исследовательскими организациями и другими вузами;
- нужно *открыть для общественности* то, над чем работают университетские научные структуры и лаборатории, с одной стороны, а с другой – информировать вузы о потребностях производства; национальный интернет-портал с такого рода функциями мог бы решать эту задачу. Но даже информационная открытость на уровне университета играет не последнюю роль в создании инновационного потенциала вуза.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Развитие принципов политики, основанных на спросе. Государству пора прекратить быть препятствием на пути развития инноваций. Правительства могут использовать разнообразные стимулы инновационного развития, открывая тем самым беспрецедентные возможности на европейских рынках. В их числе следует выделить столь важный стимул, как *осуществление государственных закупок до начала коммерческой реализации* (инновационных товаров или услуг) либо на начальном ее этапе. Это позволит максимально использовать сектор государственных закупок, составляющий 17% экономики ЕС. Примеры США и Японии говорят о том, что эффективное использование основанной на спросе политики способно ускорить разработку инноваций.

В Европе переосмысливают роль государства в инновационном процессе. Украине же необходима коренная замена функций государства.

Государственное «голодное» финансирование и тотальный контроль – это не то, что обеспечивает инновационное развитие в условиях мировой конкурентной среды. Как Украине «переделать» государственный механизм из инструмента политического давления в инструмент помощи для обеспечения инновационного качества образования?

Евросоюз в поисках решения своих проблем видит выход из ситуации в том, чтобы *переориентировать государство со стимулирования предложения на стимулирование спроса* (рис. 3.1).

Рисунок 3.1. Инновационная политика: классификация мер⁶⁹

Государственные меры, направленные на чрезмерную поддержку инновационных предприятий, исследователей и разработчиков приводят к расхолаживанию инновационного процесса, утрате духа соперничества. В результате появляется избыточное

⁶⁹ Источник: Orange, 2010 год. Размещено на сайте «Эрнст и Янг» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/\\$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf).

расходование средств бюджета либо в те исследования, которые могли бы быть профинансированы частным бизнесом, либо в неконкурентоспособные направления.

В Украине много говорят о необходимости предоставить инноваторам (то есть инновационному предложению) всяческие льготы, прежде всего – налоговые.

Европа же говорит о том, что если поддержать спрос на инновационную продукцию, льготы не понадобятся. Быть инноватором станет выгодно. Опыт Финляндии показывает, что инновации развиваются даже в условиях фактического отсутствия налоговых льгот инноваторам.

В этом плане действительно велика роль государственных закупок. Учитывая, что «честность» государственных тендеров в Украине уже не дает никакой надежды на справедливый выбор, можно опять-таки воспользоваться опытом финнов.

Выбор самых нужных Украине инновационных проектов возможен лишь с помощью иностранных экспертов с мировым именем. Тогда государство сможет стать равноправным партнером инноваторов, одним из потребителей инновационной продукции, а не «хозяином» инновационного процесса.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Инновационные финансовые инструменты. Расширение списка доступных финансовых инструментов – от кредитных гарантий до RSFF (механизма финансирования акционерного капитала и распределения рисков) и фондов прямых инвестиций – пока не привело к раскрытию потенциала инновационного развития в Европе.

Решающее значение в этой области будут иметь целевые механизмы финансирования, в том числе *обеспеченные объектами прав интеллектуальной собственности*, а также сотрудничество между государственными органами и коммерческими кредитными организациями в процессе разработки стандартов, регулирующих использование нематериальных активов в качестве залога. *Разрешение использовать объекты прав интеллектуальной собственности в качестве залога* значительно расширит список таких активов у компаний, работающих в наукоемком сек-

торе. Как видим, проблемы стимулирования инноваций характерны не только для Украины, но и для Европы.

Евроорекомендации заставляют по иному взглянуть на инновационные стимулы.

В Украине много говорят о проблемах финансирования. Европа предлагает «не давать удочку, а научить ловить рыбу».

Если решить правовые вопросы, связанные с созданием, использованием и распоряжением интеллектуальной собственностью, то инноваторы получают действенный инструмент заработка. Конечно, лишь в том случае, если эти инновации актуальны и нужны производству.

Для украинских вузов интеллектуальная собственность – это нерешенные проблемы:

- непонятно, как распределять имущественные права интеллектуальной собственности между вузом и работником на созданный таким работником объект интеллектуальной собственности или инновационный продукт,
- даже имея имущественные интеллектуальные права на созданные объекты, университеты не могут внести их как вклад в уставный фонд для создания стартапов,
- не проработана процедура передачи дивидендов от использования имущественных прав университетам.

Интересна европейская идея и об обеспечении университетов объектами прав интеллектуальной собственности. Если вуз получает в свое распоряжение конкурентоспособные нематериальные активы, это создает инновационную среду гораздо надежнее, чем просто увеличение финансирования. А если речь идет о взаимовыгодном обмене, например, с другими вузами, создающими такие разработки (по принципу файлообменников), то синергия усиливает эффект от создания новшества эффектом открытости инноваций.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Переосмысление принципа субсидиарности. В условиях глобализации, когда крупнейшие страны заявляют об объединении усилий для достижения общих целей, преимущественная ориентация инновационной политики на интересы отдельных стран вызывает

все больше вопросов. В то время как компании из США, Индии и Китая объединяют усилия для научных изысканий и создания прорывных продуктов, Европейская комиссия продолжает бороться за сохранение некоторых полномочий в области развития кластеров или стимулирования инновационных сетей. В большинстве случаев общеевропейские учреждения вправе лишь способствовать распространению передового опыта и, конечно же, выделять финансовые средства. Проблема выбора между централизацией и децентрализацией власти, наверно, никогда не утратит своей актуальности. Но для Украины поиск оптимального варианта распределения полномочий, в частности, при решении вопросов инновационной политики, по-прежнему актуален.

С одной стороны, университетам нужна самостоятельность. Разработки и их коммерциализация осуществляются только в условиях свободы выбора.

С другой стороны, на одиночное плавание в инновационном пространстве не решаются даже американские корпорации, объединяя свои усилия не только с поддержкой собственного государственного сектора, но и с резко прогрессирующими азиатскими разработчиками.

В таких условиях Украине следует обратить внимание на два важных момента:

1. Предоставление вузам самостоятельности не означает, что государство не должно принимать участия в инновационной работе. Важно, чтобы произошло то, что в еврорекомендациях названо «переосмыслением роли» государства. Необходимо, чтобы *Министерство образования в Украине перестало быть управляющей надстройкой и начало выполнять совсем другие функции – функции сервиса*, помогая вузам решать свои, в том числе инновационные, проблемы, и достигать поставленных целей.
2. *Интернационализация* становится все более необходимой для проведения исследований и разработок. Оставаясь за бортом мировых тенденций, почти невозможно обеспечить коммерциализацию знаний, но очень сложно украинским вузам найти свое место в мировом инновационном пространстве. Выход из этой ситуации может подсказать фин-

ский опыт начальных этапов инновационного развития страны: кластеризация и узкая направленность усилий. Тем более, что глобализация сопровождается рядом интересных экономических процессов, среди которых – усиление разделения труда и сужение специализации. Тот, кто сконцентрировал усилия на одной функции и достиг в ее выполнении качественных результатов, имеет большие шансы быть включенным в различные международные исследовательские проекты, где такая функция необходима.

Поэтому важно правильно сориентироваться в огромном потоке информации, достоверно оценить свои возможности, правильно выбрать вектор действий и направить усилия на то, что может стать конкурентоспособным на международном уровне. Как раз *в решении этих вопросов вузам и необходима помощь.*

Другая мировая тенденция, связанная с интернационализацией, состоит в усилении процессов интеграции. Сейчас мало уметь делать что-то хорошо.

Нужно:

- уметь проинформировать об этом так, чтобы все заинтересованные лица «услышали»,
- научиться взаимодействовать с разными исследовательскими организациями.

Сервисы такого рода тоже очень нужны украинским вузам для обеспечения качества инноваций в образовании.

Перспективное направление развития инновационной европолитики

Совершенствование управления инновациями в ЕС. Европейская комиссия второго созыва под руководством Ж. М. Баррозу принимает меры, направленные на совершенствование управления в рамках ЕС. Однако в Европейском союзе, по-видимому, остаются направления, в которых возможны существенные улучшения в области не только субсидиарности, но и последовательности принимаемых на уровне ЕС решений в целях *большей согласованности мероприятий, направленных на развитие инноваций.* Последовательность принимаемых решений – это давняя проблема славянской политической воли и руководства. Еще В. Ленин характеризовал ее как «шаг вперед – два шага

назад». Анализ законодательной базы подтвердил, что непоследовательность – это одна из ключевых характеристик украинских инновационных (и не только) реформ.

В рамках данного проекта можно лишь обратить внимание на необходимость проверять, нет ли рычагов блокировки предлагаемых решений. Непоследовательность – политический фактор украинской внешней среды, который не может быть искоренен в одночасье.

Поэтому в рамках проекта потребуется осторожность при формулировке рекомендаций. Нельзя предлагать изменения, не зависящие ни от Министерства образования, ни от университетов.

Например, налоговые льготы в Украине пересматриваются как минимум раз в год – при формировании бюджета. И если политическое руководство сочтет, что бюджета недостаточно, то механизм, на который возлагались надежды, просто не будет профинансирован. При этом никто не отменяет льготы, их действие приостанавливают (иногда – приостанавливают из года в год). В такой ситуации несогласованность разных регулирующих механизмов приведет к параличу инновационной деятельности вместо активизации.

Итак, европейские направления корректировки инновационной политики оказались крайне полезными для определения и украинского вектора инновационного развития.

Рассмотрим *подробнее* те механизмы, особенно необходимые для украинских вузов при обеспечении качества инновационной составляющей образования.

3.2. Обоснование необходимости интернационализации и интернетизации инновационной деятельности университетов

Первая причина – ускорение создания и рост количества открытой информации.

Традиционно сложилось так, что инновационные разработки выполнялись преимущественно в рамках (или под руководством) одной организации. Это было связано с необходимостью сохранять коммерческую тайну или технологическую информацию

и лежащие в основе запатентованных продуктов знания. Таким образом, компании отказывались от рисков и транзакционных издержек, связанных с обменом указанной информацией на рыночных условиях, в пользу иерархического хранения данных и знаний в одной организации.

Сейчас в результате появления новых технологий, широкого использования сетевых эффектов на многих инновационных рынках, развития Веб 2.0, а также накопления опыта в среде промышленных потребителей и домохозяйств такие бизнес-модели устарели. Поэтому *принцип формирования инновационного партнерства на основе географической близости уходит в прошлое, в основе построения современного взаимодействия лежит принцип общности экономических интересов.*

Вторая причина – сложность кооперации всех участников инновационного процесса.

В сегодняшней глобальной экономике цепочка инновационных исследований и разработок стала более рассеянной и сложной, независимо от сложности деловых отношений внутри или за пределами инновационных центров.

Единственный способ сохранить инновационную цепочку – это соединить точки инновационной активности через новые и порой неожиданные пути. Разместить всех участников инновационного процесса в одном физическом месте становится все труднее. Поэтому необходимо обеспечивать интернационализацию инновационного процесса через Интернет, создавая «сеть сетей», по принципу концентрических кругов вокруг инноваций.

Инновационные хабы – это цифровые сообщества, основанные на сближении интеллектуального потенциала, а не на географической близости, что связано с развитием онлайн-овых механизмов сотрудничества в бизнес-сфере⁷⁰.

Сегодня уже существует настоятельная потребность в смещении акцента в сторону глобально ориентированных центров

⁷⁰ Lange A. et al. «Next-Generation Clusters: Creating Innovation Hubs To Boost Economic Growth», Cisco White Paper (2010) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cisco.com/web/about/ac79/docs/pov/Clusters_Innovation_Hubs_FINAL.pdf.

инноваций. Важно заменить традиционное понятие кластера как закрытого географического пространства на *понятие кластера как инновационного центра* с открытием глобальных возможностей без географических ограничений. Эта новая парадигма предусматривает *три сдвига*:

- переход от географической организации инноваций к организации управления через интернет-сообщества,
- переход от локализации инновационного процесса к открытию инновационных границ,
- переход от управления технологиями (когда новшество «закрывается» от общества и его дальнейшая диффузия зависит от разработчиков) к поддержке развития технологий (когда технология должна быть использована для обеспечения роста во всех отраслях).

Причина третья – ориентация на потребителя.

Стремление вести исследования и разработки на зарубежных рынках объясняется тем, что таким образом их результаты приближаются к потребителям. Компании идут по пути интернационализации научно-исследовательских и инновационных разработок, исходя из двух *основных стратегических выгод*:

- выгода от эксплуатации зарубежных активов, благодаря которой компании стремятся получить информацию о новых рынках; это позволяет адаптировать разрабатываемые товары (услуги) под зарубежного потребителя и применять разработанные ранее технологии в новых условиях;
- выгода от поиска и приобретения зарубежных активов, за счет которых компании получают новые знания и доступ к ресурсам за рубежом.

Примеры интернационализации исследований и разработок включают создание зарубежных исследовательских центров, альянсов с местными компаниями и университетами, сделки по слияниям и поглощениям местных компаний, повышение интенсивности исследований на зарубежных производственных предприятиях.

Однако сейчас при проведении исследований набирает силу *тенденция перевода сотрудничества на онлайн-технологии*. Счи-

тавшееся ранее выгодным размещение центров исследований и инноваций в непосредственной близости друг от друга (что облегчало неофициальный обмен информацией) утрачивает значение, поскольку благодаря развитию информационных технологий такой обмен стал возможен в режиме онлайн.

Причина четвертая – участие в инновационном процессе самого потребителя.

Благодаря использованию современных технологий усиливается и влияние граждан на развитие общества. В рамках этого процесса набирает силу тенденция привлечения людей как конечных пользователей для создания инноваций.

Этот новый способ сориентировать исследования на спрос и «инновации без границ» через Интернет называют *краудсорсинг*, то есть передача определенных производственных функций неопределённому кругу лиц. Принцип прост: решение общественно значимых задач, в том числе и инновационных, может происходить силами множества добровольцев, координирующих свою деятельность с помощью информационных технологий.

Краудсорсинг — это «инновация с расчетом на пользователя», при которой компании-производители полагаются на пользователей не только в вопросе формулировки потребностей, но и в определении новшеств, которые удовлетворили бы эти потребности. Краудсорсинг создается в расчете на предполагаемое желание потребителей бесплатно или за небольшую цену поделиться своими идеями исключительно из интереса увидеть эти идеи воплощёнными.

Это предполагает ведение открытого, постоянного, основанного на творческих и конкурентных принципах диалога в целях использования коллективного интеллекта для создания инновационных услуг.

Вышеуказанные четыре причины обосновывают необходимость создавать для бизнеса, университетов и отдельных граждан интернет-платформу, позволяющую обмениваться идеями и технологическими решениями, направленными на более точное определение потребностей общества и повышение эффективности инновационного процесса в Украине.

3.3. Обоснование необходимости разработки интернет-платформ для содействия открытым инновациям

Передача технологий традиционно являлась одним из основных факторов развития инноваций в промышленно развитых странах. Особенно в тех из них, которые располагают высокоразвитой системой образования и в которых университетская наука на основе фундаментальных и прикладных исследований генерирует множество инновационных решений. Однако передача знаний и технологий между университетами и промышленными предприятиями сегодня остается слабым звеном инновационного развития не только в Украине, но и в Европе.

В связи с этим Европейская комиссия объявила о начале обсуждения перспектив совершенствования процесса передачи технологий, а также в июне 2011 года запустила новую инициативу – проект European Research Area.

Передача технологий – это не только обмен объектами интеллектуальной собственности и информацией между университетами и промышленными предприятиями.

Для учреждения новых спин-офф компаний и лицензирования разработок *необходима экосистема, способствующая развитию венчурного капитала и появлению посредников открытых инноваций.*

Европейские ученые уже начали изучать новый инновационный феномен, который позволяет создать такую экосистему, поддерживающую и автоматизирующую действия участников инновационного процесса.

Посредники инновационного развития (Open Innovation Accelerators или OIA) – это принципиально новые компании, способствующие ускорению инновационного сотрудничества. Они действуют от имени организаций, занимающихся разработкой инновационных решений в сотрудничестве с другими компаниями (Diener, Piller, 2010⁷¹).

⁷¹ The Market for Open Innovation: Increasing the Efficiency and Effectiveness of the Innovation Process. By Kathleen Diener and Frank Piller. RWTH-TIM Group

Их задача – установление контактов между не связанными между собой в силу структурных причин центрами знаний, что может быть вызвано недостаточной диверсифицированностью компании (рис. 3.2).

ОИА предлагают один или несколько методов осуществления открытых инноваций, например:

- конкурс идей (idea contest),
- широкий поиск среди инновационных центров (broadcast search),
- инструментарий совместных разработок (co-creation tool-kits),
- дополнительные услуги для инновационного процесса.

Таким образом, компании, способствующие ускорению инновационного сотрудничества, занимаются поиском и отбором информации, а также содействуют коммуникации и обмену знаниями.

В целях формирования процесса передачи технологий в Украине необходимо создание инновационных платформ и хабов, которые могут использоваться посредниками для поиска новых идей и возможностей, а также для ликвидации разрыва между университетами и промышленными предприятиями.

3.4. Обеспечение качества инновационного процесса в системе высшего образования Украины

Инновации начинаются с новой идеи, которая тестируется и проверяется с использованием метода проб и ошибок, пока не появится некоторое преимущество, позволяющее решать определенные проблемы и за которое люди готовы платить. Следовательно, *инновации можно определить как создание ценности (стоимости) новшества.*

Университеты представляют собой важнейший компонент цепочки инноваций, используя свои ресурсы и ноу-хау для создания технологий, которые могут улучшить жизнь людей, создать коммерческую ценность и тем самым поднять престиж учебного

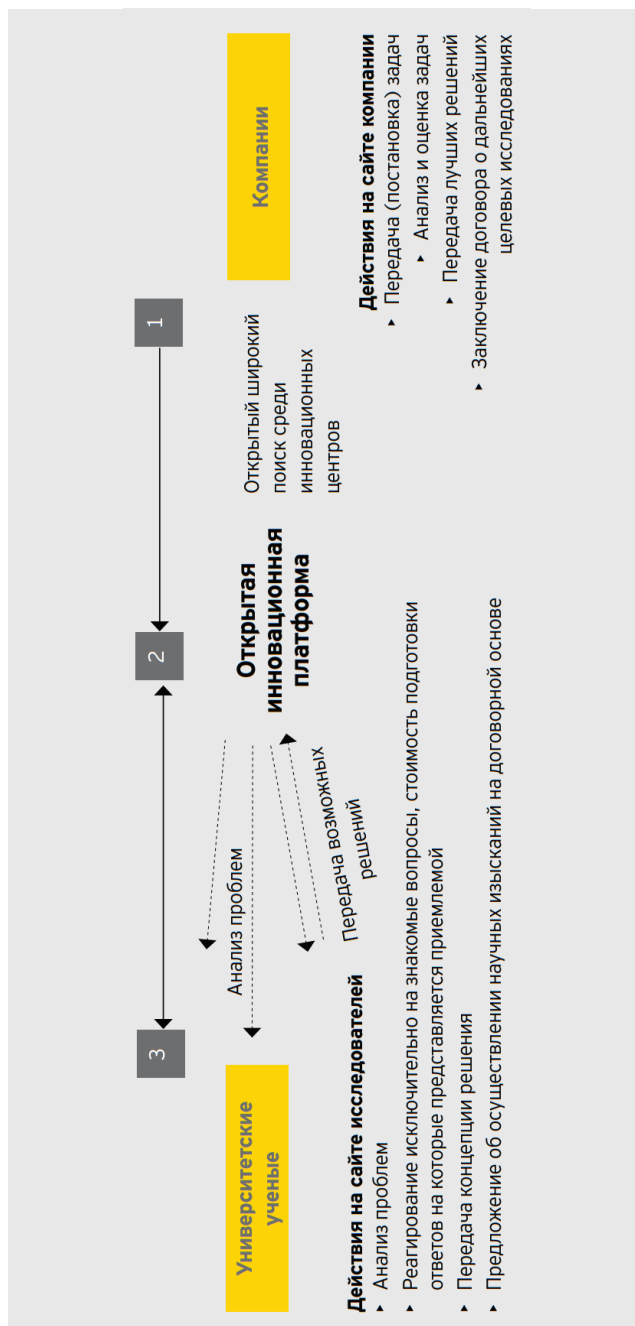

Рисунок 3.2. Компании, способствующие ускорению инновационного сотрудничества¹

¹ Источник: Piller, 2011 год. Размещено на сайте «Эрнст и Янг» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/\\$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Governments-and-innovation-report-RU/$FILE/Governments-and-innovation-report-RU.pdf).

заведения и представить задел для исследований и разработок в будущем. Преподаватели и ученые создают новые изобретения, но пока нововведение не показало, что оно имеет экономическую ценность, преимущества этих новаций весьма спорны. По этой причине университетам необходимо осуществлять коммерциализацию своих разработок.

Чтобы обеспечить качество этого направления деятельности университетов, *необходимо разработать механизмы измерения эффективности такой деятельности*. Важность этого задания обусловлена тем, что неправильные измерения могут привести к отсутствию мотивации для участников инновационных процессов.

В данный момент оценка инновационной деятельности украинских вузов носит фрагментарный характер. Расчет некоторых показателей, которые, как считается, имеют отношение к инновациям, производится при определении рейтинга вуза (регламентируется письмом МОН 1/9-771), и еще часть показателей определяется при составлении Годового отчета университета (регламентируется письмом МОН 1/9-860). Они представлены в табл. 3.1.

Даже попытка систематизировать украинские показатели инновационности вуза не дает возможности понять, что отражают эти показатели и с какой целью они рассчитываются.

Недостатки оценки инновационной деятельности в существующей системе QA украинского высшего образования:

1. Показатели не несут смысловой нагрузки – непонятно для кого, зачем они рассчитываются и что означают. Не понятно, какие цели преследует такая оценка.
2. Нет механизмов принятия решений на основе расчета этих показателей. А показатели должны играть роль индикаторов, по которым можно судить о том, эффективна ли инновационная деятельность вуза и в правильном ли направлении эта деятельность развивается.
3. Система, с одной стороны, не полная, то есть не содержит показателей, характеризующих важнейшие составляющие процесса инноваций – взаимодействие с производством, трансфер знаний, интернационализацию инноваций, сетевое участие, промышленную реализацию и др. Причем она

Таблица 3.1.

**Показатели инновационной деятельности
в существующей системе QA украинского высшего образования**

Характеризуемые элементы иннова- ционного процесса	Характеристика качества процесса образования	Показатели	Источник показателя
1. Создание инно- вационного потен- циала	1.1. Диффузия на между- народном уровне	Количество международных выставок в отраслях науки, образования, технологий, культуры и искусства и т. п., на которых представлены достижения вуза в отчетном году, единицы	Рейтинг вуза, П 6
	1.2. Диффузия на нацио- нальном уровне	Количество государственных и отраслевых выставок, на которых представлены достижения высшего учебного заведения в отчетном году, единицы	Рейтинг вуза, П 19
	1.3. Финансирование научно-исследователь- ских и опытно-конструк- торских работ	Объем финансирования из общего фонда в отчетном году, тыс. грн.	Рейтинг вуза, П 70
		Объем поступлений в специальный фонд (без учета поступлений средств за предоставление услуг в сфере науки), тыс. грн.	Рейтинг вуза, П 71
		Объем поступлений в специальный фонд за предостав- ление услуг в сфере науки, тыс. грн.	Рейтинг вуза, П 72
		Объем финансирования НИР, государственных целевых программ и государственного заказа, тыс. грн.	Рейтинг вуза, П 73
		Объем финансирования из международных фондов, тыс. грн.	Рейтинг вуза, П 74

	1.4. Человеческий потенциал	Численность преподавателей, которые участвуют в хоз. договорных НИР, лиц	Годовой отчет, 06.01
		Численность преподавателей, которые участвуют в госбюджетных НИР, лиц	Годовой отчет, 06.02
		Численность студентов дневной формы обучения, которые участвуют в НИР	Годовой отчет, 06.03 06.04
2. Признание результатов инновационной деятельности	2.1. Признание нововведений на международном уровне	Количество наград (медали, грамоты, дипломы победителей), полученные высшим учебным заведением на международных выставках, единицы	Рейтинг вуза, П 7
		Количество наград (медали, грамоты, дипломы победителей), полученных высшим учебным заведением на государственных и отраслевых выставках в отчетном году, единиц	Рейтинг вуза, П 20
	2.2. Признание нововведений на национальном уровне	Количество охранных документов, полученных штатными сотрудниками в отчетном году, единиц	Рейтинг вуза, П 75
		Количество патентов, полученных штатными сотрудниками в отчетном году, единиц	Рейтинг вуза, П 76
		Количество опубликованных в отчетном году монографий, которые отвечают требованиям ВАК Украины, единиц	Рейтинг вуза, П 77

даже не предполагает возможность именовании в системе показателей при возникновении новых явлений в инновационной среде. С другой стороны, система избыточна: содержит данные, не характеризующие инновационный процесс.

4. Данные, используемые в расчете показателей, предоставляются самим вузом, поэтому показатели базируются не на объективных фактах, а на собственной статистике вуза. И проверить качество этой информации может лишь специальная комиссия в результате длительной проверки.
5. Оценку рассчитывает сам вуз, данные подают в МОН. Ни одна из заинтересованных сторон не имеет доступа к этой информации. Не говоря о том, чтобы устанавливать свои приоритеты и моделировать оценку самостоятельно в зависимости и от важности того или иного параметра.

Все это приводит к тому, что *полученная оценка не имеет смысла и не вызывает доверия. В результате нет содержания в инновационной работе университета из-за потери мотивации участников процесса.*

Оценка инновационной деятельности вызывает доверие, если она:

- прозрачна, то есть понятен принцип и механизм расчета показателя,
- беспристрастна, то есть обеспечивает сравнение только по указанным параметрам, исключая влияние остальных факторов,
- достоверна, то есть данные объективно отражают положение дел, вне зависимости от мнения и предпочтений «оценщиков».

Чтобы обеспечить качество инновационной деятельности вуза, необходимо осуществлять плановую и систематическую деятельность, направленную на доказательство того, что инновационная деятельность соответствует ожиданиям потребителей.

Поэтому прежде всего следует определиться, *кто является потребителем инноваций* университета, кому нужны доказательства такой эффективности (табл. 3.2).

Таблица 3.2.

Основные заинтересованные лица инновационной деятельности университета

№ п/п	Группа заинтересованных лиц	В чем состоит интерес	Для чего нужна оценка
1.	Представители производственных структур	Трансфер знаний университета на свои предприятия с целью обновления производства, повышения его эффективности, конкурентоспособности и, в результате, - максимизации прибыли	Сравнение потенциала и результатов деятельности разных исследовательских структур с целью выбора лучшего варианта для проведения совместных исследований / разработок / внедрения / диффузии инновации
2.	Организации, которые осуществляют собственные исследования и разработки	Объединение усилий для участия в совместных проектах	Выявление тех партнеров, которые наилучшим образом выполнят требуемые для сотрудничества функции и имеют лучшие условия для совместной работы
3.	Работодатели	Определение состояния конкурентной среды	Получение данных об инновационном потенциале и результатах деятельности своих конкурентов
4.	Студенты	Наем на работу квалифицированных молодых специалистов	Выявление компетенций выпускников вуза, отвечающих современным требованиям производства
		Получение актуальных знаний, умений, навыков, которые позволят после выпуска из университета найти интересную и хорошо оплачиваемую работу	Представление об актуальности получаемых компетенций. Представление о том, где они смогут применить полученные знания, умения и навыки

Таблица 3.2 (продолжение)

5.	Финансовые организации (от банков до венчурных фондов и бизнес-ангелов)	Получение максимально возможной прибыли от инвестирования с минимизацией рисков	Гарантии того, что университет умеет коммерциализовывать знания, то есть снижение инновационных рисков
6.	Международные некоммерческие инновационные организации	Распространение инновационного процесса (территориальное, отраслевое, новых форм организации и др.)	Гарантии того, что университет имеет возможности для взаимодействия и опыт его организации
7.	Правительство	Прогнозирование дальнейших направлений развития нации. Формирование бюджета и распределение ограниченных бюджетных средств	Определение величины инновационного потенциала как отдельного вуза, так и страны в целом
8.	Сам университет (руководство университета)	Определение достигнутого уровня инновационной работы вуза. Формирование перспективных направлений развития вуза. Распределение имеющихся у вуза финансовых средств	Позиционирование результатов своей деятельности на национальном и международном уровне; Выявление «слабых» мест с целью их усиления (переориентации)
9.	Патриоты страны / отрасли / вуза	Гордиться достижениями своей страны / отрасли / вуза	Получение объективного аргумента для гордости

Анализ информации о лицах, заинтересованных в оценке инновационной деятельности, показал, что необходимы объективные оценки двух параметров:

- инновационного потенциала университета,
- результата инновационной деятельности университета.

Это полностью соответствует процессному подходу: если рассматривать инновационную деятельность университета как процесс, то он представляет собой преобразование «входа» (инновационного потенциала) в «выход» (результат инноваций).

Инновационный потенциал вуза характеризует его возможности по созданию и коммерциализации инноваций. Условия, которые определяют возможности и качество инновационного процесса, можно назвать «3И» – *это инвенция, инвестиция, интеграция.*

Условия для осуществления инноваций:
наличие инновационного потенциала

Инвенция: новшества, получаемые из таких источников:			
собственные изыскания (R&D)	входящая диффузия – каналы распространения знаний и технологий		
	Открытые источники информации	Покупка знаний и технологий	Инновационное сотрудничество

Инвестиция:
финансирование инновационной деятельности

Интеграция: исходящая диффузия	
обмен / продажа инноваций	взаимосвязи с пользователями

Схема 3.1. Структура инновационного потенциала университета

Соответственно, каждый из элементов может характеризоваться системой показателей. Однако барометром (самым главным

показателем), характеризующим инновационный процесс, является все-таки его результат.

Учитывая, что инновация – это коммерциализация знаний, то *результат инновационной деятельности вуза должен находиться не в университете, а на предприятии.*

В существующей системе QA украинского высшего образования нет ни одного коммерческого показателя, характеризующего производственное применение университетских разработок. Получается, что такая система стимулирует вузы к получению разного рода регалий, не более того. Согласно таким критериям стать инноватором может даже тот, кто не выходил за академические стены и в глаза не видел ни одного производства. В то же время европейская и мировая практика свидетельствует, что главным показателем инновационной деятельности являются «деньги, добытые из знаний».

Аргументы в пользу данного утверждения:

1. *Опыт университетов-партнеров проекта.* Показатели результативности инновационной деятельности финских и португальских университетов – это:

- годовой оборот от инновационной деятельности,
- количество созданных стартапов,
- количество созданных рабочих мест,
- выживаемость предприятий спин-офф.

2. *«Руководство по сбору и анализу данных по инновациям (Руководство Осло)»,* которое является основным методологическим документом Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в области инноваций.

Руководство Осло (п. 58) выделяет два основных семейства научно-технических (не экономических!) показателей, имеющих непосредственное отношение к измерению инноваций (схема 3.2).

При этом отмечается, что без диффузии (т. е. распространения инновации до конечного потребителя) инновация не имеет никакого экономического значения (п. 37).

В силу направленности документа – решение статистических задач на макроуровне (статистические обследования государства), Руководство Осло нельзя использовать для детализации

показателей инновативности вуза. Однако его общетеоретические подходы представляют интерес.

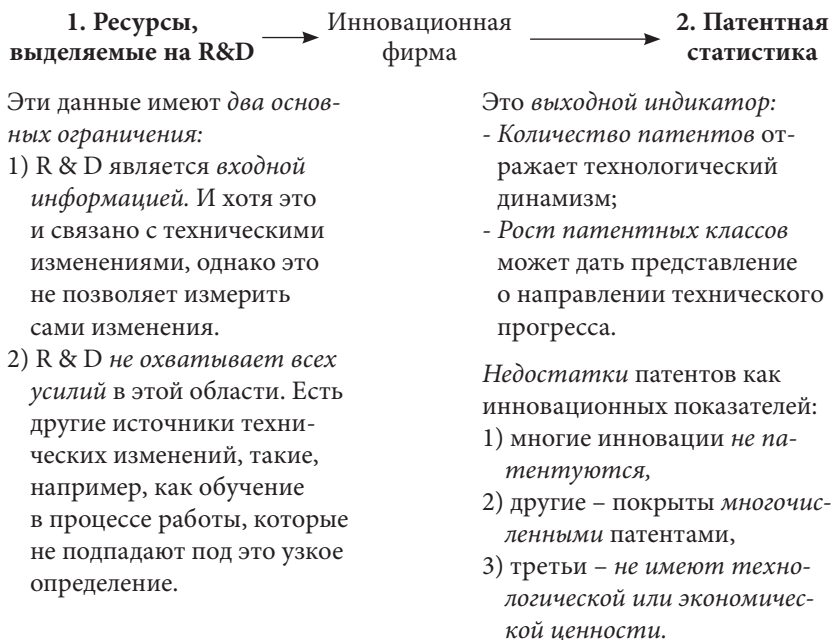

Схема 3.2. Научно-технические показатели инноваций в стране, согласно Руководству Осло

3. Структура инновационных показателей для университетов, разработанная американской аудиторской фирмой PWC (рис. 3.3)

Вывод: все перечисленные аргументы свидетельствуют о необходимости «увязывать» систему показателей инновационного процесса с его производственно-коммерческим результатом. Однако отсутствие финансовой автономии вузов в Украине делает практически невозможным применение классических показателей результативности инновационного процесса. И пока к политическому руководству придет понимание того, что необходимо «освободить» университеты, следует разработать особую систему показателей результативности инновационной деятельности для украинских университетов. Она должна, с одной

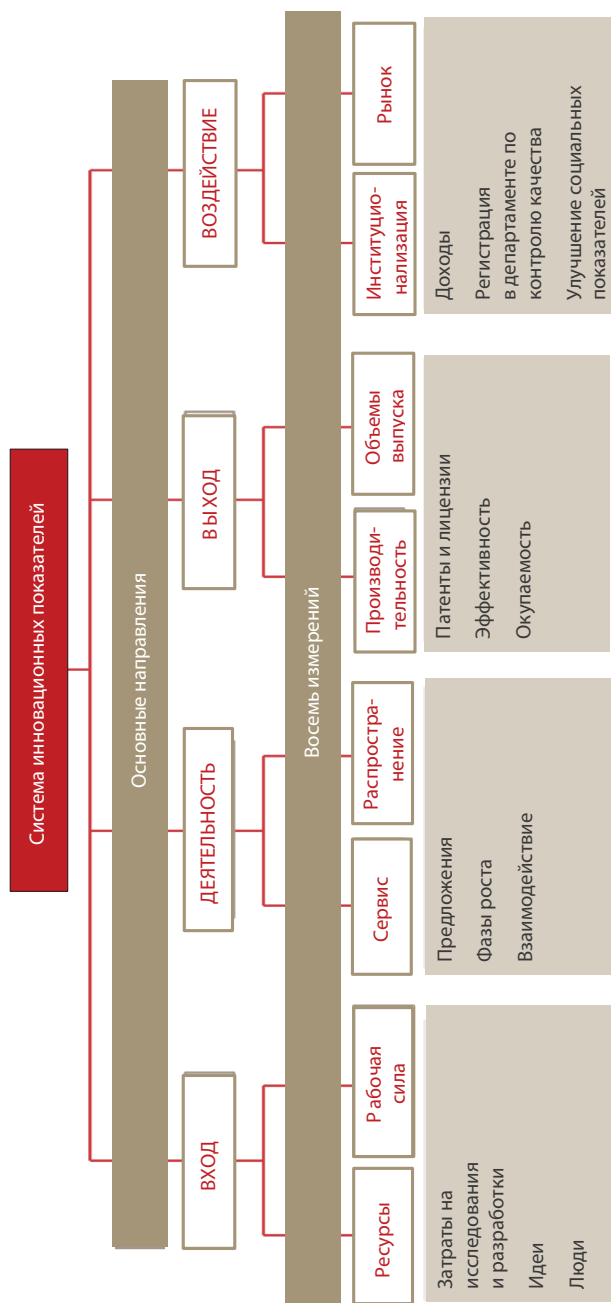

Рисунок 3.3. Структура инновационных показателей для университетов¹

¹ Источник: PWC, 2011.

стороны, учитывать ограниченные возможности по оценке инновационной деятельности украинских университетов, а с другой – обеспечивать доверие к результатам оценивания за счет прозрачности, беспристрастности и достоверности результатов.

Если невозможно построение системы результирующих показателей по европейским (коммерческим) принципам, можно использовать восточные подходы, заложенные в *принципах японского менеджмента Кайдзен*.

Согласно этим принципам, все действия, создающие добавочную стоимость и удовлетворяющие клиента, происходят в «гемба». Термин означает место, где формируется продукция или предоставляются услуги. Менеджеры смотрят на рабочее место как на средство для извлечения дохода. Когда руководство концентрируется на рабочих местах, оно открывает для себя возможности сделать компанию более прибыльной и успешной.

По аналогии, «гемба» для инновационного процесса университета – это производство, то место, где идея материализуется в продукт, а затем превращается в деньги.

Одна из проблем украинской системы оценивания инноваций в высшем образовании – она находится вне «гембы». Университетские исследователи не имеют понятия, что происходит в производстве. Вместо этого, сидя за столами, они получают «кабинетную» информацию и разрабатывают свои «новинки» на основе такой информации.

Основное положение, которое должно быть заложено при определении результатов инновационной деятельности университетов: они должны быть из «гембы».

И если нет возможности считать результат инноваций вуза в годовом обороте или количестве созданных рабочих мест, то в качестве индикаторов инновационной деятельности университетов можно предложить следующее (см. табл. 3.3).

Таблица 3.3.

**Некоммерческие индикаторы инновационной деятельности университета,
связанные с производством**

№ п/п	Суть индикатора	Вид индикатора	Сильные стороны	Недостатки
1	Соавторство научных публикаций между университетами и промышленностью	Характеризует длительность партнерских отношений: - количество ссылок на рейтинговые статьи в отраслевых (индустриальных) источниках, - количество ссылок, сделанных компаниями-производителями на статьи	1. Соавторство - это международно сопоставимая переменная, которая может учесть многие варианты передачи технологий 2. Это результат фактического сотрудничества	1. Не отражает коммерциализацию 2. Проблема в нахождении внешней базы данных 3. Совместные публикации могут не быть мерой совместного производства знаний, если соавторство является «обменом» в обмен на финансирование проекта или другие виды поддержки
2	Патентная статистика	Количество патентов	Хорошая доступность данных	1. Сопоставимость только по отраслям 2. Не отражает коммерциализацию

2	Патентная статистика	<ul style="list-style-type: none"> - индексирование «Гуглом» патентов университета, - цитирование патента другими лицами (напримр, промышленными организациями), - ссылки на университет в описании патентов 	<p>1. Доступность и объективность данных</p> <p>Так, всемирный указатель патентов World Patent Index¹ охватывает данные о патентах разных стран, позволяет осуществлять поиск патентов любой области знаний и промышленности.</p> <p>2. По цитатам можно узнать, является ли изобретение ключевым для отрасли</p>	<p>Не отражает коммерциализацию, хотя характеризует диффузию (распространение знаний)</p>
3	Взаимодействие «преподаватель – производитель – изобретатель»	<ul style="list-style-type: none"> - количество преподавателей, работающих на профильных компаниях по специальности, - доля производственных работников, проводящих занятия со студентами 	<p>Отражает взаимодействие производств и университетов</p>	<p>1. Не связано напрямую с коммерциализацией и даже с диффузией новшества</p> <p>2. Субъективные (вузовские) источники информации, нет баз данных</p>
4	Финансирование инновационной деятельности со стороны	<ul style="list-style-type: none"> - сумма средств, привлеченных из внешних источников внедрением инноваций, - сумма доходов от образовательного аутсорсинга в общей сумме доходов университета, % 	<p>Хорошо измеряемые данные</p> <p>Один из немногих индикаторов, отражающих «денежное голосование» в пользу разрабтоток университета</p>	<p>1. Субъективные (вузовские) источники информации, нет баз данных</p> <p>2. Не всегда отражает инновационный процесс, может использоваться в неинновационных целях для взаимовыгодного решения других вопросов</p>

5	Качество разработок, внедряемых в производство	Усредненный рейтинг компаний, которые используют инновации университета, по национальным / международным) бизнес-рейтингам (например, Национальный бизнес-рейтинг ²)	Показатель отражает не только внедрение разработки, но и весомость предприятия, подтверждающая солидность такого сотрудничества	1. Проблема в нахождении внешней базы данных 2. Проблема доказать, что данная инновация была разработана вузом – нет юридических механизмов «защитить» за собой производственное новшество
6	Индекс признательности (Acknowledgment index)	Как правило, в научных статьях есть раздел, где авторы выражают признательность тем, кто внес вклад в работу	1. Общее количество признательностей данному лицу может быть измерено; можно измерить и количество ссылок на работы, в которых полагается подтверждение Отношение общего числа ссылок на общее количество работ, где выражают признательность, является воздействием данного лица	1. Не характеризует прямой коммерциализации и диффузии 2. Косвенно измеряет влияние на научную работу, как неофициальные влияния отдельных людей, идей и артефактов

¹ . Citation Link: Details [Электронный ресурс] // Patent Search Delphion – Режим доступа: <http://www.delphion.com/products/research/products-citelink>

² Національний бізнес-рейтинг «Лідер галузі» [Электронный ресурс] // Торгово-промислового палата України. – Режим доступа: <http://www.nbr.com.ua/>.

Как видим, попытка разработать систему инновационных индикаторов при невозможности включить в нее коммерциализацию результатов – достаточно сложный процесс.

Предлагаемые показатели не лишены недостатков, но главное, чтобы разрабатываемая система отвечала таким требованиям:

- независимость инновационной экспертизы,
- прозрачность оценок инноваций университета,
- приведение в порядок системы ценностей: поскольку главный носитель системы ценностей – тот, кто оценивает, то показатели должны отражать цели и интересы лиц, заинтересованных в университетских инновациях, тогда ценности вуза и потребителей его услуг совпадут;
- переход от закрытого хранения фактов о деятельности вуза к системе оценивания качества, когда предоставляется открытый доступ к объективной информации, а оценку моделирует заинтересованное лицо, выбирая критерии и методы оценивания;
- возвращение мотивации вуза для объективной самооценки инноваций.

Новый подход позволит создать не просто систему показателей, а открытую систему индикаторов инновационной деятельности. Это и станет существенным шагом в направлении от бюрократических процедур оценки к разработке инструментария, направленного на достижение целей заинтересованных лиц, и в первую очередь – самого вуза.

КОНЦЕПЦІЯ

КОНЦЕПЦІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОЕКТУ TEMPUS «TRUST» «НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ І ВЗАЄМНОЇ ДОВІРИ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ»¹)

В Україні, як і в багатьох інших посттоталітарних державах, система вищої освіти залишається закритою, вимоги до якості формують і перевіряють переважно профільні міністерства (виконавці, а не реальні замовники освітніх послуг), які не завжди корелюють із реальними потребами відкритого ринку. А важливі гравці, що мають скеровувати учасників освітнього процесу, – бізнес, студенти, національні та міжнародні громадські організації та інші – не беруть участі (навіть побічно) у процесах забезпечення якості, хоча формально таку участь передбачено. Головним завданням освітніх закладів стає не підвищення власної якості та ефективності, а успішність формального звітування перед державними органами контролю, результатом чого, за браком мотивації і серйозного суспільного контролю, стає корупція.

¹ “Towards Trust in Quality Assurance System” № 516935–TEMPUS–1–2011–1–F1TEMPUS–SMGR, 15.10.2011–14.10.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dovira.eu>.

Ми пропонуємо Концепцію, за якої основою забезпечення якості освіти є культура громадського контролю, що полягає у:

- 1) відкритому звітуванні учасників освітніх процесів перед суспільством щодо власних академічних та наукових досягнень,
- 2) перевірці достовірності та в оцінці важливості суспільством цих досягнень за власними системами цінностей (набором критеріїв якості відповідно до ступеня їх важливості), які можуть відрізнятися для різних зацікавлених осіб чи груп залежно від їхніх потреб в освіті,
- 3) прозорому розподілі ресурсів між учасниками системи вищої освіти (ВО) згідно із результатами оцінювання їхніх досягнень за критеріями, узгодженими заздалегідь на національному рівні.

Як інструмент для реалізації таких функцій ми пропонуємо Національний веб-портал із забезпечення якості вищої освіти України, побудований за принципами соціальних мереж, що дасть змогу користувачам відверто публікувати, отримувати, контролювати, оцінювати та поширювати інформацію «з перших рук». Навколо Порталу має сформуватися потужна спільнота осіб із високим рівнем академічної культури – з умінням обмірковано та зріло розпоряджатися власною свободою дій в академічному світі, із сучасним розумінням поняття якості освіти та власної ролі в процесах її забезпечення. Це сприятиме еволюції системи вищої освіти в бік збільшення її внеску у всебічний розвиток держави та світовий прогрес.

Навіть якщо припустити, що автономія ВНЗ та інші академічні свободи будуть виборені і з'являться в новому законі про вищу освіту, вони запрацюють на благо, а не на шкоду якості освіти тільки за умови наявності достатнього рівня академічної культури в українському суспільстві.

Неформальна передмова від авторів Концепції

Ми, команда проекту Tempus «TRUST», проаналізувавши факти, публікації, різноманітні експертні висновки, громадську думку та ін., вимушені усвідомити, що система вищої освіти (ВО) в Україні продовжує деградувати. Але, як би привабливо не було перекласти відповідальність за цей процес на менеджерів освіти (владу, чиновників, керівництво ВНЗ), на брак ресурсів та академічних свобод, після ретельного аналізу поточної ситуації ми маємо визнати, що ми всі є співучасниками процесу деградації і однаково винні в ситуації, що склалася. За наведені нижче факти системних проблем у вищій освіті ми всі несемо не меншу (а може, і більшу) відповідальність, ніж адміністративно-командна система ВО України.

Система менеджменту вищої освіти України та її компоненти, зокрема й так звана система забезпечення якості, повністю відповідає тому низькому рівневі академічної культури, яка власлива всім учасникам ВО (студентам, батькам, викладачам, працевдавцям, адміністрації).

Майдан 2013-2014 рр. яскраво продемонстрував усі загострені протиріччя, які проявилися в українському суспільстві і які є в усіх галузях, серед іншого – в освіті. Це протиріччя, спричинені різним вибором підходів і систем цінностей у галузі освіти між Сходом і Заходом, і протиріччя, зумовлені відсутністю довіри суспільства загалом до всіх суб'єктів та інституцій освіти (як наслідок – до її результатів). Накопичення недовіри до безрезультатних реформ, до невиконаних планів та обіцянок на державному рівні і в системі освіти зокрема, призвело до ситуації, коли будь-які реформи натрапляють на активне неприйняття і саботаж на місцях.

У подібній кризовій ситуації, що ускладнилася кризою світової економіки, украй шкідливими є радикальні заклики прийняти ту чи іншу систему цінностей (а це означає, і систему критеріїв оцінювання якості), тому що це поглиблює процеси розколу нації. Для виходу із ситуації, що склалася, необхідно шукати компромісні шляхи та рішення, які змогли б об'єднати і примирити український народ. Виконуючи завдання проекту,

команда ретельно проаналізувала систему вищої освіти та дійшла висновків, що й склали основу пропонованої Концепції, ідеї якої слугують саме об'єднанню / консолідації нації (поглядів, підходів і методів забезпечення якості). Ми пропонуємо концепцію подолання головного негативного чинника, що перешкоджає розвиткові вищої освіти в Україні, – низької академічної культури всіх учасників процесу вищої освіти – і коротко інформуємо про результати пілотного опрацювання розробленої Концепції, що було проведено в рамках виконання проекту Tempus «TRUST».

Інструментом для технічної підтримки та втілення Концепції є Портал забезпечення якості вищої освіти. Він дасть змогу поступово удосконалювати системи цінностей освітніх кіл із метою прозорого обрання оптимальної системи цінностей, такої, що довела би свою ефективність і викристалізувалась еволюційним шляхом, а не була силоміць нав'язана згори, адже навіть якщо вона і є найкращою в європейській або світовій практиці, її потрібно впроваджувати в чужорідний український ґрунт.

Вступ

Освіта як головний творець та головний засіб поширення знань і соціального досвіду є потужним чинником розвитку людського потенціалу та економічного зростання. Але для забезпечення такого розвитку необхідно не стільки високий рівень доступу населення до освіти, скільки *якість освіти*, яка вимірюється обсягом здобутих когнітивних навичок. Аналіз освітнього сектора у країнах, що розвиваються, тільки доводить: показники якості освіти в таких країнах набагато гірші, аніж кількісні показники, якими переважно звітують, зокрема і в Україні².

Незалежні спостерігачі вказують на низьку ефективність українських освітніх закладів в аспекті інноваційних досліджень, внеску до Світового банку знань³, інтеграції в міжнародні освітні та наукові мережі, мобільності викладачів і студентів, зв'язків із бізнесом та впливу на формування національної еліти, а також стимулювання продуктивного економічного й політичного управління⁴. В авторитетному рейтингу Таймс або в Шанхайському рейтингу немає жодного університету України.

Промовистими є також економічні показники України. ВВП на душу населення в Україні 2012 року дорівнював 3,87 тис. дол.⁵, водночас середньосвітовий показник складає 10,7 тис. дол., російський – 14,2 тис. дол., польський – 12,5 тис. дол., а фінський – 46,1 тис. дол. Україні вдалося посісти лише 82-е місце⁶ (серед

² Hanushek E., Wößmann L. The Role of Education Quality for Economic Growth // World Bank Policy Research Working Paper. – Vol. 4122. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/7154/wps4122.pdf?sequence=1>.

³ The Scimago Institutions Ranking, the SIR World Reports 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scimagoir.com/pdf/sir_2012_world_report.pdf.

⁴ Parusinski J. Ukraine's Higher Education Institutions: Fighting isolation // European Focus. – No. 7. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/56/10/EF_7_2010_ENG.pdf.

⁵ World Economic Outlook Database-April 2013, International Monetary Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx>.

⁶ Глобальний індекс конкурентоспроможності 2011–2012 рейтинги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_CompetitivenessIndexRanking_2011-12.pdf.

142 країн) у рейтингу національної конкурентоспроможності та 161-е місце⁷ (серед 177 країн) за індексом економічної свободи.

Чому сучасна система вищої освіти України не забезпечує гідних якісних результатів?

У *додатках А та Б* наведено аналіз сучасної системи забезпечення якості освіти, який підтверджує, що Україна має ресурсне середовище («вхід») та нагальну потребу в якісній освіті і для розвитку країни, і для зростання добробуту її громадян («вихід»). Самі процеси забезпечення якості ВО України формально продумані, прописані в нормативно-законодавчій базі, сформовані і відшліфовані за багато років. Проблема одна: *вони не працюють*.

1. Суть проблеми забезпечення якості вищої освіти України

Ключовим моментом у розумінні проблем ВО України є таке. Будь-який процес функціонує в зовнішньому середовищі. Існує два принципових підходи до взаємодії із зовнішнім середовищем: адміністративний (на підставі загальнодержавних цілей і завдань) і вільного вибору (на підставі вільного вибору самих людей). Формалізовані процеси освіти, які організує та контролює держава, – це компетенція адміністративних механізмів. Формалізовані або неформальні процеси, які регламентує і контролює суспільство, – механізмів вільного вибору.

Коріння української системи забезпечення якості сягають радянського минулого, коли контроль над якістю освіти здійснювали адміністративно-командними методами. Це логічно, тому що споживачем освітніх послуг у тій системі була держава. Відтак в українській системі освіти логічно побудовані ті елементи, які були створені за умов адміністративного управління (за радянських часів), тобто формальні процеси і процедури.

Натомість європейська система освіти формувалася в умовах природного вибору, коли вимоги до якості освіти висували безпосередньо споживачі освітніх послуг – працедавці, студенти та ін. (рис. 1.1).

⁷ Індекс економічної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/ranking>.

Принципи менеджменту ВО в Україні залишилися адміністративними, оскільки фінансування університетів (окрім приватних) можливе тільки з бюджету (за винятком невеликих поступок у вигляді платних освітніх послуг). І зміст процесів в українській системі освіти не змінився.

Зовнішнє українське середовище – це вже не планова економіка, а дикий ринок часів первісного нагромадження капіталу. Окрім цього, стрімка світова глобалізація освіти та студентська мобільність призвели до диверсифікації постачальників освітніх послуг, створюючи необхідність у зростанні якості вищої освіти. Головним замовником освітніх послуг і контролером їх якості тепер є суспільство, а не держава.

Рисунок 1.1. Відмінності у формуванні української та європейської систем забезпечення якості освіти

Однак в Україні ніхто із «гравців» ВО не здійснює активних дій для того, щоби створити громадський запит на відповідність української освіти світовому рівневі. Проблема забезпечення якості ВО перебуває саме у площині механізмів взаємодії суспільства та освітнього процесу. Зараз, коли стейкхолдери освітнього процесу опинилися поза компетенцією державного управління, не можна провести формальної освітньої процедури, заснованої на залученні, наприклад, представників промисловості. Незалежний статус дозволяє їм не брати участі в цьому. Щоб їх залучити до

процесу, яким би логічним за формою він не здавався, потрібні механізми соціальної зацікавленості.

А саме соціальної активності суспільства якраз і бракує в нашій системі освіти. Через те, що зовнішнє середовище змінилося, старі стимули перестали працювати (не можна змусити стейкхолдерів співпрацювати на благо системи освіти), а нові стимули ще не сформувалися (стейкхолдерам не цікаво співпрацювати із системою освіти). Немає механізмів громадської зацікавленості та громадського контролю. І забезпечити їх звичайним декларуванням неможливо.

За таких умов кардинальне ламання сформованих процесів в українській освіті може бути таким же згубним, як і бездіяльність.

Коли досвід поодиноких осіб накопичується і багато разів повторюється, то в суспільстві створюється сукупність стійких форм діяльності, тобто *культура*. Отже, у результаті накопичення європейським соціумом відповідних навичок та умінь була природним чином сформована культура забезпечення якості освіти.

В Україні за історично-об'єктивних обставин немає знань про те, як слід діяти в умовах вільного вибору, щоб забезпечити свої вимоги до якості освіти.

Не дивно, що українські ВНЗ демонструють низьку ефективність. *Відсутність в Україні культури реалізації потреб і прав учасників освітнього процесу в поєднанні із застарілими принципами адміністрування освітньої системи спричиняє такі негативні явища:*

1. Відсутність мотивації студентів, викладачів, працевлагодотворення, урядових та неурядових організацій до підвищення якості освіти. Не існує зв'язків між продуктивністю ВНЗ і обсягами ресурсів, які заклад отримує від держави. Тому ВНЗ не мають стимулів, мотивів розвиватися, об'єктивно виконувати самооцінку тощо.
2. Національна система забезпечення якості ґрунтується на спотвореній і застарілій «системі цінностей» (ідеться про показники якості); тому моніторинг розвитку системи освіти не відповідає цілям підвищення якості. Немає чіткого визначення поняття «якість вищої освіти», тому важко

знайти гравця в межах цієї системи, який може дати розумну відповідь на питання: що є «добрим» і «поганим» у вищій освіті.

3. Повної та послідовної системи забезпечення якості – у європейському розумінні – в українській освіті немає. ВНЗ частково реалізують її у формі процедур моніторингу якості, які виконують на підставі однакових для всіх університетів критеріїв, при цьому їх різнотипності не беруть до уваги. Найголовніше ж те, що немає жодних процедур стратегічного планування розвитку університетів, а також реальної мети для підвищення рівня освіти.
4. Система, що в Україні називається забезпеченням якості, спрямована не на допомогу гравцям у галузі ВО розвиватися в напрямі високої якості, а на контроль, тиск і покарання тих, хто не відповідає встановленим критеріям.
5. Наявні процедури забезпечення якості не є прозорими ані для самих учасників, ані для зовнішнього спостерігача (суспільство, промисловість, міжнародні експерти тощо). Немає прозорості й у тому, як спостереження (нескінченний моніторинг) «якості» призводить до ухвалення рішень та дій.
6. Однак при цьому спостерігаємо надмірність органів контролю якості освіти. Їх неузгоджені дії і велика кількість процедур оцінок якості освіти знецінюють відповідні процедури та знижують мотивацію ВНЗ до повноцінної участі в них.
7. Дані про освітні процеси, заявлені ВНЗ у різноманітних звітах, здебільшого є надлишковими, недоречними і такими, що швидко застарівають. Окрім цього, їх статистична природа не може відображати реальної якості ВО, заслуг і досягнень.
8. Майже всіх державних зобов'язань щодо вищої освіти й науки не виконують так, як про це повідомляють (фінансування, пільги тощо).
9. Усі гравці в системі забезпечення якості залежать від державної влади (тобто їх створює та фінансує держава), до їх діяльності немає достатньої довіри через їхні необ'єктивні рішення та дії.

10. Управління ВО здійснює в реальному часі жорстко централізована адміністративно-командна система, в якій практично немає місця для діяльності ВНЗ відповідно до їх власних планів та цілей.
11. Потенційно важливі гравці не мають влади в національній системі забезпечення якості і не мають правових засобів впливати на будь-які рішення в рамках системи вищої освіти.
12. Діяльність персоналу ВНЗ пов'язана з надзвичайно високим ступенем бюрократії, оскільки офіційне звітування про «результати» стає більш важливим, ніж самі досягнення. Цілковита відсутність часу не дає змоги навіть думати про якість результатів, оскільки працівники освіти перебувають у безперервному процесі звітності.

Отже, наголосімо ще раз, що в усіх наведених негативних фактах однаково винні всі учасники процесу ВО.

Це свідчить про необхідність змін. Беручи до уваги поточний стан української вищої освіти, слід визнати, що *загальною довгостроковою метою* українського суспільства є створення повноцінної системи забезпечення якості вищої освіти завдяки еволюційним перетворенням, а не революційному реформуванню. Шлях до поліпшення якості освіти – це істотні структурні зміни. Вони не полягають лише у простому додаванні ресурсів; вони передусім *мають на меті розвиток участі суспільства в забезпеченні якості освіти*.

Відповідно до довгострокової мети, назвімо конкретні цілі:

- 1) розробити поняття якості та національної концепції забезпечення якості освіти в українському контексті;
- 2) сформувати систему цінностей у вищій освіті відповідно до провідних європейських практик, які вже зарекомендували себе як такі, що працюють на ефективність освіти в умовах вільного ринку (на підставі «трикутника знань» освіта – дослідження – інновації, згідно з Лісабонською стратегією⁸);

⁸ Lisbon European Council 23 and 24 March Presidency Conclusion / European Union Parliament Website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.

- 3) підвищити мотивацію всіх гравців ВО;
- 4) покроково та паралельно перейти від бюрократичних процедур до прозорих процедур забезпечення якості за участі всіх важливих стейкхолдерів.

2. Інформаційно-комп'ютерні технології (ІКТ) як єдиний можливий спосіб еволюції української вищої освіти

Відсутність культури та дієвих механізмів забезпечення якості освіти зводить нанівець увесь механізм вищої освіти. Така ситуація поглиблюється громадянською бездіяльністю, яка, своєю чергою, спричиняє розвиток корупції. Адже на кожному з рівнів управління легше домовитися, ніж домагатися реалізації своїх прав. Численні опитування громадської думки, звіти правоохоронних органів, відгуки співробітників і студентів свідчать про наявність системної корупції на всіх рівнях української системи вищої освіти⁹.

Вихід із цієї ситуації очевидний: вищій освіті потрібна передусім культура забезпечення якості як накопичений досвід взаємодії суспільства й системи вищої освіти. Тобто суспільство має бути поінформоване про стан ВО на всіх рівнях системи й озброєне прикладами того, як можна впливати на її якість.

Тому *перший крок* у формуванні культури забезпечення якості освіти – це створення потужного інформаційного поля. По-перше, необхідно прийняти прості і зрозумілі правила «що є добрим і що є поганим» в освіті. Саме споживачі освітнього продукту мають право безпосередньо на підставі оприлюдненої інформації свідомо формувати свої вимоги, а відповідно – критерії якості освіти. По-друге, потрібні зрозумілі й відкриті суспільству процедури забезпечення якості освітнього процесу (зокрема й контроль якості).

Другий крок у формуванні культури забезпечення якості освіти – це дія. Суспільству необхідні прецеденти. І тут виникає

⁹ Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень 2007–2009, 2011: Звіт за результатами соціологічних досліджень. – Київ, 2011. – 47 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uniter.org.ua/data/block/corruption_in_ukraine_2007-2009_2011_ukr.pdf.

проблема: *хто почне діяти?* Жодних істотних змін, ініційованих самою освітньою системою, очікувати не можна, оскільки система завжди зацікавлена залишатися стабільною і статичною, а також неконтрольованою з боку своїх основних споживачів. Національні органи влади не мотивовані реформувати наявну систему освіти та створювати умови для її інтеграції в європейський освітній простір.

Увесь попередній досвід політичних реформ в Україні демонструє й соціальну інертність суспільства. Будь-які поодинокі заходи або рекомендації щодо поліпшення стану освіти не дадуть відчутних результатів, доки суспільство не еволюціонує до усвідомлення значення якості вищої освіти. Але якщо діяти спільно, досвід може бути корисним і стати першим кроком у формуванні громадського запиту на якість освіти.

Формування культури має відбуватися природним чином – через демонстрацію об'єктивної картини, а не через силу, примус. Звідси – необхідна умова для формування культури забезпечення якості освіти: *оприлюднення*. Це один із найбільш дієвих механізмів «невидимої руки»: жодних директив та вказівок, тільки свобода вибору, коли кожний учасник має право обирати свій шлях розвитку. Але й суспільство має право вільно отримувати об'єктивну інформацію.

Такий принцип важко забезпечити: для природного формування культурного пласту потрібні століття, однак саме життя з його науково-технічним прогресом дає інструмент для прискорення еволюційних процесів у вищій освіті та в суспільстві – універсальну комунікаційно-інформаційну платформу, доступну всім і фактично скрізь – Інтернет. Ресурси мережі дають змогу якісно інформувати суспільство та залучати його до процесів ухвалення рішень. Технічні та соціальні можливості електронної демократії достатньо великі, щоб розірвати зачароване коло корупції, а потреби суспільства, працедавців, викладачів, студентів – допомогти усвідомити значення якості освіти і використати результати у соціальних та економічних інтересах.

Дієвий спосіб забезпечити прозорість на всіх рівнях національної системи ВО – створити за допомогою сучасних інформаційних технологій (зокрема веб-технологій, що використовують

відкритість, доступність та мережеві можливості, надані Інтернет і веб-простором) інформаційну платформу для безпосереднього зв'язку між суспільством і освітою, яка б забезпечила:

- 1) доступ громадськості до первинної інформації про наявну систему освіти, про гравців і процеси в ній, про накази і транзакції, про досягнення й оцінку їх впливу на академічний та соціальний розвиток (імпакт);
- 2) посилення громадського контролю за достовірністю інформації про систему освіти за допомогою соціальних механізмів перевірки та контролю;
- 3) змогу отримати об'єктивні аналітичні висновки й оцінки у вигляді статистик, рейтингів тощо на підставі первинної інформації про систему освіти.

Такою платформою може стати веб-портал¹⁰, що виконуватиме функції соціального барометра академічної якості.

Портал надасть технічні засоби для:

- 1) реєстрації користувачів – представників різних груп стейкхолдерів, що виявить широкий діапазон поглядів і водночас дасть змогу об'єднати активну аудиторію, зацікавлену в якості вищої освіти, та долучити її до механізмів безпосереднього впливу на освітні процеси;
- 2) спільної реєстрації первинних фактів про національні освітні та наукові ресурси (гетерогенні за своєю природою: актори і процеси в рамках ВО, накази і транзакції, передовий досвід, досягнення тощо) самими учасниками ВО і стейкхолдерами. Це гарантує постійне поповнення баз Порталу актуальною інформацією;
- 3) підтвердження правдивості та несутеречності опублікованої інформації соціальними методами перевірки для створення реальної картини вищої освіти України;
- 4) перегляду зареєстрованих фактів про освітні й наукові національні ресурси всіма зацікавленими відвідувачами Порталу;

¹⁰ Terziyan V. TRUST: Towards Trust in Quality Assurance Systems. Brief Introduction of the Project Idea, In the Presentation during the: TRUST (516935-TEMPUS-1-2011) Project Coordination Meeting, Kiev, Ukraine, October 20, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cs.jyu.fi/ai/Quality-2.ppt>.

- 5) сервісів для автоматизованої підтримки процедур забезпечення якості (оцінка освітніх і наукових ресурсів, створення рейтингів, порівняльних таблиць, звітів тощо);
- 6) декларування власних систем цінностей користувача, що можуть складатися з багатовимірних і мультиконтекстних показників якості вищої освіти і використовуватись для персоналізованої оцінки якості освітніх і наукових ресурсів та розробки індивідуальних стратегій забезпечення якості. Це зробить схеми (системи цінностей, процедури, стратегії), які використовують різні гравці вищої освіти, прозорими і відкритими для наслідування під час розробки або оптимізації власних моделей іншим учасникам освітнього процесу. Окрім цього, використання відповідних критеріїв якості поділить усіх акторів забезпечення якості на групи, що складатимуться з учасників освіти зі спільними інтересами;
- 7) збору, аналізу та поширенню даних у галузі забезпечення якості освіти, які можна отримати за допомогою анонімних або цільових запитів, досліджень або завдяки імпорту зовнішніх статистичних даних (наприклад, показників наукометричних баз даних).

У результаті навколо Порталу сформується відповідна цифрова екосистема, а також буде створено простір в українській вищій освіті, до якого існуватиме *високий рівень довіри*.

Такий Портал зможе працювати в різних контекстах (зумовлених політичними, економічними та іншими причинами), на різних рівнях (міжнародному, європейському, національному та місцевому), у багатьох аспектах діяльності ВНЗ. Це сприятиме розвитку найбільш доречних стратегій забезпечення якості, оцінок ВНЗ, рейтингів для деяких ВНЗ або всієї національної системи освіти й надаватиме змогу перевірити ухвалені рішення. Така гнучка система має бути цікавою міжнародній спільноті, тому що вона здатна продемонструвати специфіку національних пріоритетів, зрештою, як і культурні та соціальні відмінності.

Якщо незалежного агентства із забезпечення якості вищої освіти не буде створено в Україні найближчим часом, Портал можна буде кваліфікувати як альтернативу такому агентству, що буде доступним для українського академічного співтовариства і за його межами.

3. Основні заходи для виведення із кризи системи забезпечення якості вищої освіти

Визнаними у світі умовами успішного розвитку освітніх систем є: вибір і конкуренція, децентралізація та автономія, відповідальність за результати. Тому створення системи забезпечення якості для української вищої освіти має ґрунтуватися на цих принципах і відповідати провідним сучасним європейським практикам.

У цьому завданні Порталу відведено роль головного рушія створення прозорого освітнього середовища, що має високий ступінь довіри та чітко розуміє важливість якості вищої освіти; окрім цього, Портал має стати інструментом для підтримки запропонованих подальших заходів, який гарантуватиме, що всі процедури контролю якості ґрунтуються на достовірних, прозорих і відповідальних джерелах інформації та на зрозумілих методах ухвалення рішень.

Серед найважливіших заходів для виведення з кризи системи забезпечення якості вищої освіти України із кризи слід визначити такі:

(1) *Створення національного визначення поняття якості* на підставі найкращих європейських практик і «трикутника знань». На сучасному етапі широке коло українських експертів не може назвати ні загальних вимог до якості освіти, ні загальноприйнятого визначення цього поняття, яке б відповідало потребам України. Тому терміново необхідно розробити модель національної системи цінностей у вигляді комплексу загальних властивостей, що характеризують якість вищої освіти. Сформовану модель необхідно поширювати на національному рівні та активно обговорювати. Важливо, щоб українське суспільство, особливо його академічна частина, прийняло її. Основними передумовами відповідності моделі сучасним потребам і тенденціям є:

- відмова від числових статистичних властивостей, використовуваних сьогодні, на користь тих властивостей, котрі свідчать про ефективність освіти через її дійсний вплив на соціальний та академічний прогрес;
- у формуванні показників якості треба орієнтуватися на світові освітні цінності: створення нових знань, інновацій та

їх передачу у збалансованій взаємодії вершин «трикутника знань»;

- потрібно використовувати найкращий міжнародний досвід та практики: це дасть змогу спростити і скоротити терміни аналізу та розвитку, а також сприятиме інтернаціоналізації української ВО.

(2) *Розвиток власних стратегій еволюції ВНЗ* на підставі глобальної концепції у вигляді унікальних систем цінностей, що зважатимуть на специфіку діяльності та на цілі ВНЗ. Кожний ВНЗ має розробити власну унікальну стратегію еволюції, беручи одночасно до уваги глобальну національну систему цінностей, що відображає головні запити суспільства, і специфіку роботи ВНЗ. Така розроблена стратегія має стати моделлю системи цінностей, що складатиметься з відповідно дібраних значущих властивостей, які відображатимуть якість ВО. Моделі мають бути відкритими і цілком доступними для зовнішнього спостерігача, щоб засвідчити прозорість освіти, а також поширити найкращі практики. Це також має підвищити ступінь довіри до тих гравців вищої освіти, які демонструють високий рівень ефективності, використовуючи власні системи цінностей, і повинно сприяти створенню груп, що складаються із гравців ВО зі спільними інтересами і поглядами на якість освіти. Щоби сформувати власну стратегію, ВНЗ застосовуватимуть методи, схожі на ті, які використовують під час природної еволюції: механізми часткового штучного добору й алгоритми пошуку оптимального рішення, із використанням успадкування, мутації, добору і кросоверу систем цінностей.

(3) *Розробка прозорих процедур забезпечення якості* для еволюції ВНЗ відповідно до обраної системи цінностей. Процедури можуть відрізнятися для різних ВНЗ, особливо якщо заклади належать до різних типів. Єдине, що має бути спільним для всіх закладів, – доступність і відкритість процедур для суспільства, що має сприяти досягненню, підтримці або підвищенню якості вищої освіти, відповідно до таких умов-аксіом:

- високий рівень кваліфікації викладацького складу;
- мотивацію всіх учасників брати участь у заходах поліпшення якості освіти;

- прозорість інформації на всіх рівнях системи вищої освіти;
- достатня кількість ресурсів та їх справедливий розподіл відповідно до досягнутої якості;
- гнучкість освітнього контенту;
- мобільність професорсько-викладацького складу та студентів;
- академічна свобода, самостійність і незалежність.

Процедуру моніторингу якості має проводити незалежне агентство, що оцінюватиме діяльність ВНЗ (або інших академічних ресурсів) згідно із глобальною концепцією національної якості і системою цінностей ВНЗ. Агентство повинно бути членом ENQA (Європейська асоціація із забезпечення якості у вищій освіті), щоб виправдовувати свій незалежний і надійний статус та отримувати необхідні послуги ENQA. Участь міжнародних експертів у моніторингових процедурах є обов'язковою. Необхідно сформувати певну оцінювальну функцію, щоб визначити відповідність об'єкта оцінки вказаним заздалегідь критеріям.

(4) *Запровадження автономії ВНЗ після того, як культуру забезпечення якості буде сформовано.* Поточний стан національної ВО доводить, що сучасна система централізованого жорсткого контролю негативно впливає на ефективність системи забезпечення якості. Ключове вирішення цієї проблеми полягає в самоорганізації системи, обмеженої тільки загальними правилами. Державний ВНЗ як одиниця, повністю підконтрольна МОН України (інколи – іншому міністерству), відрізняється реактивною поведінкою: освітній заклад не може ухвалювати власних рішень. Отже, такий заклад не може нести відповідальності за свою діяльність та за її результати, працюючи за принципом виконання наказів згори, що має тільки короткотерміновий ефект. Інакша ситуація складається в автономній структурі, яка зацікавлена в максимальній ефективності та змушена бути проактивною за своєю суттю, тобто ставити довгострокові цілі та реалізовувати відповідну стратегію розвитку. Державний ВНЗ, яким керують ззовні, не може повноцінно реалізувати власної стратегію, якою б продуманою та своєчасною вона не була. Реактивність поведінки зберігається на всіх рівнях діяльності ВНЗ – від міністерства через

ректора до викладача, впливаючи на відсутність академічної свободи та творчості.

Однак не зайвим буде ще раз наголосити, що автономія (у сенсі повної свободи ухвалення рішень) може бути згубною за умов низького рівня культури в середовищі вищої освіти та зацікавлених зовнішніх сторін.

Отже, найбільшої шкоди вищій освіті в Україні завдає брак культури забезпечення її якості, яка формується через накопичення досвіду. Університетська автономія та прозорість вищої освіти, підтримана механізмами електронної демократії та високою академічною культурою всіх учасників процесу, мають стати гарантією успіху заходів забезпечення якості в системі вищої освіти.

Додаток А**Діагностування фундаментальних проблем розвитку вищої освіти України**

Оскільки забезпечення якості – передусім процес формування характеристик продукції (або його результат), це означає, що слід виконувати дії, які перетворюють «вхід» процесу на його «вихід». І якщо забезпечення якості «не працює», треба перевірити, в якому пункті виникають проблеми: на «вході», «виході» або під час здійснення дій.

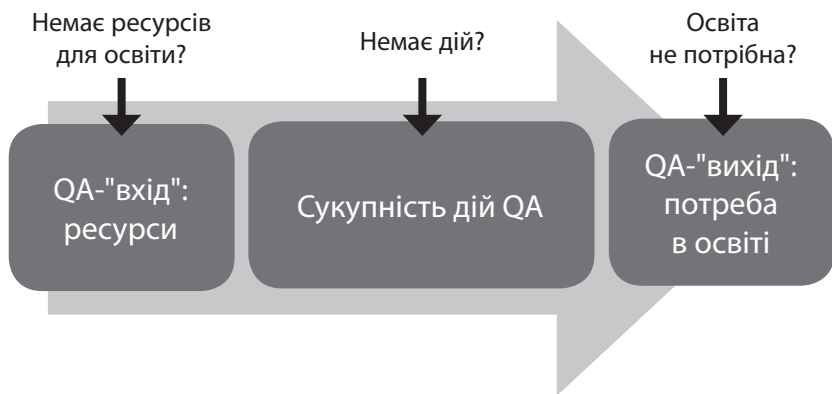

Рисунок А.1. Проблемні пункти освіти як процесу

«Входом» освітнього процесу є ресурси, які безпосередньо створюють освітній продукт. Ресурсні проблеми ВНЗ – брак коштів, застаріла матеріально-технічна база, недостатня компетенція викладачів – виникають як результат взаємодії ВНЗ із зовнішнім середовищем. Однак якщо ВНЗ не спроможний забезпечити якісними ресурсами освітній процес, це не означає, що таких ресурсів немає. Українська освіта почала формуватись у XVI-XIX ст. і активно розвивалася в Радянському Союзі. За цей час були накопичені не тільки освітні та наукові досягнення, а й значна ресурсна база. Українські ВНЗ мають у розпорядженні будівлі, техніку, штатний розклад тощо. Є також ресурс абітурієнтів: кількісний склад забезпечено відтворенням населення, якісні характеристики – обов'язковою середньою освітою. Тобто ресурсне та

майнове середовище для функціонування української освітньої системи є.

«Вихід» освітнього процесу формують потреби споживачів – як суспільства взагалі, так і окремих гравців системи вищої освіти (студенти, працедавці, інші стейкхолдери).

Потреба суспільства – його повноцінний розвиток, який залежить від потужності та швидкості перебігу двох процесів: трансляції картини світу (культурний розвиток) та нагромадження капіталу й добробуту суспільства (цивілізаційний розвиток). Освіта має якщо не вирішальне, то одне з головних значень у забезпеченні кожного з них.

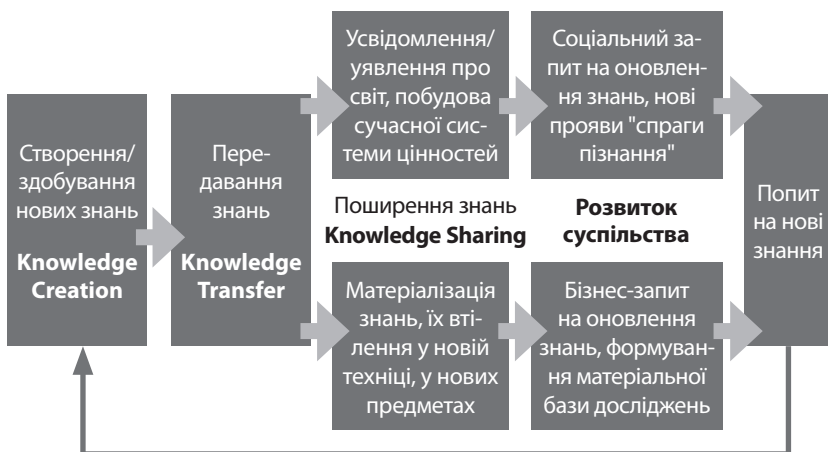

Рисунок А.2. Роль освітнього процесу в розвитку суспільства

Потреби студента, за ієрархією Маслоу¹¹, сповна та в неспотвореній формі можна реалізувати лише за допомогою якісної освіти:

- вижити в умовах розподілу праці можна завдяки отриманню спеціальності та кваліфікації, що дає змогу зайняти відповідне робоче місце із заробітком, який і надає людині засоби (кошти) для існування,

¹¹ А. Н. Maslow. A theory of human motivation // Psychological Review. – No. 50. – 1943. – P. 370–396.

- постійний заробіток дає людині відчуття безпеки, а шанси отримати його безпосередньо пов'язані з умінням ухвалювати *рішення на перспективу*, що формується завдяки освоєнню методології та систематизації у професійній галузі,
- соціальність людини, що проявляється передусім через її зв'язки з оточенням, із життєвим середовищем, формується під час навчання у ВНЗ та в подальшому в трудових колективах (на робочих місцях),
- самовираження як прояв людських особливостей можна досягнути, зокрема, через професійне самоствердження, фундаментом якого є авторитетна освіта,
- потребу в самореалізації не те що задовольнити, а й часто усвідомити неможливо без освіти, оскільки це вимагає від людини чіткої системи цінностей, сформованої системи поглядів на об'єктивний світ і своє місце в ньому.

Потреби працедавця (бізнес-структури) також повноцінно реалізуються лише через якісну систему освіти.

- Потреба вижити для бізнесу полягає в тому, щоб витрати не перевищували доходів. Тому продуктивність ресурсів має виправдовувати витрати на їх придбання. Це твердження справедливе і для трудових ресурсів: працівники повинні знати і вміти достатньо, щоб ефективно долучитися до виробничого процесу. Якщо фахівця потрібно перенавчати, це спричинює додаткові втрати для бізнесу.
- Безпека для бізнесу передбачає забезпечення конкурентоспроможності на ринку. Щоб підприємство випереджувало конкурентів, його працівники повинні знати і вміти те, чого не знають і не вміють конкуренти. А саме освіта покликана передавати суспільству знання і формувати компетенції фахівців.
- Група соціальних бізнес-потреб – це необхідність зайняти ринкову нішу, забезпечити брендінг і реалізацію бізнес-місії. Для вирішення таких завдань від працівників потрібна не тільки кваліфікація, а й розуміння галузевих трендів, механізмів професійної взаємодії та соціальної відповідальності. Це розуміння формується лише в умовах міждисциплінарного навчання.

Отже, для працедавця система освіти має неабияке значення для досягненні *головних цілей* – прибутковості та конкурентоспроможності.

Зрештою, базова проблема вищої освіти не зосереджена ні на «вході», ні на «виході» освітнього процесу. Переробити вхідні освітні ресурси в результат освітнього процесу можна в рамках наявної системи вищої освіти. І з погляду побудови процесів, українська система вищої освіти ґрунтується на виваженому та логічному механізмі. Усі базові процеси в ньому починаються з обговорення та формування заявки (замовлення), містять повний перелік взаємопов'язаних процедур, що дають результат, і закінчуються тим, що цей результат повинен прийняти замовник. Важливо, що освітній процес передбачає формальну участь майже всіх сторін, зацікавлених у забезпеченні його якості. Шість схем проведення базових освітніх процедур, наведених у додатку Б, це підтверджують.

Додаток Б

На макрорівні освітньої української системи створюють основні «правила гри» (рис. Б.1). Базові принципи вищої освіти сформульовано в законах, а правила їх виконання – у постановах Кабінету Міністрів України. Формально процес побудований таким чином, що постанови уряду мають бути узгоджені та скоординовані і з працедавцями, і з галузями, і з МОН, і з бюджетом.

Управління діяльністю кожного окремого ВНЗ провадять на мікрорівні. Один із вирішальних моментів для побудови будь-якої

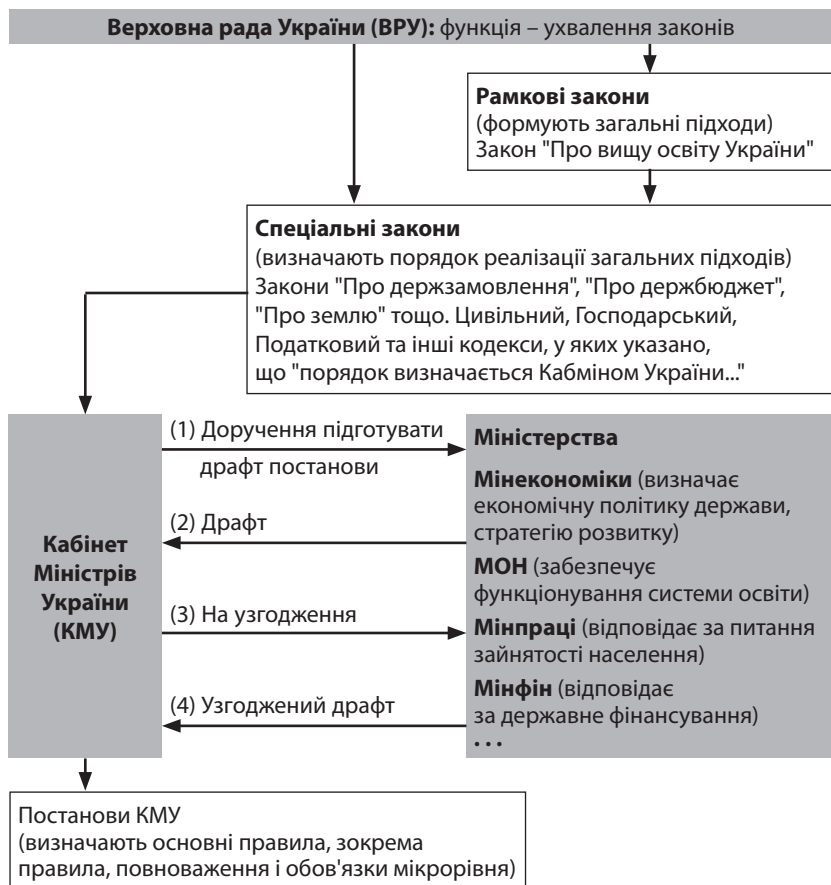

Рисунок Б.1. Ухвалення рішень на освітньому макрорівні

громадської транзакції – визначення вимог до якості її результату. У вищій освіті України таку функцію передбачено (рис. Б.2). Замовлення на освіту формує держава (МОН), причому не одноосібно, а в результаті «торгів» із представниками виробничого

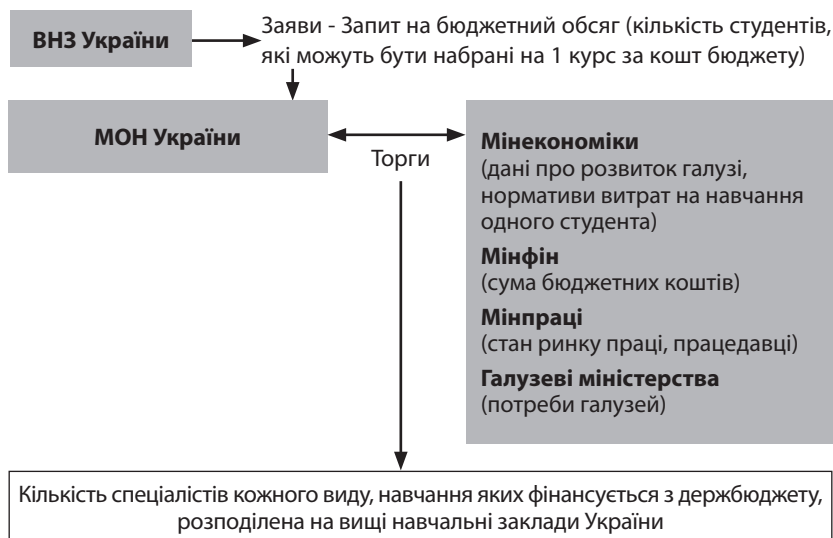

Рисунок Б.2. Формування замовлення на підготовку студентів

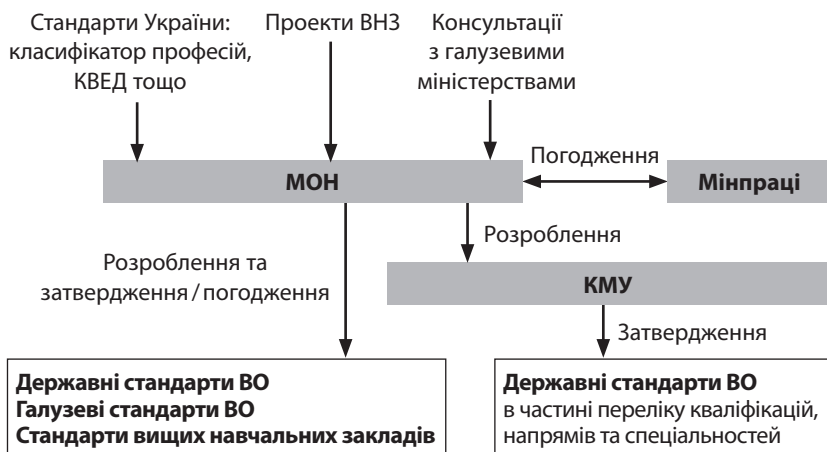

Рисунок Б.3. Формування вимог до якості освіти

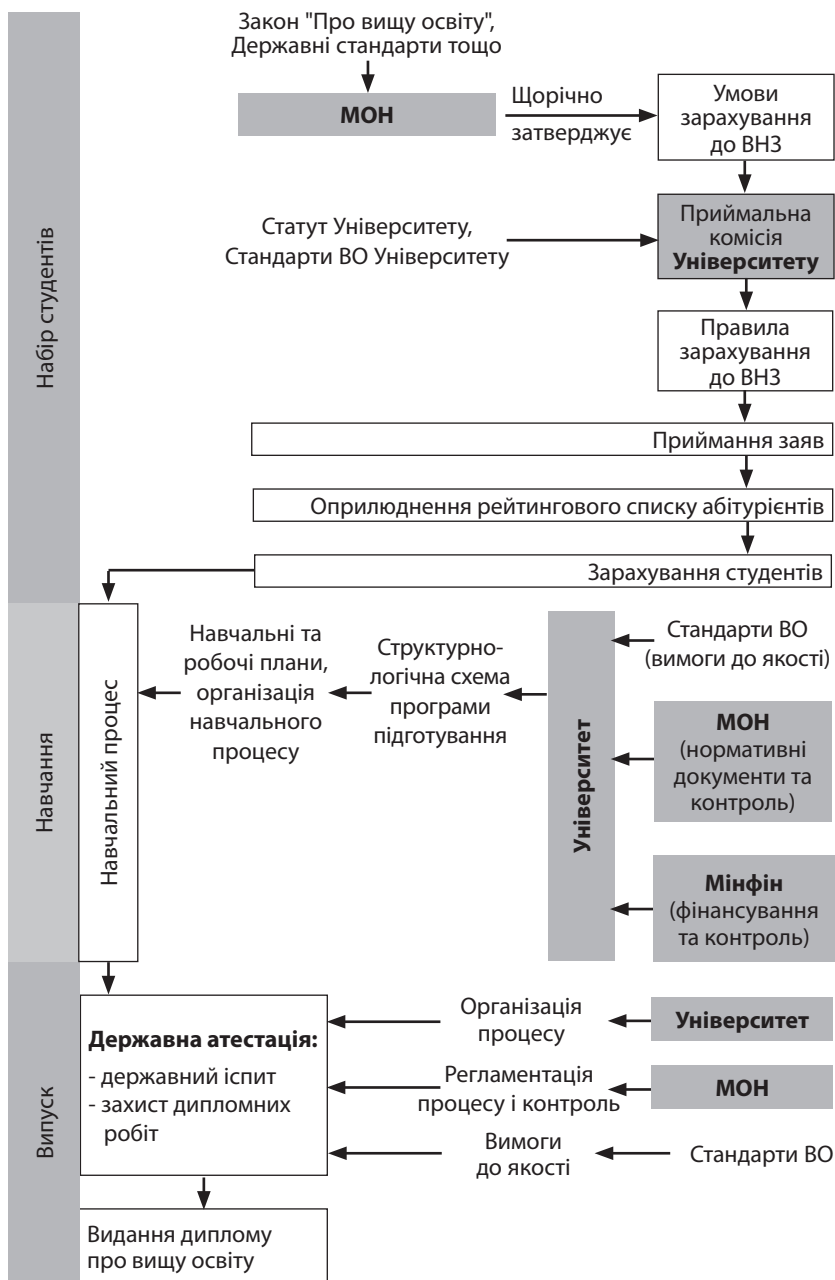

Рисунок Б.4. Організація навчального процесу у ВНЗ

сектора, на базі перспектив галузевого й економічного розвитку та відповідно до суми бюджетного фінансування.

Як головний замовник, держава формально визначає вимоги до продукту, який замовляє, – до якості освіти (рис. Б.3). Ці вимоги прописані в системі стандартів ВО, які за формою слід узгодити із працевластачами, із галузями, із напрямками економічного розвитку. Причому беруть до уваги вимоги як за вертикаллю (є стандарти державного та університетського рівнів), так і за горизонталлю (галузеві стандарти мають передбачати розмаїття виробничих вимог).

Звільнення з посади / нова посада

Рисунок Б.5. Процедура зарахування викладачів до штату університету

Рисунок Б.6. Розподіл бюджетних коштів на дослідження

Навчання побудовано як цілеспрямовану діяльність для задоволення навчальних потреб (рис. Б.4). Схема наочно демонструє, що освітній процес починається з вимог МОН (замовника) і стандартів вищої освіти (вимог до якості); під час навчання замовник контролює процес з огляду на його відповідність стандартам (заздалегідь заявленим вимогам); наприкінці замовник здійснює процес на відповідність випускника цим стандартам.

Формально не можна нарікати і на процедуру забезпечення освіти викладацьким ресурсом: форма самої процедури така, що сприяє кожному закладові обирати найкращих викладачів (рис. Б.5). Обрання викладача на посаду ґрунтується на офіційно визначеній демократичній процедурі конкурсного добору. Така форма дає змогу взяти до уваги вимоги основних гравців ВО до викладацького ресурсу.

Бюджетне фінансування наукових розробок також відбувається на конкурсній основі і формально побудоване із врахуванням вимог основних замовників (рис. Б.6). Форма проведення конкурсу дає змогу «виторгувати» найвигідніші для замовника та виконавця умови. Виконання умов контролює замовник відповідно до заздалегідь означених критеріїв.

Додаток В**Результат пілотного опрацювання
розробленої концепції
в рамках виконання проекту Tempus «TRUST»**

Ми звернули увагу на те, що в Україні протиріччя в галузі вищої освіти сформувалися у двох основних напрямках.

1. *Горизонтальному*: між сходом і заходом щодо прийняття тієї чи іншої системи забезпечення якості (захід швидше віддає перевагу європейській системі, натомість схід прагне зберегти ту, котра вже сформувалася, – жорстко централізовану й авторитарну, успадковану з минулого, у якій досі не проведено кардинальних реформ).
2. *Вертикальному*: недовіра суспільства до всіх суб'єктів та інституцій освіти, як наслідок – і до результатів освіти, однією із причин якої є дедалі більший поділ на окремі співтовариства в межах освітньої спільноти: ВНЗ загалом, чиновників, студентів. Кожна група по-різному розуміє цінності й завдання забезпечення якості залежно від своєї ролі; звідси – різні очікування кожної групи на «виході» процесу. Такі протиріччя, поглиблені ставленням держави до освіти як до другорядної галузі, спричиняють зростання недовіри студентів до адміністрації закладу, ВНЗ до чиновників, які визначають політику та нормативи в усій галузі вищої освіти, та викликають брак взаєморозуміння між ними.

Ситуація з Майданом тільки підтверджує поглиблення цих та інших протиріч.

Діяльність у галузі вищої освіти передбачає наявність наукового, творчого потенціалу і не толерує авторитарного керівництва та суворого підпорядкування, подібного до військової ієрархії.

Завдання відновити довіру до вищої освіти покладено на інформаційний веб-портал¹², який підтримує всі три складові «Довіри» (TRUST) – прозорість, неупередженість, достовірність

¹² Trust Portal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.dovira.eu>.

первинних даних та процесу їх обробки в процедурах, а також надійність фінального результату. Завдяки цьому використання Порталу для процедур забезпечення якості позитивно впливає на будь-які процедури, поліпшуючи їх завдяки прозорості первинних даних, чітких критеріїв, застосованих для оцінки та для отриманих результатів. При цьому команда проекту в складі міжнародного консорціуму університетів та експертів галузі вищої освіти не бере на себе місії стверджувати, що будь-які наявні процеси або системи цінностей (група критеріїв) є неправильними чи такими, які ведуть до негативного результату. Запропонований підхід до створення системи забезпечення якості освіти є толерантним до всіх систем цінностей і процедур, які на них засновані, та спонукає шукати компромісне рішення.

Унікальний за своїм складом, консорціум проекту виявив та продемонстрував суперечності, що існують в українській вищій освіті як в підходах і процедурах забезпечення якості, так і в комплексі дібраних критеріїв (системах цінностей), які застосовують у цих процедурах. При цьому знайдене рішення – оцінка освітніх ресурсів і проведення процедур забезпечення якості через Портал – задовольнило всіх учасників проекту.

Проект виконувався в категорії «структурні заходи». Його результати дійсно охоплюють практично всі верстви суспільства, які безпосередньо чи опосередковано залучені до освітнього процесу (студенти, викладачі, чиновники) або споживають його результати (працедавці, суспільство загалом). Сформульована Концепція покликана згуртувати нації завдяки довірі, що є основою будь-якого союзу чи об'єднання. Зважаючи на взаємну недовіру по вертикалі і горизонталі, ми вирішили об'єднатися навколо довіри, яку й пропонує Концепція. Це не просто «added value» проекту, а його фундаментальна відмінність від інших проектів цієї категорії. Проаналізувавши процедури забезпечення якості для їх оптимізації та обрання найбільш відповідних процедур і їх критеріїв (систем цінностей), команда проекту дійшла висновку, що необхідно створити умови забезпечення прозорості для *всіх* процедур, навіть цілком суперечливих. Це один з основоположних чинників Концепції – «об'єднання через довіру». Отже, ми сформулювали та розробили мету процедури,

яка покращує вже застосовувані процеси, не критикуючи їх і не генеруючи нових. Портал, що забезпечує необхідну умову прозорості, можна застосовувати в будь-якому контексті, в усіх регіонах, для будь-яких соціальних верств, і, урешті-решт, його можна використати не тільки для освітньої галузі. У цьому контексті вища освіта є пілотною галуззю для об'єднання нації. Із погляду першочергового пріоритету об'єднання нації, Портал виконує функцію примирення, зближення, взаємопроникнення на ґрунті взаємної довіри, що й підтримує систему забезпечення якості (усі її процеси). Саме Портал може бути місцем, де єдність влади й народу сприятиме усуненню корупційних проявів та зловживань. Сформована система національних цінностей дасть змогу сформувати на її основі національну культуру, навколо якої об'єднається національна еліта, яка поділяє, підтримує та розвиває цю культуру. Особлива ознака такої еліти – відсутність ідентифікації за географічною або соціальною приналежністю, замість цього тільки прихильність загальній системі цінностей та культурі. Отже, вплив проекту на систему вищої освіти і на суспільство загалом, має додатковий соціальний ефект, тому що перевершує місію Темпус-проектів, виконуючи завдання об'єднати нації, що виходить за рамки вищої освіти. Довгостроковий (перспективний) ефект проекту – взаємопроникнення еліт (різні рівні учасників системи освіти: студенти, чиновники, викладачі, керівництво ВНЗ) відповідно до еволюційного вдосконалення їх систем цінностей без будь-якого політичного аспекту.

Навчальний посібник

ІМПЕРАТИВ ЯКОСТІ:

вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту

«ЧТО ТАКОЕ ХОРОШО»:

учимся ценить и оценивать высшее образование

QUALITY MATTERS:

how to value and evaluate higher education

Редактори *Тарас Добко*
Марія Головянко
Олена Кайкова
Ваган Терзіян
Тімо Тііхонен

Літературні редактори *Ксеня Сімович*
Нелі Беленькова

Дизайн обкладинки *Ростислав Рибчанський*

Коректори *Галина Губалюк*
Галина Теодорович

Технічний редактор *Ірина Дерезенець*
Макет *Олег Конкевич*

Підписано до друку 25.06.2014. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Умовн. друк. арк. 35,75. Обл. вид. арк. 31,4.
Замовлення № 1617.

ТзОВ «Компанія "Манускрипт"»
вул. Руська 16, м. Львів, 79008
тел. (032) 235-52-20, тел./факс (032) 235-51-40
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3628 від 19. 11. 2009 р.

УДК [378:005.6]-027.542(477)(082)(075.8)

ББК 74.04(4Укр)я73я43

I541

Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту: навч. посіб. / За ред. Т. Добка, М. Головянко, О. Кайкової, В. Терзіяна, Т. Тіихонена. – Львів: Видавництво «Компанія "Манускрипт"», 2014. – 572 с.

У посібнику відображено результати діяльності консорціуму Темпус-проекту «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти (TRUST)», спрямованого на побудову загальної, інноваційної, політично нейтральної системи забезпечення якості освіти, створення Національного порталу із забезпечення якості для підтримки неупередженої і відкритої широкому суспільству системи, розробку нових практик щодо забезпечення якості та запровадження схем підготовки ключового персоналу ВНЗ, міністерства і законодавчих організацій у галузі освіти. У посібнику проаналізовано досвід європейських країн та вітчизняну освітню практику щодо забезпечення якості освіти, а також виклики на шляху інтеграції України в Європейський простір вищої освіти.

Quality matters: how to value and evaluate higher education

The manual contains results of the activity of the consortium in the framework of the Tempus project “Towards trust in quality assurance systems (TRUST)”, aimed at creating a general, innovative politically neutral system of quality assurance of higher education, at the creation of a national Portal for quality assurance for the support of a system which is unbiased and open to the public, at the formulation of new practices in assuring quality and implementing models of the preparation of key personnel for HEI, ministry and legal organizations in the branch of education. The manual offers an analysis of the experience of European countries and the native educational practice towards assuring quality education as well as challenges on the road towards integrating Ukraine into the European Area of Higher Education.

ISBN 978-966-2400-37-3

“НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ І ВЗАЄМНОЇ ДОВІРИ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ (TRUST)”

Проект скерований на розробку нової стратегії забезпечення якості вищої освіти та підходів до прозорості та неупередженої оцінки якості освіти, в основу яких покладено європейські практики, що базуються на «трикутнику» освіта – дослідження – інновації згідно з Лісабонською стратегією. Це дозволить створити національне інноваційне середовище з університетами в ролі основних елементів системи забезпечення якості.

“TOWARDS TRUST IN QUALITY ASSURANCE SYSTEMS (TRUST)”

The project “Towards Trust in Quality Assurance Systems” will provide a unified transparent framework for the quality assurance of the Ukrainian higher education system which is in line with the common European academic culture and supports both the national reform of higher education and integration of Ukraine into the European Higher Education Area.

ПРОГРАМА ТЕМПУС – освітня програма Європейського Союзу, яка підтримує модернізацію системи вищої освіти та створює простір для співпраці в країнах-партнерах ЄС через університетські проекти. Заснована в 1990 році, програма Темпус охоплює сьогодні 27 країн: на Західних Балканах, у Східній Європі, Центральній Азії, Північній Африці та на Близькому Сході. Програма Темпус фінансує міжуніверситетську співпрацю у сфері розробки та вдосконалення навчальних програм, управління університетами, взаємодії науковців і громадянського суспільства, партнерство освіти і бізнесу, а також структурні реформи у сфері вищої освіти.

TEMPUS is the European Union's programme which supports the modernisation of higher education in the Partner Countries of Eastern Europe, Central Asia, the Western Balkans and the Mediterranean region, mainly through university cooperation projects. The overall objective of Tempus is to contribute to the creation of an area of cooperation in the field of higher education between the European Union and Partner Countries in the countries neighbouring the EU.

9 789662 778212